

ББК 87.6
УДК 1:316.4
Д 43

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*

Рецензенти:

- Байрачний К.О.** – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного аерокосмічного університету імені М.Є.Жуковського “ХАІ”;
- Крисаченко В.С.** – доктор філософських наук, професор, завідувач відділу етнополітики Національного інституту стратегічних досліджень;
- Осипова Н.П.** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології і політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Д 43 **Дзьобань О.П.**
Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. – Харків: Константа, 2006. – 440 с.

ISBN

Монографію присвячено дослідженню феномена національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. У даному виданні зроблена спроба системного поєднання різних методологічних підходів до аналізу основних аспектів забезпечення національної безпеки. Сутність ключових категорій даної наукової сфери досліджується крізь призму інтерсуб’єктивної філософської парадигми. Аналізується сутність і особливості соціальних систем трансформативного типу, стійкість і лабільність соціальної системи через дію базових констант і варіативних величин, досліджується динаміка перехідних процесів у період трансформацій, розкривається філософська концепція місця й ролі системи забезпечення національної безпеки в суспільстві, що трансформується.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами національної безпеки.

ISBN

ББК 87.6
© Дзьобань О.П., 2006

©

*При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації
посилання на видання є обов’язковим.*

З М І С Т

Вступ	
Розділ 1. Світоглядно-методологічні засади дослідження феномена національної безпеки	
1.1. Теоретичне підґрунтя методології дослідження проблем національної безпеки: історико-філософський аспект	
1.2. Методологія аналізу й соціально-філософської рефлексії національної безпеки як соціокультурного феномена	
1.3. Принципи й методи дослідження проблеми національної безпеки	
1.4. Методологічний контекст аналізу основних джерел загроз і факторів впливу на стан безпеки трансформативних суспільств	
Розділ 2. Основні сутнісні й змістовні характеристики суспільств трансформативного типу в контексті національної безпеки	
2.1. Загальна характеристика суспільств трансформативного типу	
2.2. Стійкість і лабільність суспільств трансформативного типу в системному вимірі	
2.3. Соціальні архетипи й ментальність як базові константи буття суспільств у контексті безпеки	
2.4. Національна безпека трансформативних суспільств в контексті варіативних факторів впливу	
Розділ 3. Структурно-функціональні елементи системи забезпечення національної безпеки	
3.1. Загальна характеристика структури системи забезпечення національної безпеки	
3.2. Безпека особистості	
3.3. Безпека суспільства й держави	
3.4. Національна й міжнародна безпека в геополітичному вимірі	
Розділ 4. Механізм забезпечення національної безпеки в трансформативних умовах	
4.1. Сутність механізму забезпечення національної безпеки, його структура, функції та модифікації	
4.2. Особливості механізму забезпечення національної безпеки в умовах суспільних трансформацій	
4.3. Обґрунтування оптимізації механізмів забезпечення національної безпеки в трансформативних умовах	
Висновки	
Література	
Додатки	

ВСТУП

Характерною рисою сучасного світового розвитку є інтенсифікація транснаціональних процесів, які відбуваються в матеріальній і духовній сферах суспільного буття. За таких умов усе більшу увагу привертають глобальні проблеми, які, торкаючись людства в цілому і кожної держави (суспільства) зокрема, концентрують у собі протиріччя суспільного розвитку. Кардинальні геополітичні зміни, що відбуваються на початку XXI століття, свідчать про те, що світ вступив у фазу чергової глобальної трансформації. З початку 90-х років сучасний світ живе в незвичних умовах переходу до поліцентричності, формування якої супроводжується загостренням економічних, геополітичних, етноконфесійних, демографічних та інших протиріч між центрами сили й світовою цивілізацією. Зберігається тенденція розв'язання протиріч із застосуванням військової сили, що не сприяє гармонізації соціального буття у світовому масштабі (особливо яскраво це виявляється на Близькому Сході, на Балканах, в окремих регіонах СНД).

XX століття не змогло забезпечити мир на планеті. Навпаки, воно постійно демонструвало зростання конфронтаційності між двома антагоністичними соціально-політичними системами, що тоді існували. Але самоліквідація однієї зі складових двополюсного світоустрою не привела до загального миру. Навпаки, утративши при розпаді двополюсності точку своєї рівноваги, цивілізація опинилася перед зростанням конфліктності, викликаного зіткненням життєво важливих національних інтересів провідних держав світу й виникненням системи нових загроз їхній безпеці. Реальність вимагає принципово нового філософського підходу до осмислення ситуацій, що складаються. Особливо це важливо для перехідних суспільств, які відроджують державність. Процес становлення державності пов'язаний з необхідністю забезпечення надійної національної безпеки.

Сьогодні не існує стійких наукових стереотипів рефлексії феномена національної безпеки, тому життєво необхідним практично для всіх суспільств є фундаментальне обґрунтування даного феномена та відповідне орієнтування внутрішньої та зовнішньої політики держав. Особливого значення це набуває в умовах соціокультурних трансформацій. Від ступеня адекватності такого обґрунтування залежить тривалість та ефективність трансформаційних процесів, нормальний історичний розвиток суспільств за умов збереження національної самобутності.

Існування будь-якої суверенної держави неможливе без захисту її національних інтересів, що є основною, фундаментальною умовою гарантування самозбереження й прогресивного саморозвитку суспільства. За таких причин національна безпека перехідних суспільств – першорядна умова успішного соціально-організованого буття.

Отже, актуальність теми дослідження визначається наступними підставами.

По-перше, потребами соціальної практики, які вимагають максимальної адекватності філософської рефлексії феномена національної безпеки в умовах трансформаційних процесів, яка відповідає вимогам сучасних реалій, що в свою чергу зумовлює потребу в концептуальному, теоретико-методологічному осмисленні вказаного соціокультурного феномена.

По-друге, необхідністю комплексного теоретико-методологічного осмислення феномена національної безпеки, визначення його сутності й змісту на основі вже наявних результатів у дослідженні окремих аспектів проблеми національної безпеки.

По-третє, важливістю з'ясування змісту й особливостей системи національної безпеки в умовах трансформаційних процесів у соціумі, визначення місця й ролі основних компонентів системи безпеки в загальному контексті досліджуваної проблеми. Реалії соціокультурних трансформаційних процесів пред'являють особливі вимоги до якісних і кількісних характеристик елементів системи національної безпеки, оскільки стан транзиту сам по собі є небезпечним. Сучасні тенденції соціокультурного розвитку, стан і перебіг трансформаційних процесів, деформація підсистем соціокультурного поля актуалізують звернення до проблем національної безпеки.

По-четверте, важливістю для ефективного управління соціальними системами транзитивного типу й утримання їх у стані політичної, соціальної, економічної та культурної стабільності адекватного розуміння комплексу проблем, пов'язаних з механізмами забезпечення національної безпеки.

По-п'яте, необхідністю забезпечення кадрів органів державного управління усіх ступенів і рівнів науковими знаннями про сутність, протирічливий характер взаємозв'язку об'єктивних умов і суб'єктивних факторів реалізації механізму забезпечення національної безпеки, особливості її функціонування в умовах трансформаційних процесів. Реалізація цього завдання сприятиме розробці основних, пріоритетних напрямків удосконалення систем забезпечення національної безпеки країн, які здійснюють перехід до якісно нового соціального стану, її оптимізації в сучасних та перспективних умовах соціокультурних трансформацій.

Таким чином, теоретична побудова наукової концепції, яка синтезує проблеми забезпечення національної безпеки, є надзвичайно актуальним завданням. Така актуальність зумовлена, з одного боку, теоретичними потребами, пов'язаними з необхідністю світоглядно-методологічного забезпечення оптимального функціонування перехідних соціумів, а з іншого – практичними потребами функціонування системи забезпечення національної безпеки у суспільствах взагалі й суспільствах трансформативного типу зокрема. Вирішення досліджуваної проблеми дасть змогу соціальним суб'єктам усіх рівнів науково обґрунтовано вирішувати широкий спектр практичних завдань забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій, вибору оптимальної стратегії й

тактики безпечного розвитку, визначення прийнятної соціальної цінності соціокультурних перетворень, що здійснюються.

Проблемам і особливостям національної безпеки присвячена значна кількість праць – починаючи від античної філософії до сучасних наукових розробок. В сучасній науковій літературі, зокрема в літературі із соціальної філософії, накопичений значний матеріал, сформовані певні теорії й концепції національної безпеки, визначені й оформлені різноманітні підходи до визначення її суті, формування системи забезпечення національної безпеки та її функціонування. Досліджувана проблема привертає значну увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників у різноманітних галузях соціального знання – філософії, політології, соціології, соціальної психології. Особливого ступеня розвитку проблема національної безпеки набула завдяки її безпосередньо практичному характеру в межах політичної науки. Враховуючи це, можливим є виділення декількох груп праць, що відповідають певній структурі потреб дослідження.

Першу групу праць складають фундаментальні твори філософів, соціологів, істориків, політологів, які з різних боків підходили до вивчення безпеки як соціального явища. Біля джерел дослідження цієї проблеми стояли такі відомі мислителі минулого, як Публій Овідій, Геракліт, Цицерон, Тібулл, Вергілій, Горацій, Сенека, Августин Блаженний, Еразм Роттердамський, Себастьян Франк, Макіавеллі, Гуго Гроцій, Емері Крюссе, Клод Сен-Сімон, Шарль Монтеск'є та інші, які пов'язували безпеку передусім з державними утвореннями та зовнішніми загрозами. Та вже з тих часів були закладені підвалини наукової парадигми, згідно з якою гарантія безпеки в першу чергу здійснюється військовими засобами і головною інституцією, яка захищає власні інтереси, є держава. Надзвичайно великий і суттєвий вплив на формування філософської думки як класичного, так і усіх подальших історичних періодів здійснила творчість Томаса Гоббса, Іммануїла Канта та Георга Гегеля, з іменами яких пов'язане глибоке філософське осмислення проблем безпеки у тісному поєднанні з проблемами права, держави, закону тощо. Їх концепції вважаються класикою соціальної філософії й розглядаються численними дослідниками як загальнотеоретичне підґрунтя проблеми забезпечення безпеки.

Другу групу праць складають твори мислителів першої половини ХХ ст.: Р.Арона, А.Бергсона, М.Л.Кінга, Б.Рассела, П.Тейяра де Шардена, А.Тойнбі, А.Швейцера, К.Ясперса та ін. Тут домінує прагнення осмислити збереження й розвиток безпечного стану будь-якого життя виходячи з теорії космогенезу. На думку вказаних мислителів це має стати основою етичного оновлення й релігійного перетворення людства, формування універсальної космічної етики, що виключає насильство й війни через природну сублимацію небезпеки насильства. Висловлюються думки стосовно трансформації фізичної війни людини проти людини в духовну війну всіх людей, об'єднаних на службі Богу, проти сил зла. Суттєва частина наукових доробок вказаних авторів присвячена екзистенційному обґрунтуванню проблеми безпеки через розуміння категорій свободи та істини, а також обґрунтуванню можливості встановлення ойкуменічної безпеки за допомогою мирного

об'єднання людства на засадах справедливості й мудрості в добровільний союз, здатний гарантувати мир і безпеку. Зазначена особливість робить вказані доробки суто теоретичними.

Проблема безпеки в сучасному розумінні почала активно досліджуватися з 50-х років минулого століття. В концептуально-теоретичному плані головні ідеї сучасного розуміння безпеки були вперше сформульовані та оформлені вченими й політиками США. В наступні роки національна безпека перетворилася на одну з широко розповсюджених базових категорій, що використовуються в соціально-політичних науках. У зв'язку з цим, *третьою групу* праць складають наукові доробки таких представників, як Є.Азар, А.Ахарія, Л.Браун, С.Браун, Б.Бруді, Зб.Бжезинський, А.Віньянс, Р.Джексон, Д.Кауффман, У.Ліппман, Г.Моргентау, Ч.Мур, К.Ноор, П.Хат та інші, які зробили великий внесок у вивчення проблеми безпеки. У працях цих вчених були викладені головні підходи до визначення поняття “національна безпека” крізь призму суттєвих зв'язків національної безпеки з системою базисних цінностей суспільства. Однак у творах вказаних авторів не виправдано абсолютизується аксіологічна складова досліджуваної проблеми й недостатня увага приділяється онтологічним і антропологічним проблемам.

У вітчизняному соціогуманітарному знанні категорія “національна безпека” почала використовуватися лише на початку 90-х років минулого століття, причому основна увага в контексті національної безпеки приділялась оборонному воєнному (воєнно-технічному) потенціалу держави. Таким чином, *четверту групу* праць складають наукові твори В.Бокарьова, К.Воробйова, В.Голубєва, А.Диріна, О.Дмитрієва, В.Малькова, Г.Лукави, Ю.Мамонтова, О.Міловидова, І.Рибкіна, В.Серебрянікова, А.Першина, М.Табунова, О.Тіморіна, С.Тюшкевича, М.Чалдимова, А.Ширмана, М.Ясюкова та інших, у яких досліджувалися складники оборонного потенціалу (економічний, науковий, морально-політичний, військовий) та шляхи підвищення інших кількісних та якісних показників. Сам же оборонний потенціал розглядався як сукупність матеріальних та духовних сил держави й суспільства та можливість їх мобілізації для досягнення мети війни. Основна увага вказаних дослідників була сконцентрована на розгляді проблеми підготовки силових структур держави та суспільства в цілому до можливої війни. Однак навіть і в контексті цієї досить вузької з філософської точки зору на феномен національної безпеки проблеми основні напрямки досліджень практично обмежувалися визначенням реальних та потенційних загроз (причому виключно воєнних) суспільству та державі.

В 90-ті роки минулого століття на пострадянському просторі з'являються наукові праці, автори яких, спираючись на дослідження доробок теоретиків Заходу й США, здійснюють спроби опрацювання теоретичних положень національної безпеки та власних концептуальних моделей національної безпеки в сучасних умовах. Такі праці складають *п'яту групу* досліджуваних наукових доробок. У працях, наприклад, українських дослідників: В.Батюка, О.Бодрука, Г.Волинки, О.Дергачова, В.Горбуліна, О.Гончаренка, О.Данильяна, В.Дорошкевича, В.Картавцева, Є.Кравця,

Є.Лисицина, Є.Марчука, М.Мельника, Г.Мурашина, В.Мороза, В.Паламарчука, Б.Парахонського, С.Пирожкова, О.Спіріна, М.Хилька, В.Шевченка, С.Шеригіна та інших здійснені спроби дослідження національної безпеки з точки зору національних інтересів та пріоритетів, місця та ролі у ній військової сили.

Власне військові аспекти проблеми забезпечення національної безпеки України та інших держав перехідного типу були проаналізовані у працях В.Ваколюка, Б.Демидова, Г.Костенка, В.Кохна, В.Радецького, А.Смелянцева, В.Толубка, М.Требіна, В.Шкідченка та інших. Певних результатів у дослідженні соціально-економічних, політичних та екологічних аспектів національної безпеки досягли Р.Абдулатипов, В.Ананьїн, Л.Безчастний, О.Бельков, Ф.Боровський, С.Грабовський, В.Кириленко, Ю.Калиновський, М.Куліченко, І.Малашенко, В.Мороз, В.Мунтіян, О.Плотніков, В.Ткаченко, С.Хамідов, О.Холмогоров, С.Шефель та інші. У працях В.Андрущенко, Є.Бистрицького, В.Ворони, Г.Горак, О.Дергачова, В.Кураса, В.Кременя, А.Кулібаби, С.Макеєва, М.Мокляка, І.Надольного, В.Осовського, В.Пазенка, М.Панчука, М.Поповича, Б.Попова, Ю.Римаренка, В.Шинкарука, Л.Шкляра та інших окрема увага приділена внутрішній соціальній безпеці суспільства перехідного типу в контексті соціальних процесів, проблем створення правової держави, громадянського суспільства, формування політичної нації. Разом з тим, проблема національної безпеки у працях вказаних авторів аналізувалась без визначення й урахування впливу етнонаціональних, культурних, ментальних, інформаційних факторів на вказані аспекти національної безпеки й на стійкість і стабільність соціуму в умовах транзитивних змін.

В окрему, *шосту групу*, виділяються наукові праці, присвячені розробці проблеми суспільств транзитивного типу. Тут виділяються праці С.Айзенштадта, Дж.Александера, Р.Анжера, В.Баркова, Д.Видріна, О.Власюка, Є.Головахи, О.Данилова, О.Данильяна, Р.Дарендорфа, Ж.Еванса, С.Кара-Мурзи, В.Крисаченка, П.Кубічека, Н.Лумана, М.Маколі, Г.Мангоффа, М.Міщенко, Ю.Павленка, Т.Парсонса, К.Поппера, П.Ситника, Н.Смелзера, С.Стояновича, В.Староверова, Ю.Хабермаса, Я.Щепанського та інших, у яких опрацьовані основи методології дослідження системних трансформацій, пов'язаних зі зміною парадигм суспільного розвитку, а також здійснений аналіз трансформаційних процесів у постсоціалістичних та пострадянських країнах.

Проблемам соціокультурних трансформацій, які є характерними для країн Центральної та Східної Європи присвячені праці С.Бейкера, І.Бекешкіної, П.Бергера, С.Войтовича, О.Данильяна, Т.Заславської, Т.Кузьо, М.Малія, І.Предборської, С.Расторгуєва, П.Ситника, Е.Тоффлера, Б.Снайдера, О.Яницького, в яких вказані трансформації аналізуються крізь призму широкого спектру аспектів суспільного буття. Згадані дослідники зробили суттєвий внесок в плані визначення й обґрунтування протиріч, тенденцій та закономірностей трансформаційних процесів у постсоціалістичних країнах у різноманітних напрямках життєдіяльності суспільств. Однак у їх працях суттєві характеристики перехідних соціумів

здебільшого подаються без належного урахування постійних і змінних параметрів перехідних соціальних систем, без урахування того факту, що для суспільств транзитивного типу апріорна небезпека є домінуючою характеристикою системи.

Аналіз наукових джерел і публікацій стосовно проблем даного дисертаційного дослідження дозволяє зробити висновок, що на даний час відсутнє спеціальне наукове дослідження, в якому як самостійне завдання здійснювався б комплексний теоретико-методологічний аналіз проблеми забезпечення національної безпеки в умовах трансформаційних процесів у соціумі. Здійснення ж комплексного системного філософського аналізу феномена національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій дозволить на практиці здійснити перехід до її забезпечення, до максимального використання потенційних можливостей перехідного соціуму в контексті забезпечення безпеки, мінімізації негативних наслідків прояву протиріч, які є неминучими у перебігу перехідних процесів у соціумі.

На сучасному етапі розвитку вітчизняного соціогуманітарного знання при дослідженні проблем національної безпеки є сенс використовувати методологічний потенціал західних та вітчизняних дослідників суспільств, окремих аспектів соціального буття та проблем безпеки: Р.Арона, С.Атенштадта, Р.Анжера, В.Баркова, І.Бекешкіної, Д.Белла, М.Вебера, Д.Видріна, О.Власюка, Г.Волинка, К.Гаджієва, Є.Головахи, О.Данилова, О.Данильяна, Р.Дарендорфа, Е.Дюркгейма, Ж.Еванса, С.Кара-Мурзи, В.Крисаченка, П.Кубічека, С.Ліпсета, Н.Лумана, М.Маколі, Г.Мангоффа, М.Михальченка, М.Міщенко, Ю.Павленка, Б.Парахонського, Т.Парсонса, У.Перрі, К.Поппера, П.Ситника, Н.Смелзера, М.Степико, С.Стояновича, В.Староверова, В.Титова, Е.Тоффлера, Ф.Фукуями, Ю.Хабермаса, М.Хилька, Я.Щепанського. Принципові положення фундаментальних доробок названих дослідників лягли в основу авторської концепції національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій, викладеної в цій монографії.

Суттєву увагу в монографії приділено сучасній філософській, політологічній та соціологічній літературі, публікаціям у періодичних виданнях, де викладаються різноманітні точки зору на розуміння сутності феномена національної безпеки та прояви сучасних соціокультурних реалій в даному контексті.

РОЗДІЛ 1.

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Теоретичне підґрунтя методології дослідження проблем національної безпеки: історико-філософський аспект

Проблема безпеки останніми роками стала надзвичайно популярною й використовується настільки широко, що досить часто буває неможливим виділити сутність і межі застосування

основних складових понять та категорій у даному контексті. Тому виникає необхідність конкретизувати сутність і зміст філософського розуміння проблеми безпеки на підставі ретроспективного аналізу спадщини найхарактерніших представників філософської думки у даному напрямку.

Формування сучасної парадигми національної безпеки відбувалося на базі переосмислення філософських напрацювань з даної проблеми видатних мислителів Європи і США. Тому в контексті проблеми, якій присвячена дана монографія закономірним вважається прагнення осмислити генезис світоглядних та методологічних підходів до розуміння проблем безпеки. Як склалися уявлення про безпечне існування, в чому вбачали мислителі різних епох причини й джерела небезпек, як намагалися добитися стійкого миру, безпеки й процвітання – відповіді на ці та інші життєво важливі питання далеко виходять за межі соціально-філософського дослідження. Повернутися до давнього минулого важливо не тільки для того, щоб докопатися до справжніх витоків тих або інших категорій і принципів, що становлять методологічний каркас філософської концепції національної безпеки. Головна мета – це виявити ті світоглядні орієнтири, які завжди допомагали людям знаходити потрібні відповіді на фундаментальні питання соціокультурного буття й відмовитися від помилок і забобонів, що штовхали їх на шлях хибних рішень і вчинків.

Проблема забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави хвилювала мислителів починаючи із стародавніх епох. Щоправда, вказана проблема розглядалась переважно в контексті війни й миру [469, с. 40-67]. У той же час, є сенс підкреслити, що для філософської культури Стародавнього Світу був характерний синкретизм, тобто для філософської думки тих часів не існувало розподілу між сферами духовної діяльності людини. Як справедливо писав Володимир Соловйов: “Не викликає ніякого сумніву, що

перший, найдавніший період людської історії представляє своїм пануючим характером злитість чи невідособленість усіх сфер і ступенів загальнолюдського життя. Не викликає ніякого сумніву, що спочатку не було ясних розбіжностей між духовним, політичним і економічним суспільством; перші форми економічного союзу – родина і рід – мали, разом з тим, значення політичне й релігійне, були першою державою і першою церквою” [506, с. 155].

Погляди на роль держави у забезпеченні безпеки в суспільстві відповідно також були близькими, спорідненими [191, с. 60-80]. Але поступово з розвитком суспільства сила первісної єдності починає руйнуватися, “уже дуже рано в Греції і Римі (а почасти навіть і в Індії) починається послідовне виділення різних життєвих сфер і елементів. Проте, необхідно визнати й підкреслити, що для загальнолюдської свідомості первісна злитість була рішуче й у самому корені вражена тільки з появою християнства, коли вперше принципово відокремилосся *sacrum* від *profanum*. І в цьому відношенні, як таке, що нанесло остаточного удару зовнішній мимовільній єдності, християнство є початком дійсної свободи” [506, с. 156].

Ідеал безпечного життя, коли в міжнародних відносинах дотримувалися б загальноновизнаних норм справедливості, сходиться до часів античності, коли існувало уявлення про золоте століття, про щасливий, безпечний і безтурботний стан первісної людини. Люди не знали ані горя, ані труднощів, родючі землі давали багаті урожаї. Найвиразніше це уявлення виражене давньогрецьким поетом Гесіодом (VIII-VII ст. до н.е.) та римським поетом Публієм Овідієм (43 р. до н.е. – бл. 18 р. н.е.) [113, 401].

Але за золотим століттям слідували у порядку поступового регресу срібне, потім мідне і, нарешті, залізне століття, зіпсоване і жорстоке, гірше за всі інші. Такий соціокультурний регрес неминуче актуалізував потребу в осмисленні проблем безпечного життя. Вже у період еллінізму в Стародавній Греції з’являється перший фантастичний роман подорожей Ямбула (II ст. до н.е.), що наводиться у книзі «Історична бібліотека Діодора Сицилійського». Далеко, за Африкою, за Мадагаскаром, є Острів Досконалості: він круглий, досконалої в піфагорійському сенсі форми. Дари природи там рясні, жителі сильні і витривалі, не схильні до хвороб, центральної влади немає, і люди, об’єднавшись в родові общини, по черзі виконують нескладні обов’язки. Все спільне: земля і угіддя, житло і знаряддя, навіть дружини і діти. Панує вічний мир, безпека, і немає незадоволених ідеальними порядками.

Отже, як видно, в основі античної версії міфу, що дійшла до нас, про золоте століття лежать народні міфологічні уявлення про краще життя: вільне, гідне, сите і, головне, безпечне. Цей мотив “без мечів і військових вправ”, очевидно, з особливою силою позначився в епоху постійних міжусобних війн, коли минулий, більш мирний час повинен у контрасті з жорстокою дійсністю залізного століття здаватися людям безтурботною, щасливою, безпечною добою. Ідеї безпеки завжди розповсюджувалися в епоху руйнівних воєн і після них.

В епоху розквіту античної філософії ідея загальної безпеки знаходилася в центрі уваги мислителів. Проте питання про безпеку розглядалося тільки як

внутрішньоеллінська проблема (внутрішній мир), а зовнішній мир вважався короткою перервою між необхідними в соціальному сенсі війнами (Геракліт, Платон, Аристотель). Античні мислителі прагнули лише до усунення міжособних воєн. В ідеальній державі Платона немає внутрішніх воєнних сутічок, але віддаються почесні тому, хто відрізняється в “другому, найбільшому виді війни” – у війні з зовнішніми ворогами. Аналогічної точки зору дотримувався й Аристотель. Древні греки, в основному, пов’язували безпеку з відсутністю війни, разом з тим, вони вбачали в іноземцях ворогів і вважали їх і все, що їм належить, хорошою здобиччю, якщо тільки її можна було захопити. І греки, і римляни не могли визнавати ідею досягнення безпеки через вічний мир вже через своє ставлення до варварів. Так званий мир, що панував у величезній Римській імперії, був пов’язаний з поневоленням численних племен і народів. Він ґрунтувався на національному егоїзмі й воєнній силі і своїм подальшим падінням довів лише неспроможність ідеї “всесвітньої держави”. Римляни називали варварським все, що не було римським, і говорили: «Для варварів ланцюг або смерть». І лише декрет імператора Клавдія (48 р. н.е.) надав населенню деяких із завойованих Римом областей права римського громадянства. Основною метою декрету було зміцнення влади Риму над підкореними народами і залучення громадян-провінціалів на службу в римську армію для захоплення все нових територій, заселених варварами. І заклик давньоримського мислителя Цицерона “*Cedant arma togae*” (“Нехай зброя поступиться місцем тозі»), тобто нехай все вирішує не військова сила, а громадянська влада, фактично не застосовувався відносно так званих варварів. Це пов’язувалося з тим, що для мислителів цієї епохи рабство було явищем природним і навіть прогресивним. Аристотель, Цицерон та інші вважали його суспільно необхідним інститутом, воно було домінуючою формою виробництва. Рабами ставали зазвичай військовополонені, а також вільні, що потрапляли в рабство за борги, й діти, народжені рабами. Для Римської імперії військовополонені були одними з головних джерел рабства. Цілям закріплення експлуатації рабів служили апарат державної влади, правові інститути та релігія. І звичайно, провідне місце в цій системі займала зовнішня політика, що була спрямована на захоплення все нових територій і поневолення нових мільйонів іногородців. Проте деякі мислителі, наприклад, Діон Хрїсостом (Златоуст) (I-II ст. н.е.), вважали, що всі люди, у тому числі й раби, мають однакове право на свободу. Однак більшість мислителів того часу вважала правомірним вести війни проти інших народів. Адже завдяки війні з’являлися в полісах раби, без яких не могло існувати господарство античності. Характерними для світогляду того часу є наступні слова Аристотеля: “... якби ткацькі човники самі ткали, а плектри самі грали на кіфарі, тоді й зодчі не потребували б працівників, а панам не потрібні були б раби” [23, с. 381]. Тому про викорінення воєн не могло бути й мови, як не могло бути мови і про безпеку у глобальних масштабах.

Проте в епоху пізньої античності формується негативне ставлення до війни взагалі, як до варварської справи, і визнання корисності деяких її видів, що сприяють “локальній безпеці”. Проти воєн і за затвердження стійкого

миру й безпеки виступили відомі мислителі – Овідій, Тібулл, Вергілій, Горацій, Сенека й багато інших.

Від мрій про золоте, мирне століття мислителі переходять до раціонального обґрунтування і планів встановлення рівноправних, справедливих відносин між однорідними (як правило, християнськими) державами. Встановлення християнством загальнолюдської моральності, заперечення ним національних, обрядових і суспільних відмінностей дало потужний імпульс до висунення ідеї вічного миру. Як відомо, в період свого зародження християнство не схвалювало війну й військову службу, вбачаючи найважчий гріх в позбавленні людини життя. Відомий християнський теолог Августин Блаженний (354-430 рр.), критикував “канівський” дух Римської імперії, споживацьки орієнтовану пізньоантичну цивілізацію, виступав проти будь-якого насильства: від насильства над дитиною в школі до державного насильства. Він вважав, що насильство є наслідком гріховної зіпсованості людини, і тому воно варте презирства. Августин стверджував, що мир є вище благо: ведучи війну, всякий добивається миру, а укладаючи мир, ніхто не бажає війни. Він поділяв Всесвіт на “Град земний” (людський) і “Град Божий”. Останній є, за його словами, ідеалом досконалості, де процвітає істинний мир [112, с. 87-88]. “Град земний”, навпаки, цілком гріховний, і війна є його ідеалом. Проте люди можуть заслужити бажаний мир, якщо підкоряться Божественному порядку: мир знаходить той, хто обстоює спокій і упокорювання. Від Августина бере початок ідея “Миру Божого” (*Pax Teuga Dei*) – миру, безпеки й злагоди в межах християнських держав [3, с. 134].

Якісно новий етап формування елементів філософських концепцій безпеки пов’язаний з епохою Відродження. У центрі уваги передових мислителів цього періоду стояла людина, її звільнення з-під гніту церкви й соціальної несправедливості. Проблема осмислення умов безпечного гармонійного розвитку особистості привела гуманістів до постановки питання про усунення з життя людей найбільшого зла – війни. Народженню ідеї вічного миру, безперечно, сприяло перетворення війни у все більшу загрозу для народів Європи. Удосконалення зброї, створення масових армій і воєнних коаліцій, багаторічні війни, що продовжували роздирати європейські країни в ще ширших масштабах аніж раніше, змусили мислителів епохи Відродження задуматися над проблемою безпечних взаємостосунків між державами і шукати шляхи їх нормалізації.

Відомим поборником ідеї миру й безпеки був нідерландський вчений-гуманіст Еразм Роттердамський (1469-1536 рр.). Він постійно підкреслював прихильність до мирної традиції, що йде від Біблії. На його переконання, саме мир, а не насильство й війни, сприятиме досягненню безпечного стану життя, втіленню у життя всіх цінностей людської культури [224, с. 388].

Ідеї безпеки Еразма Роттердамського у філософському контексті розвивав німецький гуманіст і філософ, діяч радикально-бюргерського напрямку Реформації Себастьян Франк (1499-1543 рр.) [330, 331].

Як свідчать результати проведеного попереднього філософського аналізу, на початку XVII ст. робляться спроби юридичного впорядкування

міждержавних відносин. Одним із засновників теорії природного права й науки міжнародного права був голландський мислитель Гроцій Гуго де Гроот (1563-1645 рр.). Його робота “Про право війни і миру” (1625) присвячена в першу чергу проблемам міжнародного права. У ній висловлюються основні положення міжнародного права: договори між державами повинні замінити владу Папи римського; ці договори дотримуватимуться через природний закон; повинні бути заборонені несправедливі війни, що порушують будь-чье право; воюючі сторони зобов’язані утримуватися від винищування ворожої власності і жорстокості щодо цивільного населення. Г.Гроцій пропонував також заснувати орган для розв’язування суперечок між державами, який би мав ефективні засоби примушення [132, с. 145-147]. Заслуга основоположника науки міжнародного права полягала і в тому, що він, розуміючи складність усунення збройного насильства, розвивав ідеї його гуманізації, регулювання відносин між державами на користь миру й безпеки.

У XVII ст., коли завершувалося становлення більшості національних держав Європи, окреслився етап обґрунтування ідеї “вічного миру”. На відміну від “християнського миру”, що містить у собі релігійну нетерпимість і апологетику, а то й заклик до боротьби з невірними, більшість проектів “вічного миру” відображали успіхи емпіричної філософії й раціоналістичний підхід. У таких проектах часто фігурував “державний інтерес” у створенні міцного миру й забезпеченні стійкої безпеки як реальної передумови процвітання молодих держав. Ідеться про “Політичний заповіт” А.-Ж.Рішельє, “Досліди” Ф.Бекона та інші.

Певний внесок у розробку філософської теорії національної безпеки внесли Емері Крюссе (бл. 1590-1648 рр.), Ян Амос Коменський (1592-1670 рр.), Уільям Пенн (1644-1718), Шарль Іріне де Сен-П’єр (1658-1743 рр.) [15, 469, 539].

Наукове ж обґрунтування даної проблеми в сучасному розумінні й певні напрямки її вирішення містяться у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта, точки зору яких на сутність національної безпеки є найбільш характерними в даному контексті [197, 195]. Зважаючи на наукову популярність і суттєву методологічну значущість даних парадигм є необхідність надати їх порівняльну характеристику для виявлення позитивних і негативних моментів при визначенні можливості їх застосування для побудови системи безпеки у перехідних умовах.

Творчість Томаса Гоббса й Іммануїла Канта здійснила надзвичайно великий і суттєвий вплив на формування філософської думки як класичного, так і усіх подальших історичних періодів. З їх іменами пов’язане глибоке філософське опрацювання проблем безпеки, права, держави, закону тощо. Не випадково, що їх концепції вважаються класикою соціальної філософії й розглядаються численними дослідниками у вигляді загальнотеоретичного підґрунтя багатьох прикладних проблем, включаючи й проблему забезпечення безпеки.

Точкою відліку для обох філософів є поняття “природного стану”, в яке ними вкладається практично аналогічний зміст. Так Т.Гоббс підкреслює, що

за відсутності громадянського (встановленого угодою індивідів з метою забезпечення своєї безпеки) стану, завжди є у наявності війна всіх проти всіх. І поки люди живуть без загальної влади, яка тримає всіх їх у страху, вони знаходяться в тому стані, що називається війною, і саме в стані війни всіх проти всіх, оскільки війна є не тільки бій, або воєнна дія, а проміжок часу, протягом якого явно проявляється воля до боротьби шляхом бою [116, с. 95].

І Кант також вважає, що стан миру між людьми, які живуть по сусідству, не є природним станом (*status naturalis*); останній, навпаки, є станом війни, тобто станом, який, якщо й не пов'язується з безперервними ворожими діями, то обов'язково пов'язується з постійною їх загрозою. Отже, стан миру повинен бути встановлений, адже припинення воєнних дій не є ще гарантією від них, і якщо сусіди не дають такої гарантії один одному (що можливо лише в правовому стані), то той з них, хто запрошував до цього іншого, може обійтися з цим останнім як з ворогом [260, с. 13].

Очевидно, це є основним співпадаючим положенням двох теорій, за допомогою якого обидва філософи приходять до необхідності встановлення мирного й безпечного стану, умовно позначеного "громадянським". Метою такого встановлення є безпека індивідів, однак уже починаючи зі способів її забезпечення дані теорії розходяться.

Виходячи з рівності людей у природному стані, Т. Гоббс наводить три причини неминучої війни: суперництво, недовіру й жадобу слави [116, с. 95]. Адже з "рівності здібностей виникає рівність сподівань на досягнення цілей", тому, якщо двоє побажають володіти однією річчю, то ні в кого не буде ані причини поступитися, ані права вимагати такої дії (суперництво). Але якщо навіть людина створює яку-небудь річ сама, то вона не може бути впевненою у безпечному володінні цією річчю, адже існує небезпека домагань з боку інших (зздрість, недовіра тощо). Крім того, кожна людина хотіла б викликати з боку інших ту повагу, яку вона сама відчуває до себе, нехай навіть застосувавши примушення. У такому стані, як стверджує Т. Гоббс, у кожного є право на все, але немає поняття справедливого й несправедливого, немає власності, чіткого розмежування між моїм і твоїм. Кожна людина вважає своїм лише те, що вона може добути, і лише доти, поки вона спроможна утримати це [116, с. 97-98]. Тут ніхто не може бути впевненим у збереженні власної свободи й безпеки, тому потрібне заснування інституту суверена, яким може виступати один або декілька індивідів.

Деякі дослідники європейської філософської класики, зокрема А. Коваленко, ведуть мову у цьому випадку про делегування індивідами суверенові частини прав [286, с. 64-68]. Однак таке розуміння, на нашу думку, є не зовсім точним, оскільки в даному випадку мова йде не про винахід або передачу прав, а про відмову від права. Т. Гоббс підкреслює, що відмовитися від людського права на що-небудь – значить позбавитися волі перешкоджати іншому користуватися вигодою від права на те ж саме. Тому що той, хто відрікається або відступається від свого права, не дає цим жодній людині того права, яким остання не володіла б раніше, оскільки від природи всі люди мають право на все [116, с. 100]. Згідно з цим, індивіди не наділяють суверена якими-небудь правами, адже він споконвічно нічим не відрізняється

від них і, значить, володіє тими ж необмеженими правами, просто в результаті угоди суверен стає єдиним їхнім власником. При цьому, велика кількість людей, що укладають таку угоду, виступають “єдиною особою”, а суверен, відповідно, – повноважним представником цієї великої кількості, носієм особи.

Крім того, Т.Гоббс вводить поняття природного закону (*lex naturalis*), тобто розпорядження або знайденого розумом загального правила, згідно з яким людині забороняється робити те, що згубно для її життя або те, що позбавляє її засобів до його збереження, і нехтувати тим, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя [116, с. 98]. З цієї точки зору задоволення інтересів власної безпеки є природним законом, а звідси й розуміння держави, яка виникає на основі “суспільного договору”, як такої, яка призначалася для задоволення суто егоїстичної мети особистості. Тут може виникнути закономірне питання, чому б не обмежитися наявністю таких законів, навіщо створювати державу взагалі? На думку Т.Гоббса, наявність одних лише природних законів ще не веде до миру й безпеки. Гарантувати дотримання цих законів може лише загальна влада, яка, як зазначалося, буде тримати людей у страху і спрямовувати їх дії до загального блага й безпеки.

Т. Гоббс зауважує, що мета держави – головним чином забезпечення безпеки. Кінцевою причиною, метою або наміром людей (які від природи люблять свободу й панування над іншими) при накладенні на себе уз (якими вони зв’язані, як ми бачимо, живучи в державі) є турбота про самозбереження і при цьому про більш сприятливе життя [116, с. 129]. Причому, жодна спільнота, чи то сім’я, об’єднання родин або просто спільність невеликої кількості індивідів, гарантії безпеки не дає, оскільки завжди може з’явитися сила, яка їх переважає. Немає такої гарантії і для великої кількості людей, що не мають спільних устремлінь – їх погубить роз’єднаність. У державі ж усі окремі волі підкоряються волі суверена, тому незгоди бути не може. Звідси, держава визначається філософом як єдина особа, відповідальними за дії якої зробила себе величезна кількість людей шляхом взаємного договору між собою, для того, щоб ця особа могла використовувати силу й засоби всіх їх так, як визнає за необхідне заради їхнього миру й спільного захисту [116, с. 133]. Однак незважаючи на передбачувану добровільність угоди про державотворення, Т.Гоббс розмежовує два шляхи досягнення верховної влади, яким відповідають держави: засновані на встановленні і засновані на придбанні. Звичайно, пріоритетним є перший шлях державотворення, коли індивіди вважають встановлення найбільш розумним способом забезпечення своєї безпеки. Але й у цьому випадку наслідками встановлення держави виступають неможливість зміни форми правління, звільнення від юрисдикції влади й навіть простого осуду дій суверена. Тобто, перегляд договору не допускається, суверен в жодному випадку не вважається таким, що порушив його, у свою чергу, протест з боку індивідів є несправедливим. Вважається, що якщо хто-небудь добровільно приєднався до угоди, то тим самим узяв на себе зобов’язання підкорятися будь-яким рішенням більшості, якщо ж не

приєднався, то повинен бути залишеним у колишньому стані війни, при якому будь-яка людина, не порушуючи справедливості, може позбавити його життя. Держава, заснована на придбанні, відрізняється тільки примусовим способом створення верховної влади, наслідки в обох випадках однакові. Тут індивіди вибирають суверена не з остраху один одного, а зі страху перед тим, кого вони наділяють верховною владою [116, с.137-154].

У загальному вигляді Т.Гоббс зауважує, що кожен підданий має свободу відносно всього того, право на що не може бути відчужене договором. Так, ніякий договір не може зобов'язати людину звинувачувати себе й признаватися у висунутих звинуваченнях, вбити або поранити себе чи іншого, утримуватися від їжі, води й повітря, вживання ліків та інших необхідних для життя речей. Підданий вільний не підкорятися наказам суверена виконувати подібні дії, якщо, підкреслює Т.Гоббс, відмова у підкоренні в подібних випадках не підриває ту мету, заради якої була встановлена верховна влада. Інші свободи підданих витікають з умовчання закону. Там, де суверен не встановив ніяких правил, підданий може робити або не робити будь-що на власний розсуд. Міра й обсяги подібної свободи підданих в різних державах залежать від умов місця й часу і визначаються верховною владою, її уявленнями про доцільність тощо. Ці визнання Т.Гоббсом невідчужувані права й свободи підданого в цілому стосуються питань його особистого самозбереження й самозахисту (безпеки).

Отже, гарантувати захист індивідам від свавілля один одного, згідно з даною теорією, може тільки держава. Але тут виникає інша небезпека – свавілля самої держави, оскільки остання фактично володіє тими необмеженими правами, якими до її встановлення володіли всі індивіди.

Як бачимо, гоббсівська точка зору є досить своєрідною, спірною й неоднозначною. Варто також зауважити, що ця теорія не містить положень про міждержавні відносини, окрім включення до обов'язків суверена обов'язки стосовно забезпечення безпеки, захисту підданих як від внутрішніх ворогів, так і від зовнішніх. Адже очевидно, що світ не закінчується межами окремої держави. Чим у такому випадку регулюється співіснування (а іноді й свавілля) численних “левіафанів”? Томас Гоббс не дає нам відповіді на це питання, що, безумовно, свідчить про недостатню, обмежену можливість застосування даної теорії в сучасних підходах до забезпечення безпеки.

Іншої точки зору на проблему безпеки дотримується Іммануїл Кант, не обмежуючись рамками окремої держави, а стверджуючи прямо чи опосередковано необхідність створення системи колективної безпеки. Окрім усього іншого, суттєвим позитивним моментом філософського розуміння І.Кантом проблеми безпеки є те, що він ставить і розглядає дану проблему у всесвітньо-історичному масштабі, не тільки стосовно відносин всередині окремого народу, держави, а й у плані міжнародних і міждержавних відносин – в перспективі прогресуючого руху (згідно з категоричними вимогами ідей розуму) до встановлення всесвітнього безпечного громадянсько-правового стану й вічного миру між народами. Дотримання й здійснення на практиці регулятивних ідей розуму в усіх людських відносинах (в індивідуальній і колективній поведінці, в державному устрої, у діях влади, в законодавстві, в

усій внутрішній і зовнішній політиці) є, за Кантом єдиною можливим шляхом до здійснення цього ідеалу, ідеалу безпечного стану [131]. І.Кант пропонує три рівні громадянського устрою: устрій людей у складі народу за державно-цивільним правом (*ius civitatis*); устрій держав у їхньому відношенні одне до одного згідно з міжнародним правом (*ius gentium*); устрій згідно з всесвітньо-цивільним правом (*ius cosmopoliticum*) [260, с. 13]. На першому (внутрішньодержавному) рівні відносини індивідів припускають рівність сторін, максимальну реалізацію своєї свободи, узгодженої зі свободою іншого. На другому (міждержавному) рівні учасниками відносин виступають держави, які також повинні бути рівні незалежно від розмірів території або економічного розвитку, і які повинні вирішувати виниклі між ними розбіжності договірним шляхом. Ідея третього (всесвітнього) рівня полягає, насамперед, у тому, що індивіди повинні почувати себе “громадянами загальнолюдської держави”. За такої ідеї виключається сприйняття свого співвітчизника як такої ж людини, а іноземця – як менш гідного такого відношення. Причому, для забезпечення безпеки індивідів необхідною є наявність усіх трьох рівнів. Поки хоч хто-небудь залишається в природному стані, інші себе в безпеці почувати не можуть, оскільки індивіди, які знаходяться поза громадянським станом, не брали на себе зобов’язань, що гарантують іншим безпеку, і як і раніше нічим не обмежені.

В теорії І.Канта існує певна аналогія між індивідами й державами. Останні також можуть загрожувати одна одній, а, значить, мають потребу у врегулюванні своїх відносин, причому ці відносини повинні бути засновані на федералізмі вільних держав [260, с. 18]. При цьому філософ розглядає можливість створення світової республіки, вважаючи федеративний союз мінімально необхідним. Однак небезпека існування єдиної всесвітньої держави полягає в тому, що в ній не існує влади, принаймні рівної верховній, що може призвести до свавілля з її боку. Але незрозумілим залишається спосіб створення пропонованого устрою. І.Кант говорить про те, що у випадку примусового встановлення громадянського стану, той, у чийх руках влада, не дозволить, щоб згодом народ пропонував йому закони. Тому, таке встановлення повинне бути добровільним. Тут І.Кант приводить, два поняття: “розчленована єдність волі всіх” і “колективна єдність об’єднаної волі”. Під першим розуміється бажання всіх окремих людей жити в законному устрої за принципами волі. Під другим – ситуація, коли усі разом захочуть такого стану [260, с. 38-39]. У такому випадку виникають питання, по-перше, як визначити момент єдності такої колективної волі, а, по-друге, якими діями повинна бути підтверджена така воля, адже одного не вираженого зовні спільного бажання, швидше за все, буде недостатньо. Втім, як стверджує Ф.Дж.Россі, спільне прагнення до такого суспільного союзу, саме по собі можливе лише в тій мірі, в якій ми насамперед визнаємо його предметом надії. Він (союз) ще не відбувся, але його можна викликати до життя нашими власними спільними людськими зусиллями. Якщо ми втратимо надію на те, що він взагалі коли-небудь стане можливим, то він дійсно не виникне. Сполучення двох фактів (природи й розуму) означає в І.Канта, що вільні розумні істоти, що, подібно нам, не мають іншого вибору,

окрім як жити разом, можуть робити це таким чином, який личить їх свободі, і лише в тій мірі, у якій вони приходять до добровільної згоди з приводу умов свого спільного життя. Оскільки ми не можемо виплутатися із соціальних обставин нашого людського існування, ми виявляємося змушеними спільно виробляти умови нашого спільного життя у світі, який ми поділяємо один з одним [470, с. 43-52].

Як бачимо, розбіжності у підходах Т.Гоббса й І.Канта до розуміння сутності й механізму забезпечення безпеки достатньо суттєві. Однією з найбільш істотних розбіжностей розглянутих теорій є відмінність у засобах забезпечення громадянського стану (а, значить, і безпеки). Якщо для Т.Гоббса такими засобами виступає примусова сила, “меч” держави, то І.Кант наголошує на добровільності його дотримання, а саме на самозобов’язуючому моральному законі. Він заперечує положення: все, що відбувається або може відбуватися, є винятково механізмом природи [260, с. 39]. Звідси обумовленість вчинків людини моральним законом як вищим принципом [569, с. 90-98]. Крім того, воля розумної істоти тут розглядається як наділена законодавчими функціями, тому з’являється проблема співвідношення волі державного законодавця й законодавчої волі будь-якої людини як розумної істоти [297, с. 117-119].

Дані теорії містять крім того класифікацію форм держави, що в контексті даної проблеми теж є досить цікавим. Зокрема, Т.Гоббс розуміє розбіжності держав як розбіжності суверена. Звідси, верховна влада може належати або одній людині, або зборам великої кількості людей, а в цих зборах можуть мати право брати участь або кожен, або лише певні люди, які відрізняються від інших. Якщо представником є одна людина, тоді держава являє собою монархію; якщо збори усіх, хто хоче брати участь – тоді це демократія; а якщо верховна влада належить зборам лише частини громадян – тоді це аристократія [116, с. 144]. З трьох наведених форм держави найкращою, найприйнятнішою і найдосконалішою з точки зору забезпечення безпеки індивідів, які живуть у даній державі, є, на думку філософа, монархія. Це обумовлено хоча б тим, що монарх не може розходитися в думках сам із собою або залежати від того, який склад зборів приймає участь в ухваленні рішень. Крім того, при даній формі держави інтереси монарха більшою мірою, аніж при інших, збігаються з інтересами підданих, тому він буде захищати ці інтереси. Втім, Т.Гоббс приводить і недоліки такої форми держави, що скоріше можуть вважатися недоліками монарха, тобто певні людські якості або неповноліття особи, а, відповідно, боротьба за опікунство й небезпека попадання влади в руки опікунів.

І.Кант дає трохи іншу класифікацію. Він веде мову про те, що форми держави можуть бути розділені або за розбіжностями осіб, які володіють верховною державною владою, або за способом управління народом (і його захистом від небезпек) його верховного глави, ким би цей останній не був. Перша форма називається формою панування (*forma imperii*) і можливими є лише три її види, а саме: суверенітетом володіє одна особа, декілька осіб, пов’язаних одна з одною, або ж усе, що відповідає автократії, аристократії, демократії (владі монарха, дворянства, народу). Друга форма є формою

правління (*forma regiminis*) і стосується того способу, яким держава розпоряджається повнотою своєї влади. У цьому відношенні форма правління може бути республіканською або деспотичною [260, с. 16]. Причому, розбіжності між останніми влаштовуються через поділ повноважень законодавчої й виконавчої влад: будь-яка держава, де такого поділу немає, вважається деспотичною. Для Т. Гоббса така ситуація рівнозначна поділу неподільного, адже тут суверен повинен зосереджувати у своїх руках усі повноваження й навіть за власним бажанням не може їх передавати. І. Кант же вважає, що громадянський устрій кожної держави повинен бути республіканським, тобто, заснованим на принципах свободи членів суспільства, на основоположеннях залежності всіх від єдиного законодавства й на законі рівності всіх [260, с. 14]. Тут способи забезпечення безпеки індивідів залежать не від бажання суверена, а від них самих, тому останні спільно вирішують питання, які стосуються власних інтересів.

Таким чином, розглянувши обидві теорії можна зробити висновок про те, що розуміючи під природним станом стан беззаконня й наявності у кожного права на все, Іммануїл Кант та Томас Гоббс приходять до необхідності встановлення громадянського устрою, у якому забезпечувалася б безпека індивіда. Слід зазначити також, що дані теорії збігаються ще й у тому, що споконвічно притаманна індивідам повна свобода ними (теоріями) обмежується заради безпеки, але остання дає можливість цю волю здійснити.

Однак Т. Гоббс пропонує як спосіб встановлення даного устрою створення держави, а як засіб дотримання такого положення – примусову силу цієї держави. Недоліком даної теорії є необмеженість прав суверена, відсутність у нього відповідальності. Крім того, Т. Гоббс не виходить за межі державного рівня, не розглядає безпеки в міжнародних відносинах. І. Кант же пропонує більш складний, трьохрівневий, устрій системи забезпечення безпеки, однак не обґрунтовує способів його створення. Стосовно ж засобів забезпечення безпеки, то в І. Канта такими, очевидно, виступають внутрішні, моральні зобов'язання індивідів [569, с. 90-98].

Розвинені демократичні країни роблять спроби застосувати кантівську парадигму безпеки, стрижнем якої є принципи довічного миру та всесвітнього громадянства шляхом побудови всесвітньої федерації і поступової трансформації сучасної системи національних держав у більш відкриту утворення. Наша ж держава, як і переважна більшість пострадянських країн трансформаційного типу віддає перевагу гоббсівській парадигмі національної безпеки, згідно з якою головна мета і завдання нації – це забезпечення власної територіальної цілісності, національної єдності і національного виживання за допомогою створення і розвитку власної держави [197, с. 157-164]¹.

На нашу думку, в умовах соціокультурних трансформацій доцільно поєднати обидва розглянуті підходи, оскільки перехідні країни відокремлено від іншої спільноти (Т. Гоббс) в силу об'єктивних причин виявляються не в

¹ Щоправда, останнім часом Україна робить певні кроки у бік реалізації окремих положень кантівської парадигми шляхом спроб інтегруватися у світові системи безпеки, однак слов'янській ментальності більш притаманною є все-таки гоббсівська парадигма.

зможі забезпечити достатній рівень безпеки; в той же час абсолютизація трансцендентальних аспектів забезпечення безпеки (І.Кант) в умовах транзитивності з високою імовірністю може призвести до суттєвої деформації або навіть втрати національно-особливих факторів (фундаментальних констант соціуму). Таким чином, в умовах соціокультурного транзиту актуалізується необхідність пошуку оптимального поєднання елементів автономізації й колективізації в системі забезпечення національної безпеки, що, на нашу думку, є можливим шляхом аналізу й практичної реалізації теорії факторів-констант і варіативних факторів забезпечення національної безпеки¹.

Фундаментальні ідеї гоббсівського й кантівського вчення про основні підходи до забезпечення безпечного стану існування особистості, суспільства й держави, до способів забезпечення миру й безпеки набувають особливої актуальності в сучасних умовах інтенсивного розвитку загальноєвропейського й світового процесу в напрямку визнання й поступового ствердження ідей панування права, принципів свободи, рівності. Судження цих мислителів стосовно кола проблем безпеки продовжують відігравати величезну роль в усвідомленні того, де ми знаходимося і куди маємо рухатися у пошуку вірного шляху до майбутнього безпечного існування. В сучасних умовах пошуку оптимальних варіантів стосовно вирішення проблеми забезпечення безпеки індивідів, суспільств, держав та їх союзів органічне поєднання раціональних зерен обох наведених теорій безумовно сприятиме відшуканню того оптимального стану й способу забезпечення індивідуальної й колективної безпеки, який буде прийнятним для різних суспільних утворень в багатополісному сучасному світі.

Ідеї безпеки у ранньому Просвітництві знайшли своє відображення у філософській і політичній творчості Джона Локка (1632-1704 рр.), який вважав, що завдання держави є дуже обмеженими, головною її метою є захист і збереження власності людей. Але оскільки все-таки державам (урядам) властиво прагнути до зловживань, Локк пропонує вжити певних заходів проти держави. Гарантією того, що ніхто не буде правити “тиранічно”, не зазіхатиме на свободу й безпеку громадян, тобто не здійснюватиме свою владу поза правом, повинна стати реалізація принципу підпорядкування влади їм. Відповідно до його концепції, верховна влада повинна складатися як би з трьох незалежних, але взаємозалежних інститутів. Законодавча влада призначалася парламенту, виконавча – в основному суду й армії, а федеративна (яка відає відносинами з іншими державами) – королю та його міністрам. Причому, незважаючи на те, що Локк вважав законодавчу владу вищою владою в державі, заради досягнення безпеки у суспільстві він її всіляко обмежував: “1) Вона не поширюється довільно (*arbitrary*) на життя і майно народу... 2) законодавча влада не може діяти окремими довільними декретами, а зобов’язана (*is bound*) виявлятися за обнародованим позитивним, установленим законом і через відомих уповноважених суддів”. Як вважає авторитетний російський дослідник В.Сатишев, така ідея в Англії

¹ Авторські доробки стосовно вказаної теорії викладені у розділі 2.

мала давню історію, однак тільки Джон Локк зумів здійснити великомасштабний ідеологічний синтез, розробивши вчення, “яке поступалось багатьом доктринам у наступальності, але переважало їх шириною й глибиною відображення потреб суспільства” [485, с. 69].

Розробку філософських проблем національної безпеки через релігійно-етичне розуміння проблеми миру здійснювали в епоху Просвітництва Ф.Вольтер, Д.Дідро, гоббсівську точку зору підтримував Ж.Ж.Руссо; в період німецької класики – Й.Фіхте та Й.Гердер, які під різними кутами зору розглядали ідею забезпечення безпеки через обґрунтування державного суверенітету [539, с. 160].

Багато цікавих ідей щодо вирішення проблем безпеки виказали соціалісти-утопісти Клод Анрі де Ревруа Сен-Сімон (1760-1825 рр.), Шарль Фур'є (1772-1837 рр.) і Роберт Оуен (1771-1858 рр.).

Так, Сен-Сімон висунув своєрідну ідею колективної безпеки народів. Він вважав, що його філософська система, яку він називає “новим християнством”, “оновленою релігією”, “покликана створити для всіх народів стан вічного миру й безпеки, об'єднуючи їх проти тієї нації, яка побажала б досягти свого власного блага за рахунок загального блага всього людства. Таке досягнення здійснюється шляхом об'єднання їх (народів) проти всякого уряду, який пройнятий антихристиянським духом до такої міри, щоб загальнонаціональні інтереси принести в жертву приватним інтересам правителів” [490, с. 411]. Очевидно, що така ідея як на той час, так і на сьогодні є достатньо необґрунтованою і для наукового аналізу серйозно сприйматися не може.

Р.Оуен вважав, що початок якісно нового безпечного стану – вселюдської гармонії – може покласти лише належним чином організоване виховання людей. Він підкреслював, що тільки звільнення народів від приватновласницької кабали і об'єднання їх в один союз покладе край насильству й уможливить забезпечення безпеки [410, с. 375]. Окремі елементи теорії Р.Оуена (які стосуються союзницьких лозунгів) спостерігаються сьогодні в умовах глобалізаційних тенденцій, однак поєднати в єдиний науковий підхід оунівське розуміння принципів виховання і принципів об'єднання людей досить проблематично, що свідчить про обмеженість у можливості застосування даної точки зору для сучасного розуміння проблем безпеки.

Важливий внесок у формування філософії миру зробили К.Маркс і Ф.Енгельс. Ключове місце в їх концепції безпеки займають положення про закономірне зростання ролі народних мас як головного суб'єкта соціального прогресу, про рушійні політичні сили прогресу. Боротьбу за мир і безпеку вони вважали складовою частиною боротьби за звільнення від експлуатації пролетаріату. Шлях до затвердження безпеки вбачили в єдності пролетаріату, перемозі соціалістичної революції і докорінній зміні суспільного устрою. Велику увагу вони приділяли проблемі роззброєння. Ф.Енгельс висунув вельми раціональну для свого часу програму його здійснення. У ній передбачалося скорочення постійних армій і термінів військової служби, а також перехід до прогресивніших форм військового навчання населення,

розрахованого на збільшення кількості громадян, придатних для мобілізації у разі потреби захисту країни від агресора, і на максимальне скорочення контингентів, здатних виконувати роль знаряддя агресії. У статті “Чи може Європа роззброїтися?” він підкреслював, що армії зберігаються головним чином не з воєнних, а з політичних міркувань і “призначаються не стільки для захисту від зовнішнього ворога, скільки від внутрішнього” [223, с. 385]. Незважаючи на достатньо наукову обґрунтованість марксистської точки зору на проблему безпеки, слід відзначити її деяку односторонність, невиправдану абсолютизацію агресивності й силових методів досягнення безпечного стану.

Як свідчать результати філософського аналізу, у ХХ ст. проблеми філософського осмислення безпеки були в центрі уваги деяких видатних мислителів, зокрема Р.Арона, А.Бергсона, М.Л.Кінга, Б.Рассела, П.Тейяра де Шардена, А.Тойнбі, А.Швейцера, К.Ясперса та ін. Особливої актуальності дана проблема набула у другій половині ХХ ст., у зв'язку з входженням людства в ракетно-ядерну еру й усвідомленням загрози його тотального знищення.

Французький філософ Анрі Бергсон (1859-1941 рр.) вказував, що насильство й війни є неминучим наслідком закритих суспільств і, отже, сумною необхідністю епохи. Єдину можливість подолання проявів насильства, несправедливості, роз'єднаності людей і досягнення безпечного стану існування людства він вбачав у пропаганді “духу простоти”, сповіщеного християнськими містиками, принципів аскетизму; у відмові від “штучних потреб”, спричинених переважанням розвитку в останні століття “тіла” людства, а не його “душі” [49, 50, 565].

Англійський філософ, логік і мораліст Бертран Рассел (1872-1970 рр.) у своїх численних творах попереджував людство, що наступив вирішальний момент історії, коли воно повинне зробити вибір: або загинути внаслідок воєнної небезпеки (оскільки сучасна зброя вражає обидві сторони), або цю небезпеку перемогти. Розум повинен взяти верх над безглуздя [461-463].

Згідно з поглядами лауреата Нобелівської премії миру (1952) Альберта Швейцера (1875-1965 рр.) зв'язок людини із світом досягається не шляхом пізнання, а за допомогою переживання світу. Картезіанському “я мислю, отже, я існую” А.Швейцер протиставляє положення “я є життя, що хоче жити серед життя”, з якого виводить необхідність забезпечення безпеки життя. Прагнення зберігати й розвивати безпечний стан будь-якого життя покликане, за А.Швейцером, стати основою етичного оновлення людства, формування універсальної космічної етики, що виключає насильство й війни [601-603].

Погляди французького мислителя П'єра Тейяра де Шардена (1881-1955 рр.) з питань безпеки логічно витікали з його теорії “космогенезу”, згідно з якою розвиток Всесвіту йде в певному напрямі і зрештою зводиться до становлення і розвитку духу. Він писав, що насильство виступає як волаюча нісенітниця “свободи у безладді”, що воно гальмує прогрес, який очікується усіма. Процеси соціалізації, конвергенції людства, на його думку, зрештою забезпечать умови природної сублімації небезпеки насильства. П.Тейяр де Шарден стверджував, що люди, об'єднавшись в спільному русі до

майбутнього, усунуть насильство. Шлях усунення насильства як джерела небезпеки для людства лежить в об'єднанні людей на основі загального світогляду для загального руху до єдиної мети [527-528].

Концептуальні підходи до розгляду проблеми безпеки пропонував один з провідних представників німецького екзистенціалізму Карл Ясперс (1883-1969 рр.). Результати аналізу його праць свідчать, що для збереження і зміцнення миру й безпеки він пропонує такі заходи: по-перше, охороняти законну силу існуючих договорів до тих пір, поки вони не будуть змінені шляхом переговорів; по-друге, встановити принципи міжнародного права, припускаючи відмову держав від абсолютного суверенітету, а саме: визнання кожною державою рішень, прийнятих більшістю членів міжнародного правового органу, відмова від права вето і, зрозуміло, створення самого цього міжнародного органу, що володіє безпрецедентними в історії повноваженнями; по-третє, здійснювати необмежений обмін ідеями, вільне й публічне їх зіставлення без жодної цензури; по-четверте, вважати законним втручання наднаціональної влади у внутрішні справи окремих держав у тих випадках, коли в них порушуються загальноприйняті принципи справедливості; по-п'яте, вважати такими, що підлягають перегляду встановлені у минулому несправедливі кордони або угоди, рішенням наднаціональної інстанції визволяти народи, що пригноблюються. Таємне і вільне голосування К.Ясперс вважає найбільш відповідним засобом виразу народної волі. Здійснення цих заходів, на його думку, може не тільки попередити акти насильства, але й взагалі виключити його з життя суспільства. Світ знаходиться перед альтернативою: світовий порядок або світова війна. Які ж умови необхідні для створення такого світового порядку? Він вважає, що безпека в усьому світі починається з безпеки у власному будинку. А там безпека, у свою чергу, базується на свободі. Зовнішня й внутрішня свобода всіх людей може бути забезпечена лише на основі екзистенціальної свободи кожної окремої людини. Маючи свій початок в індивіді, свобода знаходить життя усередині держави у вигляді республіканського правління і виражається також у виступі цієї держави проти пригноблення інших народів. Проте свобода не означає свавілля, справжня свобода можлива тільки у вірності істині. Немає безпеки без свободи, але немає й свободи без істини [571, 627]. Ясперівські ідеї діалектичної єдності безпеки й свободи використані в даній монографії при розкритті сутності й змісту феномена національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій.

Англійський історик і соціолог Арнолд Тойнбі (1889-1975 рр.) намагався проаналізувати різні шляхи боротьби за встановлення тривалого миру й безпеки. Як "серйозні зусилля", що робилися для забезпечення безпеки, він розглядає свідому діяльність людей у двох альтернативних напрямках: 1) спроби вести наступ на насильство за допомогою прямих дій приватних осіб і 2) спроби досягти цієї ж мети за допомогою побічних дій громадян держави. А.Тойнбі віддає данину великої пошани "героїчній", близькій до святості поведінці тих, хто йшов шляхом особистої відмови від будь-якої участі в будь-якій війні своєї держави. В той же час він вважає, що альтернативна

стратегія безпеки, яка намагається схилити й привчити уряди об'єднуватися для спільного протистояння агресії, коли виникає її загроза, як свідчить досвід, “є набагато більш багатообіцяючою”. А.Тойнбі справедливо відзначає небезпеку одностороннього пацифізму миролюбних держав, що може зробити їх беззахисними перед обличчям агресивних держав. Звідси необхідність у тому, щоб миролюбні народи “підіймалися до рівня воїнів”, оскільки “святість” може принести користь тільки “завтра”. Саме цей “підйом до рівня воїнів” у світових війнах 1914-1918 і 1939-1945 рр. дозволив, за А.Тойнбі, неагресивним народам завдати поразки мілітаристським імперіям. Він вважає, що це відкрило можливість установаження ойкуменічної безпеки за допомогою мирного об'єднання людства на засадах справедливості й мудрості в “добровільний союз”, здатний гарантувати мир і безпеку. Та все ж шлях до остаточного і безповоротного знищення інституту насильства він вбачає тільки в “релігійному перетворенні” людства, коли фізична війна людини проти людини буде переведена в духовну війну всіх людей, об'єднаних на службі Богу, проти сил зла [532, 533].

Осмісленню проблем безпеки надавав велику увагу французький мислитель Раймонд Арон (1905-1983 рр.) у книзі «Мир і війна між народами». Він вважав, що єдино можлива політика в умовах протистояння двох соціально-політичних систем це політика миру й безпеки. Р.Арон визначав безпечний стан як припинення, більш менш тривале, різних видів і різновидів насильства в суперництві між політичними співтовариствами [24, с. 207]. Французький мислитель пропонував розрізняти три типи безпеки: рівновагу, гегемонію й імперію. Він вважав, що на будь-якому даному історичному полі сили політичних співтовариств можуть бути взаємно збалансовані, можуть домінувати сили одного з них, і, нарешті, сили одного з них можуть перевершувати всі інші, причому такою мірою, що всі співтовариства, виключаючи одне-єдине, втрачають свою автономію і набувають тенденції до зникнення як центри ухвалення політичних рішень. Зрештою імперська держава привласнює собі монополію на легітимне насильство [24, с. 207-208].

Філософію ненасильства протягом усього свого життя сповідував видатний американський мислитель і громадський діяч Мартін Лютер Кінг (1929-1968 рр.). У праці «Шлях до свободи» він сформулював шість основних принципів ненасильства [274, с. 66-71]. Перший принцип ненасильства стверджує, що ненасильство це метод боротьби, і як будь-яка боротьба воно вимагає мужності. Ненасильство – не для боягузів, і воно нічого не варте, якщо до нього вдаються не за переконанням, але лише тому, що немає можливості удатися до насильства або через легкодухість. Другий – у боротьбі не можна принижувати супротивника, навпаки, потрібно дотримуватися заповіді: “Любіть ворогів ваших” – і бачити кінцеву мету боротьби не в перемозі над супротивником, а в побудові гідного суспільства. Третій принцип полягає в тому, що ненасильством ми боремося зі злом, але не з тими, хто вільно або мимовільно став його жертвою; боротьба спрямована проти сил зла, а не проти конкретних людей, які його

здійснюють. Четвертий принцип полягає в тому, що той, хто став на шлях ненасильства, повинен бути готовим прийняти страждання і не повинен прагнути відповісти ударом на удар. П'ятий – духовне (як і фізичне) насильство неприпустиме; слід пригнічувати в собі ненависть до інших, бо вона є одним з джерел насильства. Шостий принцип свідчить, що справедливість є вселенською засадою, вона міститься у світовому порядку; неважливо, чи уявляють люди цей порядок, виходячи з релігійних або природно-наукових бачень, головне відчувати, що, сприяючи справедливості, затверджуючи через любов і ненасильство правду, ми вирішуємо прикриті проблеми в суспільному устрої і робимо свій внесок у гармонію Всесвіту.

Таким чином, можна констатувати, що концептуальні ідеї безпеки сягають у сиву давнину. Мислителі різних епох засуджували насильство, пристрасно мріяли про вічний мир і безпеку, пропонували різні моделі здійснення своїх задумів. Одні з них звертали увагу в основному на етичну сторону проблеми (Августин Блаженний, І.Кант, Р.Оуен, А.Бергсон, А.Швейцер). Вони вважали, що агресія, війна є породженням аморальності, що безпечний стан може бути досягнутий тільки в результаті морального перевиховання людей у дусі взаєморозуміння, терпимості до різних віросповідань, усунення націоналістичних пережитків, виховання людей у дусі принципу “всі люди брати”. Інші вбачали основну перешкоду у досягненні безпечного суспільного стану в господарській розрусі, в порушенні нормального функціонування всієї економічної структури (Ціцерон), в колізії природного й громадянського станів особистості (Т.Гоббс, Дж.Локк). У зв'язку з цим вони намагалися схилити людство до миру й безпеки, малюючи картини загального процвітання в суспільстві без воєн, у якому пріоритет надаватиметься розвитку науки, техніки, мистецтва, літератури, а не вдосконаленню засобів знищення. Вони вважали, що міждержавна безпека може бути встановлена в результаті розумної політики освіченого правителя. Треті розробляли правові аспекти проблеми безпеки, досягти якої вони прагнули шляхом договору між урядами, створенням регіональних або всесвітніх федерацій держав (Г.Гроцій, Сен-Сімон, К.Ясперс, А.Тойнбі). Четверті вважали, що коріння небезпек має соціальний характер, що усунути їх можна лише змінивши структуру суспільства (Е.Роттердамський, С.Франк).

Сьогодні та на перспективу, очевидно, подальші адекватні реальній соціальній дійсності наукові розвідки в царині безпеки без опори на класичну спадщину будуть досить сумнівними. Безумовно, творчість найвидатніших представників світової філософської думки, незважаючи на її беззаперечну цінність і перманентну актуальність, далеко не вичерпує усіх аспектів філософського осмислення проблеми безпеки. Однак їх погляди є найбільш показовими як у своїй протилежності, так і в єдності, що може стати тим перспективним аспектом осмислення сутності безпеки, навколо якого й будуватиметься майбутня система забезпечення безпеки як на національному, так і на глобальному рівнях. Принаймні сучасні методологічні підходи до філософського аналізу феномена національної безпеки повинні увібрати в себе якомога більше позитивних моментів

проаналізованої історичної спадщини. Історико-ретроспективний аналіз даної проблеми є необхідним для вибору перспективної методології дослідження проблем національної безпеки, основних джерел і факторів впливу на стан безпеки соціуму.

1.2. Методологія аналізу й філософської рефлексії національної безпеки як соціокультурного феномена

Сучасна соціокультурна ситуація в українському та багатьох інших суспільствах пострадянського простору наводить на думку про доцільність філософського

аналізу таких суспільств як складних, багаторівневих систем і, у зв'язку з цим, визначення і уточнення категоріального апарату таких досліджень. Особливо потребує категоріального осмислення сфера національної безпеки, оскільки безпека є найважливішою фундаментальною цінністю будь-якого суспільства і виступає, з одного боку, як об'єкт суспільної життєдіяльності, а з іншого – втілює й результує в собі її спрямованість, змістовність і ефективність. Крім того, парламенти переважної більшості пострадянських країн перехідного типу зараз здійснюють перегляд основних нормативних актів стосовно проблем національної безпеки, тому адекватна рефлексія основних категорій і дефініцій національної безпеки як соціального феномена набуває особливого значення.

Проблема на сучасному етапі розвитку соціогуманітарного знання привертає увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників різноманітних галузей – філософії, політології, соціології, теорії державного управління. Особливо активно розробка даної проблеми здійснюється з другої половини ХХ століття. Зб.Бжезинський, Г.Кіссінджер, Р.Макнамара, Г.Моргентау, У.Перрі, С.Телбот, Ф.Фукуяма, С.Хантінгтон та інші дослідники всебічно аналізували проблему національних інтересів, національної безпеки держав, систему загроз безпеці особистості, суспільства тощо [57, 58, 574, 651 та ін.]. Крім того вченими Заходу і Сходу інтенсивно й плідно розробляється теорія національної безпеки. За сучасних умов найбільш відомі праці з теорії національної безпеки входять у систему знань вітчизняних дослідників. Загальні та окремі часткові проблеми національної безпеки знайшли відображення в роботах А.Белова, І.Бинька, С.Бороденкова, О.Власюка, С.Виборнова, В.Горбуліна, О.Данільяна, В.Казакова, В.Ковальського, В.Косевцова, М.Кулініча, О.Маначинського, В.Мунтіяна, О.Семікова, В.Смолянюка, М.Требіна та багатьох інших [183, 255, 258, 269, 312, 385, 496, 540 та ін.].

Термін *безпека* останніми роками став надзвичайно популярним і використовується настільки широко і всебічно, що досить часто буває неможливим виділити сутність і межі застосування основних складових понять та категорій стосовно безпеки. Тому в динамічних і нестабільних умовах реалій транзитивних суспільств актуалізується необхідність конкретизувати сутність і зміст найбільш вживаних категорій та дефініцій

стосовно проблеми національної безпеки, підтвердити деякі умовиводи стосовно ключових дефініцій результатами емпіричних досліджень, а також виділити найхарактерніші взаємозв'язки між явищами на різних рівнях в контексті проблеми безпеки.

Для уточнення сутності словосполучення “національна безпека” представляється доцільним розглянути його етимологічний зміст, шляхи включення значеннєвих моментів зазначеного поняття в соціально-філософське і політико-правове поле, його значення в сучасних умовах.

Слово “національний” є похідним від латинського терміна “нація”, буквально “*natio* – народ”. В українській літературній мові термін “нація” тлумачиться, здебільшого, як синонім слів країна, держава. З урахуванням цього змісту він використовується і у вітчизняному лексиконі міжнародного права. Двоїкий зміст терміну “нація” передає і відповідні етимологічні відтінки похідному від нього терміну “національний”. Він може характеризувати явище, що відноситься до суспільно-політичного життя нації, а також вказувати на відмінні риси і властивості, що виражають характер нації, її своєрідність і індивідуальність, у тому числі і те, що вона має певний автономний суспільно-політичний устрій. У цьому випадку термін “національний” виступає практично синонімом до слова “державний”. З огляду на те, що в даний час частка держави в економіці та в інших сферах життєдіяльності людини й суспільства безупинно скорочується, необхідним і правомірним є використання терміну “національна безпека”. Тут доцільно погодиться з думкою російського професора О.Прохожева про те, що такий підхід при розгляді проблеми безпеки підкреслює примат особистості і суспільства, а не держави, як це було раніше [453, с. 33].

Таким чином, виходячи з вищесказаного, словосполучення “національна безпека”, на нашу думку, може тлумачитися як:

а) безпека народу, нації, тобто населення країни, у тому числі, як моноетносу, так і багатонаціонального народу, коли представники різних національностей виступають як співгромадяни;

б) безпека суспільства, тобто сукупності людей, об'єднаних історично обумовленими умовами спільної життєдіяльності;

в) безпека держави, тобто організаційно-правової форми об'єднання народів, нації, що є засобом ведення спільних справ.

Між трьома елементами політичної системи у вигляді народу, суспільства й держави можливі як гармонійні відносини, так і неузгодженість інтересів, обумовлені характером пропонованих взаємних вимог. Це неминує впливає на їхню безпеку. Складність для України (як і для багатьох інших країн транзитивного типу, особливо пострадянських) полягає в тому, що її населення можна вважати багатонаціональним, і в силу цього є сенс вести мову про єдину націю як сукупність народів, етносів, які населяють територію країни, а також про певну форму державного життя, власну політичну систему, що має свої елементи – народ, суспільство і державу. Це неминує породжує певні протиріччя інтересів суб'єктів національної безпеки. У цих випадках виникають такі соціально-політичні феномени, як “конституційна безпека”, “регіональна безпека”, “соціальна безпека”,

“зовнішня безпека”, “внутрішня безпека” тощо, які, крім свого буття, мають протирічливі тлумачення у науковій літературі [27, 48, 87, 95, 138, 258, 309, 374, 467, 626]. Держава в даному випадку призначена врегульовувати різного роду конфлікти [143, 179].

Таким чином, під *національною безпекою* ми будемо розуміти показник здатності суспільства й держави, що захищають національні інтереси самостійно чи разом з іншими дружніми країнами (народами, націями), стримувати або усувати внутрішні й зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку, іншим важливим елементам духовної й матеріальної життєдіяльності; ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Забезпеченню *національної безпеки* сприяє миролюбний характер взаємовідносин держави (народу, нації) з іншими державами (народами, націями). *Зміцнення національної безпеки* полягає в створенні умов, необхідних для надійного захисту інтересів держави і нації й успішне вирішення політичних, економічних, соціальних та інших завдань, які стоять перед ними.

Загострений інтерес до теоретичних і практичних питань забезпечення національної безпеки, на наш погляд, не випадковий і обумовлений рядом причин. По-перше, складністю внутрішньополітичної ситуації, у якій знаходяться пострадянські транзитивні країни. Стан економіки, недосконалість системи організації державної влади і криміналізація суспільних відносин, зростання організованої злочинності (про що мова йтиме нижче), збільшення масштабів світового тероризму, загострення міжнаціональних і міжнародних відносин створюють широкий спектр внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці особистості, суспільства і держави. По-друге, важливою причиною є необхідність визначення і опрацювання нових підходів до питань підвищення ефективності, оптимізації діяльності державних і суспільних органів стосовно забезпечення захищеності особистості, суспільства і держави від зовнішніх, внутрішніх і, насамперед, кримінальних загроз.

Виходячи з цього, головними складовими національної безпеки виступають безпека особистості, безпека держави і безпека суспільства. Їхнє місце і роль є динамічними і визначаються характером суспільних відносин, політичним устроєм, ступенем внутрішніх і зовнішніх загроз.

У сучасній системі поглядів на дану проблему окреслюються, як правило, два підходи до проблеми національної безпеки [143, 179]. Один з них умовно можна іменувати як “західницький”. Він поділяється як вітчизняними дослідниками, так і, особливо, російськими соціальними філософами і політологами. У фокусі даного підходу – постановка проблем цінності свободи і безпеки особистості. На думку прихильників цього підходу (І.Джохадзе, О.Соболя, В.Тураєва, О.Белова, Г.Грачова, В.Михєєва та ін.), безпека держави і суспільства є не самоціллю, а лише функцією забезпечення свободи і безпеки конкретного індивіда [47, 128, 158, 375, 502, 544]. Однак, на нашу думку, сприйняття даного підходу в чистому вигляді може призвести транзитивне суспільство до крайнощів, які можуть

спричинити негативні наслідки. З одного боку, як справедливо вважає Д.Белл, активне насадження цінностей західної цивілізації призводить до їхнього відторгнення [46, с. 358], деформованого сприйняття, з іншого – за певних умов воно здатне серйозно загальмувати розвиток національної самосвідомості громадян і являє собою загрозу безпеці суспільства і держави. Як наслідок, сліпе копіювання західних моделей економічного розвитку призвело і призводить далі до глибокої соціально-економічної кризи, зниження інвестиційної, інноваційної активності і науково-технічного потенціалу, стагнації аграрного сектору, розбалансування банківської системи, зростання зовнішнього і внутрішнього державного боргу тощо.

Ще один наслідок недоцільного копіювання західних підходів до національної безпеки – серйозні прорахунки в різних сферах державної діяльності: послаблення системи державного регулювання і контролю, недосконалість правової бази і відсутність сильної державної політики в соціальній сфері, зниження духовно-морального потенціалу суспільства сприяли зростанню злочинності, особливо її організованих форм, а також корупції.

Зміст другого підходу полягає у висуванні на перший план безпеки держави і суспільства. У цьому випадку нормативна концепція полягає у прийнятті тієї відправної тези, що сильна держава забезпечує безпеку особистості й суспільства [39, 69, 75, 79, 122, 339, 376]. На нашу думку, такий підхід чреватий етатизмом, коли безпека держави і суспільства буде досягтися за рахунок безпеки особистості. У свою чергу вважається доцільним розуміти, що тільки гармонійне, збалансоване сполучення безпеки особистості, суспільства й держави здатне забезпечити національну безпеку транзитивних суспільств.

Таким чином, найбільш загальне поняття “безпека” можна представити як рівень (ступінь) захищеності будь-якого суб’єкта від тих чи інших загроз, внаслідок впливу яких йому (суб’єкту) може бути нанесений певний збиток.

В контексті даної проблеми є сенс зазначити, що важливою складовою національної безпеки є “безпека суспільства”, яка безпосередньо пов’язана з більш широким поняттям – “соціальна безпека”. Тому доцільно у даному контексті розглянути зміст поняття “суспільство” у його взаємозв’язку з поняттями “особистість”, “держава” та “безпека”¹.

Етимологію поняття “суспільство” дає В.Даль, визначаючи його як “зібрання людей, по-товариськи, по-братньому пов’язаних з якими-небудь спільними умовами” [140, с. 634]. Таким є розуміння цієї категорії на рівні повсякденної свідомості. Карл Маркс, як відомо, вважав, що суспільство утворюють виробничі відносини у своїй сукупності, які знаходяться на певному ступені історичного розвитку і мають своєрідний характер [359, с. 32-38]. Разом з тим, економічний момент не є єдиною підставою для суспільного угруповання. Його елементами, крім того, є релігія, освіта, спільність місця проживання, походження тощо.

¹ Власне аналіз феномена безпеки суспільства наведений у розділі 3 даної монографії.

Отже, під суспільством розуміється сукупність людей, що займаються історично сформованими формами спільної діяльності, об'єднаних спільними цілями, матеріальними і духовними умовами життя, тобто сукупність соціальних зв'язків і відносин людей.

Переходячи до аналізу взаємозв'язку суспільства й особистості, варто мати на увазі, що під особистістю розуміється людина як соціальний суб'єкт. З одного боку, людина – це внутрішньо визначена одинична самостійна біологічна істота, з іншого – вона постійно є включеною у відносини із собі подібними, які володіють розумом, волею і характером. Включеність людини в соціальні дії робить її особистістю. Таким чином, особистість – це стійка система соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена суспільства чи спільності.

Держава ж є формою політичної організації суспільства. Платон, Аристотель, Цицерон пояснювали походження і сутність держави товариською природою людини. Держава, зазначав Аристотель, є природна форма гуртожитку, а людина за природою своєю – істота політична (соціальна) [23]. У державі він вбачав кінцеву форму гуртожитку.

Жан-Жак Руссо в державному порядку бачив продовження природного стану людини. Зібравшись для встановлення держав, люди ставлять перед собою завдання: знайти форму об'єднання, яка б забезпечила безпеку особистості і суспільства так, щоб кожний з'єднувався з іншим, корився б тільки самому собі і залишався б настільки ж вільним, як і раніше. Турбота про самозбереження є найважливішою із турбот держави [179].

Згодом вчені дійшли висновку, що суспільства без держави не існують. Держава і суспільство знаходяться в безупинній взаємодії. Безпека держави досягається наявністю ефективного механізму управління і координації діяльності політичних сил і суспільних груп, а також чинних інститутів захисту. Безпека суспільства припускає наявність суспільних інститутів, норм, розвинених форм суспільної свідомості, що дозволяють реалізувати права і свободи всіх груп населення і протистояти діям, що ведуть до розколу суспільства. Безпека особистості полягає у формуванні комплексу правових і моральних норм, суспільних інститутів і організацій, які дозволили б їй розвивати і реалізовувати соціально значущі здібності й потреби, не відчуваючи протидії держави і суспільства.

Таким чином, узагальнюючи викладене вище можна констатувати, що забезпечення всіх рівнів національної безпеки, у тому числі й безпеки суспільства, полягає в реалізації збалансованих інтересів особистості, суспільства і держави у внутрішньополітичній, економічній, соціальній, міжнародній, інформаційній, військовій, екологічній та інших сферах.

В основі відносин між суб'єктами безпеки лежать їхні інтереси, протиріччя інтересів, відношення світового співтовариства до проблем взаємної безпеки, а також геополітичне положення суб'єктів. Виходячи з цього, доцільно розрізняти зовнішню і внутрішню безпеку.

Зовнішня безпека – це захищеність національних інтересів, національних цінностей і способу життя від загроз, що виходять ззовні. Зовнішня безпека може порушуватися як військовим шляхом, тобто силою зброї, так і іншими

способами, наприклад, незаконним ввозом і вивозом через кордон сировини, продукції, валюти, художніх та інших цінностей, промисловим та іншим шпигунством, поширенням підривної інформації тощо. Від будь-яких зовнішніх загроз країна захищається двома шляхами: по-перше, підтримкою необхідного і достатнього оборонного потенціалу і, по-друге, побудовою стабільної системи міжнародних відносин у всіх сферах, включаючи політику, економіку, соціальну сферу, екологію, правоохоронну діяльність.

Внутрішня безпека проявляється в суспільній сфері. Суспільна безпека є складовою частиною, ядром внутрішньої безпеки, до сфери якої відносяться ті суспільні відносини, що пов'язані з запобіганням або усуненням загрози для життя і здоров'я людей, їхнього майна (власності) всередині країни. Вона органічно пов'язана з особистою безпекою громадян і суспільним порядком. У праві під цим терміном розуміється система суспільних відносин і юридичних норм, що регулюють ці відносини з метою забезпечення суспільного спокою, недоторканості життя і здоров'я населення, нормальної праці і відпочинку громадян, нормальної діяльності державних і громадських організацій, установ і підприємств. Під суспільною безпекою слід розуміти також запобігання і припинення загроз життю, здоров'ю і майну людей з боку джерел підвищеної небезпеки. У реальній дійсності забезпечення суспільної безпеки, що охоплює відмежування від небезпеки всіх людей на території країни або в конкретному регіоні, одночасно спрямоване на забезпечення особистої безпеки кожного громадянина і служить неодмінною умовою підтримання надійного суспільного порядку. Таким чином, внутрішня безпека по своїй суті є ядром найбільш важливої й істотної складової – соціальної безпеки і навпаки, соціальна безпека, безпосередньо корелюючи з поняттям внутрішньої безпеки виступає її детермінантою.

Для забезпечення внутрішньої безпеки суспільства необхідно визначити її об'єкт, виявити основні загрози, встановити критерії достатнього рівня захищеності від них, сформулювати механізми впливу на джерела загроз. У такому випадку в державі повинна створюватися система соціальної безпеки. Як структурні елементи системи соціальної безпеки можна виділити: *цілі системи* як відображення об'єктивної потреби особистості, суспільства і держави в надійній захищеності їхніх життєво важливих інтересів всередині країни; *інтереси* особистості, суспільства і держави; *засоби* забезпечення соціальної безпеки; *сили* забезпечення соціальної безпеки; *органи*, що відповідають цілям системи та володіють необхідною інформацією, засобами і силами для впливу на зміни стану системи з метою приведення її в стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави; *суб'єкти*, що мають потребу в забезпеченні безпеки; *об'єкти* соціальної безпеки; *ресурси* забезпечення соціальної безпеки. Внутрішню безпеку суспільства забезпечують органи держави, місцевого самоврядування, громадські організації і рухи.

Для всіх органів (рівнів) державного управління, що відповідають за забезпечення внутрішньої безпеки суспільства, характерним є те, що вони підконтрольні конкретним державним органам. Систему такого контролю встановлює законодавець.

В основі системи національної безпеки взагалі і внутрішньої безпеки суспільства зокрема, лежать інтереси¹, що мають об'єктивно-суб'єктивну природу і, як справедливо вважають В.Міхеєв, Г.Осипов, О.Гончаренко, О.Сіренко, Г.Щекін та інші, носять довгостроковий характер і визначають основні цілі, стратегічні і поточні завдання внутрішньої і зовнішньої політики держави, є інтегрованим вираженням життєво важливих потреб і прагнень особистості, суспільства і держави [119, 375, 406, 494, 617].

Національні інтереси покликані забезпечити виживання, безпеку країни, її стійкий і прогресивний розвиток. Вони спрямовані на вирішення життєво важливих внутрішніх і зовнішніх завдань, відбиття, блокування, нейтралізацію і попередження різних небезпек, викликів, ризиків, загроз і катаклізмів. Національні інтереси виступають як мотиви і причини дій державних структур і соціальних груп стосовно досягнення ними поставлених цілей. Їхня реалізація здійснюється через систему функцій держави, політичну, правову і моральну регуляцію різних сторін її діяльності.

При формулюванні категорії національних інтересів усі теоретики включали в неї категорію національної безпеки, надаючи останній вирішального значення, у наступному ці дві категорії ніби злилися в одну. Як вказує, наприклад, А.Васкес, “у результаті формулювання національних інтересів практично стало синонімом формули національної безпеки” [660, с. 51]. З метою адекватності філософської рефлексії даних категорій виникає необхідність їх понятійного розмежування. Для реалізації даної мети, на наш погляд, варто використовувати додаткову категорію цінностей або стрижневих цінностей. Аналогічні терміни (“core values”) свого часу досить активно вживав У.Ліппман [645, с. 67]. Вводячи й активно використовуючи ці категорії, А.Васкес, наприклад, так описує взаємозв'язок між різними цінностями: “Безпека є цінністю, якою держава може в більшому або меншому ступені володіти і яку вона так чи інакше прагне мати. Вона має багато спільного із силою й добробутом – двома іншими цінностями величезної важливості в міжнародних справах. Однак якщо добробут вимірюється кількістю матеріальних ресурсів держави, а сила – її здатністю контролювати дії інших, безпека в об'єктивному сенсі вимірюється відсутністю загрози надбаним цінностям, а в суб'єктивному – відсутністю страху перед виникненням загрози цим цінностям. В обох випадках національна безпека може розумітися досить широко: від майже повної небезпеки або почуття небезпеки до майже повної безпеки або відсутності страху” [660, с. 51]. Проблема ж, на його думку, полягає в тому, що не тільки всередині однієї держави, але й у міждержавних відносинах одні й ті ж самі явища сприймаються по-різному – “відкриття”, зроблене ще стародавніми

¹ *Интерес* – причина дій індивідів, соціальних спільностей (класу, нації, професійної групи тощо), яка визначає їх соціальну поведінку. Інтерес тієї чи іншої соціальної спільності найближчим чином обумовлюється її положенням у суспільстві. Він завжди спрямований не стільки на предмет задоволення, скільки на ті соціальні інститути та установи, норми взаємовідносин у суспільстві, від яких залежить розподіл предметів, цінностей, благ, які забезпечують задоволення потреб (Див.: Философский словарь. Под ред. И.Т.Фролова., 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – С. 162).

греками й блискуче проілюстроване в “Діалогах” Платона [430]. Разом з тим, зосередившись на категорії безпеки, А.Васкес так і не показав, у чому її відмінність від національних інтересів. З його міркувань як і раніше випливає, що це тотожні поняття. Наслідуючи аналогічну політологічну традицію, численні західні, російські й вітчизняні теоретичні прихильники А.Васкеса, по-різному аналізуючи категорії національних інтересів і національної безпеки, по суті ототожнюють їх.

Для принципового вирішення цієї проблеми, на наш погляд, варто проаналізувати взаємозалежність розглянутих категорій з точки зору філософської теорії суспільства й основних аспектів його життєдіяльності. У цьому плані, на нашу думку, представляє інтерес точка зору А.Беттлера [86, с. 146-158]. Приймаючи за основу дану точку зору, вважається за необхідне методологічно уточнити й скорегувати розуміння категорій національні інтереси та національна безпека.

Будемо дотримуватись наукової позиції, згідно з якою методологічно схема опрацювання концепції національної безпеки припускає декілька послідовних операцій: спершу визначаються національні інтереси, потім визначаються реальні й потенційні загрози цим інтересам, і тільки потім формулюється політика запобігання або нейтралізації “загроз”, тобто політика національної безпеки. Щоб зрозуміти функціональні ролі національних інтересів і національної безпеки, необхідно уявляти весь ланцюг соціокультурних феноменів зовнішньополітичного процесу, що у стислому виді може бути представленим в наступному виді.

Держава (суспільство), як і будь-яка складна система, має об’єктивну спрямованість, по-перше, на самозбереження, тобто на підтримку цілісності, стабільності й стійкості, і, по-друге, на те, щоб цю цілісність підтримувати якомога довше [167, 175, 196]. В силу безлічі причин ці потреби реалізуються, крім іншого, і за рахунок взаємодії з зовнішнім середовищем, яке утворюють інші держави й суб’єкти міжнародних відносин. Але сама взаємодія вимагає усвідомлення його (середовища) необхідності, тому даний процес є суб’єктивним. Його результат, як справедливо підкреслює А.Беттлер, виражається у формі інтересу [86, с. 151]. В контексті соціально-філософської термінології це називається процесом суб’єктивізації об’єктивних потреб суспільства. Простіше кажучи, інтерес держави є суб’єктивною формою вираження об’єктивних потреб суспільства, які акумулюються державою й по суті справи виявляються державними інтересами. Зрозуміло, що такі інтереси можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми. Серед перших найважливішими виступають стабільність і розвиток – два суперечливих процеси, баланс яких робить соціальну систему (державу, суспільство) стійкою. У цьому контексті принципове значення мають зовнішні інтереси, тим більше, що обидві зазначені категорії інтересів виявляють себе в принципі однаково, тільки в різних політико-економічних континуумах.

Оскільки зовнішнє середовище в умовах трансформаційних, глобалізаційних процесів є вкрай неоднорідним, то й інтереси стосовно його компонентів істотно відрізняються. Незважаючи на це, вважається за

доцільне підкреслити, що при взаємодії з будь-яким актором постійними залишаються фундаментальні інтереси, якими за всіх часів, для всіх держав і суспільств є територіальна цілісність, незалежність, або політичний суверенітет, економічний розвиток і процвітання, збереження існуючого політико-економічного режиму. А.Беттлер до фундаментальних інтересів цілком обґрунтовано пропонує віднести й підтримку національно-культурної самобутності країни – феномен, для визначення якого на Заході використовують термін “identity”¹. Даний термін останнім часом усі частіше використовується й у публікаціях російських та українських дослідників, однак у вітчизняній науковій парадигмі слово “ідентичність” здебільшого вживається в значенні “схожість”.

Крім фундаментальних інтересів і цінностей мають місце стратегічні й тактичні інтереси. Ці інтереси є динамічними, мінливими, вони постійно коригуються залежно від міжнародної обстановки, що складається. Їхня реалізація покликана збільшити ступінь задоволення фундаментальних інтересів даної держави, наприклад, розширити її територію за рахунок інших держав, забезпечити контроль над певними суб’єктами світової політики, дозволити нав’язувати іншим свою систему правління, цінності тощо.

Однак сам по собі інтерес не перетворюється в конкретну діяльність (політику), оскільки конкретна політика починається тоді, коли інтерес трансформується в мету. Спільність між інтересом і метою полягає в тому, що і те, й інше віддзеркалює об’єктивні потреби суспільства; розбіжність – у тому, що інтерес просто усвідомлюється, а мета припускає суб’єктивну діяльність через інституціональні механізми суспільства або держави [86, с. 152]. Мета – це інтерес у дії. Отже, на нашу думку, зовнішню мету можна розглядати як деякий закон, що визначає характер діяльності і спосіб дії соціального суб’єкта в умовах зовнішнього соціополітичного (соціокультурного) середовища. Іншими словами, суспільні й державні цілі в сфері національної безпеки втілюються в категорії “діяльність щодо забезпечення безпеки”, що у свою чергу описується (а на практиці – здійснюється) за допомогою ланцюжка термінів – “дія”, “вплив”, “взаємодія”, “відносини”, “активність”. Сукупність соціально-політичних явищ, які виражаються через категорію діяльності, у контексті національної безпеки є не що інше як політика. Тому можна стверджувати, що зовнішня політика є свідомою діяльністю держави, спрямованою на досягнення зовнішніх цілей відповідно до національних інтересів².

¹ Слід зазначити, що останні два “інтереси” у США, наприклад, розуміють як тісно взаємопов’язані “цінності”: під цінностями американського способу життя розуміють ринок і демократію, під самобутністю – американський спосіб життя.

² Тут необхідно підкреслити, що в умовах глобалізаційних процесів міжнаціональні структури (банки, компанії) теж мають власну зовнішню політику, яка інколи може й переважати за потужністю впливу на міжнародне середовище політику держави. Однак їх діяльність не має нічого спільного з національними інтересами, оскільки вона ґрунтується скоріше на корпоративних, аніж на національних інтересах.

Для того, щоб зовнішня політика могла бути реалізована, потрібний відповідний апарат, головна функція якого – реалізовувати політику, у тому числі й політику безпеки, кінцева мета якої полягає, як мінімум, у захисті фундаментальних інтересів і цінностей, як максимум – у безмежному розширенні їхнього обсягу. У свою чергу, політика безпеки дробиться на безліч напрямків, аспектів (так званих політик безпеки) залежно від їхньої функціональної спрямованості й сприйняття “загроз”: політика воєнної, економічної, технологічної, екологічної, інформаційної, культурної та іншої безпеки.

Варто також враховувати, що названі категорії зв’язані з іншим ланцюгом категорій, у яку вбудована й зовнішня політика. Це – могутність держави, сила її впливу, що корелює з категорією престижу, сама зовнішня політика, з якою сполучаються категорії ролі й сили держави. Через даний ланцюг категорій фактично визначається співвідношення між економічним потенціалом держави і здатністю останньої реалізовувати свої зовнішні цілі. На думку А.Беттлера, аналіз усіх цих співвідношень вимагає введення категорії сприйняття [86, с. 153], вивченням якої займається самостійний науковий напрямок – “теорія сприйняття” (або, у західному варіанті, перцепціологія). Саме на даному рівні формулюються доктрини (теоретико-пропагандистське забезпечення державної політики) і концепції (сукупність поглядів і рекомендацій щодо політики в даний історичний період) зовнішньої політики, у тому числі національних інтересів і безпеки.

Таким чином, короткий екскурс у теорію підтверджує необхідність понятійного розмежування категорій національних інтересів і політики безпеки. Ці категорії відображають зокрема різні функції зовнішньополітичного процесу, що поділяється на дві фази: фазу формування й формулювання зовнішньої політики і фазу її реалізації в системі міжнародних відносин.

Категорія інтересу відноситься до першої фази, безпеки – до другої. Інтерес – це філософська категорія, що відображає усвідомлення (суб’єктивацію) об’єктивних потреб держави. Зовнішньополітичний інтерес, тобто національні інтереси зовні, є вираженням загальних і приватних потреб держави, що впливають з її соціально-політичної природи, а також її місця й ролі в системі міжнародних відносин. Національна безпека є категорією соціальної філософії, яка визначає способи, засоби й форми забезпечення національних інтересів держави як всередині країни, так і в системі міжнародних відносин. Міжнародна безпека – соціально-філософська категорія, що фіксує такий стан міжнародних відносин, при якому реалізуються фундаментальні національні інтереси всіх суб’єктів світової політики. Іншими словами, у першому випадку мова йде про діяльність (політику), у другому – про стан.

У реальній соціальній дійсності, у конкретному суспільстві й державі існує дуже широкий спектр інтересів, що охоплюють усі сфери життєдіяльності – політику, економіку, культуру, соціальне життя, відносини з іншими державами. Національні інтереси динамічно змінюються, коригуються, уточнюються, знову формулюються залежно від мінливої

ситуації у світі, його регіонах, конкретній країні. На кожному конкретному історичному етапі розвитку певної соціальної системи можуть формулюватися життєво важливі інтереси, реалізація яких є для неї пріоритетною метою чи завданням. Істотним фактором появи таких інтересів є внутрішні і зовнішні загрози.

У сукупності національні інтереси являють собою досить різноманітну і суперечливу картину, що ускладнює процес їх методологічного аналізу. Аналіз сутності й змісту національних інтересів перехідних суспільств дозволяє констатувати, що вони відображають фундаментальні цінності та прагнення народів, їх потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. Як справедливо вважають А.Абулмагд, Л.Аріспе, Х.Ашраві, І.Дудко, О.Сіренко, В.Міхєєв та інші дослідники, національні інтереси соціальних систем (суспільств) перехідного типу та їх пріоритетність обумовлюються конкретною ситуацією, що складається в тій чи іншій країні та за її межами [2, 210, 375, 406, 494].

Так, наприклад, в Законі України “Про основи національної безпеки України” [235] зазначено, що пріоритетами національних інтересів України є¹:

- гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;
- захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві;
- забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;
- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;
- збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;
- забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;
- розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення;

¹ Тут і далі за текстом при посиланнях на Закон України “Про основи національної безпеки України” – див. додаток 1.

- інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Аналогічні підходи знайшли відображення і в Концепціях національної безпеки Російської Федерації [293] та Республіки Білорусь [292]¹.

За суб'єктивною підставою носіями суспільних інтересів є особистість, суспільство і держава. Підкреслимо, що інтереси особистості полягають у реалізації конституційних прав і свобод, у забезпеченні особистої безпеки, у підвищенні якості і рівня життя, у фізичному, духовному й інтелектуальному розвитку людини і громадянина; інтереси суспільства – у зміцненні демократії, у створенні правової, соціальної держави, у досягненні і підтримці суспільної злагоди, у духовному відновленні суспільства; інтереси держави – у непорушності конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, у політичній, економічній і соціальній стабільності, у безумовному забезпеченні законності і підтриманні правопорядку, у розвитку взаємовигідного міжнародного співробітництва.

За своїм обсягом і глибиною усвідомлення й формулювання зазначені інтереси є непорівняними, далеко не тотожними, специфічними, але, як уявляється, в них є спільний “знаменник”: органічна включеність у єдине цілісне утворення – соціум, буття нації в історичному часі і просторі. Це створює передумови для консолідації інтересів окремих громадян, соціальних груп суспільства в цілому, але за умови стабільності суспільно-державної системи.

Свого часу російський філософ І.Ільїн відзначав, що держава має справу винятково з загальним, всенародним інтересом, тому що приватний і особистий інтерес громадян може остільки прийматися в розрахунок, оскільки він може бути сприйнятим і витлумаченим як інтерес спільний і всенародний [250, с. 326-329]. Головна проблема в консолідації національних інтересів, на нашу думку, полягає в тому, як сполучити безпеку і забезпечення свободи кожної окремої людини з безпекою суспільства і безпекою держави, як уникнути соціальних конфліктів, як налагодити соціальний мир. Вирішення цієї проблеми – необхідна умова можливості досягнення стану громадянського суспільства.

З точки зору внутрішньої безпеки, інтереси особистості, суспільства і держави є взаємозалежними за рядом основ: *по-перше*, непорушність конституційного ладу, політична, економічна і соціальна стабільність, що є інтересом держави, підтримуються інтересом суспільства в досягненні і підтримці суспільної злагоди й інтересом особистості в реалізації конституційних прав і свобод; *по-друге*, інтерес особистості в забезпеченні особистої безпеки підтримується інтересом суспільства у зміцненні демократії, державотворення й інтересом держави в безумовному забезпеченні законності і підтримання правопорядку. Усе це сприяє реалізації їхнього загального інтересу в забезпеченні внутрішньої безпеки суспільства.

¹ Тут і далі за текстом при посиланнях на Концепції національної безпеки Російської Федерації та Республіка Білорусь – див. додатки 2 та 3 відповідно.

Включення поняття “національні інтереси” у розшифровку терміну національна безпека може носити неконструктивний і навіть агресивний характер. Це видно, наприклад, з абсолютизації силового компоненту в забезпеченні умов захищеності, що спостерігається в американській традиції. Такому підходу відповідає і “класичне визначення” американських політологів Ф.Трейгера і Ф.Саймона: “Політика національної безпеки – це частина діяльності уряду, що має метою створення внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяють захисту і поширенню життєво важливих національних цінностей в умовах реально існуючих і потенційних загроз” [658, с. 46].

Як зазначалося вище, система національної безпеки будь-якої держави припускає захист інтересів особистості і суспільства від різного роду небезпек і загроз. З точки зору логіки, це близькі за змістом, але не тотожні поняття. На нашу думку, *небезпека* – це наявність і дія реальних чи потенційних сил і факторів, що можуть стати дестабілізуючими стосовно особистості, якої-небудь соціальної чи природної системи в нанесенні їм збитку, дезорганізації або повного знищення. По мірі актуалізації небезпеки, перетворення її з можливості в дійсність, вона може виступати у формі загрози чому-небудь або кому-небудь.

Будь-яку загрозу характеризують, як мінімум, чотири найважливіші сутнісні ознаки. По-перше, вона є найвищим ступенем перетворення небезпеки з можливості в дійсність. По-друге, загроза – висловлений намір одних суб’єктів завдати шкоди іншим. По-третє, це готовність здійснити насильство для заподіяння збитку. І, нарешті, це – динамізована небезпека. Звідси загроза – це актуалізована форма небезпеки в процесі її перетворення з можливості в дійсність, суб’єктивну готовність одних суб’єктів завдати шкоди іншим.

У сучасних наукових дослідженнях С.Алехновича, В.Садовнича, І.Миронова, В.Манілова та інших дослідників є досить плідні спроби аналізу конкретних внутрішніх загроз національним інтересам країн перехідного типу, узагальнення яких надає підстав стверджувати, що система внутрішніх загроз безпеці таких країн є сукупністю економічних, політичних, соціальних, етноконфесійних та інших факторів, що дестабілізують внутрішній розвиток держави і суспільства та являють собою безпосередню небезпеку заподіяння збитку їх життєво важливим інтересам і безпеці [8, 356, 369, 459]. Результати аналізу наведених та багатьох інших публікацій свідчать, що внутрішні загрози є детермінованими, насамперед, об’єктивними факторами, зокрема, перехідним етапом державного будівництва. Наприклад, українська соціокультурна реальність свідчить, що країна виявилася втягнутою у глобальну кризу, що охопила усі без винятку сфери життя суспільства: економічну, політичну, соціальну і духовну. І керівництво країни, і державні інститути, і саме суспільство виявилися непередготовленими до протидії новій системі внутрішніх загроз інтересам безпеки особистості, суспільства і держави.

Існуючі в сучасних умовах внутрішні загрози безпеці пострадянських країн перехідного типу мають різний характер: воєнний і невоєнний (власне економічний, політичний, соціальний, інформаційний тощо) [356, 439, 480,

600]. Необхідно відзначити, що якщо у відносно недавньому радянському минулому суспільство зрідка зіштовхувалося з негативними внутрішніми факторами (економічними і соціально-політичними), які загрожували стабільності, то з внутрішніми загрозами, зокрема воєнного характеру, таким країнам ще не доводилося зіштовхуватися після закінчення Великої Вітчизняної війни. До них відносяться: протиправна діяльність націоналістичних, сепаратистських, організацій, яка здійснюється з використанням збройного насильства та спрямована на дестабілізацію внутрішньої обстановки, порушення територіальної цілісності; спроби дезорганізації функціонування органів державної влади й управління; створення і діяльність незаконних збройних формувань; зростання організованої злочинності, контрабандної діяльності в масштабах, що загрожують безпеці громадян і суспільства; незаконне поширення на території країн зброї, боєприпасів, вибухових речовин та інших засобів здійснення диверсій і терористичних актів, а також протиправний обіг наркотиків.

Внутрішні джерела воєнних загроз носять, як правило, прихований характер і для протидії їм відповідно до чинного законодавства не можуть залучатися збройні формування воєнної організації держави. Не менш складно протидіяти дестабілізуючим внутрішнім факторам, що не мають вираженого воєнного характеру. Насамперед, тому, що вони носять, як правило, латентний характер, поступово і непомітно підточують могутність держави, завдають значної шкоди її безпеці. Загрози виявляються в різних сферах. Їхній зміст і характер прояву в основних сферах життя і діяльності транзитивного суспільства пояснюється наступним [230, 405, 419, 439]. В Україні, наприклад, в економічній сфері інтересам безпеки загрожують падіння виробництва, імпортизація ринку, деградація технологічного і промислового потенціалу, інфляція, неплатежі і доларизація фінансового сектору економіки. У таких умовах рівень національної безпеки знижується, її складові опинилися у вкрай важкому становищі.

У політичній сфері загрози безпеці перехідних суспільств за гостротою не поступаються загрозам економічним. Колишня політична система, що спиралася на комуністичну ідеологію, дискредитована і демонтована. Соціалістична система політичних цінностей і норм зникла (загальна рівність, соціальна справедливість, пріоритет духовних цінностей над матеріальними, братерська дружба народів, колективізм і взаємовиручка, активна життєва позиція тощо), а західні політичні цінності (демократія, лібералізм, поділ влади, громадянське суспільство і правова держава, плюралізм, парламентаризм, права людини, безпека, свобода тощо) на переважній більшості пострадянських теренів приживаються повільно, нерідко трансформуючись у спотворені форми [234, 253, 251, 268, 388, 421]. Так, замість ліберальної демократії, що гарантує права і свободи індивіда (демократія в широкому розумінні), в Україні, наприклад, затвердилася “вузька” демократія, коли демократія сприймається усього лиш як процедура виборів керівництва і порядок прийняття ним політичних рішень.

Свобода, що розуміється на Заході як свобода дій у межах закону, в Україні, Російській Федерації, Республіці Білорусь та інших пострадянських країнах перехідного типу нерідко розуміється як вседозволеність, звідси широкий прояв аномії, правового нігілізму і сепаратизму, що являє загрозу безпеці [151, 158, 159, 292, 293, 502, 577, 610]. Поділ влади приймає часом форму протистояння виконавчої і законодавчої гілок влади, судова влада практично не змогла зайняти належного місця як в суверенній Україні, так і інших пострадянських країнах. Вже є цілком очевидним, що політика вестернізації знайшла підтримку переважно серед тих, кого називають “новими” (росіянами, українцями, білорусами). Цінності ліберальної демократії, незважаючи на всю їхню привабливість, не прийняті значною частиною населення пострадянських трансформативних країн¹. Прихильність різних соціальних груп суспільства до протилежних політичних цінностей і інтересів може привести до їх зіткнення, що приховує загрозу стабільності суспільства і цілісності самої держави.

В Україні, наприклад, побудова нових інститутів влади відбувається в умовах досить парадоксальної ситуації: політичного нігілізму й інфантилізму значної частини населення країни, з одного боку, і збільшення кредиту довіри до нової влади, рівня зацікавленості й позитивних очікувань, з іншого. На цьому тлі підсилюється боротьба за владу різних рухів, політичних партій і організацій. Як свідчать результати досліджень, у тому числі й авторських, у соціальній сфері зростання напруженості в 90-х роках ХХ і на початку ХХІ століття обумовлене різким падінням рівня життя значної частини населення України [146, 201, 188, 323, 552]. Майже 90 відсотків населення України живе за рисою бідності, яка Всесвітнім Банком установлена для країн Центральної і Східної Європи в розмірі чотирьох доларів у день на людину. Стрімко набирає оберти безробіття – і те, що офіційно реєструється, і приховане. Україну захлиснула хвиля епідемій: туберкульозу, СНІДу, венеричних захворювань та ін. Охорона здоров'я, система освіти знаходяться в стані найглибшої кризи [216, 218, 323, 394 та ін.]. Але ж ще Аристотель вважав соціум (поліс) спільністю людей, тих, що зібралися заради “справедливого життя” [179, с. 98], а Вергілій стверджував, що соціум (громадянське суспільство) це – “закони і стіни”, “будинки і право”, “пенати і святині” [179, с. 137]. Безпека особистості, у розумінні античних мислителів, гарантувала причетність до соціуму, до соціального життя. У духовній сфері загрозливі фактори виявилися сьогодні, мабуть, найбільшою мірою. У розпалі криза основних духовних цінностей суспільства: продовжується руйнування духовного потенціалу нації, у суспільстві встановився клімат розчарування, масової деморалізації, деградації української культури. Продовжується зниження інтелектуального потенціалу нації в результаті деградації вітчизняної системи освіти, масового відпливу умів і висококваліфікованих кадрів за кордон. Вітчизняна наука, система освіти і культура зазнають труднощів залишкового фінансування. За три роки (1998-

¹ В Україні вони не стали пріоритетними в загальнонаціональному масштабі, незважаючи на публічні заяви офіційної влади після так званої “помаранчевої революції”.

2000) з української науки вибула третина кандидатів наук. Тільки із системи Академії наук України виїхало за кордон на постійне проживання понад 900 вчених. Продовжується вестернізація масової свідомості українського суспільства, практично без перешкод здійснюється релігійна експансія нетрадиційних для України релігійних культів. Спостерігається чергова переоцінка фундаментальних цінностей у масовій свідомості, що чревате загрозою соціально-політичної ентропії, здатної підірвати стабільність суспільства [146, 201, 188, 218, 323, 394, 552].

Глобальну небезпеку внутрішній (і соціальній в цілому) безпеці переважній більшості суспільств перехідного типу представляє кримінальна загроза. Для України, наприклад, прогноз останньої є найпесимістичнішим, оскільки вона пов'язана з повсякденною психологією мільйонів громадян з різних соціальних груп. Більше того, аналіз наукових публікацій і життєвий досвід надають підстав стверджувати, що і криваві війни (глобальні чи локальні), й інші небезпеки найчастіше замішані на криміналі [143, 179, 407, 472]. На тлі триваючих соціально-економічних криз криміналізація всіх життєво важливих сфер життєдіяльності перехідних суспільств набуває небувалого рівня. Кримінальні проблеми переростають у політичні і стають однією з істотних загроз національній безпеці. У цій сфері можна виділити внутрішні і зовнішні складові проблеми криміналізації. *До зовнішніх складових* відносяться незаконна міграція іноземних громадян через прилягаючі кордони, торгівля «живим товаром»; *до внутрішніх* – незаконний обіг зброї, боєприпасів, вибухових і отруйних речовин, радіоактивних матеріалів, розкрадання людей, проституція, економічні злочини і відмивання «брудних» грошей.

У світовій практиці критичним вважається рівень злочинності, що дорівнює 5-6 тис. злочинів на 100 тис. населення. В українському ж суспільстві (як і в російському, білоруському та інших пострадянських), такі показники є вражаючими [143, 174, 179, 182]¹.

З огляду на фактичні дані можна стверджувати, що в умовах трансформації суспільства проблеми внутрішньої (а, значить, і соціальної) безпеки надзвичайно актуалізуються. Тому і необхідним є адекватне розуміння основних понять і категорій цієї сфери соціальної реальності для опрацювання з наукової точки зору основних напрямків забезпечення національної безпеки у соціальній сфері.

Таким чином, вся методологія комплексного дослідження проблем безпеки повинна ґрунтуватися на фундаменті понятійного апарату загальної теорії національної безпеки. Ключовими поняттями цієї методології є: “безпека”, “національна безпека”, “безпека особистості”, “безпека суспільства”, “безпека держави”, “внутрішня безпека”, “суспільна безпека”, “національний інтерес”, “загроза національній безпеці” та ін.

Головними складовими національної безпеки виступають безпека особистості, безпека суспільства і безпека держави, які пропонується

¹ У вказаних публікаціях наведені узагальнені результати проведеного автором аналізу рівня злочинності в Україні в контексті національної безпеки.

об'єднати під назвою “соціальна безпека”. Крім того, у сучасній науці виділяють поняття “внутрішня і зовнішня безпека”, а за сферами життєдіяльності – безпеку економічну, політичну, соціальну, екологічну, інформаційну, оборонну (воєнну) тощо. Саме в них зароджуються і розвиваються протиріччя, загострення яких зумовлює виникнення різних внутрішніх джерел небезпеки, у тому числі й кримінальних.

Окрім розглянутих аспектів внутрішньої безпеки для транзитивних суспільств надзвичайно актуальними є аспекти безпеки, які стосуються зовнішніх суспільних відносин. Тут передусім доцільно виділити термін *глобальна безпека*. Результати філософського аналізу проблем глобальної безпеки надає підстав стверджувати, що під цим терміном доцільно розуміти таке функціонування й розвиток міжнародного співтовариства, при якому зменшується загроза самим принципам і факторам виживання людства як біологічного й соціального організму.

Традиційна міжнародна безпека одержала назву *колективної безпеки*, що є певною системою взаємовідносин держав з метою підтримки міжнародного миру і безпеки, регламентованих принципами і нормами Статуту ООН. Вона містить:

- 1) основні принципи міжнародного права (заборона застосування сили або загрози силою, мирне вирішення протиріч, суверенна рівність держав, територіальна цілісність, невтручання тощо);
- 2) процедури мирного вирішення протиріч;
- 3) колективні дії для запобігання й усунення загроз миру, порушень миру, актів агресії;
- 4) повноваження Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки ООН із розгляду питань роззброювання й обмеження озброєнь [145, 147, 179].

Поняття *міжнародна безпека* також пов'язують, як правило, з особливим станом світового співтовариства і міждержавних (у тому числі міжкоаліційних) відносин, при якому досягається їхня стійкість до впливу дестабілізуючих факторів загроз, що не перевищують припустимого рівня при відповідному балансі національних і регіональних інтересів, узгодженій економічній політиці і військовій діяльності.

Національна безпека будь-якої країни транзитивного типу також тісно зв'язана з безпекою глобальною. Дійсно, міжнародна безпека може бути досягнута лише за умови, що всі держави знаходяться в рівних умовах забезпечення власної національної безпеки. Тобто безпека повинна бути загальною і рівною для усіх.

Є всі підстави стверджувати, що вирішення проблеми національної безпеки окремої держави в системі колективної безпеки може досягатися шляхом [189, 190]:

- проведення узгодженої зовнішньополітичної і внутрішньополітичної діяльності,
- організаційного оформлення міжнародних структур, що акумулюють матеріальні ресурси і засоби для безпосереднього забезпечення національної безпеки окремих держав.

Разом з тим, економія матеріальних ресурсів і засобів у межах системи колективної безпеки (глобальної чи локальної) може досягатися тільки за рахунок обмеження національного суверенітету з передачею окремих гарантій безпеки з національного на коаліційний рівень. Тому важливим елементом міжнародної безпеки виступає *система регіональної безпеки*, формована шляхом узгодження інтересів суб'єктів відносин, що не виходять за межі розглянутого регіону. Ця система може бути дієздатною й конструктивною, якщо вона не суперечить основним принципам і вимогам стратегічної стабільності і природно вписується в систему міжнародної безпеки [6, 41, 87, 96, 119, 229]. Тому міжнародна безпека характеризується таким станом світового співтовариства, при якому надійно забезпечується поступальний духовний і матеріальний розвиток людства на основі балансу національних і регіональних інтересів і їх гарантованого колективного задоволення.

Стосовно ж поняття *національна безпека*, у науковій українській літературі сьогодні ще, на жаль, немає єдності у його розумінні. Разом з тим, визначення, що даються, найчастіше перекликаються з положеннями офіційних документів. Так, наприклад, російська наукова парадигма визначає національну безпеку як власне історичні, конкретні національні інтереси і цінності, єдині для всього суспільства, – територіальні, геополітичні і культурні; державні інтереси і цінності – те, що об'єднує панівний клас чи пануючий прошарок суспільства, його еліту; інтереси конкретного режиму – оскільки бувають різні типи режимів у межах тієї чи іншої держави; у цьому випадку в доктрину національної безпеки обов'язково включені відповідні інтереси даного режиму; інтереси конкретного лідера і його безпосереднього оточення [356, 362, 413, 427, 457, 465, 471]. У такого роду підходах, розповсюджених як у науковій літературі, так і в офіційних документах, обходиться ключове уявлення – уявлення про націю. У такий спосіб термін “національна безпека” вихолощується і на перше місце найчастіше висуваються не національні інтереси, а інтереси державної бюрократії, не базові цінності, а такі, що розуміються абстрактно, позаісторичні “особистість” і “суспільство”.

З огляду на сучасні тенденції і динаміку розвитку міжсуспільних відносин і на тенденції їх філософського осмислення найдоцільнішим уявляється підхід визначати національну безпеку як системну властивість, що характеризує здатність державотворчої нації задовольняти разом з іншими народами свої життєво важливі потреби і захищати свої історично сформовані базові цінності. Головним об'єктом системи національної безпеки, наприклад, України варто вважати український та інші братерські йому народи, які мешкають на території України¹, базовими цінностями – притаманний українцям уклад духовного і громадського життя, історично приналежну їм територію – джерела задоволення духовних і матеріальних потреб.

¹ Для довідки зазначимо, що за переписом 2001 року українців в Україні проживало 37 541 693 чол., що складає 77,8% всього населення країни. Прикметно, що з цього числа ідентифікували себе українцями за мовною ознакою (вважали рідною українську мову) 85,2% [551, с. 192].

У системі національної безпеки держави поряд із стійкістю суспільства, його соціально-економічною стабільністю, найважливіше значення має *воєнна безпека*, що залежить від стану збройних сил та інших силових формувань, підтримки оборонної могутності країни на необхідному рівні, установалення сприятливих взаємин з іншими країнами, що виключають конфронтацію.

З філософської точки зору система забезпечення воєнної безпеки має базуватися на чітких принципах. Дослідження окремих сторін даної проблеми [27, 69, 230, 405] надає підстав стверджувати, що як результат узагальнення максимально можливих аспектів соціальної реальності, висновки із результатів міждисциплінарних досліджень саме вони (принципи) мають виступати відправними моментами у науковому обґрунтуванні й практичній реалізації воєнної складової системи національної безпеки перехідної соціальної системи.

Найважливішим, на нашу думку, в оборонному будівництві є *принцип стримування*, що може реалізуватися через загрозу нанесення агресору неприйнятної збитку (невідвотної відплати) і дозволяє, що дуже важливо при розрахунках, обґрунтувати кількісну міру активної, тобто постійно задіяної частини оборонного потенціалу збройних сил мирного часу.

Принцип неприйнятної збитку, як гарантовано досяжного рівня фізичного (силового) впливу на цілі й об'єкти супротивника, може бути прийнятий транзитивною державою як найважливіший критерій, застосований при аналізі достатності постійно задіяної військової могутності. Дієвість цього критерію в післявоєнні роки була неодноразово підтверджена¹.

У той же час розрахунок неприйнятної збитку є наукомістким завданням, а також таким, що досить важко формалізується, оскільки повинен бути обґрунтований склад і властивості “цілей-заручників” потенційного агресора. Але саме головне – обґрунтований ступінь його сприйняття, що, наприклад, у країн ісламського світу може помітно відрізнятися від США і країн західноєвропейської цивілізації в силу особливостей інфраструктури економіки і релігійно-морального менталітету населення. Варто також враховувати, що в сучасній великомасштабній війні реальний збиток може виявитися жорстокою відплатою для агресора і внаслідок руйнування на його території екологічно небезпечних об'єктів із супутніми людськими і гуманітарно-культурними втратами. У сучасних умовах передбачення агресором цих втрат може виявитися вирішальним фактором його стримування. Узгоджуючись з цими оцінками, можна приблизно визначити сценарні умови відбиття агресії і, отже, необхідні для цієї мети військово-промисловий потенціал країни, мобілізаційні ресурси, найбільш раціональний склад і структуру збройних сил, оборонні замовлення.

¹ Досить привести приклад сприятливого розв'язання Карибської кризи, коли США мали сімнадцятикратну перевагу над СРСР у ядерній зброї й у засобах її доставки до цілей (5000 балістичних ракет проти 300).

Ще одним принципом стратегічної стійкості, а, отже, і принципом забезпечення національної (воєнної) безпеки є *неприховання сил і засобів* держави для нанесення неприйняттого збитку агресору [27, 69, 230, 405]. Уявляється, що даний принцип в контексті даної проблеми має полягати в наступному:

- якщо більш сильну і схильну до агресії країну свідомо вводити в оману про реальну військову міць миролюбної країни, то в неї можна викликати або ілюзію легкої перемоги, або прагнення до нарощування військової могутності для того, щоб «перекрити» невизначеності в оцінках обороноздатності своєї потенційної жертви;
- якщо між двома країнами-партнерами (коаліціями) з різних причин має місце політична сторожкість, то приховання хоча б однією зі сторін своєї військової могутності лише загострить між ними почуття взаємної загрози і може викликати невиправдане обопільне нарощування військової могутності упритул до початку “холодної війни”;
- під “всевидючим оком” сучасних технічних і агентурних засобів розвідки приховувати в мирний час “реалізовану в металі” задіяну військову міць сторін політично безглуздо, технічно неможливо й економічно марнотратно.

Таким чином, обравши формулу “неприйнятний збиток” як головний принцип філософського розуміння стратегії стримування, варто відповісти на питання: як визначити його необхідний потенціал? який його якісно-кількісний, інтелектуальний і матеріальний зміст? чим він конкретно повинне бути наповнене? і головне – якими силами і засобами він досягається?

Відповіді на ці питання, як свідчать авторські дослідження [143, 161-164, 179, 183, 189, 190], можуть бути дані на підставі застосування критерію *оборонної достатності*. Даний критерій виступає як якісно-кількісна міра відповідності оборонного потенціалу держави рівню військової загрози і стану її економіки. Причому ця триєдність повинна носити не застиглий, а динамічний характер, узгоджуючись зі світовою і регіональною воєнно-політичною обстановкою.

У розширеному (філософському) розумінні даної проблеми доцільно застосувати вже усталений термін, введений у політичну й наукову лексику свого часу Маргарет Тетчер, *розумна оборонна достатність* [53, 385, 452, 486]. Він характеризує не тільки військову могутність, але і високу ефективність політичних і економічних заходів держави, мистецтво дипломатії, здатної використовувати в переговорному процесі ці заходи, а також миротворчі зусилля, спрямовані на забезпечення національної безпеки і зниження військових витрат. Отже, оборонну достатність можна і варто прийняти як основний критерій стратегії стримування.

Оскільки оборона держави не самоціль, а засіб захисту від можливої зовнішньої агресії, то для надійних кількісних оцінок процесів реформування оборонного потенціалу, адекватних оборонній достатності його ключових складових (бойового потенціалу збройних сил, поточних і мобілізаційних можливостей військово-промислового комплексу), потрібна незалежна оцінка того, хто, коли і чим загрожує національним інтересам і безпеці

держави. Іншими словами, необхідно знати “вектор загроз”, а також, що вкрай важливо, спосіб недопущення чи припинення агресії у початковій фазі. З точки зору філософської категорії “якість” відповіді на ці питання, на нашу думку, дають поняття *воєнна небезпека*, *воєнна загроза*, *стратегічний паритет* і *воєнно-стратегічна стійкість*. В контексті даної проблеми є необхідність визначитися з сутністю даних дефініцій та похідних понять і категорій.

Воєнна небезпека – особливий стан відносин між двома і більше країнами (союзами), що характеризується сукупністю постійно задіяних і потенційних політичних, економічних, військових, інших сил, засобів і факторів, здатних при несприятливих (навмисно створених (необхідних) чи випадкових) умовах і їх сполученнях між собою призвести до війни (воєнного конфлікту).

До числа *основних задіяних факторів війни* слід віднести армію, військово-морський флот, військові інфраструктури на театрі воєнних дій, поточне військово виробництво. До *потенційних факторів війни* доцільно віднести виробничі можливості військово-промислового комплексу в особливий (передвоєнний і воєнний) період з урахуванням реконверсії й асиміляції цивільного виробництва, запаси озброєння і військової техніки, військовозобов’язаних громадян, держав-союзників і супротивників у війні.

Рівень воєнної небезпеки кількісно визначається величиною воєнної могутності держави-агресора (коаліції агресорів). У той же час, він є відносною величиною, що залежить від військової могутності конфронтуючої сторони (коаліції). Так, наприклад, слабка у воєнному відношенні країна для могутньої держави небезпечна лише теоретично. Але якщо вона входить у союз (коаліцію) з іншими країнами, то може виявитися небезпечною, якщо втягне у воєнний конфлікт своїх союзників (конкретний практичний прояв другого закону діалектики). Отже, рівень воєнної небезпеки варто розглядати лише в системі міжнародних відносин.

Воєнна небезпека, на думку автора, носить абстрактний характер, якщо не конкретизується іншим військовим показником – *воєнною загрозою*. Наприклад, будь-яка ядерна держава є потенційно небезпечною для всіх держав світу, однак це зовсім не означає, що вона комусь загрожує. Під *воєнною загрозою* слід розуміти процеси цілеспрямованого і прискореного перетворення потенційних факторів війни в задіяні фактори (трансформація можливості в дійсність) з одночасною активізацією останніх. Іншими словами, воєнна загроза є своєрідним індикатором воєнної небезпеки, «лакмусовим папірцем», що характеризує її перехід від потенційного в задіяний стан [356, 439, 496]. Важливо зазначити, що ступінь воєнної загрози в теоретичних оцінках є векторною величиною, модуль якої може змінюватися від величини, близької до нуля, до одиниці. Нулю відповідає безпека відносин, наприклад, між союзними країнами, одиниці – грань або початок війни агресора з його жертвою. При цілеспрямованій підготовці до війни країна-агресор різко збільшує чисельність армії і форсує виробництво озброєння, підвищує бойову готовність збройних сил, підсилює цивільну оборону і дипломатичну діяльність для політичної ізоляції своєї потенційної

“жертви”, шукає нових союзників, активізує усі види розвідки тощо. Реагуючи на це, відповідних заходів вживає і протилежна сторона.

Зі сказаного вище випливає цілком логічний висновок про те, що величина необхідного оборонного, насамперед бойового, потенціалу держави перехідного типу залежить не стільки від рівня потенційної небезпеки, що виходить, наприклад, від провідних, особливо ядерних держав світу, скільки від ступеня воєнної загрози, що виходить від агресивно налаштованих держав і їхніх союзників.

Під *стратегічним паритетом* (стратегічною рівновагою, “рівністю в м’язах”) будемо розуміти зразкову кількісно-якісну симетрію конфронтуючих сторін у силах і засобах для ведення збройної боротьби, насамперед, у ядерному і звичайному високоточному видах зброї [27, 87, 161, 501]. До недавнього часу стратегічний паритет військовими колами провідних держав світу, у тому числі і СРСР, визнавався основним мірилом достатності воєнних потенціалів сторін, найважливішим стратегічним фактором стримування агресії. У той же час він став основним стимулятором військово-технічного змагання великих ядерних держав у роки “холодної війни”.

Під *воєнно-стратегічною стійкістю* будемо розуміти стан воєнних потенціалів протиборчих сторін, при якому жодна з цих сторін не може сподіватися на досягнення політичної (кінцевої) мети війни без заповідання неприйнятної збитку для себе. Неприйнятний збиток стає можливим внаслідок високої бойової могутності сучасного озброєння і порівняно високої екологічної вразливості економічно розвинених держав світу.

Таким чином, воєнно-стратегічна стійкість, на відміну від стратегічного паритету, може зберігатися при істотно різних кількісних складах сил і засобів сторін. Це створює реальні, обопільно усвідомлені миротворчі передумови до поетапного зниження військового протистояння при мінімально можливому рівні взаємного силового стримування.

Визначившись з потрібними категоріями¹, є сенс перейти до з’ясування змісту головного компонента оборонної достатності – *оборонного потенціалу*. У цілому ряді досліджень він є не більше, як “річ у собі” [53, 419, 486 та ін.].

Безперечним є те, що його основою, його задіяною частиною є боездатні і боеготові збройні сили і військово-промисловий комплекс. Саме вони повинні забезпечувати досягнення ефективного стримування агресії при мінімально необхідному (розумному) рівні витрат матеріальних і людських ресурсів. Дати тут йому сувору математичну оцінку не представляється можливим, оскільки вона залежить від великого числа різноманітних фізичних і духовних факторів.

На жаль, донині кількісний підхід до обґрунтування оборонної достатності і розрахунку відповідного їй оптимального оборонного

¹ Розглянуті категорії мають переважно політологічне забарвлення, однак підкреслимо, що саме в цьому проявляється праксеологічна функція філософського знання, коли сутність абстрактних філософських категорій “розгортається” у конкретному змісті і знаходить безпосереднє відображення у практиці соціокультурного буття.

потенціалу повною мірою не розроблений і носить лише декларативно-інтуїтивний, а не змістовний характер. Тому важко заперечити авторам, які і сьогодні посиляються на точку зору провідних американських політологів 90-х і стверджують, що є ознаки того, що самі офіційні особи СНД утрудняються вкладати конкретний зміст у риторичку, використовувану для характеристики нової доктрини, і зіштовхуються з проблемою визначення “достатності” так, щоб це стало чітким керівництвом для військових чиновників, які повинні перетворити установки і вимоги соціально-політичної частини доктрини в їхні військово-технічні похідні. Помітимо, однак, що і західні фахівці навряд чи уявляють, як це робиться. Було б багато простіше оцінювати оборонну достатність і відповідний їй оборонний потенціал, якби держави світу у воєнних доктринах проголосили принцип відмови від превентивного удару по будь-якому потенційному супротивнику, від розгрому його економіки і військово-промислового комплексу, від анексії території. Але для того, щоб ці принципи користувалися безперечною довірою, необхідні ефективні механізми міжнародного контролю й обмеження. Адже напередодні можливої агресії ззовні й у ході її відбиття ці принципи, офіційно проголошені воєнно-політичним керівництвом якої-небудь держави, можуть виявитися відкинутими, оскільки спокуса швидкої перемоги може взяти верх над здоровим глуздом і тверезою оцінкою наслідків війни, а тим більше над зобов’язаннями перед світовим співтовариством про прийняті “правила” ведення війни. Тому потенціал, що відповідає “оборонній достатності”, як розумна міра готовності держави до стримування і відбиття агресії, повинен бути обмежений строго контрольованими фізичними, а не декларативними межами воєнної могутності.

У першому наближенні установити величину оборонного потенціалу можна за допомогою таких макропоказників, як валовий внутрішній продукт (ВВП) і питома чисельність збройних сил з урахуванням географічних та інших особливостей держави¹. Велике значення в реалізації оборонного потенціалу як інструмента стримування мають способи його бойового використання. Фахівці вважають, що в звичайній війні найкраще стримування агресора за формулою *неприйнятного збитку й оборонної достатності* досягається за двома сценаріями [57, 58, 312, 546, 561, 651]:

1. НАНЕСЕННЯ АГРЕСОРУ НЕПРИЙНЯТНОГО ЗБИТКУ ШЛЯХОМ РОЗГРОМУ ЙОГО УГРУПОВАНЬ ДО ПОЧАТКУ ВТОРГНЕННЯ. ТАКИЙ СЦЕНАРІЙ ВИКЛЮЧАЄ ВЕЛИКІ ВТРАТИ СЕРЕД МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ, ОДНАК ДОСТУПНИЙ ЛИШЕ ДЛЯ МОГУТНЬОЇ У ВІЙСЬКОВОМУ ВІДНОШЕННІ ДЕРЖАВИ.

¹ При цьому є загальновизнаним, що величина оборонного потенціалу, яка не гнітить економіку держави, не повинна перевищувати 4-6% ВВП при чисельності збройних сил у межах 0,8-1,0% від чисельності населення.

2. Нанесення неприйняттого збитку військово-економічному потенціалу агресора. Його супроводжують великі втрати серед мирного населення, але він більш придатний для слабкої у воєнному відношенні держави.

Ці сценарії можна прийняти як субкритерії оборонної достатності, використовуючи їх для оцінок заходів стримування агресії при подальшому аналізі національної і регіональної безпеки.

Реагуючи на можливу критику деяких пацифістськи налаштованих вчених, політиків і публіцистів, особливо “борців” за права людини, можна відзначити, що відповідний “неприйнятний збиток” від збройного конфлікту зовсім не є аморальним. Він є природною властивістю і рефлексом активного самозахисту.

Моральний осуд будь-якої держави тільки за те, що вона постійно готується до активного самозахисту, виходячи з оцінки зовнішніх загроз і акцентована на оборону, а не на наступ, виглядає звичайним святенництвом. Застосування цих правил до міждержавних і навіть міжнародних відносин було б дивним змішенням понять, що доводить лише нерозуміння тих основ, на яких базуються ці вищі моральні вимоги, – писав М.Я.Данилевський, підкреслюючи, що вимога морального образу дій є не що інше, як вимога самопожертви. Самопожертва є вищим моральним законом. Але держава і народ суть явища плинні, існуючі тільки в часі, і, отже, тільки на вимозі цього їхнього тимчасового існування можуть ґрунтуватися закони їхньої діяльності, тобто політики. Цим стверджується тільки, що усякому своє, що для всякого розряду істот і явищ є свій закон. “Око за око, зуб за зуб”, – суворе право, – ось закон зовнішньої політики, закон відносин держави до держави. Тут немає місця закону любові і самопожертви. Не до місця застосований, цей вищий моральний закон приймає вид містицизму і сентиментальності [141, с. 234-237].

В основі будь-якої суспільно-соціальної діяльності лежать інтереси окремих особистостей, формальних і неформальних угруповань, соціальних груп, класів, суспільства в цілому. Взаємодія таких інтересів, що виражають їхні погляди й прагнення, нерідко протікає в гострій, конфліктній формі. Таким чином є нагальна необхідність проаналізувати сутність і зміст конфлікту, а також структуру оцінки конфліктної ситуації на міждержавному рівні.

У загальному випадку конфлікт – це пряме зіткнення протилежних чи несумісних інтересів, поглядів, прагнень, що призводить до особливої форми взаємин між суб’єктами і їхнім особливим поведінням у процесі розвитку конфліктної ситуації¹. В основі будь-якого конфлікту, як правило, лежать ті чи інші політичні, економічні, національно-етнічні, територіальні і релігійні протиріччя. Єдність і боротьба цих протилежностей, що розвиваються у формі конфліктної ситуації, є обов’язковим елементом і основою будь-якого процесу.

¹ Така точка зору проходила лейтмотивом на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Проблеми безпеки української нації на порозі XXI сторіччя” (м. Київ, 1998 р.) [449].

Сценарії великих політичних, соціальних і інших конфліктів, в основі яких лежать несумісні інтереси й прагнення, можуть закінчуватися гострою кризою чи катастрофою, що приводять відносини конфліктуючих сторін у якісно новий стан. Саме такі конфлікти, що відіграють найважливішу роль у житті людства, заслуговують на особливу увагу. В контексті цього доцільно вести мову про деякі загальні цілі й напрямки вирішення складних міжнародних проблем, серед яких пріоритетне місце займають:

- пошуки умов і способів запобігання конфліктів, їхньої локалізації і припинення на самих ранніх стадіях зародження;
- адекватна оцінка конфліктної ситуації;
- недопущення катастрофічних наслідків воєнного конфлікту, особливо у формі великої війни.

Зокрема, можна припустити наступну структуру оцінки конфліктної ситуації на міждержавному (міжнародному) рівні: джерело й рівень відповідної загрози, можливі способи її нейтралізації; розташування сил у регіоні і на міжнародній арені на тлі розглянутих протиріч; можливість (імовірність) виникнення конфлікту і дій, що порушують стабільність у регіоні і світі; характер, учасники і можлива схема ескалації конфлікту; співвідношення можливого конфлікту з національно-державними інтересами суб'єктів відносин; можливі наслідки конфлікту; вплив конфлікту на стабільність міжнародних відносин, міжнародну безпеку; відношення до конфлікту світової громадськості; відповідність дій кожної з конфліктуючих сторін нормам міжнародного права. Використання перерахованих факторів оцінки дозволяє в принципі прогнозувати конфліктну ситуацію, її ймовірні напрямки розвитку, оцінювати і навіть виробляти пропозиції з керування конфліктом [51, 90, 148, 242, 443, 510].

Найбільш складним у змістовному плані є воєнний (збройний) конфлікт, що є вищою й останньою стадією соціально-політичного протистояння [101, 262, 344, 386, 520, 580]. Він завершує ланцюжок “криза–кульмінація–розв’язка” в динамічному сценарії поведінки конфліктуючих сторін. Це означає, що на всіх етапах і стадіях розвитку соціально-політичного протистояння механізми безпеки і компромісного розв’язання протиріч так і не були затребувані.

Збройний конфлікт, як форма розв’язання протиріч між державами, різними соціальними групами і політичними угрупованнями, являє собою будь-яке пряме збройне зіткнення спеціальних організацій суб'єктів конфліктних відносин. У цьому сенсі будь-яка війна завжди представлена збройним соціальним конфліктом, однак не всякий збройний конфлікт є війною. Джерела соціальних конфліктів, сценарії яких на заключних стадіях таять у собі небезпеку переростання в збройний конфлікт, визначаються особливою групою найважливіших інтересів. Ці інтереси на державному рівні формують поняття і умовиводи *про національну безпеку* і її зв’язок з *національними інтересами*.

Захист і задоволення національних інтересів на міжнародній арені пов’язані з поняттям міжнародної безпеки і стратегічної стійкості чи стабільності, про які йшла мова вище.

Підсумовуючи викладене варто зазначити, що спроби емпіричного вирішення сучасних проблем забезпечення національної безпеки суспільств трансформативного типу, багато з яких за змістом і масштабами не мають аналогів в історії, у переважній більшості випадків не дають бажаних результатів, а іноді навіть посилюють негативні наслідки.

Тому, є сенс широко застосовувати більш високий (теоретичний) рівень, де об'єкт досліджується з точки зору його основних, суттєвих зв'язків і відносин. Тільки за умов такого підходу можна створити науково відпрацьовану систему знань про національну безпеку, сформулювати закономірності її буття в їх системній єдності й цілісності.

Таким чином, створити, і, головне, реалізувати в сучасних умовах ефективну стратегію безпеки, яка забезпечуватиме захист особистості, суспільства й держави від різноманітних загроз, неможливо без глибокої наукової розробки фундаментальних проблем організації й розвитку людського суспільства, вивчення природи його інтересів і протиріч, механізмів їх розв'язання практично неможливо.

А це пов'язане з необхідністю адекватного розуміння на рівні філософської рефлексії основних понять, категорій та дефініцій, які розкривають сутність і зміст основних методологічних засад забезпечення національної безпеки.

1.3. Принципи й методи дослідження проблеми національної безпеки

Однією з найважливіших методологічних проблем дослідження національної безпеки взагалі й у перехідних умовах зокрема є проблема вірного співвіднесення теоретичного й

емпіричного рівнів наукового пізнання, їх інтеграція з метою отримання нового узагальненого знання про предмет. Для вирішення практичних проблем стосовно функціонування тих чи інших сфер національної безпеки та системи безпеки в цілому необхідно використовувати конкретні методологічні принципи дослідження, які можуть бути застосованими при науковому пізнанні усіх предметних сторін об'єкта – суспільно-політичних процесів, які віддзеркалюють розвиток і стан національної безпеки.

Для визначення провідних тенденцій у розвитку національної безпеки у перехідних умовах необхідно виявити рівень культурно-політичної організації нації в даний момент часу, в даних соціокультурних умовах, апелюючи при цьому і до історичного минулого, порівнюючи з ним сьогодишню ситуацію в різноманітних сферах соціального життя. Необхідним у даному контексті є встановлення діалектичного взаємозв'язку між факторами, які визначають безпеку особистості, суспільства й держави, виявлення ступеня їх стійкості й варіативності під впливом динамічних змін соціокультурного середовища.

Дослідження процесів, які відбуваються в країнах трансформативного типу, з'ясування місця та ролі системи забезпечення національної безпеки в суспільстві й державі постійно привертають увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників (праці Е.Андреева, С.Бабуріна, Є.Бразгаліної, В.Горбуліна, М.Захарова, Ю.Пушкаря, О.Семенкова та ін.) [14, 35, 43, 47, 75, 79, 94, 123, 157, 240]. Система забезпечення національної безпеки як цілісність може бути досліджена в межах діалектичного, структурно-функціонального, синергетичного, системного, інформаційно-ціннісного та інших підходів. Є необхідність деякі з цих підходів охарактеризувати докладніше.

Основи *структурно-функціонального аналізу* були закладені Т.Парсонсом, Р.Мертоном, їх учнями й послідовниками. Згідно з даним підходом (якщо інтерпретувати його основні положення до контексту даної проблеми) систему забезпечення національної безпеки будь-якої держави можна розглядати як функціональну систему [179, 423]. Вперше поняття “функціональна система” у вітчизняній науці було сформульоване П.Анохіним, який під цим поняттям розумів уявлення про динамічні саморегулятивні організації, діяльність яких спрямована на забезпечення корисних для існування самих систем і організацій, до яких вони входять як складові, результатів більш високого рівня [19, с. 67; 20, с. 32]. П.Анохін зазначав, що жодна організація, якою б просторою вона не була за кількістю елементів, що її складають, не може бути названа самокерованою, саморегульованою системою, якщо її функціонування, тобто взаємодія частин цієї організації, не закінчується якимось корисним для системи результатом і якщо буде відсутня зворотна інформація в керуючий центр про

ступінь корисності цього результату. Він також стверджує, що системою можна назвати тільки комплекс таких вибірково втягнутих компонентів, у яких взаємодія і взаємовідносини набувають характеру взаємодії компонентів для отримання фокусованого корисного результату [19, с. 107; 20, с. 74]. В контексті даної проблеми доцільно погодитися з думкою К.Судакова, що система національної безпеки, як і будь-яка функціональна система будується на основі таких принципів: результат діяльності як провідний, системотворчий чинник; саморегуляція як загальний принцип організації функціональних систем; виборча мобілізація окремих органів і закладів в цілісну організацію функціональної системи, взаємодія окремих елементів для досягнення кінцевих результатів діяльності системи; ієрархія функціональних систем; мультипараметрична взаємодія функціональних систем за кінцевими результатами; системогенез – виборче формування функціональних систем у процесі онтогенетичного розвитку соціуму [519, с. 73-78].

Провідним системотворчим чинником, що організує функціональну систему будь-якого рівня складності, є корисний для системи та соціуму в цілому результат. Саме кінцевий результат діяльності визначає конфігурацію тієї чи іншої функціональної системи. Кінцевий результат функціональної дії системи забезпечення національної безпеки, наприклад, в Україні в загальних рисах визначений Законом України “Про основи національної безпеки України” [235] і частково в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям” [451]; в Російській Федерації – Концепцією національної безпеки Російської Федерації [293], в Республіці Білорусь – Концепцією національної безпеки Республіки Білорусь [292]. Згідно з даними нормативно-правовими актами, з урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в цих країнах діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності держави, безпеки її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій держави у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації [235, 292, 293, 451].

Онтологічна різноманітність соціуму визначає численні функціональні системи, що складають різні аспекти життя суспільства як складної функціональної системи. Одні функціональні системи генетично детерміновані, інші зумовлюються мірою розвитку соціуму, мірою його просування шляхом соціального прогресу. Кожна функціональна система будується на основі принципу саморегуляції: відхилення результату діяльності системи від рівня, що забезпечує нормальну життєдіяльність соціуму, обов’язково спричиняє ланцюг процесів, спрямованих на відновлення оптимального рівня цього результату [90, с. 27-33]. Завдяки

динамічній саморегулятивній діяльності різні функціональні системи визначають необхідну для нормальної життєдіяльності соціуму тривалість суспільних процесів.

Процес саморегуляції системи національної безпеки може розглядатися в різних аспектах. Якщо розглядати його з точки зору управління даною системою, то доцільно погодитися з точкою зору М.Требіна стосовно важливості аналізу ініціативи та ретельності в діяльності керівних державних кадрів при функціонуванні системи [542].

При аналізі саморегулятивної діяльності системи національної безпеки слід виходити з того, що межі цієї саморегуляції задаються суспільством. Саморегуляція необхідна даній системі при організації своєї життєдіяльності, структуруванні сил і засобів для вирішення завдань, що перед нею ставить соціум. Втім, якщо завдання, що стоять перед системою національної безпеки, не можуть бути вирішені в обсязі наданих суспільством засобів і суспільство постійно ігнорує запити її структурних елементів (армії, МВС, Служби безпеки, МНС тощо), система може спрямувати процес саморегуляції в деструктивне русло або керівництво даною системою (наприклад, РНБО в Україні) починає імітувати її спроможність виконати своє функціональне призначення.

У кожному функціональному системі, що визначає життєво важливий для соціуму результат, об'єднуються різні органи й заклади підкреслено вибірково. Приєднання окремих органів і закладів до функціональної системи відбувається за принципом взаємодії, яка здійснюється з метою досягнення кінцевого результату її діяльності. В умовах функціонування системи безпеки ця взаємодія виявляється в спільних діях різних державних структур, призначених так чи інакше забезпечувати певний аспект національної безпеки. Розвиток соціуму, а відповідно, і прояв цього процесу в системі безпеки приводить до формування нових і відмирання старих структур (підсистем). Однак цей процес відбувається на основі взаємодії всіх органів і закладів держави при вирішенні основного завдання системи безпеки, для забезпечення якого вона існує як функціональна система. Якщо вести мову про систему забезпечення національної безпеки України, слід зазначити, що цей процес більш яскраво виявляється у взаємодії державних структур (підсистем) при виконанні тих чи інших аспектів основного завдання. Згідно з чинним законодавством суб'єктами (підсистемами) забезпечення національної безпеки є: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; громадяни України, об'єднання громадян [235]. Як видно, українське законодавство пішло шляхом залучення максимальної кількості суб'єктів (підсистем) до системи забезпечення національної безпеки, що, з одного боку, повинно (принаймні теоретично) у разі необхідності задіяти максимум ресурсів соціуму, а, з

іншого – виникає необхідність чіткого розмежування повноважень і алгоритмів діяльності кожного із суб'єктів при безпосередньому виконанні основного завдання. Аналогічна ситуація спостерігається і в законодавстві Російської Федерації, Республіки Білорусь та інших країн СНД, які переживають етап трансформації.

Домінування функціональних систем у соціумі визначається їх суспільною значущістю. Відповідно до кожної домінуючої в певному ієрархічному порядку вибудовуються всі інші функціональні системи. Мультипараметричний принцип взаємодії різних функціональних систем визначає їх узагальнену діяльність. Як правило, зміна одного показника результату діяльності однієї функціональної системи в соціумі негайно відбивається на результатах діяльності інших.

Для функціональних систем багатозв'язкового регулювання (а система забезпечення національної безпеки є саме такою) характерним є якісно інший принцип саморегуляції: відхилення від оптимального рівня того чи іншого параметра зумовлює спрямований перерозподіл у певних співвідношеннях значень всіх інших параметрів результату їх показників [69, 98, 199, 242, 428, 443, 492].

Суспільство як цілісний організм у кожний момент часу являє собою взаємодію – інтеграцію (по горизонталі і вертикалі) – різних функціональних систем, які визначають його нормальне функціонування. Порушення цієї інтеграції, якщо воно не компенсується спеціальними механізмами, може призвести до його загибелі, яскравим свідченням чого є нещодавня історія розвалу СРСР і, як наслідок, усієї системи колективної безпеки в межах Організації Варшавського Договору.

Якщо порівнювати функціональні системи різного класу, що діють в межах соціуму, можна виділити їх спільні властивості: тривалість результату їх діяльності, що досягається відповідними механізмами саморегуляції; постійну оцінку досягнутого результату системою; наявність великої кількості виконавчих механізмів активного впливу на результат; взаємодію окремих елементів системи з досягнення корисного для неї результату; загальну функціональну архітектуру [423, 539]. Це все стосується і системи безпеки будь-якої держави, зокрема й такої, що трансформується.

На нашу думку, відповідно до принципу взаємодоповнюваності методів, краще зрозуміти процеси, які відбуваються в системі безпеки як у відкритій системі, проблеми взаємодії елементів (підсистем) даної системи та суспільства допомагає у поєднанні з іншими методами й підходами *синергетичний підхід*. Адаптовано до сфери безпеки синергетичну парадигму можна представити такою проблематикою: невірноваженість і нестійкість як загальний стан компонентів системи (армії, міліції, інших військових формувань тощо); врівноваженість і тривалість як тупик еволюції (зокрема у військовій сфері) і окремих випадків загального стану системи; роль випадковості в загальному ході подій у військовій сфері; роль одиничного впливу на хід природних подій, що відбуваються в силових структурах; відкритість системи, обмін інформацією з соціумом в кожній її точці (за винятком сфери державної таємниці); нелінійність розвитку; вибір напрямку

розвитку; альтернативність напрямів розвитку як загальний принцип; власні тенденції розвитку системи безпеки як самоорганізованої системи; керований розвиток в умовах самоорганізації.

Розвиток системи забезпечення безпеки, який відбувається внаслідок внутрішньої взаємодії її підсистем та елементів, пов'язаний з упорядкованістю або дезорганізацією внаслідок внутрішніх процесів і активного впливу суспільного оточення, що призводить до зміни структури й функцій елементів системи. Отже, причина розвитку системи безпеки багато в чому пов'язана із саморозвитком суспільства. Сутність цього явища полягає в тому, що зміна функцій елементів, яка відбувається в результаті флуктуацій різної природи, спричиняє зміну функцій системи та її структури. Перебудова структури обумовлює нову зміну функцій елементів. Кожний з них починає характеризуватися функціями, не притаманними їм раніше. Структура, поєднавши елементи системи безпеки, стає джерелом нових способів і форм реалізації її функцій. З іншого боку, оскільки система забезпечення національної безпеки характеризується достатньо конкретними функціями, структура постійно перебудовується для їх збереження. Отже, якісні зміни в функціях вказують на зміну типу структурних взаємовідносин в системі. Тому нова структура і функції – це продукт розвитку системи, а не її функціонування. Зміст саморозвитку – це істотні зміни стану системи безпеки, що призводять до заміни елементів, змін її устрою і форм функціонування.

Для розвитку системи забезпечення національної безпеки в перехідних умовах характерними є два взаємопов'язані процеси: збереження стійкості, підтримання цілісності та їх тимчасове порушення. Збереження цілісності, тобто спроможності протистояти зовнішнім впливам (загрозам), забезпечує спадкоємність в її розвитку. При цьому новий склад елементів і тип структури дають початок новому цілому. Вони є вторинними по відношенню до колишнього складу елементів і структур, є їх продуктом і стають первинними відносно нових процесів і явищ.

Тимчасове порушення цілісності, що виникає, нестійкість системи безпеки відбувається у певних точках біфуркації, які виникають під впливом нелінійних процесів, що трапляються як у соціумі, так і в самій системі та її окремих елементах. Усе це супроводжується певними змінами, які охоплюють окремі сфери чи систему в цілому, внутрішню чи зовнішню структуру, окремі функції чи всю їх систему. На цій основі виникає нова дисипативна структура, з якої розпочинається новий процес розвитку системи безпеки. Нова дисипативна структура забезпечує стійкість системи безпеки в якісно іншому стані, на якісно новому рівні організованості.

Історія розвитку систем безпеки різних рівнів і ступенів складності являє собою процес розвитку засобів, техніки, науки, персоналу, управління й зміни взаємозв'язків між ними. Це вказує на те, що система безпеки існує не лише як певний тип, рід чи вид, але й як історична реальність, що поєднує в собі всі досягнення суспільного розвитку. Весь цикл розвитку системи безпеки складається з певних стадій – виникнення, становлення, зрілість і

перетворення. Причому на кожній з них дану систему можна розглядати як систему, що постійно розвивається.

Розвиток систем безпеки характеризується єдністю минулого, сучасного й майбутнього. Тому його аналіз включає генетичний і прогностичний аспекти. Перший аспект припускає аналіз розвитку системи безпеки до нинішнього часу. На цьому етапі з'ясовуються: історія виникнення даної системи, її сутність, процес становлення, зміна функцій, що являє собою система в розвиненому стані тощо. Другий аспект включає розгляд перспектив подальшого розвитку системи та очікуваного функціонування. Він базується на розумінні тенденцій минулого, законів нинішнього, що дає основу для прогнозування майбутнього. Разом з тим і майбутній стан системи безпеки перехідних соціальних систем важко передбачити. Спектр можливих напрямів подальшого їх розвитку задається самою її природою, яка зазнає еволюції, і характером зовнішнього середовища. Іншими словами, він визначається біфуркацією – розгалуженням старої якості на кінцеву множину цілком певних потенційно нових якостей. Це так звана нелінійність першого порядку, що надає процесу самоорганізації з самого початку неоднозначного (стохастичного) характеру. Перехід системи безпеки від одного стану до іншого вимагає вибору з безлічі можливих нових структур лише однієї. Тому на місце традиційного динамічного детермінізму приходять “стохастичний”, або ймовірний детермінізм (ланцюжок біфуркацій та послідовність актів вибору). Ланцюжок біфуркацій може не лише відвести систему безпеки від первісного стану, але й повернути її в цей стан. Для системи безпеки як конкретної системи, що взаємодіє з конкретним середовищем, існує свій атрактор – граничний стан, досягнувши якого, вона вже не може повернутися в жоден з колишніх станів [80, 90, 153, 187, 283].

З точки зору синергетики, досвід історії розвитку різноманітних систем безпеки свідчить про те, що роль спонукальної сили, відповідальної за самоорганізацію цілісної системи, відіграє спеціальний відбір. Щоб визначити, яким чином це досягається, є сенс дослідити основні чинники відбору: тезаурус, детектор і селектор. Тезаурус складає безліч можливих дисипативних структур, які виникають потенційно в надрах актуально існуючої структури як результат відповідної біфуркації. У ролі детектора, що обирає з тезаурусу певну біфуркаційну структуру і завдяки цьому перетворює її з імовірної в дійсну, виступає внутрішня взаємодія елементів системи безпеки. При цьому важливо звернути увагу на його подвійний (суперечливий) характер: це не просто конкуренція (боротьба) протидіючих один одному елементів, але й кооперація елементів, що сприяють один одному в цій боротьбі. Закон відносин внутрішньої взаємодії в системі безпеки з її зовнішньою взаємодією з середовищем визначає той принцип стійкості, на підставі якого детектор повинен обирати з безлічі можливих біфуркаційних структур найбільш стійку в даному середовищі [90, 338, 387, 474, 549]. Цей принцип залежатиме від специфічного відношення внутрішньої взаємодії в системі безпеки до характеру оточуючого середовища. Один і той же детектор при різних зовнішніх умовах може “користуватися” різними селекторами. Таким чином, тільки взаємодія всіх

трьох факторів – тезаурусу, детектора й селектора – робить зрозумілою творчу силу спеціального відбору та його спроможність (здебільшого феноменальну) кардинально впливати на функціонування системи забезпечення національної безпеки. Ця спроможність виявляється в нелінійності другого порядку – диспропорційності наслідку і причини (на відміну від лінійних процесів, для яких характерна пропорційність наслідку причині).

В контексті проблем безпеки виникає важливе питання: чи існує зворотний зв'язок між результатами відбору та його факторами? Всупереч діалектиці Георга Гегеля, синергетика дає на це питання позитивну відповідь. Справа в тому, що окрім відбору існує ще супервідбір, тобто відбір самих факторів відбору. В цьому виявляється нелінійність третього порядку (спроможність самоорганізованої системи до самодії). Щоб зробити відбір більш конструктивним, треба зробити його більш радикальним (сміливим), а для цього – створити істотно новий тезаурус. Однак створити останній можна лише створюючи новий хаос. Таким чином, використання синергетичного підходу до аналізу системи забезпечення національної безпеки у перехідних умовах дозволяє дещо інакше уявити процес її розвитку й саморозвитку, її можливу подальшу перспективу.

Прогнозування, планування та визначення напрямів і засобів зміцнення національної безпеки трансформативних країн у зв'язку зі складністю та суперечливістю розвитку міжнародних відносин у світі не можуть здійснюватися без координації та узгодженості. Тільки синхронний розвиток усіх елементів (підсистем) системи національної безпеки забезпечить її найвищу ефективність. Взаємодоповнюваність структурно-функціональної та синергетичної методології дає цілісне уявлення про систему забезпечення національної безпеки, її функціонування, взаємодію елементів і генезис. Особливо важливим в контексті даної проблеми є практичний вихід такого поєднання методологій на розуміння механізму забезпечення національної безпеки.

Без з'ясування механізму взаємодії всіх компонентів важко успішно застосовувати досягнення однієї сфери в іншій¹. Є всі підстави стверджувати, що при аналізі процесів, що відбуваються в системі безпеки, доцільно використовувати *методологію системного дослідження*, розроблену У.Баклі, К.Беті, Н.Луманом та ін. [628, 631, 647]. Якщо взяти до уваги, що Н.Луман розуміє суспільство як “всеосяжну соціальну систему, що включає всі інші соціетальні системи” [646, с. 126], то як одну з соціетальних систем можна розглядати й систему безпеки.

Прикметник “*системний*” стосовно цілого ряду понять (метод, дослідження, особливість, модель тощо) означає в даному контексті урахування в даних поняттях принципів системного підходу.

Сутність системних досліджень в рамках філософського аналізу національної безпеки полягає в використанні фундаментального

¹ Безпосередньо механізм забезпечення національної безпеки, його структура, функції, типологія, підходи до оптимізації розглядаються в розділі 4.

методологічного поняття системи як єдиного абстрактного образу конкретних складових суспільства, у виділенні провідних, визначальних сторін (аспектів), тенденцій та протиріч розвитку системи, у представленні проблеми, що вирішується, як своєрідної концептуальної системи.

На нашу думку можна стверджувати, що *системний підхід при філософському аналізі феномена національної безпеки* – це підхід, при якому всі суспільні зв'язки і опосередковування, елементи і складові суспільства й держави, функції і проблеми стосовно забезпечення національної безпеки розглядаються у вигляді взаємопов'язаного цілого. Завданням системного підходу при дослідженнях проблем національної безпеки буде вираження на рівні спеціальної методології науки загальнонаукових принципів, положень, понять, форм і методів системних досліджень, згідно з якими кожний об'єкт (суспільне утворення, суспільний інститут тощо), що представляється як система, розглядається не тільки як деяке самостійне ціле, а також і як складова системи більш високого рівня організації з усіма її суттєвими взаємозв'язками з іншими об'єктами, які входять до складу цієї більш складної системи [179, 183, 199].

Сьогодні є всі підстави вважати, що застосування системного підходу дозволить встановити загальну орієнтацію філософських досліджень суспільства як системи, держави, проблем національної безпеки і зафіксувати науковими засобами цілісність, організованість об'єкта (системи, проблеми, соціального явища, процесу тощо), що досліджується, в усій його повноті і в усій багатоманітності й поліаспектності зв'язків в об'єкті. Тут, очевидно, доцільно вказати на розбіжності системного і комплексного підходів до розгляду об'єкта дослідження, які досить часто ототожнюються в науковій літературі завдяки перекладу з латини слова “*комплексний*” (*complexus* – зв'язок, поєднання).

Комплексний підхід – це підхід, який передбачає одночасне урахування всіх аспектів, особливостей і факторів, які прямо чи опосередковано впливають на вирішення проблеми, але не такий, що впливає безпосередньо з ідеї їх взаємопов'язаного єдиного цілого. Комплексний підхід у філософському аналізі національної безпеки як складної багаторівневої системи означає всебічне вивчення об'єкта або проблеми у тісній взаємодії із найрізноманітнішими науками і науковими напрямками, із залученням різноманітних наукових теорій і методів. Сама по собі комплексність недостатня для виявлення повноти картини суспільного утворення чи явища, її обов'язково повинна доповнювати системність [423, 646, 647, 657].

Системний підхід в аналізі національної безпеки є, очевидно, своєрідним розвитком комплексного підходу, оскільки при ньому більш глибоко, більш точно відображаються внутрішні і суттєві зв'язки й відношення компонентів суспільної системи, закономірності її функціонування, що є основою створення більш повної теорії об'єкта, що досліджується. Поняття “*системність*” у деякому смислі ширше, глибше, аніж “*комплексність*”. Воно охоплює зв'язки всередині одного рівня (горизонтальні) і між різними рівнями (вертикальні), в той час як поняття “*комплексність*” охоплює

переважно зв'язки одного або суміжних рівнів ієрархічної структури системи.

В цілому особливості системного підходу, які відрізняють його як методологічну концепцію в дослідженні суспільних феноменів, можна звести до наступних:

- при визначенні суспільного утворення (об'єкта, феномена) як системи опис його елементів не є визначним, оскільки кожний із елементів суспільної системи розглядається і аналізується не як ізольований, а з урахуванням його "місця" в цілому;

- дослідження суспільного утворення (об'єкта, феномена) як системи виявляється невід'ємним від дослідження його взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, оскільки об'єкт вивчається як підсистема більш крупної системи, утвореної об'єднанням об'єкта із середовищем;

- специфічною особливістю є урахування нових властивостей, якостей, які виникають при об'єднанні елементів у систему і які не зводяться до простої суми властивостей елементів, що утворюють таку систему (емерджентність);

- між складовими (елементами) суспільного феномена як системи існують відношення взаємозалежності і взаємопідпорядкування, які виражаються в тому, що зміни або модифікація одного з цих складових (елементів) зумовлюють певні зміни усіх інших; до складу системи входять елементи, які знаходяться у відношенні структурного, каузального, генетичного, функціонального та інших зв'язків;

- у системі можна виділити закономірний тип зв'язку, що утворює її структуру, яка, в свою чергу, забезпечує стійкість системи і зміни якої призводять до радикального її перетворення або до зникнення, причому ці зв'язки не дані безпосередньо, явно, а відкриваються за допомогою особливих епістемологічних процедур.

В силу високого ступеня спільності системний підхід базується на ряді принципів діалектики, таких, як взаємозв'язок і розвиток, залежність і незалежність (автономність), якісна відмінність частки і цілого. Однак, системний підхід навіть в реалізації цих принципів вужчий, аніж діалектика. Для підтвердження цього можна вказати, зокрема, на *принцип розвитку*, який у системному підході представлений лише через рух і зміни, в той час як принцип заперечення в розвитку, який притаманний діалектиці, конструктивно не входить у системний підхід.

Другим принципом є *принцип кінцевої мети*: абсолютний пріоритет кінцевої (глобальної) мети. Це означає, що все повинно бути підкорене глобальній меті (основній функції, основному призначенню) цілеспрямованої суспільної системи. Будь-яка спроба змін, удосконалення і управління у такій системі повинна оцінюватись з точки зору того, допомагає чи зашкоджує вона досягненню кінцевої мети. Це покладає особливу відповідальність на вибір мети і її чітке тлумачення. Розпливчаті, не повністю визначені кінцеві цілі тягнуть за собою неясності в структурі і управлінні соціальною системою, далеко не сприяють забезпеченню її безпеки. Крім того,

нехтування цим принципом призводить до досить суттєвих негативних наслідків у суспільстві (перебудова, “рішуча” боротьба з пияцтвом і алкоголізмом, непродумана приватизація, конверсія тощо).

Наступний принцип – це *принцип ієрархічності пізнання*, який вимагає багаторівневого (а саме трьохрівневого) вивчення об’єкта дослідження: вивчення самого об’єкта – “власний” рівень; вивчення цього ж об’єкта як елемента більш широкої системи – “зовнішній” рівень, і, в кінці кінців, вивчення вказаного об’єкта у співвідношенні із компонентами, що утворюють даний об’єкт – “нижній” рівень. Принцип ієрархічності досить ефективний як при філософській рефлексії національної безпеки держави в цілому, так і її окремих складових (політичної, економічної, воєнної, демографічної, духовної, правової тощо)

Ще одним принципом – *принципом інтеграції* – віддзеркалюється та особливість системного підходу, що він спрямований на вивчення інтегративних властивостей і закономірностей соціальних систем, розкриття базисних механізмів інтеграції цілого.

Важливим принципом системного підходу при аналізі соціальних систем, зокрема національної безпеки та її складових, є *принцип функціональності*: спільний розгляд структури національної безпеки та її функцій з пріоритетом функцій над структурою. Згідно з цим принципом будь-яка структура суспільного утворення тісно пов’язана з функціями системи і її складових і досліджувати (створювати, реформувати) структуру необхідно після усвідомлення її функцій в системі. На практиці принцип функціональності, зокрема, означає, що у випадку надання системі національної безпеки нових функцій корисно переглянути її структуру, а не пробувати втиснути нову функцію в стару систему.

Наведені вище основні принципи системного підходу можна доповнити і рядом інших принципів. Одні з них певною мірою дублюють, доповнюють або уточнюють основні принципи, інші мають більш вузьку, специфічну спрямованість і сферу застосування.

Аналіз літератури [343, 423, 628] надає підстав віднести до числа додаткових принципів наступні:

- *принцип зв’язності*: аналіз будь-якої частини (елемента, підсистеми) спільно з її зв’язками з оточуючим середовищем; n
- *принцип ієрархії*: доцільність введення ієрархії складових (елементів, підсистем) та (або) їх ранжування; n
- *принцип єдності*: спільний розгляд і аналіз системи і як цілого, і як сукупності складових (елементів); n
- *принцип поєднання централізації та децентралізації*: спільний розгляд системи як домінанти й підсистем як самостійних складових, для елементів яких підсистема є домінантою; n

•
принцип невизначеності: урахування невизначеностей і випадковостей у системі (підсистемі);

•
принцип організованості: рішення, дії, висновки в соціальній системі повинні відповідати ступеню її деталізації, визначеності, організації (компетенція). В свою чергу, втручання в систему (особливо в систему забезпечення національної безпеки) повинно узгоджуватись з рівнем її реакції на втручання;

•
принцип формалізації: системний підхід націлений на отримання кількісних характеристик, створення методів, які звужують неоднозначність понять, визначень, оцінок тощо.

Таким чином, на нашу думку, основні проблеми системного підходу, як свідчить практика й аналіз наукової літератури, пов'язані з розвитком методів практичної реалізації вказаних принципів і, зокрема, виявленням законів об'єднання частин в ціле, законів, які визначають характер структури, функціонування і розвитку, зв'язку з умовами і середовищем функціонування, граничних характеристик систем; з розробкою змістовних і формальних засобів представлення суспільних утворень як систем; з дослідженням методологічного підґрунтя різноманітних системних теорій.

Всебічне вивчення соціальної системи будь-якого рівня організації (особливо з точки зору її безпеки) передбачає встановлення складу її компонентів, структури і функцій як системи в цілому, так і її складових, а також факторів, які забезпечують цілісність і відносну самостійність системи. Відповідно до цього наукова література виділяє системно-компонентний, системно-структурний, системно-функціональний та системно-інтегративний аспекти, які повною мірою можливо і доцільно застосовувати при аналізі суспільних утворень (систем) з точки зору забезпечення їх безпеки [51, 69, 98, 242, 443, 492, 607].

Системно-компонентний аспект системного підходу передбачає вивчення елементного складу соціальної системи та її безпеки як початковий етап її дослідження. Він пов'язаний з пошуком відповіді на питання про те, з чого, з яких компонентів утворене ціле. При цьому вважається, що компоненти суспільної системи – це ті структурні одиниці, взаємодія яких забезпечує притаманні системі якісні особливості.

Компоненти системи забезпечення національної безпеки держави можуть різними способами пов'язуватись в ціле. А саме відповідь на питання про те, як утворені ці зв'язки, тобто відповідь на питання про структуру системи національної безпеки може дати *системно-структурний аспект* системного підходу. Для здійснення цього, очевидно, необхідно передбачити вивчення різнотипних зв'язків, що об'єднують складові елементи у систему. Структура безпеки як системи відіграє визначну роль у даному контексті. Вона пов'язує компоненти, надаючи системі забезпечення національної безпеки деяку досить певну визначеність, цілісність, зумовлює виникнення

нових властивостей і якостей, не притаманних жодному з її компонентів окремо [143, 179, 183, 199].

Особливо велике значення для збереження основ забезпечення національної безпеки як системи має відносна її самостійність, стійкість структури, причому як на рівні вертикальних зв'язків (система державного управління від президента до місцевих органів влади, включаючи як законодавчу, так і виконавчу гілки), так і на рівні зв'язків горизонтальних (система взаємовідносин між елементами суспільства: соціальними інститутами, колективами тощо). Без стійких зв'язків, взаємодії компонентів, тобто без структури, система забезпечення національної безпеки держави, очевидно, перестає існувати як конкретне ціле.

Третім, важливим аспектом системного підходу при аналізі системи безпеки є *системно-функціональний* аспект. У науковій літературі він зазвичай пов'язується з аналізом поведінки окремих складових системи і розглядом функціонування системи в цілому. Система забезпечення національної безпеки держави, як і кожна реальна система, виконує певні функції, які являють собою інтегративний результат функціонування складових компонентів. Функції компонентів по відношенню до системи повинні носити доцільний характер, інакше даний компонент може випасти із системи, стати для неї чужорідним елементом. Функції складових компонентів системи забезпечення національної безпеки, очевидно, повинні узгоджуватись в часі і просторі і у випадку життєздатної соціальної системи є переважно результатом впливу на них загальносистемних (загальносуспільних) функцій.

Одним із кардинальних аспектів системного підходу сучасна наукова література виділяє питання про фактори системності, тобто про ті механізми, які забезпечують збереження якісної специфіки системи. Найбільш загальним, універсальним підґрунтям системності з точки зору філософії є матеріальна єдність світу і притаманні дійсності діалектичні принципи взаємозв'язку і руху. Разом з тим, у різних сферах дійсності і в кожному конкретному типі систем ці принципи набувають специфічних форм. Особливо це стосується безпеки суспільства (держави) як особливого різновиду складних, багаторівневих систем.

Розглянуті аспекти системного підходу стосовно проблеми забезпечення національної безпеки як системи у своїй єдності і взаємодії перетворюють системний підхід у ефективний засіб пізнання. Як правило, описані вище аспекти при науковому аналізі національної безпеки як системи найбільш доцільно застосовувати у поєднанні, в комплексі, оскільки всебічне дослідження будь-якої системи, процесу чи проблеми може бути забезпечене тільки сукупним застосуванням усіх аспектів системного підходу, що продемонстровано автором цієї монографії в ряді публікацій [143, 179, 183, 199].

На сучасному етапі розвитку світової наукової думки системний підхід розвивається, головним чином, у напрямку розширення і розгалуження його додатків, тобто застосування його для розв'язання конкретних теоретичних і практичних проблем у різних галузях науки, техніки, управління соціально-

економічними та політичними процесами тощо. Сьогодні системний підхід дозволяє органічно поєднувати аналіз і синтез, кількісне і якісне в дослідженні різноманітних субстанцій, об'єктів, процесів та соціальних феноменів, що, в свою чергу, відкриває надзвичайно широкі можливості для застосування евристичних, логіко-математичних та багатьох інших методів при вивченні і аналізі сучасних соціальних систем та методів і способів забезпечення їх стійкості, стабільності й безпеки.

Результати проведеного аналізу надають підстав стверджувати, що системний підхід у контексті проблеми, яка аналізується, дозволяє:

- розвинути, специфічно інтерпретувати абстрактні принципи та категорії соціальної філософії і безпосередньо застосувати їх для аналізу системи забезпечення національної безпеки суспільств перехідного типу;
- виявити недоліки в системі наявних знань про національну безпеку, визначити новий підхід до її розгляду як цілісного об'єкта;
- розгорнути проблему національної безпеки в формі системи понять і методів дослідження.

Таким чином, успіхи пізнання пов'язані не з описом елементів системи безпеки, а з відкриттям в них специфічних якостей, які роблять їх цілим. Отже, предметом системного дослідження системи забезпечення національної безпеки у перехідних умовах виступає виявлення типів зв'язків і, передусім, системотворчих зв'язків цілісності, виокремлення об'єктивної структури даного системного утворення та її характеру. Такий підхід дає значно більше можливостей і для пошуку внутрішніх механізмів зміни й діяльності системи безпеки, аніж її опис та “розклад” на складові елементи.

Далі йде побудова системи специфічних понять, які відображають системні зв'язки у системі безпеки і упорядковують її пізнання. Вияв таких категорій є внутрішньою необхідністю системного дослідження, оскільки в ньому система безпеки виступатиме на теоретичному, формально-категоріальному рівні, що в подальшому відкриває шлях до конкретної інтерпретації на предметному рівні. Розуміння методологічної ролі категорій полягає у з'ясуванні принципів їх взаємозв'язку, взаємозумовленості в межах системи, що розглядається.

Для вираження інтегративних властивостей і якостей системи безпеки у системному дослідженні служать такі поняття, як “елемент”, “структура”, “система”, “середовище”, “функції”, “розвиток”, “управління” тощо. Їх методологічне значення для філософського аналізу системи забезпечення національної безпеки у перехідних умовах, як показано в авторських публікаціях, полягає у наступному [143, 179, 183, 187, 199]. Термін “елемент” відображає якісно визначену реальність, специфікою якої є спроможність до відносно самостійного здійснення конкретної функції. Аналіз літератури з проблем системного пізнання складних систем надає підстав стверджувати, що у системі безпеки можна виділити три класи елементів. Перший клас елементів охоплює види функціонування системи безпеки, що обумовлюють структуру будь-якої людської діяльності. Це сфери прикладання діяльності суб'єктів, спрямованої на задоволення потреб безпеки (людських, технічних, духовних тощо), які знов виникають, їх сукупність необхідна для

забезпечення осначеності, узгодженої діяльності персоналу, підтримки постійної готовності до ліквідації загроз тощо. Другий клас елементів розкриває відношення суб'єктів діяльності до навколишнього середовища та їх відносин між собою. Ці відносини зумовлені певними інтересами і тому характеризуються соціально та політично спрямованою активністю. Вони виступають формою матеріальної чи ідеологічної діяльності суб'єктів (підсистем) системи безпеки. Третій клас елементів охоплює різні види суб'єктів дійсності та їх відносини¹. Вичленування груп взаємопов'язаних однотипних елементів певної якості дозволяє з'ясувати притаманні кожній групі закономірні зв'язки, визначити місце даної групи елементів в межах усієї системи безпеки, зрозуміти їх роль у загальному функціонуванні системи. Завдяки цьому визначаються самостійні сфери безпеки, призначені для їх обслуговування в цілому.

Структура системи забезпечення національної безпеки – це сукупність закономірних системотворчих зв'язків-відносин, здатна до перетворення і саморегуляції. Завдяки зв'язкам елементів утворюється цілісність і упорядкованість системи. Структура системи, згідно із законом існування елементів, характеризується типом суспільних відносин конкретного суспільства [54, 120, 124, 205, 279]. Кожний вид відносин створює відносно самостійну сферу (соціальну, політичну, організаційно-технічну, духовну, управлінську). Тому можна вважати, що структура системи безпеки – це її елементи, представлені їх функціональною властивістю. Система безпеки має внутрішню і зовнішню структури: перша спрямована на їх збереження й зміцнення, а друга забезпечує їх комунікацію з середовищем. Перебудова структури спричиняє якісну зміну системи безпеки, однак усі такі зміни структури здійснюються для збереження функцій, необхідних суспільству, державі й особистості. Отже, виявлення структури дозволяє пов'язати елементи системи безпеки в цілому, визначити систему відносин між ними і такий спосіб їх взаємодії, який детермінований парадигмою суспільного розвитку.

Система безпеки характеризується певними законами функціонування й розвитку елементів. Вона формується, виникає та існує в процесі практичної діяльності суб'єктів і реалізуються через неї. Це дозволяє зрозуміти джерело причинних зв'язків і спрямованість процесів, які відбуваються в системі безпеки тієї чи іншої держави перехідного типу. У системі безпеки виявляються як закони, притаманні їй як цілому, так і закони окремих її сфер. Вичленування специфіки цих груп законів дозволяє співвідносити їх як закони соціологічні та закони функціонування сфер національної безпеки. Перша група законів, виражаючи природу системи безпеки як цілого, виступає провідною (рушійною) силою у взаємодії із законами сфер національної безпеки, визначає роль, яку відіграють ці сфери в

¹ Стосовно української системи забезпечення національної безпеки суб'єкти національної безпеки визначені Законом України “Про основи національної безпеки України” й охарактеризовані вище. Аналогічні підходи спостерігаються і в нормативно правових актах Російської Федерації та Республіки Білорусь.

їх розвитку. Специфіка соціологічних законів полягає в тому що вони виступають як закони розвитку по відношенню до законів сфер, а закони останніх – як закони функціонування стосовно до цілісної системи. Отже, всі закони системи безпеки (соціологічні закони) виступають здебільшого законами розвитку [443, 599].

Дослідження функцій системи дозволяє дати відповідь на питання: “Для чого діє та утримується державою система забезпечення національної безпеки?”. Функціонування даної системи – це прояв її внутрішньої активності, за якої функції елементів виступають засобом розв’язання протиріч, пристосування системи до внутрішніх змін і середовища, досягнення загальної мети системи і збереження її цілісності, забезпечення умов для її розвитку. Розуміння функцій системи безпеки як відносин дозволяє сформулювати закони їх функціонування. Вони характеризують зміни, спрямовані на збереження динамічної тривалості системи в межах певного типу, внаслідок чого зміни у сферах безпеки є завжди постійними. Однак такі зміни не виводять систему безпеки за межі досягнутого рівня організації, не спричиняють її глобальних змін.

На певному етапі функціонування системи забезпечення національної безпеки у перехідних умовах, коли закони її функціонування починають ускладнювати прояв структурних відносин, визрівають умови для переходу системи до іншого типу зв’язків, що дозволяє зберегти цілісність системи [153, 183, 199]. З утворенням нових зв’язків у системі безпеки починають виявлятися закони розвитку; розвиток системи безпеки – це процес, що приводить систему до структури іншого рівня розвитку. Він відрізняється від функціонування системи безпеки як простої зміни стану в рамках старої структури. Разом з тим жорстке розмежування розвитку і функціонування є неприпустимими. Розвиток системи безпеки відбувається в єдності протилежностей – зміни й збереження, де збереження виступає синонімом незмінності, оскільки зберігаються зміни. Тому закони функціонування й закони розвитку системи безпеки є нерозривними. Система забезпечення національної безпеки, функціонуючи, саморозвивається і, саморозвиваючись, функціонує. Створена нова структура даної системи визначає зміну рівня функціонування, стабілізує його й оптимізує на якісно новому етапі її розвитку.

Системному аналізу притаманний важливий методологічний спосіб. Сутність його полягає в тому що процеси, які відбуваються у системі безпеки, необхідно розглядати з точки зору на її якісну природу та з точки зору на якісну специфіку. Тому, розглянувши функціонування й розвиток системи безпеки в найбільш абстрактному вигляді, необхідно досліджувати її реалізацію в рамках певної суспільної системи, розкрити конкретно-історичний зміст, визначити її специфічні якості.

Специфіка форм прояву загальних законів функціонування та розвитку залежить від парадигми суспільного розвитку, політичного режиму, тобто умов, в яких діють загальні закони. Створюючи умови для дії специфічних законів систем безпеки певних типів, вони започатковують нові закони їх побудови. Важливою умовою розкриття сутності системи безпеки певного

типу є визначення основної мети її існування. Держава, виходячи з цієї мети, ставить перед системою безпеки та її елементами (підсистемами) конкретні завдання, що детермінують формування нових функцій, змінюють організацію, принцип комплектування тощо.

Мета, включаючи в себе призначення системи безпеки та її елементів, спосіб їх функціонування, напрями діяльності тощо, виступає стрижневою основою її організації [179, 543]. Вона дозволяє взаємоузгоджувати всі сфери безпеки, спрямовувати діяльність системи на збереження їх цілісності. Такий результат досягається внаслідок діяльності всієї системи управління побудовою системи забезпечення національної безпеки, в якій кожний суб'єкт управління, маючи свій об'єкт, проникає в нього і розв'язує тільки свої завдання. Ієрархічні відносини таких суб'єктів між собою дозволяють здійснювати управління з центру через нижчі ланки. При цьому конкретні цілі центру мають спрямовуватися на надання підсистемам, сферам якостей, що приводять до бажаних інтегративних цілей. Тому інтеграція сфер забезпечення безпеки виступає як синтез цілеспрямованих дій центру та підсистем, за якого конкретні цілі центру не повинні співпадати з його глобальними кінцевими цілями. Регуляторами діяльності центрального органу виступають: знання щодо сучасного стану системи безпеки, пов'язані з оцінкою суб'єктів; прогноз, який відповідає інтересам суб'єктів і є реальним для них; знання про умови і засоби здійснення прогнозу. Об'єктами дослідження в системі безпеки є ті її властивості, які відомі й перевірені на практиці у ході життєдіяльності (функціонування) системи, включені в процес регулярної практичної діяльності та підлягають цілеспрямованому вивченню. В процесі своєї діяльності кожний суб'єкт управління впливає на прояв закономірностей функціонування і розвитку системи безпеки [54, 284, 549]. Отже, сутність управління полягає не просто у використанні законів, але й у впливі на них шляхом створення одних умов і усунення, ослаблення, нейтралізації інших.

Збіг мети та отриманого результату має, як правило, випадковий характер. Це співвідношення може характеризуватися тим, що результат може співпадати з метою лише частково; співпадати в основному; не відповідати меті. Науково управляти побудовою системи забезпечення національної безпеки можна лише розкривши і подолавши перешкоди на шляху до мети. Згідно з теорією складних систем [76, 99, 126, 205, 313] можна стверджувати, що для цього необхідно забезпечити збереження й розвиток структурної та функціональної єдності системи, що ґрунтується на точному врахуванні об'єктивних можливостей і співвідношенні соціальних сил як всередині суспільства, так і на світовій арені.

У процесі наукового управління формуванням системи безпеки вона стає цілісною системою, яка має нові якості, не притаманні окремим її складовим елементам. Система забезпечення національної безпеки – це діалектична єдність її елементів, які взаємодіють із середовищем (тобто тим, що знаходиться поза межами системи, але пов'язане з ними і впливає на них) і протистоять йому, пов'язаних між собою певним типом структури, що забезпечує цілісність системи безпеки. Вони (елементи) отримують

можливість виступати як ціле завдяки відтворенню своїх передумов. Але це може відбуватися тільки тоді, коли система виступає внутрішньо суперечливим утворенням. Тому система безпеки певного типу характеризується своїм специфічним характером змін і своїм історичним часом [143, 189, 190].

Отже, завданням системного дослідження системи забезпечення національної безпеки в перехідних умовах є створення концептуальної схеми розуміння її як цілісності, опрацювання специфічних вихідних понять і виявлення зв'язків між ними. Важливо також розуміти автопоезійний характер системи безпеки. Кажучи мовою Н.Лумана, системи створюють свої власні базові елементи, організують свої власні межі і відносини між своїми внутрішніми структурами, вони є самореферентними й замкнутими [343, с. 22; 647, с.135].

Таким чином, з позицій системного підходу система забезпечення національної безпеки у перехідних умовах являє собою відкриту соціокультурну систему зі специфічними структурними і функціональними елементами. Вона має власні внутрішні зв'язки і зв'язки з навколишнім середовищем, функціонує й розвивається під впливом численних факторів (як природних, так і соціальних).

Системний підхід нерозривно взаємопов'язаний з *принципом діалектичної взаємообумовленості*, який передбачає розгляд соціальних феноменів в їх цілісності й розвитку. Даний принцип стосовно методології безпеки всебічно й глибоко опрацювали російські дослідники М.Моїсеєв, М.Михалка, О.Циганков [373, 377, 378, 585 та ін.]. В їх працях міститься обґрунтування вимог до духовного світу особистості, необхідності цілепокладення в діяльності людини стосовно безпеки, концепції керованого розвитку та кооперативної взаємодії в контексті безпеки.

Поряд з принципом діалектичної взаємообумовленості доцільно застосовувати *принцип доповнюваності*, оскільки при дослідженні проблем національної безпеки у перехідних умовах часто виникають проблеми інтерпретації фактів, гносеологічні труднощі співвіднесення дискретного й безперервного. Даний принцип свого часу розробив Нільс Бор стосовно атомної фізики. Зміст ідеї доповнюваності знаходить своє застосування у найрізноманітніших галузях наукового знання [1, 95, 154, 225, 316, 395, 562]. В ній міститься важливий момент і для розуміння об'єкта національної безпеки, який полягає в ствердженні того, що висновки про особливості буття об'єкта залежать від умов і способів наукового дослідження. Даний аспект концепції доповнюваності Н.Бора необхідно враховувати при виявленні найвпливовіших факторів, які впливають на національну безпеку, при визначенні показників безпеки у різних сферах життєдіяльності.

Положення теорії доповнюваності про можливість опису й інтерпретації соціального чи природного явища за допомогою різних мов також є важливим для аналізу процесів у сфері національної безпеки (логічний, математичний та ін. описи). Особливо важливим тут є ствердження російського дослідника М.Моїсеєва (послідовника й інтерпретатора думок Н.Бора стосовно соціальної реальності) про те, що жодне складне явище

неможливо описати за допомогою однієї мови [377, 378], оскільки теорія національної безпеки – міждисциплінарна галузь знань, яка базується і на суспільствознавстві, і на природознавстві.

Принцип доповнюваності реалізується в дослідженні національної безпеки в перехідних умовах не тільки в загальнотеоретичному, а й у прикладному сенсі; не тільки для опису й пояснення доповнюваності сфер і видів безпеки, а й для отримання нового знання, яке має значно наблизитися до адекватної рефлексії об'єктивного стану речей.

Важливість застосування принципу доповнюваності підтверджується ще й тим, що система забезпечення національної безпеки (особливо в перехідних умовах) складається з численних підсистем, які постійно змінюються як за складом, так і за кількістю і вимагають самостійного аналізу. Виникає необхідність інтегрувати показники безпеки на різних її рівнях і в різних сферах життєдіяльності суспільства, синтезувати узагальнені критерії національної і глобальної безпеки, що є можливим лише на основі принципу доповнюваності знання.

Система забезпечення національної безпеки в перехідних умовах є якраз тим об'єктом наукового дослідження, де очевидним є широке застосування діалектичної методології. Органічним є застосування закону єдності й боротьби протилежностей, який представлений у даному контексті як своєрідне відношення доповнюваності, що пронизує усі сфери людської життєдіяльності. Таким же органічним є розуміння боротьби протилежностей як основи розвитку об'єкта дослідження. Стосовно співвідношення стійкого розвитку нації [467, с. 33, 64-67] з її безпекою важливим є не аморфний розвиток “сам по собі”, а спрямованість і динаміка розвитку. Так же важливою є не безпека “сама по собі”, а як умова стійкого розвитку і досягнення національних цілей.

Стійкий розвиток нації і міжнародної спільноти обов'язково передбачає створення безпечних умов життєдіяльності у планетарному масштабі. Інтерпретація соціального розвитку у виді діалектичного процесу сприяє відшуканню тих протилежних сторін об'єкта дослідження, або, при конкретному аналізі, ті соціальні інтереси, які вступають у протиріччя з національними інтересами і тим самим негативно впливають на національну безпеку, гальмують розвиток.

Діалектика соціального розвитку в перехідних умовах є такою, що в процесі інтенсивної взаємодії дві форми розвитку, кількісна й якісна, являються нам у діалектичній єдності. Під впливом соціальних факторів відбувається динамічне повторення кількісних змін безпеки життєдіяльності в якісні. Механізм такого переходу також пов'язаний з реалізацією ідей доповнюваності, як одного з основних принципів наукового пізнання національної безпеки. Діалектичні зміни у парадигмі національної безпеки є завжди відображення протиріччя старого й нового. Поза розв'язанням цього протиріччя передусім у свідомості немає й розвитку безпечних умов життєдіяльності й розвитку.

Нові явища сучасної соціокультурної дійсності, трансформаційні процеси, що проявляються у зміні парадигм національної безпеки, – це не

випадкові, а закономірні явища, які відображають продукт певного типу розвитку. Тут національна безпека уособлює діалектичну єдність безпеки особистості, суспільства й держави на державному й регіональному рівнях в різних сферах життєдіяльності перехідних суспільств. У такій єдності відображається важлива для соціальної практики деталь: недостатність, послаблення безпеки одного з об'єктів, одного з рівнів, однієї із сфер безпеки обов'язково негативно позначиться на безпеці усієї нації.

Поряд з описаними вище методами наукового дослідження національної безпеки у перехідних умовах і в поєднанні з ними на тому чи іншому етапі дослідження доцільно використовувати інтуїтивно-логічні, математичні та комбіновані методи моделювання досліджуваного феномена.

В контексті цього слід пам'ятати, що основа будь-якої моделі є феноменологічною, тобто якою б абстрактною модель не була, її створення завжди починається з емпіричного пізнання досліджуваного феномена. Під терміном модель будемо розуміти конкретизований опис досліджуваного феномена.

Прикладом такого моделювання може слугувати модель Бартлетта, спрощене графічне зображення якої стосовно феномена національної безпеки наведене на Рис. 1.

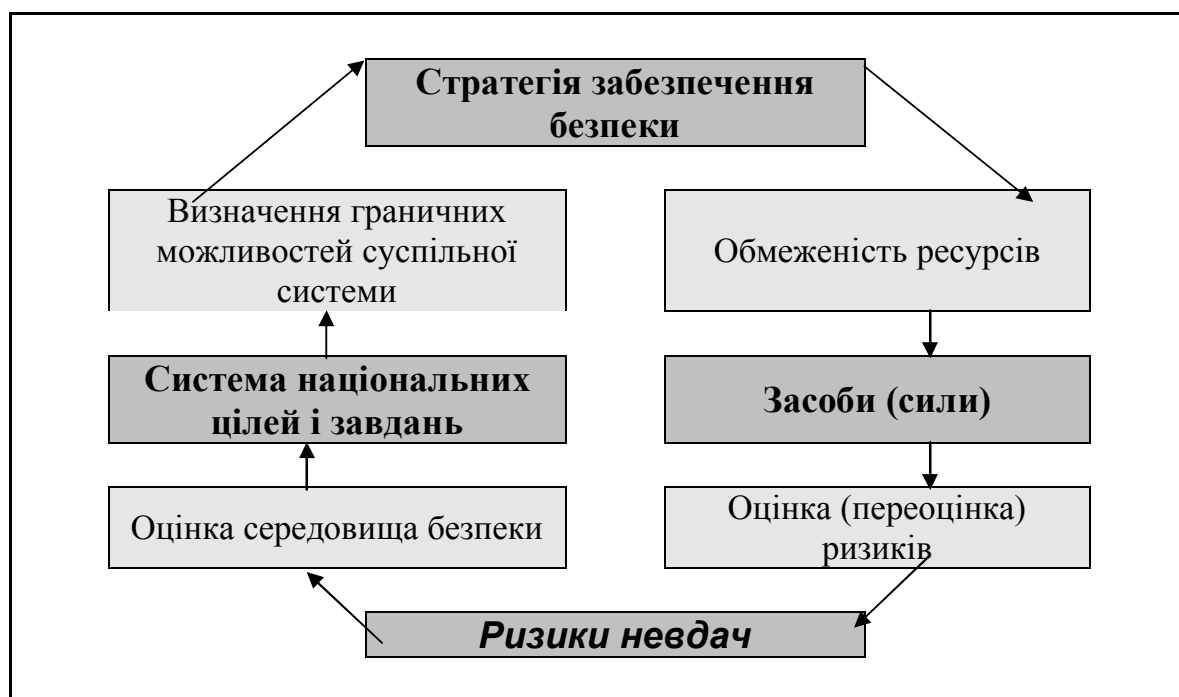

Рис. 1. Модель Бартлетта.

Дана модель досить успішно використовувалась російським дослідником О.Возженіковим для моделювання розвитку збройних сил [94-95], однак її цілком доцільно використовувати для аналізу проблем безпеки в різних сферах життєдіяльності суспільства й для оптимізації процесу прийняття рішень з питань національної безпеки в цілому. Модель демонструє взаємодію ключових факторів і структурних елементів системи національної

безпеки і може використовуватись для оцінки стану тієї чи іншої сфери національної безпеки України.

Філософський сенс основних елементів даної моделі полягає у наступному. Сучасні дослідники проблем безпеки розрізняють у *системі національних цілей і завдань* рівні цілей [95, 269, 362, 453, 543]. На найвищому рівні знаходяться національні інтереси, які визначаються на тривалий термін і користуються всезагальною підтримкою. Яскравими прикладами національних інтересів (інтересів виживання нації) є виживання країни, “здорова” економіка, здорова нація. Вони стоять на чолі будь-якого переліку життєво важливих інтересів. Менш значущі і, в результаті, більш протирічливі цілі визначаються на основі сучасних демократичних вимог і вимог дотримання прав людини. У західній науковій парадигмі вони визначаються на основі аналізу “важливих” та “гуманітарних” інтересів нації¹.

Цілі й завдання нижчих рівнів мають бути приведеними у відповідність з національними інтересами вищого рівня; глобальні цілі визначаються з урахуванням регіональних інтересів; довгострокові цілі визначаються з урахуванням короткострокових.

Діалектично пов’язаною з системою національних цілей і завдань є *оцінка середовища безпеки*, яка є однією з найскладніших завдань у створенні моделей безпеки. Несподівані зміни у середовищі безпеки можуть кардинально змінити цілі політики й стратегії забезпечення національної безпеки в окремих регіонах планети. Оцінка середовища безпеки включає в себе широкий спектр проблем: переміщення центрів сили у світі і в конкретному регіоні, домінуючі тенденції в різних сферах безпеки, критичні невизначеності, посилення економічної незалежності, варіативні потреби держав у ресурсах, культурні, етнічні, релігійні, міграційні та демографічні тенденції, локальні війни і збройні конфлікти, суттєві зміни навколишнього середовища, розвиток нових технологій (особливо інформаційних) тощо. Ці та багато інших факторів (зокрема, геополітичних та геостратегічних [143, 167, 179]) визначають середовище національної безпеки, яке опосередковано через систему цілей і завдань та визначення граничних можливостей суспільної системи відображається у стратегії забезпечення безпеки.

Стратегія забезпечення безпеки здебільшого полягає у досягненні бажаної мети за допомогою обмежених засобів (так званий “план гри”). Однак метою даної стратегії є не тільки вибір оптимального плану, а й прийняття рішення на доцільність взагалі “вступати у гру”. На найвищому, державному, рівні стратегія має вигляд концепції національної безпеки, на підставі якої розробляється політика і механізми забезпечення безпеки у різних сферах життєдіяльності суспільства. Вона віддзеркалює структуру міжнародних відносин, не обмежуючись лише уявленнями про те, хто є

¹ Західна (зокрема американська) класифікація національних інтересів передбачає їх поділ на чотири класи: 1 – інтереси виживання нації; 2 – життєво важливі інтереси нації; 3 – важливі інтереси нації; 4 – гуманітарні інтереси нації. Перший клас інтересів вважається вищим рівнем і йому підпорядковуються інтереси інших класів.

союзником, а хто супротивником. Концепція національної безпеки поряд з визначенням національних цілей, цінностей та інтересів, повинна дати чітке уявлення про те, як економічні, зовнішньополітичні, воєнні та інші інструменти державної влади, а також сфери суспільного життя будуть використовуватися для досягнення поставлених цілей і здійснення політики національної безпеки. В межах концепції доцільно передбачити обмеження повноважень кожного з названих інструментів державної влади. Наприклад, економічна стратегія повинна визначати напрямок розвитку держави, її роль на світовому ринку. Зовнішньополітична (дипломатична) стратегія повинна визначати способи досягнення найважливіших національних цілей, у тому числі шляхом налагоджування конструктивних контактів з іншими державами. Воєнна стратегія повинна доповнювати інші, визначаючи, як і за яких умов військовий інструмент державної влади може застосовуватися для здійснення впливу, стримування, оборони або примушення. Порушення меж допустимих повноважень будь-якої із названих стратегій може призвести до деформації системи забезпечення національної безпеки.

Засоби й сили, якими володіє держава для забезпечення стратегії національної безпеки, включає в себе всі ресурси країни. Західна соціогуманітарна традиція зазвичай поділяє основні сили й засоби забезпечення національної безпеки на три групи: економічні, дипломатичні та військові. До економічних засобів відносяться торговельні угоди, іноземна допомога, грошова маса, податки, державні витрати й субсидії. До дипломатичних засобів відносяться об'єднання, альянси, союзи, спеціальні коаліції, політичні угоди, взаємні послуги, санкції, а також переговори різного ступеня складності. До військових засобів відноситься весь спектр воєнної могутності, від потенціалу зброї масового знищення і готовності до широкомасштабної неядерної війни до державних механізмів примушення.

Зі змінами середовища безпеки у світі виникатиме необхідність перегляду важливості тих чи інших засобів забезпечення національної безпеки, залучення нових засобів і сил. Тут особливо актуалізується значущість психологічного фактора, тобто спроможності керівників держав використовувати засоби залякування для здійснення впливу на засоби масової інформації, актуалізуючи таким чином суспільну думку в країні й за кордоном. Поряд з цим надзвичайно важливими залишаються технологічні, інформаційні, екологічні, соціальні, культурні, етнічні та інші традиційні форми взаємодії та взаємовпливу. Уявляється, що сьогодні є сенс вести мову про доцільність використання усієї різноманітності засобів впливу на середовище безпеки.

Разом з тим, держави постійно відчують *обмеженість ресурсів*, потреба в них постійно виходить за межі наявних державних можливостей. Будь-яка держава зіштовхується з необхідністю зробити вибір між протирічливими потребами і варіантами їх задоволення, які здебільшого є взаємозаперечуючими. Наприклад, потреби збройних сил вступають у протиріччя з потребами інших державних органів (соціальних інститутів), з потребами недержавного характеру. Тому виникає необхідність вирішення питання розташування ресурсів, визначення ступеня важливості поставлених

цілей і вибраних напрямків діяльності. Іншими словами, виникає необхідність визначення пріоритетів у виборі сил і засобів забезпечення національної безпеки, які, у свою чергу, є результатом діалектичного поєднання національних цілей, завдань, варіантів стратегії та умов середовища безпеки.

Здійснення будь-якої стратегії завжди поєднується з *ризиком невдач*, оскільки для міжнародного і внутрішнього середовища безпеки характерною є невизначеність. При опрацюванні тієї чи іншої моделі забезпечення безпеки обов'язково необхідно зважувати свої шанси на успіх та невдачу. Моделювання за допомогою моделі Бартлетта дозволяє це зробити шляхом перегляду середовища безпеки, цілей, завдань, стратегій, наявних ресурсів, а також певного інструментарію, необхідного для досягнення поставлених цілей. Особливо важливим при *оцінці ризику* є процес визначення і згладжування дисбалансу між ключовими варіативними факторами забезпечення національної безпеки [161, 169]. Модель дозволяє здійснити перегрупування ключових варіативних факторів. Зі схеми моделі видно, що зміни одного компонента системи (зокрема, варіативного фактора) зазвичай спричиняє зміни інших параметрів (факторів), що в результаті може призвести до неузгодженостей. З метою встановлення і підтримання балансу стратегії необхідно постійно перегрупувати з точки зору пріоритетності основні варіативні фактори. Способи такого перегрупування можуть бути різними: зміни національних цілей, зміни засобів і сил, перегляд політики і стратегії забезпечення національної безпеки, *переоцінка ризику* невдач тощо.

Зміна цілей національної безпеки здійснюється виходячи з раціональних міркувань: необхідно оцінити міжнародне середовище безпеки в категоріях центрів сили, що змінюються, домінуючих тенденцій, критичних невизначеностей. Лише після цього уможлиблюється визначення нових цілей і завдань держави у тій чи іншій сфері національної безпеки. Перегляд цілей є логічним подоланням невідповідності між середовищем безпеки і засобами забезпечення національної безпеки [95].

Зміни у міжнародному середовищі безпеки можуть спричинити серйозні зміни засобів забезпечення національної безпеки, які можуть мати здебільшого кількісний характер¹. Якісні ж зміни засобів забезпечення національної безпеки пов'язуються з необхідністю зміщення акцентів з одних інструментів державної влади на інші. Зміни середовища безпеки, змінюючи засоби (сили, ресурси) національної безпеки, спричиняють *перегляд політики й стратегії* національної безпеки. Холодну війну Захід пройшов з ідеєю стримування шляхом залякування. Сьогодні така ідея є далеко не актуальною, а нову знайти досить складно. Одні держави сьогодні ратують за стратегію колективної безпеки з опорою на міжнародні організації; інші є прибічниками стратегії вибіркового застосування сили, виходячи із загроз життєво важливим інтересам нації.

¹ Наприклад, війна у Кореї призвела у 1950 році до різкого збільшення витрат на оборону у США, СРСР, КНР та інших державах, а розпад СРСР призвів до скорочення воєнних витрат більшості держав Західної Європи.

Однак, при застосування даної моделі адекватно оцінюватися можуть лише якісні показники. Кількісні ж показники системи забезпечення національної безпеки в даному випадку оцінити достатньо складно, що і є суттєвим недоліком даної моделі. Тому фахівці в галузі національної безпеки при оцінці, наприклад, ризику від можливого збитку життєво важливим (важливим) інтересам об'єктів національної безпеки здебільшого користуються інтуїтивними методами. Зокрема, при *переоцінці ризику невдачі* експертам дуже складно дійти єдиної точки зору відносно існуючого ризику при реалізації тієї чи іншої моделі політики або стратегії національної безпеки. Джерелом розбіжностей тут виступають потенційні перешкоди реалізації тих чи інших варіантів стратегій, тобто фактори, які негативно впливають на той чи інший процес, діяльність, явище. Наприклад, протягом 10-15 років обмеженість сировинних і енергетичних ресурсів може зруйнувати найдосконаліші плани й стратегії¹. В таких випадках ступінь довіри до тієї чи іншої політики, стратегії також значною мірою залежить від природи можливої загрози і від поставлених на карту національних інтересів.

Таким чином, модель Бартлетта цілком доцільно використовувати при аналізі системи національної безпеки, оскільки вона дозволяє здійснити філософський аналіз феномена національної безпеки в динаміці. Однак, застосування даного методу моделювання доцільно здійснювати у поєднанні з інтуїтивно-логічними й математичними методами з метою максимального урахування усіх аспектів даного феномена.

В цілому аналіз різноманітних методологічних підходів до розгляду системи забезпечення національної безпеки взагалі й у перехідних умовах зокрема як особливого соціокультурного феномена, застосування різнопланових моделей системи національної безпеки дозволяють краще визначити особливості та функції даної системи, осмислити принципи її життєдіяльності в умовах соціальних трансформацій.

Однак максимальній ефективності реалізації описаних методів у практиці життєдіяльності перехідних суспільств сприятиме співставлення сучасних підходів до розуміння даного феномена з класичними, які є дійсним теоретичним підґрунтям усвідомлення даної проблематики².

Таке співставлення дає можливість визначити сутність основних джерел загроз і факторів впливу на стан національної безпеки опрацювати найоптимальніші шляхи й напрямки забезпечення національної безпеки в сучасних суспільствах перехідного типу.

1.4. Методологічний контекст аналізу основних джерел загроз і факторів впливу на стан безпеки трансформативних суспільств

Сучасна соціальна філософія є орієнтованою на людину, особистість, її буття, зокрема, тому, що вона включає діяльність

¹ Підрахунки міжнародних експертів свідчать про те, що якщо виходити із сучасного рівня споживання, то запасів вугілля вистачить ще на 430 років, нафти – на 35 років, природного газу – на 50 років [172, с. 37].

² Див. підрозділ 1.1.

людини і соціальних груп різного гатунку в “умови гри”, розраховує на людину як на силу, що забезпечує збереження і розвиток суспільства. Ідея створення умов для творчої діяльності людини, забезпечення стабільності розвитку суспільства, усунення загроз національній безпеці держави оформляється в ході поглибленого осмислення минулого й сучасності держави, у конкретному розгляді практичних і духовних перспектив, у діалозі й протиріччі з чинними теоріями й ідеологіями. У зв’язку з цим доцільно розглянути джерела загроз інтересам безпеки країн перехідного типу.

Для визначення найоптимальніших методологічних підходів до розуміння сутності національної безпеки як соціокультурного феномена виникає нагальна необхідність визначитися з основними факторами, які здійснюють певний вплив (прямий чи опосередкований) на структуру, зміст і функції системи забезпечення національної безпеки транзитивних суспільних утворень.

Процвітання або занепад соціальної організації, ступінь її безпеки залежать, по-перше, від того, які можливості або загрози існують реально або потенційно в середовищі існування даної соціальної системи, а, по-друге, від здатності її керівництва до аналізу відповідних факторів й їх урахування при визначенні цілей, стратегії й тактики розвитку держави (суспільства) й забезпечення її безпеки.

Факторів, які впливають на стан безпеки соціальної системи дуже багато, але їх можна звести до наступних груп: економічні, політичні, науково-технічні, міжнародні, соціокультурні. У кожний момент часу ті або інші фактори можуть мати домінуюче значення для життя системи, а інші – підлегле, другорядне значення. Крім того, багато факторів є взаємозалежними, так що зміна одних веде (прямо або опосередковано) до зміни інших. На нашу думку, найважливішими факторами в контексті проблеми національної безпеки є наступні.

Економічні фактори. До них відносяться, насамперед: конкурентоспроможність економіки, рівень інфляції (дефляції), рівень зайнятості (безробіття), податкова й кредитна ставки, міжнародний платіжний баланс, стабільність (нестабільність) національної валюти за кордоном. Будь-який з цих факторів може стати для держави (суспільства) або загрозою, або сприятливою можливістю для подальшого розвитку¹. У такі періоди процвітають злочинні організації, оскільки під час економічних криз наступає політична нестабільність, держава губить деякі з найважливіших механізмів контролю й управління суспільством, порушення законів стає для частини громадян необхідною умовою виживання тощо. В результаті наступають аномія й загальний занепад моралі, легко корумпується чиновницький апарат, включаючи правоохоронні органи. Нарешті, ринкове середовище стає джерелом постійного занепокоєння для соціальної системи.

¹ Наприклад, у часи економічного спаду страждає більшість галузей народного господарства, але фірми, які займаються випуском запчастин процвітають, тому що в такі часи споживачі воліють ремонтувати старі, а не купувати нові автомобілі, устаткування, домашню техніку.

Тут доводиться враховувати наступні фактори: зміни в демографічних умовах, можливість проникнення на ринок або небезпеку втрати своєї ринкової ніші, розподіл доходів населення й рівень конкуренції в галузях народного господарства тощо.

Політичні фактори. Оскільки держава (уряд) завжди прагне брати активну участь у справах, що визначають стан і розвиток підлеглих суб'єктів (організацій), остільки суб'єктам є сенс уважно стежити за політичною ситуацією, за змінами в нормативних документах місцевої й центральної влади. Організації, як державні, так і недержавні, не тільки стежать за всім, але й намагаються активно впливати на політику, організовуючи лобіювання, просуваючи "своїх" кандидатів в органи влади, що не завжди корелюється з інтересами забезпечення безпеки особистості, держави й суспільства. Злочинні організації, наприклад, використовують при цьому й такі методи, як підкуп, залякування й навіть фізичне усунення неугодних політиків, кандидатів, суспільних діячів, популярних представників мас-медіа.

Науково-технічні й технологічні фактори. Наукові відкриття й технічні винаходи створюють базу для розробки нових більше ефективних технологій, нових засобів виробництва й оснащення, нових засобів військового та іншого силового призначення. Відставання тут, в остаточному підсумку, з необхідністю призводить до зниження рівня забезпечення національної безпеки. Звичайно, не всі соціальні системи однаковою мірою піддані впливу науково-технічного прогресу, але для деяких, особливо тих, які переживають період трансформацій, надто суттєві зміни за короткий час можуть викликати руйнівний стрес і дезорієнтацію, або "футурошок" (за термінологією Елвіна Тоффлера [538]).

Міжнародні фактори. Значна кількість організацій (включаючи й злочинні) діють на міжнародних ринках, що найчастіше йде врозріз із інтересами національної безпеки. До цього також слід додати деструктивні впливи на окремі суспільства, особливо трансформативного типу, глобалізаційних та інтеграційних тенденцій і процесів¹.

Соціокультурні (духовні) фактори. Сюди слід віднести цінності, духовні та культурно-поведінкові стереотипи й орієнтації людей у суспільстві, їхні вдачі, почуття й відношення населення до діяльності в сфері національної безпеки тощо. Часом саме соціокультурні фактори створюють найсуттєвіші проблеми для суспільства з точки зору забезпечення безпеки й збереження соціокультурної ідентичності. Ці проблеми передусім зумовлені соціокультурною трансформацією, яка спричиняє чітко виражену кризу соціокультурної ідентичності. Ця криза, що настала після розпаду СРСР і охопила переважну більшість пострадянських країн, розпочалася ще тоді, коли у суспільстві почали утверджуватися подвійні стандарти й виразно окреслилась каста привілейованих осіб, що формувалась переважно із компартійних чиновників. Втім, ієрархія цінностей і соціальні інституції продовжували зберігати свою ефективність і таким чином сприяли

¹ Детальніше міжнародні проблеми забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації розглянуті у пп. 3.4.

відтворенню так званої радянської ідентичності з двох фундаментальних причин. По-перше, дисциплінарні механізми влади (ідеологічний нагляд, опосередковане економічне примушення сприяли виробленню у індивіда захисної реакції маскуванню, ритуалізацію соціальної поведінки, симуляцію солідарності тощо. По-друге, роль надпотиуги у біполярному світі, що її відіграла Радянська Імперія, змушувала прагнути досягнення військового паритету із Заходом, що значною мірою убезпечувало систему освіти, науку від деструктивного впливу подвійних стандартів, стимулюючи й виховуючи почуття відповідальності у державних функціонерів. Водночас інтернаціоналістська ідеологічна модель, яка була продуктом державності більшовицького космополітичного істеблішменту 20-х років минулого століття й практичної сталінської політики приборкання “сепаратизму” передбачила численні культурні автономії, підпорядковані партійно-радянській системі влади.

Це вочевидь спричиняло виникнення подвійної офіційної імперської ідентичності. З одного боку, ідентифікуюча уява породжувала таку конкретну колективність як “радянський народ”, а з другого – “українці”, “білоруси” та ін. Саме ця подвійна ідентичність уможливила розквіт національних “незалежницьких” ідеологій наприкінці 80-х років ХХ ст. Вони утверджувались як альтернатива девальвованій комуністичній ідеології, передусім внаслідок загальноекономічної поразки так званої соціалістичної економіки, соціалістичної системи господарювання. Але слід взяти до уваги ту обставину, що “найбільшим досягненням” системи була так звана радянська людина, «*homo sovieticus*» – тобто соціальний індивід або соціально-антропологічний тип, який поєднував у собі ритуальну відданість комуністичним тотемам і процедурам радянської соціальної педагогіки й орієнтацію на здоровий глузд, налаштованість на виживання й соціальне утвердження за будь-яку ціну, моральний ідіотизм тощо. Парадокс полягає у тому, що саме такий соціально-антропологічний тип утворював основу інституцій, які мали репрезентувати головну ідентифікаційну модель, нав’язувати її індивідам. А тим часом дедалі виразніше набирали силу й чинність неформальні інститути, які утверджували неформальну ідентичність, руйнуючи зсередини внутрішню логіку системи. Неформальні інститути виявились побудованими на цілій низці правил, які у кожному своєму пункті суперечили правилам легальних, формальних інституцій. Свого часу Джордж Оруелл вигадав добру метафору для цієї шизоїдності так званого реального соціалізму. “Усі свині рівні, але є деякі з них – рівніші”. Зрештою, поставало питання: а яку чинність або виправданість мають традиційні ідентифікаційні моделі, що спонукають суддю орієнтуватись на закон, робітника бути свідомим, шкільного вчителя відданим своєму педагогічному призначенню тоді, коли система у цілому не виправдовує цінностей, які втілені у діяльності цих суспільних персонажів [551, с. 253-254]. Видозмінені крізь призму трансформаційних процесів описані вище зміни соціокультурної ідентичності виходять на передній план серед усієї сукупності факторів, що розглядаються.

Для адекватності вирішення проблем забезпечення національної безпеки доцільно визначитися з першоджерелами економічних, соціокультурних, політичних, міжнародних, науково-технічних та інших факторів.

Результати аналізу наукової літератури з проблем національної безпеки та факторів впливу на систему її реалізації надають підстав стверджувати, що більшість концепцій беруть свої витoki з філософської системи Карла Маркса, який поклав поняття протиріччя (конфлікту) в основу соціологічної теорії, що надовго визначило напрямок значної частини соціальних досліджень на Заході. Дійсно, Карл Маркс у своєму вченні про суспільно-економічну формацію і роль класової боротьби у суспільному розвитку доводив об'єктивність і позитивну функціональність соціальних протиріч, розкрив співвідношення понять антагоністичне протиріччя, конфлікт тощо, стверджував, що в діалектичному аналізі суспільного розвитку вирішальна роль відводиться соціальним протиріччям. Отже, в контексті проблеми безпеки, сучасна гуманітарна наука здебільшого визнає, що головним джерелом сучасних війн є антагоністичні протиріччя між державами, народами і класами, які розв'язуються силовими (насильницькими) заходами, засобами і способами [152]. Разом з тим, такий підхід досить часто веде у тупик. Так, згідно з марксистською теорією, головним джерелом сучасних війн є імперіалізм, хоча історичний досвід свідчить, що більшість війн виникало з інших причин, і вони однаково притаманні країнам різної соціально-економічної орієнтації. Більше того, стають типовими конфлікти і війни між державами однієї соціальної системи. Такими були всі війни ХІХ ст., Перша світова війна, в останні десятиліття – ізраїльсько-арабські війни і конфлікти, війна між Китаєм та В'єтнамом, війна між Іраком та Іраном, індо-пакистанські інциденти, воєнні конфлікти в Іраку, на Балканах, в Чечні тощо.

У численних дослідженнях з проблем безпеки, зокрема при визначенні факторів впливу на її стан, аналізується сутність і зміст воєнного компонента даної проблеми¹. У концентрованому вигляді сутність війни як філософської категорії визначив відомий воєнний теоретик та історик Карл Клаузевіц у своїй знаменитій праці "Про війну". На його думку, війна є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами [282]. Однак ані Клаузевіц, ані його послідовники не дали чіткої і зрозумілої філософської оцінки вихідної сутності війни, а зводили свій аналіз, в основному, до опису війни як соціально-політичного явища, що свідчить про недосконалість даного підходу і його певну методологічну обмеженість при аналізі проблем безпеки перехідних суспільств.

У сучасній західній філософії й соціології існує достатньо багато концепцій безпеки, автори яких вбачають джерела загроз їй (сутність факторів впливу на стан безпеки) у різноманітних причинах: у вічній агресивній природі людини, в її ірраціоналізмі, неприборканому прагненні до панування над іншими людьми, в ідеологічних неузгодженнях, у божественному сенсі війни як покарання людей за заподіяне ними зло, у

¹ Така традиція започаткована ще за часів становлення філософської думки, її синкретизму (див. пп. 1.1). Послідовники її є й сьогодні.

демонії техніки, яка не підкорюється розумному контролю тощо [186, 233, 525, 588 та ін.]. Але автори таких та подібних їм концепцій не розкривають генезису факторів впливу на стан безпеки, розглядаючи їх причини лише як об'єктивну реальність. Крім того, як справедливо зазначає з цього приводу популярний російський політолог і політик Д.Рогозін, за таких умов ігнорується той факт, що агресія (як вихідний, первісний фактор загроз), як правило, самопридушується, якщо об'єкт агресії (потенційна жертва), здатний до активного опору, а агресор (потенційний насильник) здатний тверезо оцінити власний можливий збиток [465, с. 238].

Таким чином, на жаль, ще немає загальновизнаних науково опрацьованих і обґрунтованих ключових понять, які б розкривали апріорні аспекти національної безпеки, витoki даного феномена, а саме поняття факторів впливу на стан безпеки. Деякі спроби аналізу факторів впливу на стан безпеки транзитивних суспільств мають місце у наукових дослідженнях, зокрема, соціально-філософських дослідженнях проблем національної безпеки України, оборонного потенціалу, проблем, пов'язаних із глобалізацією тощо [13, 72, 73, 123, 161, 216, 419, 486 та ін.]. Серед наукових публікацій знаходить певне відображення й проблема агресивності, яка може бути покладена в основу розуміння витоків феномена безпеки. Вказаній проблемі присвячено багато наукових праць, серед яких особливо доцільно виділити праці як класиків – М.Данилевського, К.Лоренца, І.Сеченова, З.Фрейда, Е.Фромма та ін., так і сучасників – О.Данильяна, О.Коваленка, І.Михайлової, Ш.Султанова, М.Требіна та ін. [141, 186, 341, 588 та ін.]. Визнаючи надзвичайно суттєвий внесок вказаних дослідників у проблему розкриття сутності феномена агресивності, необхідно зазначити, що ця проблема розглядалася здебільшого з прикладних точок зору – біологічної, психологічної, військової тощо. Філософський же підхід до розгляду проблеми джерел і факторів впливу на стан безпеки суспільних систем транзитивного типу, зокрема, пошук адекватного і оптимального інструментарію на рівні системного підходу до аналізу аспектів забезпечення національної безпеки відповідно до визначених джерел ще потребує наукової розробки.

Виходитимемо з того, що агресивність є атрибутом соціальних організмів (від одиничного індивіда до соціальної групи). Вказаний факт свідчить про те, що за таких умов проблема безпеки сама по собі вже є апріорною. Вплив агресивності на стан безпеки проявляється в усіх суспільствах, як сталих, розвинених, так і транзитивних. Однак підкреслимо, що такий вплив особливо актуалізується в умовах трансформаційних процесів, оскільки в умовах соціокультурної трансформації численні аспекти й елементи національних систем забезпечення безпеки знаходяться в умовах пошуку своєї оптимальної структури і тому не в змозі повною мірою протистояти агресивним впливам.

Зважаючи на те, що дана точка зору слабо опрацьована в науковій літературі, вважаємо за доцільне навести деякі загальновизнані наукові доробки стосовно розуміння сутності феномена агресивності, які, як

вважається, свідчать на користь авторського підходу стосовно атрибутивності агресивності для розуміння сутності феномена безпеки.

Однією з фундаментальних теорій, у якій опосередковано обґрунтовуються й науково тлумачаться джерела агресивності, можна вважати дарвінівську теорію еволюції і природного відбору. Стержнем її є, як відомо, боротьба за існування, внутрішньовидова і міжвидова боротьба, тобто всезагальне тотальне суперництво. Ця теорія, що з'явилась під впливом роботи Т.Мальтуса "Дослід закону народонаселення", по суті, формувала і виправдовувала агресивні концепції другої половини ХІХ – ХХ ст., зокрема, гітлерівську концепцію "життєвого простору". Так, наприклад, голландський вчений і письменник Р.Штейнметц у своїй книзі "Філософія війни" захоплено писав: "Ніяка перемога над природою не може такою мірою надихнути людину на граничну напругу всіх сил, як думка про перемогу над людиною" [613, с. 5-14]. Філософія такого ґатунку має багато спільного з садизмом, який захоплює думки і претендує стати соціальним явищем, оформленим ідеологічним обґрунтуванням численних сучасних екстремістських партій та угруповань. В умовах розвитку суспільств транзитивного типу, коли внутрішня нестабільність сприяє проявам екстремізму й садизму¹ рівень національної безпеки (особливо внутрішнього її аспекту) суттєво знижується.

З метою якомога максимальнішої аргументації доцільності авторського підходу до розуміння агресивності як ключового фактора впливу на стан безпеки транзитивних суспільств, звернемося до психологічних її аспектів. Філософ і психоаналітик Еріх Фромм попереджував про небезпеку некрофільських і садистських елементів людської психіки, особливо у кризові моменти історії: "Садизм – одна з можливих відповідей на питання, як стати людиною (якщо відсутні інші способи самореалізації). Відчуття абсолютної влади над іншою істотою, почуття власної всемогутності по відношенню до цієї істоти створює ілюзію подолання будь-яких екзистенційних перешкод (граничних ситуацій), особливо якщо в реальному житті у людини немає радощів і творчості. ... За своєю суттю садизм не має практичної мети: він є не "тривіальним", а "смиреним". Він є перетворенням немощі в ілюзію всемогутності. Тобто це – релігія духовних виродків" [567, с. 252]. Отже, люди з вадами психіки, з підвищеним рівнем агресивності можуть виявитися каталізаторами або навіть певними джерелами загроз безпеці². Таким чином, мова йде про свого роду психічні розлади, які викликають до життя неадекватну агресивність. Разом з тим такі розлади можуть бути не настільки явними, щоб кваліфікувати їх як хворобу і вважати, що війни породжуються внаслідок збожевоління частини суспільства або його лідерів. На підтвердження цього Е.Фромм пише: "Ясно, що повний

¹ Яскравим прикладом є розгортання дії профашистських та яскраво виражених націоналістичних молодіжних організацій на території Російської Федерації, діяльність яких безпосередньо базується на агресивності, насильстві й навіть садизмі.

² Ще Фрідріх Ніцше підкреслював, що дуже небезпечними для людини є не злі, не хижаки, а немічні. Невдахи від народження, переможені, надломлені, це вони, найслабші плетуть павутиння ненависті, прагнуть стати катами, щоб помститися за свою нищість и слабкість, це вони зухвало присвоюють собі функції суддів.

шизофреник не в змозі управляти іншими людьми, тим більше великими групами або суспільством у цілому. Однак шизофреник у легкій формі цілком спроможний організувати й управляти. Такі люди не втрачають здатності бачити “реальний світ” об’єктивно, якщо ми під цим розуміємо розумне сприйняття речей, усвідомлення їх сенсу і застосування для користі справи. Однак у них може бути повністю відсутня здатність до суб’єктивного “особистісного” сприйняття речей, тобто здатність до співпереживання” [567, с. 306].

Власне, в самому інстинкті немає ніякої деструктивної компоненти. Навпаки. Як показує у своїх працях Конрад Лоренц, інстинктивна поведінка тварин контролюється цілою системою гальмування агресивності. В той же час зміни умов існування виду можуть призвести до зриву цієї системи регулювання внутрішньовидового відбору. Наприклад, “у неприродних умовах неволі, де переможений не може врятуватися втечею, постійно відбувається одне й те ж: переможець старанно добиває його – повільно і жахливо” [341, с. 326]. Розглядаючи поведінку тварин і зіставляючи її з поведінкою людини, К.Лоренц дійшов висновку, що наші емоції і вчинки величезною мірою обумовлені генетично закріпленою програмою, успадкованою від вищих приматів. “Абстрактне мислення дало людині панування над усім позавидовим оточенням і тим самим вивільнило внутрішньовидовий відбір. До “послужного списку” такого відбору потрібно занести й ту гіпертрофовану агресивність, яку ми спостерігаємо і від якої ми страждаємо сьогодні” [341, с. 17]. На думку К.Лоренца, в сучасній організації суспільства природний інстинкт агресивності не знаходить адекватного виходу, людина страждає від недостатньої розрядки природних інстинктивних спонукань. Особливо це є характерним для транзитивних умов, коли екзистенційна криза здебільшого призводить як до спонукання, так і до пригнічення агресивності. Пригнічена ж агресивність, імовірно, й породжує ті неврози, які реалізуються у формі садистських і некрофільських політичних теорій, які втілюючись у соціальні феномени (наприклад – в агресивні партії й рухи, про які йшла мова вище), особливо (внаслідок неусталеності суспільно-політичних відносин) здійснюють деструктивний вплив на функціонування системи національної безпеки країн транзитивного типу.

Противагою, яка контролює занурення в стихію інстинкту, що спотворений людським суспільством, може служити тільки відповідальне усвідомлення людиною наслідків своїх вчинків. В контексті проблеми забезпечення національної безпеки у перехідному суспільстві виникає завдання створення системи (принаймні механізму) поєднання норм моралі, які блокують інстинктивні прояви агресії, і знання, без якого відповідальна поведінка, а, отже, і система забезпечення безпеки стає неможливою.

Основоположник психоаналізу Зигмунд Фрейд так писав про механізм внутрішнього знешкодження агресії: “Агресія інтроєкується, переноситься всередину, інакше кажучи, повертається туди, звідки вона виникла, і спрямовується проти власного “Я”. Там вона перехоплюється тією частиною “Я”, яка протистоїть іншим частинам, як, наприклад, “Над-Я”, і тепер у

вигляді совісті використовує проти “Я” ту ж готовність до агресії, яку “Я” охоче задовольнило б на інших, далеких йому індивідах. Напругу між посиленням “Над-Я” і підпорядкованим йому “Я” ми називаємо свідомістю вини, яка проявляється як потреба у покаранні. Так культура долає небезпечні агресивні прагнення індивідів – вона послаблює, обеззброює їх і залишає під наглядом внутрішньої інстанції, подібній гарнізону у захопленому місті” [566, с. 116].

Разом з тим, виходячи з основних теоретичних положень З.Фрейда, можна стверджувати, що сублімація природної інстинктивної агресивності призводить не тільки до її переорієнтації на інші соціальні цілі (наприклад, на творчість, освоєння природи тощо), а й до появи теорій виправдання війни, які суспільство і держава готові визнати у переломні або критичні моменти свого розвитку. Таким чином, природний інстинкт накладає свій відбиток на інтелект, який може здійснити опір деструктивності й породити конструктивні культурні феномени, а може “співробітничати” з деструктивними прагненнями.

Отже, проведений аналіз свідчить про те, що система забезпечення національної безпеки обов’язково повинна апріорно враховувати принаймні два моменти: усвідомлення необхідності створення бар’єрів, які б припиняли або попереджували агресію, а також культурний розвиток, який може слугувати перетворенню агресії у безпечні види соціальної й психічної енергії. Останнє передбачає не тільки інтелектуальну працю, а й духовні пошуки, без яких холодний розсудок є безсилим перед інстинктом.

На підтвердження авторської позиції стосовно апріорності агресивності в контексті безпеки свідчать і деякі інші аналогічні наведеним концепції (зокрема природничі й біологічні концепції І.М.Сеченова, І.П.Павлова, В.М.Бехтерева та ін. [55, 368, 372 та ін.]).

Останнім часом у філософсько-політологічних та соціологічних наукових колах предметом дискусій стала так звана інформаційно-енергетична концепція еволюції життя¹. В межах цієї концепції розглядається відносно новий підхід до обґрунтування критеріїв, які об’єктивно діють у природі і в цілеспрямованих процесах людської діяльності [287, с. 65-79].

Ця концепція, узгоджуючись з результатами природничих наук, вигідно відрізняється від численних теорій тим, що вона більш прагматична й адаптована до сучасних умов глобальної інформатизації, тобто виключає невиправдані рішення із-за відсутності потрібної інформації (зокрема, у компетентних структур про стан небезпек, загроз безпеці тощо) [448]. Можна також провести достатньо чіткі паралелі між принципом виживання організмів і принципами підготовки миролюбної держави до стримування агресії, де “механізм її сприйняття (прогнозування)” і “механізм регуляції і

¹ Сутність даної концепції та обґрунтування можливостей і шляхів її застосування до соціально-філософського аналізу проблем національної безпеки викладена автором у статті: “Інформаційно-енергетична концепція еволюції в контексті проблем національної безпеки // Людина і політика. – 2004. – № 2 (32). – С. 122-129” [165].

накопичення (витрати)” сил і засобів для її відбиття відіграють домінуючу роль.

Інформаційно-енергетичну концепцію споріднює з висновками сучасної соціально-філософської й соціологічної думки інформаційний підхід до вирішення практично всіх проблем забезпечення національної безпеки, особливо в предметній сфері, пов’язаній з передачею інформаційних функцій від людини до технічного засобу з елементами штучного інтелекту (особливо це характерне для такої складової національної безпеки, як воєнна безпека).

Таким чином інформаційно-енергетична концепція більш оптимістично пояснює процес еволюційного розвитку порівняно, наприклад, з теорією природного відбору. В ній еволюційний розвиток не передбачає неминучу всезагальну міжвидову і внутрішньовидову боротьбу як мотивацію і першопричину для удосконалення інтелектуальних організмів будь-якого рівня. А таким і є людське суспільство з усією багатоманітністю його національних і етнічних менталітетів, політичних інтересів, релігійних традицій, воєнних доктрин і наукових концепцій. Тому ця концепція може бути застосована для філософського аналізу проблем національної безпеки держави. Отже, є всі підстави стверджувати, що однією з першопричин, які обумовлюють джерела й фактори впливу на стан безпеки країн транзитивного типу, є агресивність як атрибут живих і соціально-організованих організмів.

Крім наведених тут концепцій, існують і інші концепції та теорії, пов’язані з оцінкою джерел, станів і можливих наслідків інтелектуальної діяльності щодо забезпечення національної безпеки, але вони не повною мірою придатні для філософського аналізу складних завдань у даній сфері. Тому інформаційно-енергетичну концепцію цілком доцільно використовувати як інструмент на рівні системного підходу до аналізу аспектів забезпечення національної безпеки, оскільки в її основі закладений принцип розумного пошуку існування, який узгоджується з гносеологічними аспектами світоглядних основ розуміння місця транзитивних країн у системі міжнародних відносин.

Проблема джерел агресивності й джерел загроз національній безпеці розглядається соціальною філософією з позицій не тільки біологічного та соціального явища, але й з позицій політичного, економічного явища, з позицій відносин між державами. У понятті міждержавних відносин вони є сукупністю різних заходів і засобів залякування, обіцянкою заподіяти комусь з учасників зло, шкоду. У понятті системи безпеки, вказані джерела й фактори – одна зі сторін міжнародних відносин, позбавлення держави суверенності, економічної незалежності, можливості підпорядкування однієї держави іншим, тобто прояв небезпеки. Наприклад, у системі національної безпеки пострадянських транзитивних країн, що склалася у сучасних умовах, особливе місце займає проблема загроз їх національним інтересам [145, 147, 235, 451, 496]. У світі відбулися певні позитивні зміни, які сприятливо позначилися на геополітичному положенні вказаних країн, однак сучасний світ все-таки не став більш стабільним і безпечним. На зміну колишньому ідеологічному протиборству прийшло геополітичне суперництво нових

центрів сили – Західної Європи, США і Канади, Латинської Америки, Японії, Китаю й Індії, протистояння етносів, релігій і цивілізацій стало виходити на передній план у системі міждержавних відносин. Специфіка періоду, що переживають пострадянські транзитивні країни, характеризується тим, що йде пошук вектора політичної орієнтації у міждержавному й геополітичному просторі, з'явилася концепція багатовекторності. В умовах того, що після здобуття незалежності, якісно погіршилися їх економічні, військові можливості, з'явилася безліч пов'язаних з агресивністю факторів, які загрожують їх національним інтересам або здатних при подальшому несприятливому розвитку подій трансформуватися в реальні загрози їх безпеці.

Загрози такого типу є постійними і притаманними як стабільним, так і транзитивним соціальним системам. Однак в умовах соціокультурного транзиту з'являється велика кількість нових загроз, особливо внутрішніх, які руйнують основи безпеки суспільства й держави і створюють тим самим сприятливі умови для успішного впливу загроз зовнішніх [61, 138, 145, 147, 179, 259]. Результати аналізу нормативно-правових документів та наукових публікацій з даної проблеми надає підстав виділити наступні внутрішні загрози національній безпеці, які є характерними для переважної більшості суспільств транзитивного типу:

- загроза посягань на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал держави, права і свободи громадян;
- корупція, хабарництво, зрощення бізнесу і політики;
- спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;
- прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів держави;
- небезпечне зниження рівня забезпечення збройних сил держави, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності;
- повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування воєнної організації та оборонно-промислового комплексу держави;
- демократизація збройних сил;
- порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції й законів держави, прав і свобод людини й громадянина;
- можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад;
- загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах країни;
- структурна та функціональна незбалансованість політичної системи суспільства, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози національній безпеці;

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;

- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової політики держави;

- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;

- небезпечне для економічної незалежності країни зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;

- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;

- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження;

- “тінізація” національної економіки;

- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними;

- невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам;

- криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення;

- загострення демографічної кризи;

- зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства;

- прояви моральної та духовної деградації суспільства;

- науково-технологічне відставання від розвинутих країн;

- неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності;

- нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;

- зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;

- вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі країни;

• значне антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характерів;

- прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;
- комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Звичайно, переважна більшість перерахованих загроз є притаманними як усталеним, так і транзитивним країнам, однак доцільно підкреслити, що в умовах транзиту ці загрози актуалізуються й загострюються завдяки неможливості систем забезпечення національної безпеки транзитивних країн максимально ефективно протистояти їм.

Таким чином, підсумовуючи викладене у першому розділі, зазначимо, що сучасні методологічні підходи до філософського аналізу феномена національної безпеки повинні увібрати в себе якомога більше позитивних моментів проаналізованої історичної спадщини, як стосовно розуміння феномена безпеки, так і розуміння джерел агресивності й загроз безпеці. Тут історико-ретроспективний аналіз даної проблеми є необхідним для вибору перспективної методології дослідження проблем національної безпеки, основних джерел і факторів впливу на стан безпеки соціуму.

Аналіз сучасних уявлень про безпеку свідчить, що проблема усвідомлення сутності безпеки і, відповідно, її понятійного визначення залишається поки що невирішеною, а поняття безпеки, що розкриває сутність феномена, у даний час відсутнє. У зв'язку з цим, замість приведення наших уявлень у відповідність з конкретною ситуацією, виникає необхідність усвідомлення природи безпеки, що детермінує особливе існування феномена в конкретно-історичних умовах. Як відомо, в науці найбільш привабливим є завдання виявлення того абсолютного, яке додає відносному його справжнього змісту, і навпаки, без вирішення цього завдання завжди існує небезпека прийняття як загального особливої форми існування феномена. Побудована на такій підставі система забезпечення безпеки може не тільки не забезпечити її, але й сама може стати небезпечною для суспільства й держави.

Спроби емпіричного вирішення сучасних проблем забезпечення національної безпеки суспільств трансформативного типу, багато з яких за змістом і масштабами не мають аналогів в історії, у переважній більшості випадків не дають бажаних результатів, а іноді навіть посилюють негативні наслідки. Тому, є сенс широко застосовувати більш високий (теоретичний) рівень, де об'єкт досліджується з точки зору його основних, суттєвих зв'язків і відносин. Тільки за умов такого підходу можна створити науково відпрацьовану систему знань про національну безпеку, сформулювати закономірності її буття в їх системній єдності й цілісності.

Розділ 2.

ОСНОВНІ СУТНІСНІ Й ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУСПІЛЬСТВ ТРАНСФОРМАТИВНОГО ТИПУ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

2.1. Загальна характеристика суспільств трансформативного типу

Підходи різних дослідників до сутності феномену суспільства трансформативного типу є далеко не однозначними. Закономірність такого стану речей підтверджується

висловом Ф.Фукуями: “Ми не зможемо знайти позитивного позначення, що описує еру, в якій ми живемо, аж до тієї пори, поки даний суспільний стан не буде заміщений наступним” [425, с. 9]. Однак абсолютна більшість авторів, які досліджують перехідні суспільства, акцентують увагу на їхній найважливішій характеристиці – транзитивності, причому поняття переходу, транзиту й трансформації у наукових джерелах досить часто тлумачаться по різному. На феномені транзитивності акцентують свою увагу І.Бідзюра, О.Мельвіль, О.Полішкарлова, М.Шаповаленко та інші [64, 365, 438, 597, 598]; трансформативності віддають перевагу В.Гельман, С.Єрохін, О.Маслаков, І.Миронов та інші [109, 225, 360, 369]; переважно перехідність досліджують Г.Почепцов, М.Соколов, В.Таран, В.Тарасенко, А.Черній та інші [442, 503, 525, 426, 591].

Український дослідник М.Требін у смисловому плані принципово не розрізняє ці поняття і пропонує аналізувати транзитивний процес в межах категоріального поля відкритого й закритого суспільств [542, с. 134].

Певним чином ототожнює трансформацію й транзит один з найавторитетніших російських філософів і політологів А.Мельвіль. Він зазначає, що “транзит зазвичай означає не “векторний” перехід до ліберальної демократії, а трансформацію недемократичних режимів одного типу в недемократичні ж режими інших різновидів” [366, с. 1]. Тим не менше він переконаний, що всі країни, які обрали демократичний шлях, раніше чи пізніше прийдуть до торжества демократії. Вказуючи на неможливість простого вибору ідеальної моделі й імплантації її в чужорідне соціальне тіло, він відзначає, що транзити бувають найрізноманітнішими і не всі вони мають демократичний характер [367, с. 1]. В окремих публікаціях А.Мельвіля простежується навіть ототожнення термінів “трансформація”, “транзит”, “перехід” [365, с. 7].

Деякі авторитетні дослідники взагалі утримуються від категоріального визначення перехідних процесів у соціокультурній сфері. Так, наприклад один з найвідоміших сьогодні американських спеціалістів у сфері світової

економіки й глобальних проблем Лестер К.Туроу підкреслює, що “сьогодні у нас ще немає назви для таких нових етапів розвитку” [425, с. 8].

Таким чином, вважається доцільним для подальшої однозначності рефлексії досліджуваної проблеми розмежувати ключові категорії, які характеризують предмет аналізу даного феномена.

Виходитимемо з того, що різновидами трансформацій у соціокультурному бутті й одночасно їх сутнісними характеристиками є перехідність і транзитивність. Під перехідністю в даному контексті будемо розуміти рух від однієї суспільної системи до іншої. Транзитивність же є феномен, пов’язаний зі змінами у часі сфер суспільного життя. Основною категорією, яка характеризує сутність суспільств в межах предмета даного дослідження виступає трансформація, однак внаслідок сутнісної схожості вказаних категорій і для попередження тавтологій, у тексті використовуватимуться категорії перехідність і транзитивність як синоніми категорії трансформація.

Основи методології дослідження системної трансформації, пов’язаної зі зміною парадигм суспільного розвитку, аналіз трансформаційних процесів у посттоталітарних та пострадянських країнах містяться у фундаментальних працях сучасних (XX-XXI ст.) дослідників, таких як Е.Афонін, О.Бузгалін, Є.Головаха, О.Данилов, О.Данильян, Ж.Еванс, П.Кубічек, В.Кухар, Г.Мангофф, М.Міщенко, Ю.Павленко, Т.Парсонс, П.Ситник, В.Староверов, К.Ясперс та інші [64, 82, 109, 117, 148, 205, 320, 360, 423, 478, 509, 513].

Термін трансформація утворено від латинського *transformare*, що означає “змінювати”, “перетворювати”. Це поняття використовувалося в техніці, фізиці, математиці, семантиці, та інших галузях знань. Суспільні науки, що потребують нових дефініцій для характеристики процесів, які відбуваються в суспільстві, застосували це поняття у 50 -60-ті роки ХХ століття для опису радикальних структурних змін. Трансформація виражає перехід до якісно нового стану суспільної організації, що базується на дещо інших традиціях [324, 336]. Будь-яка складна соціосистема, що розвивається, прагне зберегти рівновагу. Однак внаслідок наростання нерівноважних і нелінійних відносин вона починає зазнавати внутрішніх змін, сума яких у певний момент перевищує припустиму для системи межу напруги. В переломний момент система змушена перейти поріг стійкості, і тоді неможливо передбачити, в якому напрямку піде подальший розвиток: чи буде стан системи хаотичним, чи вона перейде на новий, більш диференційований і вищий рівень упорядкованості й організованості. Нерідко випадковий збіг обставин підштовхує систему на новий шлях розвитку, а після того, як цей шлях (один з безлічі) обрано, знову набирає сили дія чинників, що детермінують рівновагу. Такою є загальнонаукова картина нерівноважних систем і виникаючих в них час від часу трансформаційних станів. Трансформаційний процес ґрунтується на подоланні істотних елементів старого порядку, визначенні нових цілей і формуванні нових специфічних способів їх досягнення, традицій, що відповідають вимогам часу. За своєю сутністю він націлений на нову якість явища або системи.

Як зазначає російський дослідник О.Дугін: “Термін трансформація стосовно дослідження соціокультурних, процесів може тлумачитися широко й застосовуватись до всіх типів істотних змін основних структур і систем, що становлять основу даного суспільства. У якісному сенсі термін трансформація може описувати як процес модернізації в широкому змісті (перехід від моделі традиційного суспільства до моделі сучасного суспільства), так і зворотний процес повернення до традиції (консервативна революція) або зміну однієї форми традиційного суспільства на іншу (наприклад, релігійну революцію, у якій модернізаційні риси не є очевидними) [209, с.13].

О.Дугін підкреслює, що істотним трансформаціям можуть піддаватися самі сучасні суспільства, еволюціонуючи від однієї моделі до іншої, при тому, що парадигмальні особливості залишаються приблизно однаковими. І нарешті, під трансформацією соціальних (зокрема політичних) структур він пропонує розуміти ті процеси, які мають змішаний характер, володіючи рядом характеристик, які відносяться до різних парадигмальних контекстів не структуровано й упорядковано, а еkleктично [209, с.14]. Таке розуміння трансформаційних процесів ще на початку 90-х років ХХ ст. (щоправда стосовно тогочасних суспільств південно-східної Азії) запропонували Дж.Несбіт та П.Ебурдін [400]¹.

Основна увага дослідників перехідності (транзитивності) у соціальній реальності зосереджується навколо посттоталітарних суспільств [92, 102, 118, 148, 365, 503 та ін.]. Так, наприклад, Р.Дарендорф визначає посттоталітарні соціуми як країни, що рухаються “дорогою свободи”, застерігаючи тих, хто йде, що цей “перехід не означає і не повинен означати заміни однієї системи на іншу. Немає ніякого сенсу у переході від соціалізму до капіталізму. Дорога до свободи – це перехід від закритого суспільства до суспільства відкритого” [151, с. 71]. Цим підкреслюється, що у відкритому суспільстві економічні й політичні структури не визначені, а встановлюються шляхом проб і помилок.

Методологічний підхід Н.Смелзера до соціальних змін дозволяє характеризувати транзитивні системи як суспільства, що знаходяться на етапі соціального зрушення, у фазі соціальних і культурних змін. Тут соціальним зрушенням він називає зміну способу організації суспільства, яка є всезагальним явищем, хоча... відбувається різними темпами [148, с. 611, 634].

Югославський філософ С.Стоянович, який досліджує транзитивні суспільства з позиції формаційного підходу, характеризує перехідність цих

¹ У трансформаційному процесі на пострадянському просторі чітко простежуються два етапи. *Перший* – період декларацій, романтизму й прагнення прориву до нового. Тут виділяються своєрідні критичні точки трансформації: політична (з кульмінацією у 1991 р.), економічна (з кульмінацією у 1992 р.) і, нарешті, системна (розпочалась у 1994 р. і ситуативно досягала своїх пікових значень у 1995, 1996, 1998 рр.). *Другий* – період інверсії, який характеризується наростанням зворотних процесів, що охоплюють усі сфери життєдіяльності суспільств (економіку, політику, науку, освіту тощо) і виявляються у формі авторитарності [30].

З історичними аналогами інверсійних процесів і тенденцій, а також притаманним їм формам авторитарності людство почало стикатися після Великої депресії (1929-1934 рр.). Різні за силою і специфікою прояви авторитарності мали місце, наприклад, у Німеччині, Італії, Іспанії, Франції, США, Чилі. На пострадянському просторі останніми роками ці процеси у тому чи іншому вигляді проявляються в Росії, Білорусії, середньоазіатських країнах, Україні.

країн як “етап, коли поряд із презумпцією розриву з колишнім порядком речей зберігається значна частка наступності стосовно його, особливо щодо кадрів і функціонування економіки” [515, с. 52].

В контексті наукової розробки даної проблеми важливе значення має усталена точка зору на характеристику суспільств трансформативного типу як загальну ситуацію (і поняття) переходу від однієї епохи політичної організації суспільного життя до іншої, неомодерної епохи в розумінні суспільства і його політичної практики. Однак не всі дослідники вкладають у поняття трансформативності суспільств раціональний зміст, відмовляючи йому в самостійному позитивному значенні. Деякі автори (наприклад В.Банс) вважають, що ця категорія є простим позначенням переходу від одного стабільного стану до іншого, розуміючи цей перехід як невизначений, “темний” стан соціуму, позбавлений своїх закономірностей і характерних особливостей [38, 552-554]. Інші (наприклад О.Зінов’єв) сприймають транзитивні (перехідні) суспільства як явище “випадкової мутації” суспільства попереднього типу, невдалий, тобто незакінчений досвід руйнування хоча і недосконалої, але в ідеалі життєздатної соціально-економічної системи [244].

В контексті проблеми безпеки вважається більш доцільним виходити з того, що кожний історично відомий тип соціальної організації має свої конкретно-історичні обґрунтування і причини. І відносно стійкі соціальні системи, а за ними й перехідні (транзитивні) суспільства приходять до нестабільності не тому, що хтось припустився помилки, а тому, що за якихось конкретних історичних умов такий тип соціального устрою найбільшою мірою відповідає потребам безпеки, виживання, самозбереження суспільства як особливого організму, що функціонує за своїми певними закономірностями, які необхідно аналізувати.

к зазначалось вище, перехідність, на нашу думку, є найважливішою, ключовою характеристикою транзитивних суспільств. При цьому, поняття перехідності треба розуміти не як просту номінацію етапу трансформації соціуму, а як особливий стан суспільства, що має самодостатнє значення. З позиції філософського аналізу вважається доцільним погодитися з точкою зору О.Данильяна, який вважає перехідним такий стан соціальної системи, при якому, внаслідок раптових (різких) змін на макросоціальному рівні при досить малих змінах на мікрорівні, відбувається порушення її рівноважного стану, що викликає потребу в перетворенні головних сфер суспільства для досягнення нової просторово-часової упорядкованості [148, с. 13]. До найважливіших конституційних перетворень, що забезпечують відновлення рівноваги соціальної системи, можна віднести зміни у сферах політики, економіки, духовного життя, які в самоорганізованих соціальних системах, відбуваються таким чином, щоб забезпечити найефективніше функціонування різних ланок цих підсистем і соціальної системи в цілому.

Перехідність розвитку певних соціумів, їхня гранична динамічність і багатоваріантність передбачає і перехідність, невизначеність, динамічність їхніх якісних характеристик. Тому досить складно дати чіткі характеристики за всіма головними критеріями, які відповідали б можливим варіантам

трансформації конкретних соціумів. Як правило, всі основні характеристики цих суспільств виступають комбінацією сутнісних їх рис [143].

Певний інтерес у даному контексті представляє позиція професора С.Айзенштадта, підтримувана українським дослідником М.Требіним, який вважає, що процес перетворень у великому постсоціалістичному просторі буде проходити досить складно. Причинами цього він називає важкий стан економіки, складності в соціальній сфері, безладдя при переході від комуністичної командно-адміністративної економіки до ринкової системи, слабкість конституційних і демократичних традицій, постійна загроза зростання невдоволення з боку етнічних меншин. Усе це може призвести до економічного краху та загальної анархії. Напруженість і потенційна слабкість, притаманна практично всім демократичним конституційним режимам, збільшується тому, що розвиток відбувається у вкрай мінливому внутрішньому і зовнішньому оточенні. Висловлюються побоювання за стабільність усієї світової системи господарства [542, с. 17].

Стан невизначеності, нестабільності процесу переходу від інтеграції та диференціації одного типу до інтеграції та диференціації іншого типу багато дослідників називають станом дезорганізації, хаосу. Так, наприклад, М.Маколі [351, с. 36] справедливо наголошує, що перехід від політичних тоталітарних режимів з великою ймовірністю веде не до демократичної держави, а до того стану, який він визначає як “державу в хаосі”. Подібного погляду дотримується і Р.Анжер, який для характеристики ситуації, коли “перед обличчям центрального уряду опиняється суспільство, що втратило створені ним самим стійкі колективні засоби організації”, використовує термін “дезорганізоване суспільство” [661, с. 81-85].

Перехідні суспільства мають певні специфічні риси, що дозволяє віднести їх саме до категорії транзитивних, і поняття “державу в хаосі”, “дезорганізоване суспільство” досить точно відображають його характеристики [411, с. 39-53]. Однією з основних характеристик перехідного суспільства є те, що колишні соціальні зв'язки були зламані і зі зміною умов на поверхні з'явилися нові зв'язки, які розвинулися під впливом системи управління. Різниця ж між тим чи іншим конкретним суспільством перехідного типу полягає у мірі прямого державного втручання у створення соціальних зв'язків та інститутів.

Подібних висновків доходять провідні дослідники країн транзитивного типу. Так, наприклад, український політолог Д.Видрін у своїх працях робить висновок, що стан хаосу у перехідних соціумах є зовсім не відхиленням від норми, а скоріше закономірністю [100, с. 28].

Свою характеристику стану дезорганізації у перехідних суспільствах наводить польський соціолог Я.Щепанський, який розуміє її як сукупність соціальних процесів, які призводять до того, що “в рамках певної спорідненості дії, які відхиляються від норми й оцінюювані негативно, перевищують допустиму межу, загрожуючи встановленому протіканню процесів колективного життя. Вона полягає в дезінтеграції інститутів, що не виконують завдань, для вирішення яких вони створені, послабленні механізмів формального і неформального контролю, нестійкості критеріїв

оцінки, появи зразків поведінки, які суперечать зразкам, визнаним допустимими” [618, с. 202].

Досить цікавою в контексті проблеми забезпечення безпеки у перехідних суспільствах є точка зору О.Данильяна, який стверджує, що соціальне буття суспільств перехідного типу пов'язане з хаотичним розпадом попередніх соціумів, з втратою ними традиційних інститутів статусно-рольової соціальної ідентифікації. В перехідних суспільствах соціальні цінності, норми й зразки набувають орієнтації на іншу систему відліку, аніж у попередніх суспільствах. За таких умов частина суб'єктів суспільства виявляється здатною пристосуватися до нових соціальних цінностей і норм, отримати новий соціальний статус і місце в економічній та соціокультурній структурі, яка формується (трансформується) у перехідному суспільстві. Друга, як правило, більша частина виявляється не в змозі або не бажає сприймати нові соціокультурні цінності і поповнює верстви маргіналів, що, в свою чергу, створює умови для виникнення гострих соціальних протиріч [148, с. 13].

Можна погодитись із наведеними судженнями, що транзитивні соціуми втрачають традиційні інститути статусно-рольової соціальної ідентифікації, потрапляють у стан “хаосу”, “дезорганізації” або, за висловом М. Мамардашвілі, у стан “після кінця”, “життя після смерті” [354, с. 163-165]. Адже те, що відбувалося і відбувається у країнах перехідного типу, дійсно є хаотичним розпадом традиційних суспільств, розкладом їх на множину автономно існуючих світів, які взаємно не перехреснюються, не перетинаються.

Основою соціальної системи перехідного типу, на думку соціальних філософів – дослідників транзитних соціумів Дж.Александера, Н.Лумана, Г.Почепцова, Ю.Хабермаса та їхніх послідовників [7, 83, 319, 343, 396, 442, 466, 570 та ін.], є безпосередня комунікація суб'єктів, що і відрізняє перехідні системи (суспільства постмодерну) від традиційних, структурованих соціумів (суспільств модерну), де така комунікація опосередковується інституційно та структурно.

У контексті даної теми є сенс здійснити коротку порівняльну характеристику між суспільствами традиційного й “сучасного” (модерного) типу. Одним із яскравих прикладів традиційного суспільства є суспільство українське. Україна за своїми найважливішими характеристиками була і є суспільством традиційного типу, що спирається на відповідну йому культурно-цивілізаційну основу. Український соціум – це особливий соціум, що орієнтується насамперед на духовні цінності. Знання цивілізаційної сутності соціуму дає можливість у всій повноті уявити собі внутрішній зміст політики, а отже, зрозуміти в необхідному ступені способи актуальних і потенційних політичних рефлексій на проблеми безпеки. Ведучи мову про евристичну пізнавальну цінність категорії “цивілізація”, російський фахівець Г.Контанджян у дослідженні, присвяченому цивілізаційним проблемам теоретичної й прикладної політології, відзначає: “... вона висуває на перший план людський аспект, тобто процес прояву людської особистості у всіх сферах її індивідуальної й колективної діяльності, тим самим розкриваючи

для дослідника диференціацію людського буття, а також ступінь суб'єктивного впливу особистості, етнічних, цивілізаційних спільнот на реальну дійсність, і в цілому на хід історії". Багатомірність і цілісність теоретичного бачення є "результат розгляду людини крізь призму духовних, моральних, культурних цінностей і соціально-суспільного буття" [301, с. 38].

У західній політичній науці проблема співвідношення між традиційним і "сучасним" суспільствами розглядається в теорії політичної модернізації; сама ж модернізація трактується в ній з позицій крайнього європоцентризму (а точніше – американоцентризму) як "прогресивний" розвиток за допомогою реформ політичної системи від традиційного до сучасного стану. При цьому слід зазначити, що самі поняття "сучасне" і "традиційне" дуже відносні в семантичному плані, так само як і їхнє співвідношення – у змістовному. Насамперед необхідно підкреслити, що поняття "традиційне" не є синонімом нерозвиненості в соціально-економічному, політичному і духовному сенсі. Так, Японія, що зберігає всі основні риси традиційного суспільства, є передовою індустріальною державою з чималими соціальними завоюваннями. Суть розуміння дійсних розбіжностей між "традиційним" і "сучасним" суспільствами варто шукати не у висхідній лінії суспільного розвитку у напрямку "прогресу" у його західному тлумаченні, що полягає насамперед в абсолютизації американських соціально-політичних та інших життєвих стандартів, а на шкалі цивілізаційних розбіжностей [160, с. 71-75; 321, с. 42-52].

Яскравий порівняльний портрет традиційного й сучасного суспільств дає С.Кара-Мурза в ряді своїх цікавих публікацій [263-267]. Основні характеристики двох типів суспільних систем обґрунтовано зводяться ним насамперед до фундаментальних розбіжностей у світовідчутті, з яких випливають усі інші.

Людина традиційного суспільства сприймає світ як Космос, для неї світобудова має святість. У сучасному суспільстві світ є позбавленим цієї святості, десакаралізованим і раціональним; він розглядається так, начебто людина втрачає деякий "природний релігійний орган" незалежно від того, яким є її відношення до релігії й церкви. "Традиційна" особистість бачить світ як єдине ціле, з кожною часткою якого людина зв'язана безліччю невидимих ниток, а час представляє для неї природну зміну циклів, не розділених на дробові й однакові відрізки. "Сучасний" індивід представляє час лінійним, зверненим уперед, незворотним, подільним, а простір – як "нерозумну нескінченність".

Особливості сприйняття й розуміння фізичної картини світу, відзначає С.Кара-Мурза, багато в чому визначають і уявлення людини про своє місце у світі, а також про її співвідношення з іншими людьми [267, с. 119-128]. Людина в традиційному суспільстві сприймається як осередок безлічі зв'язків, вона включена у солідарні структури (родина, громада, колектив) і не може бути атомом. У сучасному суспільстві людина – вільний атом, індивідуум (що означає "неподільний"). "Саме відчуття неподільності індивіда, його перетворення у відособлений світ породило глибинне почуття власності, прикладене насамперед до власного тіла" [266, с. 28].

Виражена в метафоричній формі розбіжність традиційних і “сучасних” уявлень про суспільство зводиться до формул: “суспільство як родина” і “суспільство як ринок”. Уявлення про святість світу й інтегрованість у нього людини породжує в традиційному суспільстві єдину для всіх етику. Навпаки, сучасне суспільство втрачає стійкі етичні норми, що відкриті релятивістському впливу. Тип традиційного господарства є поєднаним із задоволенням потреб, у тому числі на зрівняльній основі; “сучасна” ж економіка націлена на нагромадження багатства [160, с. 71-75].

У суспільствах з різним розумінням сутності й обов’язку людини складаються принципові розбіжності в уявленнях про державу, владу і право. У традиційному суспільстві формується патерналістська, ієрархічно побудована ідеократична держава, що легітимізує свою владу “зверху” за допомогою релігії чи ідеології. У сучасному суспільстві ліберальна плутократична держава легітимізує владу “знизу” і в ідеалі виступає в ролі “нічного сторожа”. Право, засноване на приматі справедливості й моральності, у традиційному суспільстві і формальне право (“*Pereat mundus, fiat justitia!*¹”), що заміщає законом моральність, у суспільстві сучасному, виступають як кардинально різні правові системи. Торжество правової держави – це торжество загальної регламентації, де закон – і улаштовувач життя, й ідеал життєвого устрою. У суспільстві традиційного типу величезного значення набуває авторитет, який не піддається перевірці логікою; у сучасному суспільстві перевірка й руйнування авторитетів перетворюється в норму і принцип суспільного буття.

Аналізуючи істотні розбіжності між двома типами соціальних систем, С.Кара-Мурза доходить висновку про небезпеку руйнування культурного генотипу традиційного суспільства, що виступає стрижнем життєздатності народу. “Молекулярна агресія в ядро культури” блокує захисні сили суспільства, позбавляє його здатності до опору. Знання про традиційне суспільство дозволяють не тільки зміцнити захисні сили соціального організму, але й знаходити, на думку дослідника, “вразливі точки в цій складній і тендітній конструкції”. У результаті використання такого знання про традиційне суспільство СРСР, вважає С.Кара-Мурза, “перебудова перетворилася в приголомшливу за своєю ефективністю операцію щодо зламу суспільства. ...Знання отримані без любові, можуть служити тільки для руйнування” [267, с. 126].

Аналіз наведеної точки зору дає можливість стверджувати, що послаблення й руйнування наддержави можна розглядати не тільки як факт воєнно-стратегічний і політичний, але насамперед як явище соціокультурного порядку. Удар, спрямований проти Радянського Союзу наносився в першу чергу по його духовно-цивілізаційному ядру, що мало воістину катастрофічні наслідки, оскільки життя слов’янських народів ґрунтується насамперед на законах духовного виробництва. Духовно-моральні цінності народу, його самосвідомість, таким чином, з’явилися

¹ “Нехай торжествує правосуддя, навіть якщо загине світ!” – лат.

основним об'єктом руйнівного впливу в роки “холодної війни”¹. Визнання цього факту допоможе реальному осмисленню проблем безпеки, виявленню пріоритетних напрямків у державній політиці, пов'язаній з захистом особистості, суспільства й держави, про що йде мова у наступних розділах. Суспільне життя (соціальність) транзитивних соціумів частково обмежується простором публічної комунікації, а тому сфера публічності поширюється на всі галузі життєдіяльності індивіда: роботу, дозвілля, приватне життя, розваги тощо. Так формується комунікативний континуум, з якого суб'єкт взаємодії не в змозі довільно вибрати те чи інше, але примушений або брати участь у всій сукупності комунікацій, або взагалі відмовитися від участі в них, вийти із соціального простору. Але останнє виступає в постмодерному суспільстві як асоціальний акт, саме в цьому (всупереч традиційному розумінню) постмодерн вбачає прояв маргіналізації.

Через свою принципову хаотичність комунікативний простір публічності не закріплюється і не визначається нормативно, інституційно. Він виникає та існує як сукупність випадкових актів комунікації, не пов'язаних будь-якими нормами й обмеженнями. Участь у такій комунікації передбачає визнання самоцінності актів спілкування, хоча саме по собі таке спілкування незацікавлене, не переслідує певної мети. У просторово-часовому континуумі соціуму такі одиничні комунікативні імпульси складаються у певну, здатну до самоорганізації сукупність суб'єктів, яку, очевидно, необхідно прийняти за певну соціальну одиницю, що її деякі дослідники називають “тусовкою” [503. 16]. Така тусовка втілює в собі синергетичне начало, закладене у соціальному. Воно, власне, й забезпечує самоорганізацію деструктурованого перехідного соціуму. Переходячи в постмодерне буття, такий соціум перетворюється на гігантську сукупність тусовок, яка і є соціальною основою перехідних систем.

Підкреслимо, що зміни, які відбуваються в соціальній структурі транзитивних країн, зумовлені, насамперед, зміною парадигм розвитку суспільства [173, 179, 189, 190]. Складний транзитивний процес, що здійснюється сьогодні (особливо на пострадянському просторі) приніс абсолютній більшості громадян більше гіркоти, ніж радості. Разом з тим у суспільстві за ці роки зміцнилася переконаність, що без демократії та ринкової економіки навряд чи можливе наше майбутнє нормальне існування.

¹ Про те, що головним об'єктом підриву колишнього СРСР була сфера духовного життя, свідчить зміст секретної доповіді Директора ЦРУ А. Даллеса, підготовленої й поданої президенту США ще в 1945 р.: “Закінчиться війна, і ми кинемо усе, що маємо, усе золото, всю інтелектуальну міць на обтісування й обдурювання радянських людей, – говорилося в доповіді. – Посіявши там хаос, ми непомітно підмінимо їхні цінності на фальшиві й змусимо їх у ті фальшиві цінності вірити. Епізод за епізодом буде розігруватися грандіозна за своїм масштабом трагедія загибелі самого непокірливого на землі народу, остаточного, незворотного угасання його самосвідомості. З літератури й мистецтва ми поступово витравимо їхню соціальну сутність. Усе буде зображувати й прославляти самі ниці людські почуття. Треба створити й впроваджувати в людську свідомість культ сексу, насильства, садизму, зрадництва, словом, всякої аморальності. В управлінні державою ми створимо хаос і плутанину” (Цит. за: *Губенко Н.* Кака я власть – такая и культура // *Завтра.* – 1997. – № 46). Реалізація подібного плану на рубежі 80-х і 90-х рр. ХХ ст. дала підставу президенту Дж. Бушу заявити про те, що Сполучені Штати здобули вирішальну перемогу в “холодній війні”.

Народ готовий йти (і йде) на труднощі в ім'я “світлого майбутнього”. Питання постає у виборі оптимального шляху досягнення цього чергового “світлого майбутнього”. Проте, щоб визначити цей шлях, необхідно з'ясувати, в якому стані знаходиться суспільство, визначити його місце в загальноцивілізаційних процесах і спробувати знайти оптимальний алгоритм виходу на “шлях цивілізації”.

В соціально-філософській і політологічній літературі проблема характеристики стану пострадянського простору досить часто вирішується крізь призму політичного режиму, а саме за допомогою розгляду процесу транзиту в категоріальному полі демократії, авторитаризму і тоталітаризму [59, 62, 109, 228, 302, 438, 493 та ін.]. Однак, на нашу думку, транзитивний процес необхідно проаналізувати в рамках категоріального поля закритого й відкритого суспільства.

Вперше поняття “закритого” й “відкритого” суспільства у науковий обіг ввів французький філософ Анрі Бергсон ще у 1932 році. На його думку, закрите суспільство – це таке суспільство, члени якого тісно пов'язані поміж собою, байдужі до інших людей, завжди готові до нападу й оборони – словом, зобов'язані знаходитися в бойовій готовності. Таким є людське суспільство, коли воно виходить з рук природи [49, с. 288]. А.Бергсон особливо підкреслює, що соціальний інстинкт прагне завжди до закритого суспільства” [49, с. 32]. Відкрите суспільство – це таке суспільство, що в принципі охоплює все людство [49, с. 289]. А.Бергсон протиставляє закрите суспільство, із властивими йому “статичними” мораллю й релігією, підкореними інтересам збереження роду, відкритому суспільству (з відповідно “динамічними” мораллю й релігією), що складається з обраних особистостей, “великих моральних героїв” і релігійних діячів, орієнтованих на благо всього людства. Суспільства першого типу, за А.Бергсоном, являють собою тупикову лінію еволюції й приречені вічно обертатися по колу, лише через представників відкритого суспільства можлива подальша еволюція людства, розгортання самого життєвого пориву. За поглядами А.Бергсона, відкрите суспільство є ідеалом суспільного устрою, в основі якого лежить міжнародна, позбавлена антагонізмів людська спільність, загальнолюдська, антиутилітарна мораль, культивування свободи особи й творчості, своєрідний аскетичний гуманізм.

Інше тлумачення концепції відкритого суспільства дає Карл Поппер. Терміни “закрите” й “відкрите” суспільство у К.Поппера “засновані на раціоналістичному розрізненні: закрите суспільство характеризується вірою в існування магічних табу, а відкрите суспільство ... являє собою суспільство, в якому люди (значною мірою) навчилися критично відноситися до табу й засновувати свої рішення на спільному обговоренні і можливостях власного інтелекту. Бергсон, навпаки, мав на увазі релігійне розрізнення. Ось чому він може розглядати своє відкрите суспільство як продукт містичної інтуїції, тоді як ... містицизм варто розглядати як вираження туги за втраченою єдністю закритого суспільства і тому як реакцію на раціоналізм відкритого суспільства” [440, с. 251]. Відкрите суспільство у К.Поппера – це “суспільство, що відкидає абсолютний авторитет традиційного і водночас

намагається встановити й підтримати традиції – старі або нові, які б відповідали стандартам свободи, гуманності й раціонального критицизму” [440, с. 25]. Таким чином, згідно з К.Поппером, метою сучасної цивілізації, а отже, й відкритого суспільства, виступають гуманність, розумність, свобода і рівність [440, с. 29]. Їх можна розглядати як системотворчі складові відкритого суспільства. Стан радянського (і соціалістичного взагалі) суспільства характеризувався К.Поппером як закрите суспільство, оскільки для нього була характерною незмінність законів функціонування, тоталітарність, примат суспільства над індивідом, особиста безвідповідальність, ідейний догматизм. Це “трайбалістське”, тобто схоже за своєю структурою з первісним племенем, суспільство протиставляло себе всьому іншому світові. Для членів відкритого суспільства, навпаки, є типовою раціонально-критична настанова, можливість доцільно і, свідомо керувати соціальним розвитком і поступово формувати державні інститути згідно з реальними потребами людей. К.Поппер пропонує принципи демократичної перебудови суспільства, які він називає “соціальною інженерією окремих рішень” або, що те ж саме, “технологією поступових соціальних перетворень” [440, с. 30]. Значення цього поняття досить ясне: воно фіксує такий тип соціальної інженерії, технології соціального конструювання або соціального реформування, що є протилежним утопічній соціальній інженерії, не обумовленій поточними потребами суспільства, а заснованій на історицистських уявленнях. “Історицизм” для К.Поппера – це соціально-філософська концепція, що затверджує можливість відкриття об’єктивних законів розвитку історії, більше того, вважає, що такі закони вже відкриті й на їх основі можна передбачати шляхи історичного розвитку. Сам К.Поппер вважав, що в сучасному західному суспільстві ще до кінця не вирішено багато проблем, які складають системотворчий каркас відкритого суспільства, однак ці проблеми ясно усвідомлюються, і йде пошук оптимальних шляхів їх розв’язання за допомогою соціальної інженерії [440, с. 20-41].

В контексті даної роботи важливим є те, що процес трансформації закритого суспільства у відкрите на пострадянському просторі вже відбувається. Це тривалий процес, який прискорюють або гальмують цілий ряд ендогенних і екзогенних чинників. Як справедливо підкреслює П.Кубічек “Шлях від комунізму до демократії довший і складніший, аніж шлях від демократії до комунізму” [644, с. 438].

Особливістю трансформації закритого суспільства пострадянських країн є його перетворення з мілітаризованого закритого суспільства в криміналізоване відкрите суспільство, під яким розуміється система соціальних, політичних, економічних і духовних відносин, що відтворює деструктивне для суспільства кримінально-карне діяння. Парадигмальним для даного типу закритого суспільства є домінування злочинства як способу буття в системі економічного життя, соціального управління, в усіх сферах суспільства, коли культ “золотого тельця” стає центром системи цінностей, суспільство характеризується станом “боротьби всіх проти всіх”, атомізацією соціального життя. Як справедливо зазначає відомий український дослідник

М.Требін, “небезпека полягає в тому, що даний тип закритого суспільства мімікрує під поліцейське закрите суспільство, хоч за своєю сутністю воно є його інверсією” [542, с. 138].

Таким чином, під суспільством трансформативного типу будемо розуміти суспільство, що здійснює рух від однієї суспільної системи до іншої, який пов’язаний із суттєвими змінами у часі усіх сфер суспільного життя. Динаміка перехідних процесів у транзитивний період не може бути апіорі визначена як безальтернативна. Логічніше припустити, що перехідний період – це часовий інтервал, у ході якого один тип організації соціальної системи трансформується в інший. Але якщо нам відомий вихідний пункт трансформації, то пункт призначення достатньо не визначений. Можна лише вести мову про спроби перетворення тоталітарної системи на демократію [148]. Однак, як свідчать результати соціальної практики й авторських досліджень, спроби перетворень (наміри уряду, гасла партій) і реальні результати – це далеко не одне й те ж саме.

На нашу думку, сутність перехідного періоду полягає в трансформації від попередньої соціальної системи (у даному випадку її конкретний тип особливого значення не має) до соціальної системи, яка має основні характеристики (ознаки) громадянського суспільства.

Підкреслимо, що в контексті теми даної монографії автор досліджує переважно пострадянські країни, які переживають етап соціокультурних трансформацій, причому основна увага приділяється слов’янським країнам – Україні, Росії й Білорусії, які за своїми базовими характеристиками найбільше підходять для опису їх певними уніфікованими загальними категоріями, мають достатню для філософського аналізу кількість спільних рис, тенденцій тощо.

2.2. Стійкість і лабільність суспільств трансформативного типу в системному вимірі

У ході аналізу умов стабільності й врівноваженості соціальної системи та її складових постійно актуалізується проблема так званих постійних і варіативних

факторів як у суспільному житті в цілому, так і у функціонуванні основних елементів суспільної життєдіяльності. Визначення ролі діяльності держави у сфері національної безпеки як антиентропійної сили, що забезпечує за допомогою організації стійкий розвиток соціальної системи, а тим самим – і безпеку особистості, суспільства, самої держави, вимагає з’ясування питання про фактори ефективності самої державної діяльності (політики) у сфері безпеки. Як свідчать результати критичного аналізу праць О.Белова, О.Возженікова, О.Кострова, О.Макєєва, В.Пугіна, Д.Рогозіна, О.Романовича, М.Требіна та інших, перелік основних питань, з’ясування яких є надзвичайно необхідним в контексті проблеми національної безпеки, можна визначити такими межами [47, 94, 300, 349, 456, 465, 467, 542]:

- питання про умови, які додають державній діяльності у сфері безпеки стійких інтегруючих характеристик;
- питання про основні орієнтири державної політики, спрямованої на забезпечення безпеки;
- питання про граничні параметри (умови), за яких державна діяльність у сфері національної безпеки перетворюється на свою протилежність, стає руйнівною силою, іншими словами, питання про те, що створює загрозу безпеці соціальної системи;
- питання про основні параметри стійкості й лабільності¹ (варіативності) державної діяльності (політики), які додають їй ефективності в умовах конкретної соціальної дійсності².

На нашу думку, рівень забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави, безперечно, суттєво залежить від відповідності державної діяльності (політики) у сфері безпеки об'єктивним умовам суспільного розвитку: державна політика у сфері безпеки лише тоді може досягати своєї мети, коли вона виступає як органічне явище, яке адекватно відображає основи соціального життя, і орієнтована на зміцнення цих основ, що виступають факторами стійкості соціальної системи. У той же час, ефективність державної діяльності у даному контексті пов'язана з максимальним урахуванням змін, які відбуваються в суспільстві в процесі його розвитку, у тому числі з тими з них, що негативно впливають на стан безпеки. Таким чином, принциповим питанням, розкриття якого дає можливість усвідомити співвідношення між державною діяльністю (політикою) у сфері безпеки і власне безпекою суспільства, а також визначити умови ефективності цілеспрямованої діяльності в інтересах безпеки, є питання про політичні фактори стійкості й лабільності соціальних систем.

На підставі публікацій С.Долотова, О.Романовича, Г.Угольницького, Г.Хакена, Р.Хубера та інших дослідників проблем стійкості й стабільності (нестабільності) соціальних систем [206, 467, 549, 573, 587] і власних досліджень автора даної монографії [175, 167, 188, 176, 179, 189, 190] можна стверджувати, що стійкість і лабільність (мінливість) соціальної системи взагалі та кожної її складової зокрема виражається в дії постійних (констант) і змінних (варіативних) величин, в їхніх основних характеристиках. Тому комплексний філософський аналіз проблеми безпеки як системної припускає необхідність з'ясування конкретного змісту цих величин, їхньої ролі в системі суспільних відносин, а також механізму їхнього впливу на державну діяльність у сфері безпеки.

¹ Під лабільністю (від лат. *labilis* – нестійкий, рухливий) у даному контексті будемо розуміти функціональну нестійкість соціального організму щодо змін зовнішнього та внутрішнього середовища.

² Безумовно, такі межі є досить умовними і перелік проблем є далеко не повним. Однак автор вважає, що окреслені проблемні питання є ключовими для адекватності соціально-філософської рефлексії сутності й змісту проблем національної безпеки в умовах перехідних соціумів.

Проблема стійкості й лабільності соціальних систем завжди знаходилась у полі зору вчених. В історії суспільної думки в тому чи іншому вигляді вона мала місце при розгляді складних явищ і процесів у різних сферах життя людини, у тому числі пов'язаних з перетвореннями політичних умов суспільного буття. Вже Платон у своїх численних творах із філософської проблематики звертав увагу на наявність стійких основ життєдіяльності людини, на природний характер суспільних змін і знаходив їм своєрідне філософсько-соціологічне пояснення [430]. Постановку питань, які стосуються стійкості й мінливості соціального життя, можна знайти в межах різних наукових шкіл і напрямків. “Протилежність між існуючим і виникаючим, сталістю і зміною, детермінізмом і випадком давно привертала і продовжує привертати увагу філософів і представників природничих наук”, – справедливо зазначає І.Пригожин [445, с. 127]. Слід зазначити, що звертання до цієї теми було пов'язане, головним чином, з вивченням найбільш загальних закономірностей розвитку природи й суспільства, а сам процес формування системи конкретних уявлень у даній галузі вимагав подальшого накопичення знань і опрацювання особливої методології аналізу.

Так, наприклад, у марксистській теорії проблема стійкості й лабільності соціальних систем і її основних складових розглядається в контексті формаційної концепції історичного розвитку. Згідно з нею, першопричиною соціальних змін визнається зростання продуктивних сил суспільства, розвиток матеріальної сфери життєдіяльності суспільства, а “гальмуючим фактором”, а отже, найбільш стійким і консервативним – виробничі відносини. Згідно з методологією марксизму, матеріальне виробництво виступає, з одного боку, системотворчим елементом соціальності, оскільки, як відзначав К.Маркс, “спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси взагалі” [359, с. 7], а з іншого – джерелом і причиною суспільних змін. У діалектичному співвідношенні продуктивних сил, які постійно розвиваються, і на певному етапі гальмуючих їх виробничих відносин полягає марксистське пояснення характеру, способів і форм історичного розвитку, що знаходить своє теоретичне вираження в законі їхньої відповідності.

Виходячи з цього можна констатувати, що фактори стійкості й лабільності обов'язково є актуальними при вирішенні концептуальних теоретичних питань, але при цьому проблема постійних і змінних величин не виступає як предмет конкретних соціально-філософських досліджень. Однак потреба в аналізі явищ, пов'язаних з дією цих величин при вивченні загальних закономірностей функціонування суспільств транзитивного типу усе більш актуалізувалася, особливо у сфері системних досліджень. У сучасній науці в межах загальної теорії систем (Л. фон Берталанфі) [51], а також у зв'язку з дослідженням соціальних і політичних систем суспільства (Т.Парсонс, П.Мертон, М.Леві, Д.Істон, Г.Алмонд та ін.) [9, 423, 649 та ін.], проблема констант і варіативних величин (факторів) набуває значення однієї з найважливіших у теоретичному відношенні і стає предметом спеціального вивчення. Вважається за доцільне погодитися з точкою зору російського дослідника О.Макеєва, що саме за допомогою системного аналізу “такі

поняття як стабільність і рівновага уточнюються й ставляться в контекст більш загальної теорії, яка забезпечує певні рамки використання матеріалів, що стосуються змін і порушень у системі” [349, с. 88]. Вивчення й аналіз постійних і змінних величин (факторів), від яких залежить стан складного соціального об’єкта, дає не тільки можливість поглиблення сучасних уявлень про загальні закономірності функціонування соціальних систем, але й сприяє з’ясуванню механізму державного регулювання суспільних відносин в умовах негативних впливів, що створюють загрозу безпеці особистості, суспільства й держави.

Проблема співвідношення постійних і змінних величин, що визначають стан складних систем, є особливо актуальною при вивченні їхніх динамічних характеристик. Надзвичайно великого значення цьому аспекту системних досліджень надавав Т.Парсонс, вважаючи, що “динамічний аналіз складної системи як цілого, повинен стати ідеалом наукової теорії наскільки це можливо” [517, с. 12]. У межах аналізу динамічних явищ Т.Парсонс вважав необхідним розгляд ряду узагальнюючих категорій як констант, а також вивчення “значущих змінних”, які повинні варіюватися в кількісно вимірному просторі. Більше того, одним з найважливіших завдань системного аналізу він вважав виявлення зв’язків між “статичними” структурними категоріями і відповідними їм “динамічними змінними елементами” у системі [517, с. 10-22].

Т.Парсонс визначав стабільні елементи соціальних систем як їх основні структурні складові, які фіксуються в “інституційних стандартах”, що закріплюються в ролі споріднення, в територіальних спільнотах, в соціальній стратифікації, владі й релігії [517, с. 23-31]. Як стабільні елементи соціальної структури він також розглядав моральні стандарти, що є “таким аспектом ціннісної орієнтації, який з точки зору соціології набуває найбільшої важливості” [517, с. 48]. Надаючи істотного значення аналізу змінних (варіативних) величин, Т.Парсонс вказував, зокрема, на ту обставину, що вони дають можливість описувати процеси, за допомогою яких структури зберігаються або розпадаються, а також ті відношення системи, що зв’язують її з середовищем [517, с. 22-45]. Однак, на нашу думку, такі виділені Т.Парсонсом елементи соціальної реальності (інституційні стандарти, територіальні спільноті, соціальна стратифікація, влада й релігія, моральні стандарти) у перехідному соціумі не можуть виступати одним із ключових аспектів при філософському аналізі проблем безпеки (як бажаного стану) перехідного суспільства, оскільки вони у перехідних умовах суттєво змінюються. Аналогічної думки дотримується і російський дослідник В.Староверов [511, с. 138-142]. Перехідне суспільство само по собі є нестабільним, динамічним, лабільним. Тому є всі підстави вести мову про трансформацію вказаних факторів у бік лабільності.

На наукову значущість аналізу проблем стійкості й лабільності соціальної системи звертав увагу Р.Мертон. Він вважав, що одним з основних завдань дослідження є визначення діапазону мінливості явищ, у межах якого не втрачається ефективність функціонування основних структурних елементів. При цьому істотний інтерес, на його думку, представляють

дисфункції, які не викликають нестабільності системи в цілому [517, с. 131-132].

Зазначені напрямки аналізу, безсумнівно, становлять великий інтерес при розгляді проблем динамічної рівноваги соціальних систем в умовах несприятливих впливів, що створюють загрозу безпеці.

Таким чином, у системній теорії міститься принципова постановка питань, що стосуються аналізу постійних і змінних величин, які впливають на стійкість і лабільність соціальних об'єктів. Системна теорія дає загальну оцінку сутності соціальних констант і характеристику ролі змінних величин у динамічних явищах. У рамках системного аналізу визначаються умови і принципи функціонування перехідної соціальної системи, що дозволяють їй забезпечувати стійкість і стабільність. Збереження динамічної рівноваги системи припускає наявність у суспільстві інтегративних механізмів, за допомогою яких ендогенні зміни підтримуються у певних межах, що відповідають основним структурним характеристикам. У той же час, на нашу думку, соціальна система повинна мати у своєму розпорядженні адаптивні можливості утримання у певному діапазоні виникаючих флуктуацій у відношеннях між системою і зовнішнім середовищем.

Наукова традиція, започаткована Т.Парсонсом і Р.Мертоном, знаходить своє продовження й розвиток і в сучасних дослідженнях. Щоправда, не всі дослідники визнають наявність і значення факторів-констант при системному аналізі суспільних систем. Зокрема, К.Поппер вважає, що сфера суспільного життя, яка глобально охоплена потоком історії, не має стійких сутностей [440, 441]. Аналогічної думки дотримується й дослідник творчості К.Поппера М.Ноттурно [399]. У межах цієї традиції стійкість соціальної системи розглядається в переважній більшості випадків через діалектичну єдність лабільності й незмінності. Остання розуміється як сталість якості системи стосовно змін її характеристик або здатність системи зберігати свою структуру в умовах деяких внутрішніх і зовнішніх впливів.

Аналіз наукової літератури із системних досліджень надає підстав стверджувати, що принципову роль в утриманні якісної визначеності й стійкості соціальної системи відіграють постійні величини, які виступають як соціальні константи. Такі константи спроможні в умовах соціокультурного транзиту збалансовувати лабільні тенденції, що, в результаті, уможливорює сам факт існування соціальної системи транзитивного типу.

Прояв властивостей стійкості в системних дослідженнях вбачається також у тому, що в процесі життєдіяльності суспільного організму забезпечується своєрідне "взаємопогашення" протилежних сил, боротьба протирічливих елементів всередині самої системи при тому, що зміна суттєвих варіативних характеристик системи відбувається в рамках припустимих меж [346, с. 203]. Очевидно, що визначення цих "припустимих меж", меж наростання варіативних величин є актуальним завданням, вирішення якого мало б важливе значення для теорії та практики забезпечення безпеки у суспільствах транзитивного типу. Роль варіативних величин у стійкому функціонуванні соціальної системи набуває з цього приводу особливого значення.

Теоретичний аналіз варіативних величин у державній діяльності, безсумнівно, являє собою важливу проблему. Ці величини, які О.Макеєв умовно визначає як фактори “другого порядку” [349, с. 78-81], мають суттєве значення для визначення стратегії досліджень і їх практичної реалізації.

Аналіз варіативних величин дає необхідне уявлення про стан соціальної системи, динаміку її розвитку й можливості ефективного функціонування. У дослідженнях із загальної теорії систем у ряді випадків використовують поняття “контрольованих змінних” і “неконтрольованих змінних” величин. При цьому, як відзначає російський дослідник Л.Мамут, “... для кожної контрольованої змінної наявне своє правило, що встановлює значення, яке повинне приймати ця змінна при будь-якій можливій безлічі значень неконтрольованих змінних” [355, с. 156]. У ряді випадків ці величини визначають як “суттєві” й “випадкові” змінні величини. На нашу думку, для аналізу варіативних факторів буття соціальних систем перехідного типу в контексті безпеки доцільніше вживати поняття “суттєві” й “несуттєві”, оскільки вони найбільш адекватно відображають соціальні процеси і явища.

Цілком очевидно, що основним об’єктом уваги повинні бути, насамперед, суттєві варіативні величини, оскільки вони мають переважно якісні характеристики на відміну від несуттєвих варіативних, пов’язаних насамперед з кількісними аспектами досліджуваних процесів і явищ, з аспектами нівелювання лабільних тенденцій. Суттєвим варіативним величинам притаманна “повторюваність”, що дає можливість піддати їх аналізу й виявленню деяких закономірностей. Несуттєві ж варіативні величини належать до вивчення явищ, що мають переважно випадковий і специфічний характер. Саме на останні вказували І.Пригожин та І.Стенгерс, коли розглядали стани систем, які знаходяться в “дуже нерівноважних умовах”. У цьому випадку виникає ситуація “тонкої взаємодії між випадковістю й необхідністю, флуктуаціями і детерміністичними законами” [447, с. 325].

Суттєві варіативні величини (фактори) відіграють важливу роль у динамічних процесах, які відбуваються у суспільстві перехідного типу. В принципі, немає таких соціальних систем, які б знаходилися в стані абсолютного “застою”. Від дії суттєвих варіативних факторів залежить не тільки динаміка розвитку системи, але й її стабільність. Тому втрата або суттєві структурні й сутнісні зміни цих факторів неминуче призводять до лабільності соціальної системи; перехідні суспільства, таким чином, є апріорі лабільними. Стабільність соціальної системи пов’язана не зі змінами варіативних факторів як таких, а від параметрів цих змін, їхньої амплітуди. “Стабільність системи визначається тим, – зазначають американські дослідники А.Хол і Р.Фейджин, – що розглянуті перемінні залишаються у певних межах” [355, с. 277]. Збереження змін варіативних факторів у відомих межах і означає стан динамічної рівноваги транзитивної соціальної системи, що сприяє її саморозвитку й одночасно забезпечує необхідний рівень стабільності, що і є основою забезпечення безпеки соціуму. Таким чином, можна переконано стверджувати, що суттєві варіативні фактори в контексті даної проблеми можна розглядати як властивості системи, які у сукупності

забезпечують безперервність або сталість якості процесів, що відбуваються в ній. Порушення припустимих меж функціонування варіативних факторів призводить до втрати попередньої форми, до набуття ознак лабільності й до переходу системи в принципово іншу якість.

Отже, здатність транзитивної соціальної системи забезпечувати адаптацію й досягнення певної мети стосовно зовнішнього середовища, а також інтеграцію і відтворення структури стосовно середовища внутрішнього визначається дією не тільки факторів-констант, але й варіативних факторів, їх взаємовідношенням і конкретними характеристиками. Здатність суспільства за допомогою різноманітних регуляторів підтримувати оптимальний баланс між даними величинами (факторами) і визначає його можливості стосовно забезпечення стійкості й безпеки усіх своїх основних компонентів і системи в цілому. Суспільства транзитивного типу в контексті наведеного вище характеризуються слабкою здатністю до підтримання оптимального факторного балансу, тому у переважній більшості випадків практично неможливо передбачити еволюційний шлях таких суспільств і, як наслідок, надзвичайно складно забезпечити належний (очікуваний) рівень їх безпеки.

Є всі підстави вважати, що розробка питання про сутність, роль і співвідношення факторів-констант, варіативних факторів у функціонуванні суспільної системи в межах системного аналізу складає загальнотеоретичний фундамент для їхнього подальшого дослідження [179, 189, 190]. Характерна риса системного підходу полягає в аналізі явищ, що впливають із загальних властивостей систем, а не з їхнього конкретного змісту. Формальне виведення соціальних закономірностей із загальних принципів організації систем як абстрактних об'єктів містить у собі метод усунення одиничного й особливого. Тому поняття абстрактного об'єкта повинне бути доповнене аналізом закономірностей і умов конкретної сфери застосування. Загальне поняття абстрактного об'єкта, що використовується для аналізу закономірностей функціонування й розвитку соціальної системи, пояснюється лише на підставі вивчення специфічної природи цієї системи. Великі можливості для подальшого розгляду проблеми факторів-констант і варіативних факторів у державній діяльності, спрямованій на забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави, відкриває використання культурно-цивілізаційного підходу.

Застосування культурно-цивілізаційного аналізу дозволяє забезпечувати виявлення не тільки загальних, але й специфічних властивостей стійкості й лабільності конкретної суспільної системи виходячи з її типологічних основ, духовних підвалин і національних традицій. Як підкреслюють сучасні дослідники, методологічні підходи в межах вивчення цивілізаційних основ перехідних суспільств є ефективним інструментом при дослідженні таких "сутнісних характеристик історичного процесу, як наступність, передача від покоління до покоління основних рис і особливостей культури, цілісність соціальних організмів, що зберігається протягом різних історичних епох" [606, с. 56]. На жаль, саме цей найважливіший дослідницький аспект при вивченні проблем безпеки протягом тривалого часу був фактично відданий забуттю і лише останніми роками стає предметом серйозної уваги. Сьогодні

вже численні дослідники приходять до розуміння того, що дійсне знання своєрідних культурно-цивілізаційних основ суспільства, народу й держави може допомогти в осягненні багатьох соціальних явищ, у тому числі тих з них, які пов'язані з безпекою соціальної системи. Цей момент тонко підмічений К.Ясперсом, який зауважує, що “традиції дають відчуття своїх коренів, безпеки, змушують висувати вимоги до себе” [627, с. 214].

Проблема виявлення й оцінки факторів-констант, які відіграють особливу роль у збереженні соціальною системою транзитивного типу стану відносної (мінімально припустимої) динамічної рівноваги, у тому числі з урахуванням їхньої культурно-цивілізаційної своєрідності, останнім часом привертає достатньо суттєву увагу вчених. Так, російські дослідники за аналогією з фундаментальними фізичними константами вводять поняття “фундаментальних соціальних констант”. Наділяючи їх такою якістю, як “відповідальність за фіксованість суспільних структур у цивілізаційній системі відносин”, деякі дослідники (наприклад, І.Бестужев-Лада, Т.Вечеріна, В.Льїн, Г.Котанджян, О.Панарін та ін.) вказують на найзагальніші “параметри соціальності”: тип виробництва, суспільного й екзистенціального устрою [52, 301, 413-417, 444]. Вважаючи принципово важливою ту обставину, що недотримання фундаментальних соціальних констант “ставить під сумнів факт соціальності”, вони звертають увагу на “різноманіття типів соціумів з атрибутивними їм фундаментальними соціальними константами”, що впливає з історико-культурної й цивілізаційної різноманітності. На жаль, фундаментальний аналіз факторів-констант і їх більш конкретне визначення не отримали в наявних дослідженнях подальшого розвитку.

Аналіз факторів-констант пов'язаний із з'ясуванням субстанціальних основ перехідного соціуму, що додають йому своєрідної характеристики, визначають його життєвий устрій, власну, йому одному притаманну, фізіогномістику, той внутрішній потенціал, що забезпечує самозбереження й виживання суспільства навіть у найнесприятливіших умовах, у ситуації життєвого ризику, в обстановці фундаментальних загроз його безпеці. Причому, тут мова йде здебільшого саме про виживання, оскільки сутність соціокультурних трансформацій не дає змоги стверджувати про бажаний рівень безпеки. Останнім часом простежується усе більш наполегливий і жвавий інтерес до дослідження духовних основ життя суспільства. І це не випадково. Досвід минулого показав, що дослідження багатьох важливих, особливо екзистенціальних, проблем з позицій економічного детермінізму виявилися, м'яко кажучи, недостатньо ефективними, а практичні експерименти, в основі яких лежали спроби реалізації проєктів “кращого майбутнього”, які опиралися на матеріальні пріоритети (створення матеріально-технічної бази комунізму або суспільства “спільного споживання”), породили глибокі кризові явища як у відносинах між людьми, так і у взаєминах людини і природи. Сучасні проблеми переважної більшості суспільств транзитивного типу багато в чому пов'язані з тим, що “суспільне проєктування” і великомасштабні соціальні експерименти ігнорують духовні начала і культурно-цивілізаційні основи суспільства, а значить, призводять до лабільних станів.

Характер соціально-політичних процесів багато в чому визначається культурно-історичними умовами їхнього перебігу, конкретним соціокультурним середовищем, пізнання сутності якого дає ключ до аналізу основних проблем забезпечення безпеки соціальної системи транзитивного типу. Тому цілком резонним уявляється ствердження відомого російського політолога Е.Позднякова про те, що “будь-яка методологія, віра, вчення є істинними тільки у певному соціокультурному ареалі, де вони визнаються такими; за його ж межами вони, по суті справи, завжди є помилковими” [432, с. 34]. Такий підхід повністю стосується умов суспільств транзитивного типу.

Згідно з усталеною соціально-політичною точкою зору, політична структура суспільства обумовлюється економічною, географічною, демографічною, культурною, духовною (пасіонарність) розмірністю. Від значень вказаних п'яти параметрів залежить природа політики як життєво важливої функції поза і крім її конкретного змісту. У той же час, її єдність, “зв'язність” визначаються “координатами політичного простору”, до яких деякі автори відносять економічний, демографічний і геостратегічний потенціали. Поряд з цим, справедливо вказується на те, що стійкість політичних структур підтримується забезпеченням національної безпеки, що у свою чергу обумовлюється нарощуванням інтеграції, мобільності, адаптованості населення, його культури [52, 301, 413-417, 444].

У ряді випадків, коли мова йде про найважливіші варіативні фактори, які здійснюють вплив на державну діяльність стосовно забезпечення національної безпеки, ведуть мову про “детермінанти політики”, про деякі “макрополітичні параметри”, тобто про такі фактори або складові державної діяльності, що не залежать від політичної волі лідерів, партійних програм, тих чи інших міжнародних угод. Як справедливо зазначає Д.Драгунський, такого роду детермінанти “визначають напрямок і межі політичної дії” [208, с. 38]. Сучасна соціальна філософія й політологія серед найважливіших детермінант державної політики виділяють економічний базис суспільства, суспільну свідомість, суспільні позаекономічні структури й ідеологічні цінності суспільних груп, що у сукупності визначають поле політики і його основні характеристики. Виділення факторів-констант і варіативних факторів лежить і в основі геополітичного аналізу. У геополітиці до варіативних величин (факторів) відносять, зокрема, демографічні показники (населення), матеріальні ресурси, характеристики соціально-класової структури, політичної культури суспільства, політичної ідеології тощо [167, 180].

Таким чином, спостерігається розмаїття методик аналізу факторів-констант і варіативних факторів стійкості соціальної системи, які (методики) досить часто не співпадають. Аналогічною є й ситуація з методиками їх виділення. Тому, очевидно, необхідно зробити акцент на тих факторах, що мають особливо важливе значення для забезпечення стійкості соціальної системи. З'ясування характеру і ступеня їхнього впливу на стан безпеки перехідної соціальної системи має важливе значення для розуміння співвідношення між державною діяльністю й безпекою [171, 179, 199]. Постановка й вирішення такого роду дослідницьких завдань вимагає звернення до аналізу сутності соціальної дійсності, розгляду природи й

особливостей культурно-цивілізаційного розвитку країн перехідного типу з урахуванням основних положень і висновків системної теорії.

Отже, філософський аналіз проблем безпеки вимагає з'ясування місця і ролі держави, механізмів її функціонування в контексті забезпечення стійкості соціальної системи до несприятливих впливів, що створюють загрози особистості, суспільству і власне державі. У сучасних дослідженнях проблема стійкості у загальнотеоретичному плані розглядається в межах аналізу закономірностей функціонування й розвитку складних систем (загальна теорія систем, синергетика). У переважній більшості наукових праць, присвячених дослідженню цієї проблеми, зокрема у сфері соціального буття, чітко прослідковується висновок, що способом існування самокерованих систем є збереження цілісності й визначеності через безперервні зміни стану системи в цілому, окремих її частин і елементів. При цьому можна зробити висновок на підставі публікацій Л.Бевзенко, Є.Іванова, Р.Нижегородцева, Ю.Медведева, Ю.Яковця та ін., що динамічна рівновага систем виражається у збереженні значень їхніх основних параметрів [42, 167, 173, 205, 269 та ін.]. Однак тут є сенс зробити певне сутнісне уточнення і зазначити, що збереження значень основних параметрів (факторів-констант і варіативних факторів) в умовах соціокультурного транзиту є можливим лише на мінімально припустимому рівні.

Стабільне функціонування будь-якої соціальної системи визначається ефективністю вирішення ряду життєвих проблем. У сучасній науці розроблена так звана концепція “функціональних імперативів” (Т.Парсонс, Р.Бейлз, Б.Шилз), у якій сформульований інваріантний набір функціональних проблем, вирішення яких є обов'язковим для виживання соціальної системи. До них належать: проблеми адаптації системи до зовнішнього середовища, проблеми досягнення мети (залежні від зовнішніх об'єктів), проблеми інтеграції, а також відтворення структури й зняття напруг. При цьому перші дві групи проблем, згідно з таким підходом, обумовлені взаємодією зовнішніх факторів, а інші – внутрішніми процесами функціонування самої системи [188].

Безпека особистості, суспільства й держави прямо залежать від ступеня стійкості соціальної системи і її основних компонентів (сфер). У процесі свого існування й розвитку суспільна система відчуває на собі постійний вплив двох протилежних тенденцій, виражених, з одного боку, у процесах дезорганізації, а з іншого – у протидіючих їм процесах самоорганізації й організації, що відображають здатність соціуму адаптуватися до зовнішніх і внутрішніх змін.

У спеціальних дослідженнях дезорганізація визначається як вираження ентропійних процесів, що мають місце в процесі функціонування найрізноманітніших систем [614, 616]. “Закон зростання ентропії, – як відзначається в одній з праць І.Пригожина, – є відображення зростаючої дезорганізації” [445, с. 30]. Відомо, що закон наростання ентропії є властивістю закритих систем. У той же час і у відкритих системах (а соціальні системи транзитивного типу безпосередньо належать до даного класу систем) можна спостерігати ентропію, яка наштовхується на

антиентропійні процеси, оскільки будь-яка відкрита система має властивість самоорганізації (самоуправління) [573, 573]. Як свідчать результати авторських досліджень, за час існування таких систем їхня ентропія підтримується на одному рівні або навіть часом зменшується, якщо система є досить високоорганізованою й здатною до прогресивного розвитку [143, 179, 187, 188]. Однак у певних випадках і в них ентропійні процеси можуть значно розвиватися й перетворюватися на домінуючу тенденцію, а це означає, що антиентропійний характер самокерованих соціальних систем цілком відповідає усталеній науковій парадигмі, наприклад, другому началу термодинаміки.

У соціальних системах транзитивного типу процес дезорганізації може набувати значних масштабів і викликати небажані явища й серйозні загрози нормальному (бажаному) їх функціонуванню. Як справедливо зазначає у даному контексті О.Ахієзер, соціальна дезорганізація може призводити до дестабілізації людської діяльності у всіх її сутнісних проявах, що послабляють, розхитують і руйнують форми усталених суспільних відносин, елементи історично сформованої культури, життєво важливі соціальні функції [32, с. 47-61]. Такі соціокультурні умови соціального буття є самі по собі небезпечними, суспільство може наблизитися до біфуркативного стану, коли максимальна його лабільність може призвести до будь-якої структурної зміни, упритул до деструктивної і навіть катастрофічної.

Особливу роль у протидії ентропійним явищам відіграє здатність соціальних систем до самоорганізації, що виступає у виді когерентної, узгодженої взаємодії елементів самої системи. Особливо наочно суспільна самоорганізація проявляється в економічних процесах, зокрема, у здатності соціальної системи до ринкового регулювання економічних відносин. Процеси самоорганізації можна знайти в розвитку багатьох соціальних явищ, а також явищ духовного життя. У специфічному виді процес самоорганізації може виражатися й у створенні кримінальних способів регулювання соціально-економічних відносин у тому випадку, якщо офіційні структури не в змозі за будь-яких причин виконувати суспільно-необхідні функції [189, 190]. В результаті можливим є створення системи самоорганізації кримінального типу, що пронизує найважливіші елементи суспільства (колумбійський чи сицилійський варіанти “суспільної самоорганізації”).

Слід зазначити, що в транзитивних соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією. При цьому організуючим началом із всією очевидністю є діяльність держави як загальний спосіб регулювання суспільних відносин. Як справедливо відзначає Г.І.Рузавін, організація соціальних систем – це “вплив на систему упорядковуючих дій з боку суспільства, держави, влади” [475, с. 67]. У даному випадку мова йде про державну політику і владну діяльність, взятих у їхніх граничних значеннях і різних видах прояву. У цілому владна діяльність, як сутнісне вираження політики, виявляється в організаційному й регулюючому впливі на процес функціонування перехідної соціальної системи за допомогою узгодження, упорядкування й координації взаємодії її різних елементів. Самоорганізація проявляється у становленні громадянського суспільства, коли внутрішні

дисипативні процеси приводять до формування певних структур-атракторів, структурогенезу і до організації окремих елементів громадянського суспільства. Причому підкреслимо, що само організаційні механізми латентно закладені в архетипах і ментальних підвалинах суспільства¹, тому державі належить організаційне начало в контексті національної безпеки, а громадянському суспільству (його елементам) – самоорганізаційне. Незважаючи на протирічливий характер їх співвідношення, вказані начала знаходяться в єдності й взаємодоповнюваності, згідно з законом єдності й боротьби протилежностей.

При цьому є сенс підкреслити, що в загальній теорії систем і теорії самоорганізації самокерованих систем (синергетика) співвідношення самоорганізації й організації нерідко розглядається як співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів функціонування системи. Так, можна стверджувати, що організація є узгодженим, упорядковуючим впливом зовнішнього стосовно системи фактора. Однак владні інститути й політична організація суспільства в цілому виступають основними структурними компонентами політичної системи і є, таким чином, частиною соціальної системи, її внутрішніми елементами з набором властивих їм функцій. Пояснення такого роду феномена міститься у відомій тезі Ф.Енгельса, згідно з якою “державна є продукт суспільства на відомому ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв’язне протиріччя із самим собою, розкололося на непримиренні протилежності, позбутися яких воно безсиле. А щоб ці протилежності, класи із протирічливими економічними інтересами не пожерли одне одного і суспільство в нещадній боротьбі, необхідною є сила, що стоїть, очевидно, над суспільством, сила, що зменшувала зіткнення, тримала його в межах “порядку” [222, с. 169-170].

Іншими словами, суспільна самоорганізація на певному рівні (етапі) розвитку перехідної соціальної системи стає недостатньою для регулювання складних суспільних процесів, які породжують явища дезорганізації, що загрожує основам нормальної життєдіяльності соціуму. Як зазначалось вище, трансформативність соціального розвитку сама по собі є небезпечною. Сама потреба в безпеці перехідного суспільства й кожної його складової, у збереженні цілісності системи вимагає особливого механізму регулювання, тобто державної організації, головним компонентом якої виступає владний механізм державного управління. Будучи глибоко “вмонтованою” у структуру соціальної системи, публічна влада, проте, неминуче “піднімається” над суспільством і починає виступати “зовнішнім” упорядковуючим фактором стосовно системи в цілому.

Вперше спроба комплексного аналізу ролі організації в розвитку складних систем і проблеми співвідношення організації й дезорганізації була зроблена російським вченим О.О.Богдановим. Результати його досліджень у цій галузі знайшли відображення у фундаментальній праці під назвою

¹ Соціальні архетипи й ментальність як базові константи буття суспільств в контексті безпеки проаналізовані в пп. 2.3.

“Загальна організаційна наука. (Тектологія)”¹, виданій у 20-х роках минулого століття і згодом незаслужено забутій. Лише останнім часом теоретичні погляди, викладені в ній, стали активно залучати до наукового обігу у зв’язку із зростаючим інтересом до проблем самоорганізації складних систем і їх розробкою в межах синергетики. В тектології О.О.Богданова (за умов всієї її незавершеності і недостатньому опрацюванні ряду суттєвих положень) висунутий ряд ідей, які мають евристичне значення для розуміння місця і функціональної ролі організаційного начала в життєдіяльності формотворчих систем взагалі і суспільних систем транзитивного типу зокрема.

Вихідним методологічним положенням теоретичної системи, викладеної О.О.Богдановим в його тектології, виступає теза про те, що “всяка людська діяльність об’єктивно є організуючою або дезорганізуючою”. Відповідно до цієї тези організація буде розглядатися як “доцільна єдність дій”, а дезорганізація – як результат зіткнення різних організаційних процесів, як “боротьба організаційних форм”, “руйнування, розпад, розриви зв’язків, відокремлення” [68, 219]. Якщо в природі “єдність дій” має стихійно-організаційну основу, то в діяльності людей вона носить свідомо-організаційний характер. Організаційна діяльність при цьому має доцільний сенс і містить у собі “ідею мети”.

На думку О.О.Богданова, джерелом дезорганізації є “послаблення активностей” елементів, які складають організовану систему, й ускладнення її структури. У суспільстві “ускладнення життєвих відносин, зростання їхньої неоднорідності зменшують стрункість і стійкість усієї системи”, якщо вона розвивається без своєчасних і необхідних перетворень суспільної структури за допомогою реформ. Надзвичайно актуально при цьому звучить висновок, що “будь-яка життєздатність відносна; вона існує тільки стосовно того чи іншого середовища; і елементи, найвищою мірою пристосовані для одного середовища, найбільш стійкі під її впливами, в іншому середовищі чи під істотно іншими впливами, можуть виявитися, і в більшості випадків виявляються мало пристосованими і нестійкими”. З’ясовуючи природу такої відносності, вчений вказує на той факт, що за сприятливих умов (“позитивний підбір”) оптимальною є така структура системи, яка базується на широкій автономії її елементів, однак при несприятливих впливах середовища (“негативний підбір”) краща здатність до виживання притаманна “злитій” системі, яка характеризується централізованими, міцними і тісними зв’язками між її елементами [68].

Згідно з концепцією О.О.Богданова, всяка боротьба, що представляє собою “протилежно спрямовані активності”, хоча і може мати своїм результатом прогрес, сама по собі – явище дезорганізаційне. Боротьба різних соціальних сил у суспільстві виражає посилення різнорідності і складності внутрішніх відносин системи і викликає зростання її нестійкості. Найважливішим фактором, що визначає стійкість і цілісність системи,

¹ У даній праці узагальнені інтегративні тенденції у природничо-науковому і соціальному пізнанні. Сам Олександр Богданов визначив тектологію як “загальне вчення про норми й закони організації усіляких елементів природи, практики й мислення”.

відзначає О.О.Богданов, є її здатність до опору негативним впливам. Аналізуючи цей аспект проблеми, вчений робить висновок, що стійкість цілого залежить від найменших відносних опорів усіх його частин у будь-який момент – закономірність величезного життєвого і наукового значення. У такому вигляді положення охоплює всю організаційну і дезорганізаційну практику. Цей висновок визначається самим вченим як “закон відносних опорів”. Його смисл полягає в тому, що сумарна стійкість системи до несприятливих впливів являє собою складний результат “часткових стійкостей” складових її елементів, а тому, в результаті, структурна стійкість цілого може залежати від ступеня стійкості найбільш слабого суттєвого елемента системи¹. Усі ці висновки мають актуальне значення для дослідження процесів суспільної дезорганізації й організації з точки зору стійкості соціальної системи до несприятливих впливів і державного забезпечення її безпечного розвитку.

Найважливішою умовою утримання динамічної рівноваги систем є такий тип їхнього функціонування, при якому забезпечується внутрішня спрямованість на досягнення певного результату. Спрямованість змін станів виступає фактором стійкості функціонування самокерованої системи або її функціональним інваріантом [349]. На нашу думку, виживаність самокерованої системи забезпечується комплексом функціональних інваріантів, що регулюють і спрямовують її розвиток у специфічних для системи межах зміни зовнішнього середовища. Продовжуючи цю думку, вважається за доцільне зазначити, що виживаність самокерованої системи можна назвати такою безліччю станів, у яких система не втрачає своєї цілісності і не припиняє свого функціонування. Якщо система мимоволі або під тиском зовнішніх умов, які змінилися, не переходить за межі цієї безлічі, то вона виживає. В контексті проблем суспільства транзитивного типу ця точка зору кореспондується з точкою зору фахівця з загальної теорії систем американського дослідника А.Раппопорта, який стверджує, що “система є тим більше організованою, чим більше вона має можливостей протидіяти збурюванню відносно “досягнення обраної мети” [256, с. 98].

В умовах істотної дезорганізації системи, коли вона втрачає стабільність, необхідно враховувати нові взаємозалежності й обставини, що впливають на процес змін. У пограничному стані системи різко зростає вплив випадковості і система стає максимально лабільною.

Загальновизнано, що одним з істотних принципів самоорганізації є виникнення біфуркацій (або розгалужень) у моменти можливого переходу від старої структури до нової. Іншими словами, у пограничній ситуації, коли дезорганізація пронизує систему, виникає безліч невизначеностей і можливих

¹ Наприклад, добровільна відмова України від статусу ядерної держави істотно знизила рівень бойової могутності держави. Крім того, загальновідомі деструктивні тенденції в армії суттєво послабили Збройні Сили України (як одного з найсуттєвіших елементів системи національної безпеки) і, як наслідок, усю систему національної безпеки нашої держави. Незважаючи на відносно високий рівень економічних можливостей України безпосередньо після проголошення незалежності (1991-1993 рр.), рівень її національної безпеки на той час визначався саме рівнем боєздатності Збройних Сил.

варіантів у процесі перетворення системи, що спростовує принцип “іншого не дано”. “Флуктуації або випадкові відхилення, які можуть відбуватися в цей момент, – відзначає Г.І.Рузавін, – можуть докорінно вплинути на характер подальшої еволюції системи. Отже, саме випадковості сприяють появі нових структур, форм, речей і явищ, як у природних, так і в соціальних системах” [482, с. 71].

Ця надзвичайно складна і відповідальна стадія в еволюції систем склала предмет особливої уваги І.Пригожина та І.Стенгерс у їхній спільній праці “Порядок з хаосу”. Так, на думку авторів, процеси самоорганізації в дуже нерівноважних умовах знаходяться залежно від тонкої взаємодії між випадковістю і необхідністю, флуктуаціями і детерміністичними законами. Автори зазначають, що поблизу біфуркацій основну роль відіграють флуктуації або випадкові елементи, тоді як в інтервалах між біфуркаціями домінують детерміністські аспекти [447].

Отже, здатність складних систем до самоорганізації протистоїть ентропійним процесам, вираженим у явищах дезорганізації. У соціальних системах самоорганізація виявляється в складному сплетінні й узгодженні індивідуальних і групових сил, інтересів, прагнень, мотивів; вона має об’єктивний характер і виступає у виді суспільної еволюції, результат якої не може бути визначеним виходячи із самого процесу самоорганізації, з достатньою імовірністю. Тому найважливіша функція політики як організаційного начала в процесі саморозвитку соціальної системи полягає, насамперед, у цілевизначенні. Визначення цілей суспільного розвитку і способів їхнього досягнення за допомогою державної діяльності є найважливішою умовою ефективного узгодження діяльності різноманітних, часом різнонаправлених, соціально-політичних сил.

На практиці дуже важливо, однак, щоб у процесі реалізації власне-організаторської функції політики держави перехідного типу враховувалися загальні тенденції процесу самоорганізації, їх культурно-цивілізаційний, екзистенціальний зміст, а сам державно-політичний вплив на механізм гомеостазису не знецінював його [94, с. 78-90]. В ідеалі необхідно домагатися гармонійної єдності суспільної організації і самоорганізації, оскільки збіг “силових ліній” організації і самоорганізації є основною умовою подолання дезорганізаційних явищ і збереження стабільності розвитку соціальної системи. У протилежному випадку може відбутися придушення самоорганізації організацією, що в практичному житті означає порушення природного, органічного процесу історичного розвитку суспільства і є вираженням спроби штучного нав’язування вразливого перехідному суспільству заздалегідь заданих схем, схильності влади до соціального проектування й експериментування.

Співвідношення між соціальною самоорганізацією й організацією не є чимось абсолютно стабільним. Воно визначається як типом суспільної і політичної системи, так і конкретно-історичною ситуацією. Якщо соціальна самоорганізація спроможна справлятися з виникаючими збурюваннями, то завданням держави є “м’який”, індикативний вплив на процес суспільної життєдіяльності, що корегує його насамперед з позицій цілевизначення. У

цьому випадку можна вести мову про перевагу самоорганізації над організацією і природний, органічний перебіг суспільного розвитку. Однак, якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози безпеці особистості, суспільства і держави, то потрібно своєчасне, тверде і цілеспрямоване державне втручання в процес суспільного розвитку. На нашу думку, в такій ситуації ефективною і виправданою, з точки зору суспільних інтересів, є перевага фактора організації над самоорганізацією.

У цьому контексті звертає на себе увагу висновок відомого російського дослідника Г.Рузавіна, що “у соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією, хоча й у цьому випадку прогрес і розвиток істотно залежать, по-перше, від їхнього співвідношення, а по-друге, від того, наскільки організація відповідає внутрішній природі систем, об’єктивним потребам її розвитку” [482, с. 8]. Відповідність державної діяльності “внутрішній природі” суспільства виявляється, насамперед, в орієнтації її на збереження фундаментальних основ життя суспільства, в адекватному вираженні в діяльності владних органів національних інтересів і цінностей, укорінених у житті народу і зафіксованих у історичному досвіді¹.

Таким чином, стійкість і лабільність є основними сутнісними й змістовними характеристиками суспільств трансформативного типу. Крім того, як зазначається у пп. 4.1, стійкість і лабільність можуть бути показниками ефективності функціонування механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. Державна діяльність виступає одним із найважливіших інструментів (факторів) збереження стійкості й стабільності соціальної системи, що забезпечує інтеграцію суспільства і протистоїть небезпечним дестабілізуючим явищам. За допомогою державної діяльності можуть і повинні задаватися необхідні параметри для успішної самоорганізації транзитивного суспільства і його саморозвитку, а також для створення всіх необхідних умов, які забезпечують добробут і безпеку його громадян.

2.3. Соціальні архетипи й ментальність як базові константи буття суспільств у контексті безпеки

Ведучи мову про константи стійкості й стабільності соціальної системи, принципово важливим напрямком у сучасних дослідженнях субстанціональних

¹ У зв’язку з цим потребує надзвичайно детального й фундаментального опрацювання проблема вибору Україною вектору свого магістрального розвитку. Однозначна орієнтація на Захід чи на Схід може призвести до суттєвого послаблення рівня національної безпеки, оскільки “внутрішня природа” українського суспільства, його національні інтереси і цінності поєднують у собі як європейські, так і суто слов’янські елементи. Очевидно, в умовах соціокультурного транзиту для України найбільш прийнятним є і залишається на перспективу певний “серединний” вектор розвитку, який повинен максимально враховувати інтереси й цінності усіх етносів і регіонів.

основ безпеки суспільств перехідного типу, включаючи їх культурно-цивілізаційний компонент, є аналіз проблеми архетипів¹. “Архетипи соціальної самосвідомості” знаходяться сьогодні у полі зору численних дослідників багатьох гуманітарних галузей, зокрема представників української та російської наукової парадигми [185, 294, 303, 318, 600 та ін.], що свідчить про безумовну актуальність даної проблеми. Однак доцільно підкреслити, що, незважаючи на те, що саме поняття “архетип” досить міцно увійшло в науковий обіг, наявність архетипів викликає серед дослідників неоднозначну реакцію. Деякі автори (О.Панарін, В.Ільїн, Д.Бадовський та ін.), наприклад, розглядають архетип як деяку “надособистісну ментальну матрицю”, як “цілісні динамічні ментальні стереотипи групового досвіду”. Визнаючи припустимість використання в наукових дослідженнях архетипів “самості”, вказані автори вважають, що в гносеологічному плані архетип можна представити у вигляді “саморефлексивної системи”, в екзистенціальній площині – як “суб’єкт вибору, відповідальний за свою історію” [249, с. 80]. У наведеному дослідженні архетип поряд з ментальністю розглядається як базові константи соціокультурного буття суспільств транзитивного типу, що, на нашу думку, дозволить наблизитися до максимальної адекватності розуміння проблем безпеки в таких суспільствах.

К.Г.Юнг вважав, що архетип – “це несвідома праформа, що належить успадкованій психічній структурі: внаслідок цього вона може спонтанно заявляти про себе всюди” [619, с. 92-93]. На його думку, архетипи являють собою найбільш древні і найбільш універсальні “думко-форми” людства. К.Г.Юнг тлумачив архетип як організуючий принцип, що стоїть за фізичними, біологічними і психологічними феноменами, і, отже, додавав йому особливого значення при розгляді не тільки чисто психологічних аспектів існування людини, але й соціально-політичного життя особистості як істоти суспільної. А оскільки одним із найголовніших аспектів соціально-політичного життя є забезпечення безпеки, то розуміння архетипу як базового стереотипу суспільної свідомості набуває тут особливого гносеологічного значення. Архетипи, що представляють собою деякі “мнемонічні відкладення”, свого роду відбитки, “енграми”, що розвилися в результаті ущільнення незліченних, знову і знову повторюваних психічних переживань, виступають у реальному житті як апріорні, інстинктивні форми сприйняття й поведінки людей [402, с. 187, 190] у перехідному соціумі.

¹ Вперше поняття “архетип” було введено в науковий обіг засновником аналітичної психології швейцарським вченим Карлом Густавом Юнгом, який розглядав архетипи як колективно наслідувані форми сприйняття і розуміння, що самі по собі недоступні спогляданню. На різних етапах своєї творчості К.Юнг тлумачив архетипи по-різному: чи то в межах уявлень окультизму, гностицизму і творів “отців церкви”; чи то як деякий корелят інстинктів; чи то як “результат спонтанного породження образів інваріантними для всіх часів і народів нейродинамічними структурами мозку”; чи то в руслі гіпотези про роль рецесивних генів. Однак докорінний смисл архетипів за Юнгом залишався незмінним – це загальнолюдські першообрази, зміст колективного несвідомого, які притаманні не якійсь конкретній особистості, а суспільству, і мають міфологічний характер (загальна пам’ять людського роду, яка зберігається в тайниках людської душі).

Уточнюючи дефініції, зазначимо, що архетип безпосередньо не входить у свідомість, оскільки він не даний людині в чуттєвому досвіді; у той же час у свідомість входять “архетипічні образи”, які виявляються за допомогою своєї могутності, відчуття сили, що перемагає людину [619, с. 27].

К.Юнг вважав, що архетипи мають величезну владу над людьми. Він порівнював їх з річковим руслом, що визначає напрямок руху водяного потоку. За ствердженням дослідника творчості К.Юнга і його послідовника американського вченого В.Одайника, “могутні архетипи втілюють специфічний темперамент і досвід нації й у свою чергу формують її характер і поведінку”. Саме вони, як вважає вслід за К.Юнгом В.Одайник, визначають психічну установку і соціальну поведінку індивіда і колективу [619, с. 98, 142].

Як бачимо, проблема архетипів знаходиться сьогодні у полі зору багатьох вчених. Поняття “архетип” активно використовується у психологічній науці, філософських, соціологічних, політологічних і культурологічних дослідженнях. З 1995 р. в Росії, наприклад, виходить філософсько-психологічний журнал “Архетип”. Вже у першому номері цього видання Московської міжрегіональної психоаналітичної асоціації розпочата спроба визначення архетипів самосвідомості [246]. У ході викладу своїх поглядів на цю проблему В.Златопольський визначає архетип як “тенденцію психіки до формування певних образів”, вважаючи при цьому, що самі архетипи носять бінарний характер і породжують протилежні за змістом образи [246, с. 71].

Слід зазначити, що в смисл цього поняття різними дослідниками часто вкладається несумісний зміст, однак визнання особливого впливу архетипів на різні сторони людської діяльності отримує все більш широке визнання в сучасній науковій літературі; їхнє урахування і активне використання при аналізі складних теоретико-методологічних питань забезпечення безпеки у транзитивних суспільствах доводять велике евристичне значення досліджуваного феномена.

Так, К.Касьянова використовує архетип як вихідне наукове поняття для характеристики історичної долі і духовної своєрідності народу. На відміну від К.Юнга і його послідовників, що розглядали архетип як “колективне несвідоме”, як те ірраціональне, що складає об’єктивну сторону людської душі і має інстинктивну природу, К.Касьянова веде мову про “соціальні архетипи”, які визначаються як “деякий набір предметів або ідей, які у свідомості кожного носія певної культури пов’язані з інтенсивно забарвленою гамою почуттів або емоцій” [271, с. 32]. Дистанціюючись від юнгівського розуміння архетипу, вона вказує, що соціальні архетипи, існуючи у свідомості, виступають, проте, як несвідомі культурні структури [271, с. 73, 78, 92], як ціннісні колективні уявлення, що сформувалися в народі протягом тисячоліть. При цьому формулюється важливе методологічне завдання, яке полягає в оцінці того, “наскільки несвідомі структури... є дійсно соціальними, а не обумовленими органічними, психофізіологічними особливостями людини, її генетикою або патологічними відхиленнями. Це – споконвічна проблема співвідношення генетичного і культурного в особистості, що

хвилює психологів і фахівців суміжних галузей наук про людину” [271, с. 82].

Ведучи мову про роль соціальних архетипів у житті людей, К.Касьянова відзначає той факт, що архетип існує у свідомості людей на неререфлексованому рівні і глибоко “вмонтований” у нього, в результаті чого він породжує такі імпульси, що, “як правило, набагато сильніші всього того, що може розбудити в психіці людини будь-який елемент розвиненої рефлексивної структури”. Соціальні архетипи, на думку вказаного автора, лежать в основі “типових дій” людей, визначають їхній етнічний, а також індивідуальний характер. Більше того, вони є матрицями “таких, що найчастіше зустрічаються, найінтимніших і важливих для нас систем відносин” [271, с. 32, 73]. Соціальні архетипи, таким чином, виступають як вихідні елементи всієї системи соціальних відносин, властивих тим чи іншим етносам; визначаючи національний характер, вони, в результаті, впливають на історичну долю народів. Тим самим архетипи безпосередньо впливають на формування розуміння небезпечності перехідного періоду суспільства, тим чи іншим чином детермінують напрямки суспільної й державної діяльності стосовно забезпечення безпеки в таких суспільствах.

Виходячи з викладеного вище, можна стверджувати, що соціальні архетипи є тими своєрідними “фундаментальними соціальними константами”, які складають стійку й довгострокову основу безпечного функціонування соціальної системи в її конкретному історичному вигляді. Про це свідчить глибинний вплив архетипів на загальну спрямованість екзистенціальних процесів у перехідному суспільстві, а також їхня безсумнівна стійкість. Сформувавшись протягом тисячоліть, вони зберігають силу свого впливу дійсно в історичних масштабах, принаймні в межах “осьового часу”. Однак, якщо фундаментальні фізичні константи (такі як гравітаційна постійна, постійна Планка, швидкість світла тощо) можуть бути визначені експериментально з досить високим ступенем точності, у тому числі й за допомогою математичних обчислень, то соціальні константи не піддаються точним кількісним вимірам. Їхня оцінка має переважно умоглядний характер, а головний вектор їхнього теоретичного аналізу спрямований на вивчення ціннісних основ, що зв’язують соціум у єдине ціле, що додають йому життєздатності й стійкості, здатності до самозбереження і безпечного саморозвитку.

Якщо під архетипом розуміти “ментальну матрицю”, праформу, що фіксує і відтворює стереотипи групового досвіду, включаючи типові суспільні реакції, то в контексті аналізу проблем безпеки перехідних суспільств необхідно по-можливості більш точно визначитися із сутністю ментальності, яка складає основу архетипу. Це тим більше важливо тому, що самі поняття “менталітет” і “ментальність” в останні роки використовуються в літературі настільки широко, наскільки й довільно. Зокрема, ведуть мову про “революційний менталітет”, “державну ментальність”, “правову ментальність”, “тоталітарний менталітет” тощо [135, 193, 232, 272, 303, 347, 388, 424].

У вихідному своєму смислі поняття “менталітет”, введене представниками історико-психологічного і культурно-антропологічного напрямків Л.Леві-Брюлем, Л.Февром, М.Блоком та іншими, означало наявність у представників тієї чи іншої національно-етнічної чи соціокультурної спільності деякого певного загального “розумового інструментарію”, свого роду “психологічного оснащення”, що дозволяє їм по-своєму сприймати й усвідомлювати своє природне і соціальне оточення, а також самих себе. В даний час поняття “менталітет” використовується, як правило, для позначення властивостей і особливостей світосприймання і світорозуміння різних спільностей людей, специфічних якостей їхньої суспільної психології; також і як спосіб мислення, сукупність розумових навичок і духовних настанов, притаманних окремій людині або соціальній групі [248, 272, 322, 468, 568]. У будь-якому випадку мова йде про явище духовного життя, що визначає субстанціональні характеристики соціального буття, у тому числі й онтологічні та гносеологічні аспекти безпеки.

Проблема співвідношення архетипів з ментальністю знайшла своє місце в спеціальних дослідженнях. Так, зокрема, у деяких працях аналіз специфічних властивостей ментальності безпосередньо узгоджується з наявністю в суспільстві культурних архетипів. Приймаючи їх як даність і не розкриваючи їхнього конкретного змісту, прибічники такого підходу виділяють декілька основних соціальних архетипів, кожний з яких відповідає певному “прошарку менталітету” у його загальній структурі, причому усі ці архетипи детермінуються, визначаються відповідними рівнями менталітету, складаючи в результаті “соціогенну матрицю відповідних суспільних груп і суспільних прошарків”. У числі зазначених архетипів виділяється і політичний архетип, що, за виразом дослідників, “характеризує людей і субспільності, орієнтовані на соціумний соціокультурний ціннісний світ”; в основі його “лежить соціальна рефлексивність”, яка виводить даний архетип “за межі ритуального і традиційного світу” [383, с. 73].

Дійсно, в основі архетипів можна знайти певний тип ментальності, пов’язаний з особливим сприйняттям і розумінням світу. Як відзначав свого часу К.Юнг, “архетипи суть типові способи розуміння, і всюди, де ми зустрічаємо однакові і такі, що регулярно відновляються, способи розуміння, ми маємо справу з архетипами” [619, с. 27]. Отже, архетип знаходить свій прояв не тільки на рівні почуттів і вчинків людей, але й на рівні сприйняття тієї соціально-політичної реальності (реальності безпеки), яка має місце у суспільстві транзитивного типу.

Архетип, виражений як своєрідний “стереотип колективного досвіду”, існуючи на “нерефлексованому рівні”, являє собою спосіб сприйняття зовнішніх впливів і відповіді на них. Це – стійкий спосіб колективних реакцій на явища політичної дійсності, що відображають і виражають, культурно-цивілізаційну природу і психологічні особливості даного людського співтовариства, особливості того чи іншого типу перехідного суспільства. Специфічний характер цих рефлексій залежить, насамперед, від способу світорозуміння і світосприймання, характерного для того чи іншого перехідного соціуму, тобто від властивого йому менталітету. У ньому

закладені як типові психологічні установки й реакції, так і накопичені усім попереднім розвитком ціннісні орієнтації. Між цими двома компонентами ментальності існує нерозривний взаємозв'язок. Психологічна його складова, маючи біологічну основу, сформувалася в результаті тривалої еволюції людини в конкретному природно-кліматичному середовищі¹.

Сформована початково психологічна “база” здійснює далі вирішальний вплив на наступний вибір системи культурних цінностей і орієнтацій. Так, на думку К.Юнга, людина, володіючи як істота суспільна соціальним інстинктом, набуває вже на примітивній стадії складний набір ритуалів, табу, класифікаційних систем і збереженого первинним колективом знання [402, с. 193]. Цей соціальний інстинкт і виражає особливу спрямованість психіки людей на певну сукупність духовних цінностей. Так, не випадковим є вибір людьми системи релігійних цінностей, що є істотним компонентом культури як минулого, так і сьогодення. Яскравим прикладом тому є історичний факт прийняття у Київській Русі православ'я при князі Володимирі в результаті співставлення основних відомих у той час конфесій. Перевага, зроблена нашими предками православ'ю з ряду відомих їм і можливих до прийняття релігій, коріниться, очевидно, насамперед в інтуїції, інстинктивному потязі до тих культурних цінностей, які відповідали психічному складу давньоруського народу. Аналогічним чином і здійснюється вибір моделі безпеки, принаймні на рівні суспільної психології².

У свою чергу культура, що укоренилася в суспільстві, впливає на психологію людей. Відомо, який могутній відбиток накладає та ж релігія не тільки на традиційні, широко розповсюджені в суспільстві морально-етичні принципи і норми, характер і способи виробництва матеріальних і духовних цінностей, але й на поведінку, суспільну психологію народу³. Таким чином, ментальність втілює в собі два начала: природно-психологічне і ціннісне, що виражає домінуючий тип культури. У такому вигляді вона формує домінуючі соціальні архетипи, що виростають з неї і в подальшому стають базовими константами буття соціальної системи в контексті безпеки.

Проблема архетипів як соціальних констант, урахування яких складає неодмінну умову ефективності державної діяльності, спрямованої на забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави, окрім інших моментів полягає в пошуку конкретних проявів архетипів у повсякденній життєдіяльності соціуму. Іншими словами, найважливішим завданням в межах аналізу взаємозв'язку соціальних архетипів і безпеки перехідного

¹ У зв'язку з цим, можна згадати, якого виняткового значення природним і географічним умовам, “ландшафту, що вміщає” з усіма його різноманітними факторами надавав Л.М.Гумільов у формуванні характеру слов'янського народу, його історії, у складанні і розвитку етносів і великих етнічних систем.

² Щоправда, зазначимо, що на вибір православ'я вплинули поряд з інтуїтивними і раціональні моменти, пов'язані з економічними, політичними та воєнними інтересами безпеки, оскільки Візантія, як міцна на той час держава, забезпечувала зовнішню підтримку й безпеку Київській Русі.

³ Науково і яскраво цей вплив показаний у відомій роботі М.Вебера “Протестантська етика і дух капіталізму” (1905 р.).

суспільства є вичленовування з безлічі різного роду факторів і явищ, що впливають на хід розвитку суспільних процесів, тих соціальних констант, орієнтація на які дає можливість забезпечити стабільність і динамічну рівновагу соціальної системи, її ефективний захист від загроз і небезпек [143, 179, 185].

Проблеми конкретних проявів архетипів неодноразово торкалися різними авторами. Їхні оцінки і висновки представляють певний інтерес у контексті даної проблеми. Так, К.Юнг у своїх висновках приходив до думки, що можливість наукового розуміння архетипу пов'язана з багаторазовими спостереженнями й аналізом світової літератури. Він вважав, зокрема, що “велике мистецтво завжди запліднювалося міфами”, пов'язаними з “несвідомим символічним процесом”; у них споконвічно відображаються прояви людського духу. Вчений вважав також, що архетип, згідно зі своєю інстинктивною природою, лежить в основі почуттєво забарвлених комплексів, є реальною психічною передумовою релігійних поглядів і виявляється в релігійних переконаннях. Будучи явищем об'єктивним, вони “заявляють про себе у формі неприйнятних свідомості почуттів, емоцій, імпульсів і сновидінь, які відбуваються ненавмисне, але до влади яких людина попадає об'єктивно” [619, с. 92, 93, 154, 165].

Послідовники К.Юнга знаходять реальні прояви архетипів у психологічних настановах і соціальній поведінці людей, а також у релігії і культурі, підкреслюючи при цьому важливість уважного ставлення до архетипів і вміння розпізнавати їх для практичної діяльності і подолання небезпек. “Тільки свідоме відношення до архетипів і вміння розпізнавати їхні характерні ознаки, – пише В.Одайник, – може бути гарантією того, що їхній корисний зміст отримає об'єктивне вираження, а небезпечні властивості будуть приборкані і поставлені під контроль” [402, с. 142].

Соціальні архетипи безпосередньо пов'язані з національною психологією, типовими рисами народного характеру і знаходять своє конкретне вираження в національних традиціях і культурі. Традиція виступає як вираження архетипічного в суспільному житті, а тому й як міра стійкості соціальної системи перехідного типу. Згадаємо судження Л.М.Гумільова, що антиентропійний процес у суспільстві “регулюється керуючими системами, які використовують запаси інформації, що передаються у спадщину. У нашому випадку, – відзначав вчений, – роль керуючих систем відіграє традиція, що однаково взаємодіє із суспільною і природною формою руху матерії” [134, с. 103].

Соціальні архетипи часто пов'язуються як з “побутовою культурою соціальної взаємодії”, так і з “звичними цінностями, які не обговорюються”, з “писаним правом”, а також з ідеологією [383, с. 73-74]. Незважаючи на значні розбіжності у розумінні видів прояву соціальних архетипів, цілком очевидно, що в більшості випадків автори досліджень у даній галузі звертаються до традиції як до провідної складової розглянутих феноменів.

К.Касьянова у своєму дослідженні обґрунтовано зауважує, що соціальні архетипи можна розглядати як “почуття-уявлення в національному характері”, вважає їх тими елементами, які вкорінені в “національній душі”

[271, с. 32, 117]. При уважному розгляді виявляється, що соціальне цілепокладення, яке безпосередньо пов'язане з архетипами, знаходить свою підставу в культурі суспільства, в його історії. Цікаво і те, що прихильність до традицій, постійне звертання до минулого є істотною рисою національного характеру будь-якого народу, а сам народ виступає як носій і охоронець національної пам'яті [176, 192, 248, 379, 429]. Усе наведене вище спонукає до пошуку типових проявів архетипів у сфері традицій, що виявляються, насамперед, у національному характері і культурі. Це дозволяє, зокрема, ще раз звернутися до двох основних складових розглянутих явищ (природно-психологічних і культурно-ціннісних) які лежать в основі соціальних архетипів і пролонгувати їх на сферу забезпечення національної безпеки.

Як уже відзначалося вище, архетипи містять у собі глибинні властивості сприйняття світу тими чи іншими соціальними спільностями, у тому числі великими етнонаціональними групами. Не випадково одні й ті ж події в житті по-різному сприймаються різними народами. По-різному реагують етносоціальні спільності на загрози безпеці, на ті чи інші соціально-політичні конфлікти, не однаково вони переносять тягарі соціально-економічних криз; їхнє ставлення до ролі держави в регулюванні суспільних процесів може відрізнятися дуже принципово; різним є сприйняття в очах народів політичних лідерів, розуміння їхнього місця в соціально-політичному житті та ролі у системі забезпечення безпеки. Ця “неоднаковість” у сприйнятті й поведінці людей і є, насамперед, результатом впливу соціальних архетипів [185, 246, 383]. Слід зазначити також, що способи сприйняття навколишньої дійсності залишаються принципово незмінними протягом тривалого історичного часу. Так, наприклад, і сьогодні мова може йти про специфіку ціннісного християнського світорозуміння і світовідчуження, що виникло ще в середині I століття. У найбільш цілісному вигляді архетипи реалізуються і виявляються в історично визначених культурно-цивілізаційних утвореннях, що представляють собою довгострокові і стабільні феномени. Отже, архетипи виступають як такі стійкі сутності, що визначають основи різних соціальних спільностей і додають їм особливих неповторних якостей і рис.

Ще раз звернемося до зазначеного вище стосовно того, що архетипи найяскравіше виявляють себе в традиціях. Саме через традицію як “історично складений конгломерат системи ідей, правил, законів поведінки, взаємовідносин” [429, с. 9] тощо закріплюється і зберігається самобутність культур, виражаються якості суспільної психології народів, їхні релігійні почуття, фіксується трудовий етнос, виявляються характерні риси побуту, етики, моралі, відношення людини до природи тощо [243, 634, 636]. Таким чином, можна вести мову про культурні і політичні архетипи, виробничі архетипи, архетипи, виражені у трудовій етиці, архетипи поведінки, моралі, екологічні (як спосіб відношення людини до природи), архетипи безпеки та інші архетипи, що виявляються і реалізуються у відповідних традиційних формах людської діяльності. Як відзначав К.Юнг, “архетипів є рівно стільки, скільки є типових життєвих ситуацій” [619, с. 78]. У своїй сукупності соціальні архетипи (константи) складають те своєрідне “ядро” народу, нації,

руйнування якого призводить до лабільності, до посилення впливу небезпек, втрати стійкості людського співтовариства й у результаті до його розпаду.

Отже, конкретні прояви архетипів фіксуються в традиціях. Варто підкреслити при цьому, що традиція виявляє себе не як деякий національний колорит, особливість чи етнографічна своєрідність того чи іншого народу, а насамперед як явище, типове для даного соціуму. Традиція – це явище наступності в часі. Для неї характерна повторюваність, історична стійкість, об'єктивність. Традиція, у якій виражається соціальний архетип, є величезною силою. “Люди самі роблять свою історію, – писав К.Маркс, – але вони роблять її не так, як їм здувається, за обставин, що не самі вони вибрали, а які безпосередньо є в наявності, дані їм і перейшли від минулого” [358, с. 119]. Сила, стійкість і об'єктивність традицій вимагає відповідного до них відношення. Як справедливо відзначається в одному з досліджень, “міжнародний досвід свідчить, що зіткнення політики і політичних рішень із традиціями найчастіше закінчується перемогою традицій, у всякому разі, знеціненням політичного рішення” [361, с. 139].

У своєму концентрованому вигляді архетипи закріплюються в культурі суспільства, яка, безсумнівно, являє собою специфічно-інтегративне явище, що розкриває якісну сторону соціальної реальності. В культурі, немов у фокусі, проявляються як процес виробництва, так і характер цінностей, які склалися в суспільстві, відносини, що виникають у цьому процесі, способи освоєння національної спадщини, поширення й передачі інформації і культурних цінностей. Культура виражає якість суспільного життя, тому вона не може бути виявлена за допомогою виключно кількісних характеристик. Отже, судження про “високий” чи “низький” рівень культури не завжди є коректними з точки зору науки і мають потребу в уточненні. Мова повинна йти, насамперед, про конкретні типи культури, оскільки соціальні архетипи як фундаментальні константи визначають якісний стан не тільки соціальної сфери, але і всієї соціальної системи, відображають одну з найсуттєвіших сторін культурно-цивілізаційних основ суспільства [143].

Найважливішими складовими культури є індивідуальні настанови і групові орієнтації людей, сукупність поведінкових актів і життєвих моделей, зразків і способів суспільної діяльності. Вони містять у собі також історично сформовані суспільні інститути (як вираження творчості в соціальній сфері), а також принципи й усталені способи їхнього функціонування. Особливості функціонування соціальних інститутів суттєво залежать від укорінених у суспільстві архетипів. Оформляючись ззовні законами і домінуючою ідеологією, соціальні інститути в той же час формуються зсередини, відповідно до стійких моделей поведінки на базі сформованих архетипів. В основі культури, безсумнівно, лежить система духовних цінностей, що відповідають змісту даного культурно-історичного типу суспільства. У соціальній системі транзитивного типу постійні величини (константи) забезпечують стійкість перебігу складних і протирічливих процесів суспільного життя; їхнє збереження є гарантією цілісності й визначеності суспільних систем, їх безпеки, умовою ефективності антиентропійних процесів.

Як уже відзначалося, стан стійкості соціальної системи стосовно зовнішніх і внутрішніх несприятливих впливів визначає і характеризує безпеку суспільства, особистості і держави. Тому забезпечення безпеки соціуму пов'язане, у першу чергу, з виявленням факторів соціальної визначеності і цілісності, вичленовуванням тих суспільних компонентів, захист яких є пріоритетним. Втрата визначеності і стійкості суспільної системи або іншої значної спільності людей означає, насамперед, втрату нею своїх соціальних архетипів, розпад ядра даної спільності [167, с. 69-78]. Отже, державна діяльність (політика) у сфері безпеки повинна бути зорієнтована на опрацювання системи заходів для збереження і зміцнення постійних елементів, констант соціальності. Іншими словами, мова йде про діяльність, спрямовану на утримання якісної визначеності суспільної системи і її основних складових [199, с. 75-82; 171, с. 22-24]. Звідси випливає також, що та діяльність, що ігнорує сформовані в суспільстві соціальні архетипи або спрямована на їхнє радикальне ламання, являє собою серйозну небезпеку, призводить до послаблення (руйнування) ядра даної соціальності, підриває основи безпеки особистості, суспільства і держави.

Отже, не потребує доказів, що взаємодія між ментальністю людей і сферою національної безпеки існує. Але такий прямолінійний зв'язок порушується, коли ми робимо спробу провести більш серйозний аналіз і заглибитися в пізнання механізму взаємодії між ментальністю та безпекою. Цілком зрозуміло, що ментальність є в цілому статичне відображення влади. Можна навіть стверджувати категорично, що сама ментальність майже не змінюється. Вона ніби архетип, за К.Г.Юнгом, що несе в собі якусь глибинну інформацію, що врешті рещт "оживає" в кожному новому поколінні і це відбувається на протязі десятків та сотень років. Таким чином, архетипи й ментальність можуть розглядатися як базові константи буття соціальних суб'єктів у контексті безпеки.

Сьогодні в країнах західного типу цивілізації поширюється ідея громадянського суспільства. Вона несе в собі вдало сформульовану потребу людини в свободі, рівності, братерстві, справедливості. Ці потреби зовсім не є новими. Так чи інакше, вони сформульовані в головних світових релігіях, над ними працювали філософи за стародавніх часів, Нового часу й Новітнього. Концепція громадянського суспільства (праці Н.Бусової, Л.Гапоненка, Р.Димерця, Т.Наумової та інших)¹ [85, 93, 105, 127, 211, 388, 521], яка переборює вади державності та самоврядування, наприкінці ХХ століття розповсюджується у країнах усього світу і надзвичайно сильно впливає на менталітет людей.

Зрозуміло, що зміни в суспільному устрої держав перехідного типу не відбуваються тільки спонтанно, "знизу", або, як це було в марксистському тлумаченні, народні маси змінюють історію. Ці зміни провокуються елітами всіх країн. Саме еліти спроможні формулювати раціональні конструкції

¹ Стосовно концепції громадянського суспільства сьогодні існує надзвичайно велика кількість праць різноманітного гатунку. На нашу думку, саме у працях наведених дослідників концепція громадянського суспільства найбільшою мірою відповідає обраній концепції висвітлення даної теми.

співвідношення держави, громадянського суспільства та демократії. І, коли такі конструкції у вигляді ідей, що відповідають потребам населення, з'являються на світ, тоді відбуваються зміни в житті країни. Згадаймо, як відбувалася в СРСР “Перебудова”. Спочатку елітою була сформульована необхідність докорінно змінити життя і прискорити темпи розвитку економіки та інших сфер життя. Коли ця ідея була сприйнята людьми, тоді і відбулася корінна зміна людського життя, а ця зміна внесла в ментальність жителів регіонів СРСР нові риси. І хоча ментальність є надзвичайно консервативною, все ж зміни відбуваються. Очевидно консервативність, статичність ментальності залежить не тільки від наявності можливостей для мислення кожним індивідом, а й “мислення” за готовими рецептами державних спеціалістів. Адже мислення як необхідний атрибут громадянина неможливе, якщо відсутні різноманітні зразки, сценарії, схеми уявлень, ідей, теорій в тих чи інших сферах людського життя та суспільних устроїв, в яких це життя відбувається. Є всі підстави стверджувати, що коли мова йде про взаємодію ментальності та безпеки, тоді слід бачити цей процес в більш широкій картині людського буття [143, 198, 193, 178, 179, 189]. Це можна зробити через розкриття картини функціонування всієї владної структури країни, про яку ведеться мова, і регіону, який досліджується.

Що ж стосується дослідження суспільства перехідного типу і дії в ньому владних структур, то слід установити ті опорні точки, з яких ведеться дослідження. В нашому випадку є декілька таких методологічних опор, з яких ми могли б досягнути ідею розвитку громадянського суспільства в перехідних соціальних системах та її впливу на ментальність конкретних суспільних утворень. Розглянемо цю проблему на декількох рівнях.

Існують точки зору, що громадянське суспільство з одного боку – рух, а з іншого – інституція [311, 355, 564, 575]. Перше – як своєрідний процес установлювання громадянського суспільства, через який воно власне створюється; друге – запровадження, інституціональна його версія. Але співвідношення між цими формами не співпадає за часом. Деякі форми інституціоналізації припускають виникнення рухів, ініціатив, які в свою чергу не ставлять за мету перетворитися в установи, тоді як для інших – це головна мета і між такими формами існує різниця, яка виплескується або як революція, або як громадянська непокора. Отже, з такої точки зору громадянська непокора поєднана з суспільними рухами або ініціативами, репрезентує зовнішні межі колективних дій всередині громадянського суспільства й значно відрізняється від громадянського суспільства, яке організоване як рух.

На рівні політики досвід здійснення перехідних процесів в країнах з активними суспільними рухами навчає тому, що одне громадянське суспільство не може зробити зміну правлячих режимів. Це відбувається тому, що в ході боротьби за владу всі дії зосереджені в руках еліт, які, як правило, недовірливо і негативно ставляться до ініціатив знизу, але досвід показує, що в ході революції і пореволюційних перехідних процесів має місце переміщення дій на рівень політичних еліт, контреліт або ж політичних партій. Тільки ці партії та еліти можуть вести переговори та вирішувати

стратегічні задачі, складати угоди і розробляти погодження з елітами минулих режимів. З цього витікає, що в перехідні періоди існує два рівні життя суспільства – громадський та політичний. Є всі підстави вважати, що від взаємодії цих рівнів багато в чому залежать майбутні перспективи розвитку як демократії в країні, так і системи забезпечення національної безпеки.

Але взаємодією між громадським і політичним рівнями життя суспільства справа не закінчується, якби того не хотілося багатьом політикам. Аналогічно необхідно відрізнити і економічне суспільство, яке виділяється на основі форм власності, і суто економічні асоціації, коли і перші, і другі відрізняються від політичного суспільства. Політичне суспільство виділяється на основі виборчого права і політичних партій, які відрізняються від громадянського суспільства, а те, в свою чергу, виділяється на основі прав в галузі комунікації, і воно теж відрізняється від громадських асоціацій та рухів, без яких громадянського суспільства не існує. Зрозуміло, що така конструкція розуміння громадянського суспільства відрізняється від традиційного дуалізму – держава і суспільство, до якого так звикли наші люди.

Коли ми переходимо на методологічний рівень аналізу понять концепції громадянського суспільства, нас знову-таки переслідують смислові невизначеності, особливо, коли бажаємо отримати відповідь на запитання, що ми маємо мірним чи показним громадянського суспільства? Найперше, що спадає на думку, це те, що асоціаціям, спілкам, групам на місцевому рівні надають стабільність основні права і свободи (об'єднання, збори, свобода слова і приватного життя), а також те, що вони здійснюють свою діяльність в рамках нормативної логіки чи моралі, але тут же виникає проблема, що вся громадськість існує в сферах суспільства – науці, мистецтві, юриспруденції, філософії, релігії і т.д. – доступ куди не може бути демократичним за своєю суттю. Окрім цього, різні асоціації не є одного і того ж рівня, вони різні за масштабами, логікою, за характером організації, інтересами, потребами в самоствердженні і т.д. Далі потрібно відзначити те, що різні партії мають свої погляди на розвиток і формування громадянського суспільства, при цьому ці погляди, виражені в концепціях, можуть істотно відрізнитися майже до протилежностей. Отже, в результаті аналізу публікацій дослідників даної проблеми (Н.Бусової, Л.Гапоненка, Л.Мамута, І.Хижняка та ін.), стає зрозумілим: що таке громадянське суспільство – питання, на яке важко відповісти просто, але важко знайти і складне пояснення [85, 105, 127, 355, 575, 610]. Але коли мова йде про громадянське суспільство, незмінним залишається уява про його процес, в якому кожен акт самоствердження та ініціативи окремого індивіда та групи є незаперечним фактом і, як тільки в країні посилюється політична влада і закріплюється право владних інституцій як єдиних носіїв ментальності, тоді громадянське суспільство терпить крах і ментальність жителів, що проживають в такому суспільстві, стає статичною. Саме розвиток ініціатив, воління до самоствердження кожного громадянина і наявність умов для такого самоствердження є підґрунтям до змін ментальності населення, причому не просто анархічного

бажання, яке проявляється поза рамками закону, а ментальності, що визначається саме національними традиційними ознаками.

Динамічні зміни в проявах ментальності населення починаються “зверху”. Все починається з того, що групи, які займають високе становище в управлінській структурі, як правило, ставляться до ідеї громадянського суспільства з великою підозрою, хоча в умовах “масової демократії” роблять спробу спрямувати її в потрібне їм русло і використати для контролю над політичним процесом.

Програми більшості демократичних і недемократичних рухів сходяться в тому, що виборці в процесі виборів визначають як склад представницьких органів місцевої влади (самоврядування), так і спрямованість їх виконавчих установ в залежності від своїх політичних переваг. Але, насправді, реалізація гасла забезпечення безпеки залежить від соціальної бази партії та ментальності соціальних суб’єктів.

Як свідчать результати проведених автором попередніх досліджень, на регіональному рівні на стан безпеки і динаміку ментальності впливає певне протиріччя теорії і практики забезпечення безпеки [143, 198, 193, 178, 179, 189]. Тут виділяються такі фактори, як різноспрямовані тенденції співвідношення чисельності “корінних” національностей та “некорінних”; наявність двох і більше мов на території регіону; різниця у виробничій інфраструктурі (в одних регіонах розвивалась важка промисловість, в інших – легка і т.д.); зміни в ієрархії управління (одні підприємства підлягали місцевій владі, інші – центральній) тощо. Протягом останніх 70-ти років політичні еліти деяких країн випробували декілька варіантів організаційної тактики – від “трудової сукупності або асоціації” (Німеччина, Берлінська угода 1918 року) до “співучасті в управлінні” (“Закон про участь найманих робітників в управлінні виробництвом”, ФРН, 1976 рік), від доктрини “людських відносин в промисловості” (США, 1930 рік) до сучасних ідей “виробничої демократії”. Юридичне закріплення ці ідеї знайшли в законодавстві більшості розвинених капіталістичних країн – Норвегії, Франції, ФРН, Швеції, Італії та інших.

Спроби впровадження принципів безпечної життєдіяльності подекуди мають зовсім інші наслідки, ніж ті, на які вони зорієнтувалися спочатку, оскільки механізм управління, що склався, і ті групи, що його підтримували, можуть викликати захисну реакцію. Пояснюється це тим, що необхідність підтримувати свої елітні інтереси (які є похідними від ментальних, архетипових) повинна стабілізувати систему відносин, інакше її розлад загрожує її власному існуванню.

В контексті викладеного вище слід зазначити, що прояви деяких архетипів і особливостей ментальності того чи іншого народу є протирічливими. З одного боку, вони не сприяють зміцненню національної безпеки, особливо якщо народ є багатонаціональним (поліетнічним) [143]. У такому випадку, як свідчать публікації В.Ананьїна, Н.Беліцер, В.Котигоренка, І.Патлаха та інших, характерні особливості того чи іншого етносу в умовах трансформаційних процесів обов’язково актуалізуються, протиріччя між ними загострюються, що в результаті здебільшого

призводить до міжетнічної (міжтериторіальної) конфронтації, громадянських воєн [11, 45, 218, 302, 424]¹. Безперечно, що за таких умов досягнення єдності стосовно розуміння необхідності у забезпеченні національної безпеки в межах суспільства (держави) є проблематичним. З іншого боку, природна інерція соціальних архетипів і ментальності (в усіх її позитивних і негативних проявах) дозволяє зберегти той необхідний рівень стабільності соціальної системи, яка надає підстав здійснити перехід від попереднього типу суспільства (тоталітарного, авторитарного, закритого тощо) до істинно демократичного. Крім того, якщо народи мешкають поряд достатньо великий в історичному вимірі проміжок часу і не мають серйозних протиріч у стосунках, то в ментальних матрицях цих народів проявляється толерантність, яка сприяє забезпеченню національної безпеки.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що складність проблеми, пов'язаної із соціальними константами взагалі й архетипами та ментальністю, які виявляють себе у сфері безпеки зокрема, полягає, насамперед, у труднощах визначення і виділення тих явищ і типових рис суспільного життя, що виражають неповторні і невіддільні від даного народу якості. Почасті вирішення цієї проблеми лежить на шляху аналізу національного характеру народу як державотворчої нації в тій чи іншій країні трансформативного типу, що виявляється в тих національних традиціях, які безпосередньо впливають на ефективність забезпечення національної безпеки.

2.4. Національна безпека трансформативних суспільств в контексті варіативних факторів впливу

Сучасний світ продовжує жити за законами сили, де силі, особливо воєнній, приділяється якщо не головна, то дуже важлива роль. У зв'язку з цим потрібна підвищена увага до факторів, які за умов збігу

певних обставин можуть призвести до появи загроз національній безпеці держави. Виникнення широкого спектру факторів, що загрожують безпеці транзитивних суспільств, з необхідністю вимагають здійснення їх структуризації, виявлення домінант в сучасних умовах, ранжування їх за ступенем заподіяння можливого збитку національним інтересам держави тощо.

¹ Феномен громадянських воєн другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. перетворився у постійний чинник світової політики. Якщо за період 1480-1941 рр. з 278 великих воєн 200 були міждержавними і лише 78 – громадянськими [662, с. 651], то в 1946-1965 рр. з 54 конфліктів лише 16 були міждержавними, а 26 – внутрішніми [629, с. 12].

З 32 збройних конфліктів, що сталися на території колишнього Радянського Союзу за останні 10 років, 28 були пов'язані з проблемою вирішення територіальних претензій. За оцінками західних військових експертів, тільки на території колишнього СРСР у близькому майбутньому є можливість виникнення приблизно 85 збройних конфліктів з територіальних і міжетнічних причин [542, с. 65].

Проблемам факторів впливу на стан національної безпеки присвячено чимало праць від європейської класики до сучасних, у тому числі й вітчизняних, наукових розробок у різноманітних галузях соціального знання – соціології, філософії, економічної теорії, політології, теорії державного управління. Особливо активно розробка даної проблеми здійснюється з другої половини ХХ століття, зокрема такими представниками вітчизняної та західної наукової парадигми, як В.Казаков, В.Картавцев, М.Кулініч, У.Перрі, М.Требін, С.Телбот, С.Хантінгтон, А.Щуровський, В.Яценко та ін. [57, 59, 60, 258, 269, 312, 540, 546, 574, 638, 651]. Інтерпретація факторів впливу на стан національної безпеки останніми роками стала надзвичайно популярною і використовується настільки широко і всебічно, що досить часто буває неможливим усвідомити їх сутність. Тому виникає необхідність певною мірою конкретизувати сутність і зміст найважливіших варіативних факторів впливу на стан національної безпеки суспільств транзитивного типу в економічній, соціальній, духовній та політичній сферах життєдіяльності суспільства [167, 179, 180].

У межах даної проблеми насамперед виникає необхідність зупинитися на деяких методологічних питаннях, без попереднього розгляду яких конкретний аналіз варіативних факторів може бути істотно ускладненим. По-перше, це питання про співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів, що створюють політичні ускладнення й загрози безпеці. По-друге, це проблема критеріїв виділення суттєвих варіативних факторів як найважливіших, таких, що впливають на політику, й визначення їхніх безпечних параметрів.

Ведучи мову про співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів, які впливають на стійкість соціальної системи, слід зазначити ту обставину, що при їхньому аналізі виникають численні труднощі. Так, зокрема, існують полярно протилежні точки зору в оцінці основних причин і сил, які викликали глибокі кризові явища, які спричинили розпад СРСР, а також численні загрози й конфлікти, різке зниження рівня безпеки особистості, суспільства й держави як в Україні, так і в інших країнах перехідного типу [8, 352, 356, 480, 496 та ін.]. З одного боку, головною причиною такого роду системної кризи є фактори внутрішнього порядку, з іншого – зовнішній тиск, діяльність ворожих міжнародних сил. Іншими словами мова в даному випадку йде про пріоритети зовнішніх і внутрішніх факторів, які можуть викликати суспільні потрясіння й конфлікти, про ті суттєві варіативні фактори, що відносяться до сфери зовнішньої та внутрішньої політики [167, 179, 180].

Ускладнення в аналізі подібних процесів пов'язані насамперед з тим, що в даному випадку розглядаються різні рівні існування й функціонування соціальної системи, а саме її макро- та метарівні. Суспільна система, взята як ціле, на макрорівні функціонує відповідно до внутрішніх процесів, що відповідають її внутрішній органіці; у той же час вона (система) існує й розвивається на рівні міжнародних взаємозв'язків і структур і являє собою частину світової системи (метасистеми). Зовнішньо- і внутрішньополітичні процеси протікають не ізольовано, а у певному взаємозв'язку, так чи інакше взаємодіючи один з одним. У той же час, науковий аналіз вимагає

диференціації зовнішніх і внутрішніх аспектів функціонування розглянутої соціальної системи, що неминуче викликає відомі протиріччя у висновках навіть таких авторитетних дослідників, як О.Беткевич, І.Бідзюра, В.Богданович, В.Волкова, М.Згуровський, О.Маначинський та ін. стосовно причин її дестабілізації [54, 65, 69, 78, 98, 242, 256].

На результати аналізу такого роду проблеми безсумнівно впливає відома традиція розгляду діяльності зовнішніх сил як головної загрози національній безпеці¹. Більше того, у ряді випадків абсолютизації зовнішньополітичного фактора в сфері безпеки сприяли деякі умоглядні висновки, засновані на історичних аналогіях. Як слушно замічено у публікаціях С.Алехновича, Д.Корнілова, В.Манілова, М.Попова, А.Смелянцева, Ю.Яковця та інших, що ритми політичних криз і спроб соціально-політичного реформування в історії багатьох держав нерідко сполучені з зовнішніми викликами і зовнішньополітичними ускладненнями [8, 296, 356, 439, 480, 623]. Дійсно, суспільно-політичній кризі кінця 50-х років XIX ст. (яка безпосередньо позначилася й на українському народіві) і реформам імператора Олександра II передували невдачі царської Росії в Кримській війні, перша російська революція, введення обмеженої конституції і столипінська реформа можуть бути осмислені як наслідок програної війни з Японією, а крах самодержавної Росії, революційні події 1917 року і громадянська війна – виключно як результат ряду поразок російської армії в першій світовій війні. У деяких публікаціях можна зустріти думку про те, що так звана “перебудова” й швидкий розпад Радянського Союзу пов’язані з військовою присутністю в Афганістані, яка викликала певну міжнародну ізоляцію СРСР. У такий спосіб підводиться деяка фактологічна база під тезу: *Post hoc ergo propter hoc*². В результаті складається категоричне судження про жорстку детермінацію політичних потрясінь і спроб реформ в посткомуністичних країнах загрозами ззовні [548].

Однак і дійсний історичний досвід, і сучасна суспільна практика свідчать про більш складне співвідношення факторів зовнішньо- і внутрішньополітичного порядку, які впливають на стан соціальної системи транзитивного типу та її безпеку. На прикладі України є безсумнівним, що зовнішній фактор створював постійну загрозу в силу геополітичного положення країни, в результаті умов життя українського народу. Велика територія й велика довжина кордонів, існування на “перетині” різних цивілізацій, на перехресті вікових міграційних і торгових шляхів перетворювали велику рівнину, де зародилася українська державність, в арену тисячолітньої безупинної боротьби.

Варто зазначити, що й на початку XXI ст. зберігається й навіть посилюється зовнішній тиск на Україну, як і на переважну більшість перехідних пострадянських країн. Вся політика Заходу стосовно нашої країни

¹ Цьому, зокрема, сприяла відома теоретична теза, згідно з якою в результаті побудови соціалізму в СРСР зникли внутрішні антагоністичні протиріччя й соціальні конфлікти, включаючи політичні конфлікти на класовому чи національному ґрунті.

² Після цього – значить, внаслідок цього (лат).

перейнята наполегливим бажанням усунути її як потенційну перешкоду культурної й економічної експансії атлантичній цивілізації. Розширення в даний час НАТО на Схід ще раз показує, що не боротьба капіталізму й соціалізму була причиною протистояння між СРСР і Заходом (це лише форма, ідеологічна оболонка протистояння); “нестаріюче” гасло “Drang nach Osten” виражає давні устремління атлантичного Заходу незалежно від того чи йде мова про “імперську Росію”, “комуністичний СРСР” чи про “нові демократичні пострадянські держави”.

Таким чином, зовнішні загрози й небезпеки виступали і виступають в історії транзитивних держав як постійний фактор їх існування, який необхідно враховувати в суспільно-політичній діяльності, однак суспільні кризи й катастрофи все-таки викликалися не стільки зовнішніми причинами, скільки причинами внутрішнього порядку. Отже, зовнішньополітичні фактори, як правило, виступають не як основні причини внутрішніх змін тієї чи іншої соціальної системи, а як своєрідні “каталізатори” в умовах нестійкості самої системи. У зв’язку з цим необхідно самим ретельним чином враховувати ті суттєві варіативні фактори, що пов’язані з зовнішніми процесами та явищами й впливають на функціонування й розвиток соціальної системи. Ці варіативні фактори фіксуються насамперед у геополітичних змінах, а також у ступені тиску зовнішніх факторів на систему. Як свідчать результати філософського аналізу досліджуваної проблеми, до суттєвих варіативних факторів зовнішньополітичного порядку можуть бути віднесені: положення країни в балансі міжнародних інтересів і центрів сили, співвідношення воєнно-стратегічних потенціалів, ступінь економічної інтеграції в системі міжнародного розподілу праці, рівень наукової й культурної взаємодії та співробітництва (включаючи інформаційні комунікації, вимірювані ступенем їхньої взаємної залежності, обсягом і характером одержуваної інформації) і деякі інші [167, 179, 180]. Причому ці фактори необхідно розглядати й враховувати як у глобальному, так і в регіональному аспектах.

Для діяльності в сфері безпеки особливе значення мають ті з них, що, виходячи за певні межі, можуть викликати високий ступінь політичної активності при здійсненні курсу відповідно до національних інтересів країни, спрямованого на незалученість її до міжнародних конфліктів і криз, що надійно забезпечує незалежність і територіальну цілісність держави, права й свободи її громадян. Так, нижньою межею стану воєнно-стратегічного фактора може бути такий оборонний потенціал країни, який дозволяє при нанесенні першого удару з боку потенційного супротивника нанести йому ефективний збиток, що унеможливорює з його боку продовження агресивних дій. Верхня ж межа такого суттєвого фактора залежить від стану економіки, здатності військово-промислового комплексу (ВПК) забезпечити обороноздатність країни без збитку мирним галузям народного господарства. На підставі аналізу публікацій таких відомих дослідників, як В.Барабін, В.Богданович, Б.Жуков, О.Маначинський, В.Ольшевський та ін. і на підставі власних авторських досліджень можна стверджувати, що граничним показником коливань даного варіативного фактора є також такий рівень

розвитку воєнної сфери, який в умовах мирного часу не призводить до мілітаризації суспільного життя, обмеження прав і свобод громадян [39, 69, 164, 161, 230, 405, 431]. Отже, діяльність у сфері воєнно-стратегічної безпеки повинна виходити з критерію “мінімальної достатності” при точній прогностичній оцінці потенційних і актуальних зовнішніх загроз, а не з деяких абстрактних принципів “інтернаціонального обов’язку”, “загальноєвропейського дому” тощо.

Що ж стосується суттєвих варіативних факторів внутрішньополітичного характеру, то їх дослідження й систематизація залежать насамперед від вихідного методологічного принципу й методу визначення взаємозалежних критеріїв [167, 179, 180]. Узяті у відриві від основної методологічної позиції, навіть досить продумані критерії оцінки тих чи інших явищ і процесів не можуть дати адекватного результату. Більше того, вони неминуче призводять до протирічливих висновків, а часом і до оман.

Очевидно, що ефективна діяльність у сфері безпеки суспільств транзитивного типу обов’язково повинна містити в собі усвідомлену орієнтацію на збереження соціальних констант, основною з яких є константа, пов’язана з духовним архетипом. Звідси можна припустити, що серйозну небезпеку для цілісності соціуму представляють різкі коливання в значеннях тих суттєвих варіативних факторів у духовній сфері, що, виходячи за граничні межі, можуть призвести до деградації, радикальних змін чи до руйнування даного архетипу. Не випадково в даний час у дослідженнях з проблем безпеки все більше уваги звертається на її духовну складову (праці Є.Головахи, О.Данильяна, В.Кутирєва, Н.Паніної та інших) [117, 144, 319]. Так, наприклад, О.Макеєв справедливо вважає, що “жодна суспільна система, жодна держава не може нормально розвиватися без системи цінностей, що поєднує її членів. Нація, яка позбавлена своїх цінностей, перетворюється в юрбу” [349, с. 155-156]. При цьому він явно підтримує висновок О.Смоліна, що для сучасних пострадянських держав характерна “найглибша аномія..., тобто руйнування системи норм і цінностей. Причому для країни взагалі й для національної безпеки особливо це, може бути, найважчою втратою з усіх” [498, с. 76, 80].

Є всі підстави констатувати, що основними суттєвими варіативними факторами в духовній сфері, що впливають на стабільність соціальної системи транзитивного типу, є [143, 167, 179, 184, 189]:

1. Моральний стан суспільства. Він виражається в пануючому моральному кліматі, в укоріненні серед переважної більшості громадян стійких етичних принципів і норм, що відповідають їхньому духовному архетипу, у позитивному психологічному настрої, розповсюдженому в даному конкретному перехідному суспільстві. Конкретні параметри цього фактора можуть бути виражені в коливаннях рівня злочинності в країні, а також у конкретних видах девіантної поведінки. Зокрема, на думку П.Сорокіна, моральне здоров’я суспільства (“кількість щастя”) може знайти відображення в такому соціологічному показнику, як число суїцидів у

результаті “розчарування життям” [507, с. 508-509]¹. Вихід даного варіативного фактора за відомі межі може загрожувати фундаментальним основам суспільства транзитивного типу.

2. Стан культури. Взята в самому загальному виді, культура суспільства фіксує в собі певний рівень розвитку даної людської спільноти, її творчий потенціал, досягнення як у матеріальній, так і в духовній сферах життя. В контексті аналізу питання про варіативні фактори в духовній сфері особливо важливе значення має гуманітарна складова культури. Мова йде в даному випадку про пануючі ідеали, про характер масової свідомості, про найбільш розповсюджені релігійні погляди, рівень правосвідомості й загальної культури народу, про стан літератури й мистецтва (якісний і змістовний рівень останніх дає відповідь на питання про те, які потреби, інтереси й суспільні ідеали знаходять вираження у творчій сфері). В укоріненому типі культури знаходять своє вираження ціннісні орієнтації народу й нації.

Одним з найважливіших компонентів культури перехідного суспільства є її політична культура, що містить у собі світоглядний, політико-ідеологічний компонент суспільної свідомості, про що зазначають відомі українські та російські дослідники В.Бурдяк, Т.Денисова, М.Деш, С.Канюков, М.Кастельс [84, 155, 147, 261, 270]. Нормальним є такий стан політичної культури, коли її розвиток носить еволюційний характер, не допускає докорінного ламання сформованого на ментальних засадах типу політичної свідомості й політичної поведінки. Лише в цьому випадку можлива інтеграція в єдине ціле всіх основні груп громадян і збереження стійкості політичної сфери життєдіяльності перехідного суспільства. Важливою умовою ефективного функціонування політичної культури є також підтримка оптимального співвідношення між сформованими в суспільстві субкультурами: вони не повинні переростати в масовидні контркультури, здатні підірвати єдність соціуму. У відомому смислі варто говорити про “когерентність” у взаємодії субкультур і загальної політичної культури як про бажаний для стабільного існування суспільства стан. Узгодження всіх елементів політичної культури з духовним архетипом, що виступає як провідна соціальна константа, досягається в процесі соціалізації, зорієнтованої насамперед на органічне сприйняття громадянами національних цінностей, традицій і норм [184].

3. Стан освіти й науки. Як частка культури суспільства, наука й освіта відіграють самостійну роль і багато в чому визначають не тільки творчий потенціал суспільства транзитивного типу, але й здатність країни до

¹ В Україні, наприклад, від суїциду помирає більше людей, аніж від рук убивць. За останнє десятиліття число суїцидів серед молоді зросло в 3 рази (причому дослідження свідчать, що 80-85% самовбивць – психічно здорові люди). Спробу піти з життя робить кожний двадцятий підліток. Однак, за даними соціологів, офіційна статистика суїциду значно відрізняється від реальних цифр (за різними оцінками в 2-4 рази), оскільки в неї попадають тільки явні випадки. Також ніким не фіксуються випадки невдалих спроб, яких в 7-10 разів більше. Серед найпоширеніших причин суїциду – втрата життєвих перспектив, життєвий нігілізм, бідність, вплив агресивного оточення [214].

самостійного й незалежного розвитку. Освіта й наука виступають як важливий фактор національної безпеки. Справедливою є думка О.Маєєва про те, що “істинна безпека країни з урахуванням прогресу світової цивілізації визначається рівнем розвитку людських ресурсів як основної передумови створення її наукового, економічного, соціокультурного й духовного потенціалу” [349, с. 157-158]. Не випадково видатні досягнення Радянського Союзу в галузі підготовки висококваліфікованих кадрів фахівців і в розвитку фундаментальної й прикладної науки, що дозволили йому здійснити історичний прорив у дослідженні космічного простору, були сприйняті в США як виклик їхній національній безпеці. До 70-х років, коли СРСР лідирував у порівнянні зі США в підготовці дипломованих фахівців, витрати на освіту складали 10-12% національного доходу. Сьогодні такі показники витрат на освіту й науку в Україні, як і в переважній більшості країн транзитивного типу, здаються фантастичними.

4. Стан інформаційного середовища. Даний варіативний фактор багато в чому визначає характеристики духовної сфери суспільства, особливо в умовах становлення “інформаційного суспільства”, де від виробництва, поширення й використання інформації суттєво залежить потенціал країни. Такий висновок з різних точок зору підтверджують численні відомі дослідники: Е.Андрєєв, Г.Грачов, М.Захаров, М.Кастельєс, М.Моїсєєв, Д.Трошин, О.Уткін та ін. [14, 128, 234, 240, 268, 270, 377, 484, 543, 555].

Стан інформаційного середовища залежить від ряду умов: рівня культурно-освітнього й науково-технічного розвитку суспільства, обсягу його інформаційної бази, джерел інформації й змісту інформаційного обміну з зовнішнім світом, спрямованості інформаційних потоків (країна-донор, країна-реципієнт), нарешті, від характеристик провідних засобів масової інформації. Особливу небезпеку для суспільства трансформативного типу представляє “забруднення” інформаційного середовища “західною” недоброякісною продукцією, що розпалює національну ворожнечу, культивує ворожнечу, антикультуру, підриває основи національної самосвідомості й традиційної моральності¹. У цьому плані надзвичайне значення має суспільна та державна діяльність, спрямована на запобігання духовної агресії за допомогою неконтрольованих інформаційних потоків, у першу чергу – з використанням ЗМІ.

Суттєві варіативні фактори у виробничо-економічній сфері безпосередньо пов’язані з виробничим архетипом і впливають на нього. Отже, серед господарсько-економічних факторів, що ведуть до змін, необхідно виділити ті з них, що торкаються соціальних констант у сфері

¹ Вказана спрямованість інформаційних потоків характеризується так званим “нееквівалентним обміном, однією з форм прояву якого є вестернізація, яка в сучасних умовах стала цілеспрямованою стратегією Заходу щодо встановлення свого реального домінування в усьому світі. Як зазначає О.Зінов’єв: “Мета західнізації – довести нікчемні жертви до такого стану, щоб вони втратили здатність до самостійного розвитку, включити їх у сферу впливу Заходу, причому не у ролі рівноправних та рівноцінних партнерів, а в ролі сателітів, або, краще кажучи, колоній нового типу” [245, с. 416]. За даними експертів ЮНЕСКО у галузі організації нового інформаційного порядку, на долю одних тільки США припадає понад 65% потоку інформації, що циркулює каналами комунікацій всього світу [416, с. 9].

економіки. Аналіз таких варіативних факторів, також як і пошук показників економічної уразливості, викликає серйозні ускладнення, про що свідчать численні сучасні теоретичні дискусії з проблем економічної безпеки [18, 53, 64, 107, 225, 432, 586, 611, 619]. Деякими економістами пропонується, зокрема, система “індикаторів економічної безпеки”, що мають кількісні вираження, наприклад, такі як: рівень безробіття, темпи інфляції, гранично припустимий рівень державного боргу, рівень залежності від імпорту тощо¹. Однак при всій важливості такого роду індикаторів в економічній сфері для розуміння загроз національній безпеці вони носять приватний характер і не можуть бути в достатньому ступені використані при визначенні суттєвих варіативних факторів.

На нашу думку, найважливішими показниками, що характеризують основні параметри виробничо-економічної сфери суспільства транзитивного типу й здійснюють принципний вплив на рівень її безпеки, є:

1. Стан самодостатності народногосподарського організму. Самодостатність економічного життя полягає не в його автаркії, заздалегідь заданої замкнутості, а в орієнтації на задоволення розумних потреб переважно за рахунок внутрішніх джерел. На передній план при цьому виходить не критерій конкурентноздатності, а критерій забезпечення населення країни всім необхідним, виходячи з історично сформованих потреб і наявних природно-економічних можливостей.

2. Співвідношення між виробничою й кредитно-фінансовою сферами народного господарства припускає пріоритет виробництва над обігом, виробничого капіталу над спекулятивним. При цьому з точки зору безпеки країни перевагу повинен мати національно-орієнтований капітал і вітчизняний товаровиробник.

3. Стан і рівень державного регулювання економіки визначається не абстрактною схемою, а реальними умовами її існування, функціонування й розвитку з урахуванням насамперед природно-кліматичного й історичного факторів. Багатоукладність економіки при провідній ролі державного сектора в базових галузях народного господарства (“природні монополії”) виступають як об’єктивна необхідність, фактор ефективного зростання виробничої сфери суспільства. Співвідношення різних форм власності при цьому повинно враховувати колективістські традиції народу.

Найвищі темпи економічного росту, як свідчить світова практика, забезпечує багатоукладне господарство при співвідношенні в ньому 70% планової й 30 % ринкової складових. Для індустріально розвинених країн найбільш ефективна модель планово керованої дворівневої економіки, при якій від 55 до 85% обсягу ВВП (внутрішнього валового продукту) базується на загальнонародній, державній чи жорстко підлеглий інтересам держави

¹ Для транзитивних країн СНД характерним є нагромадження величезного обсягу високовідсоткових державних зовнішніх боргів. Так, зовнішній державний борг України на 1 січня 2000 року становив 12,5 млрд. дол. США. Зовнішня заборгованість Росії в 1999 році разом з відсотками досягала 220 млрд. дол. США; Грузії – 1 млрд. 811,4 млн. дол. [542, с. 149]. З кожним роком відсотки помітно зростають в міру настання термінів платежу відсотків за всіма позиками і накладанням штрафів у зв’язку з несвоєчасними виплатами заборгованостей.

приватно-корпоративній власності, а від 15 до 45% ВВП виробляється в секторі приватної, кооперативної та дрібногрупової власності. Для країн перехідного типу, які переживають етап трансформації соціокультурного буття, такі показники будуть дещо іншими. Для України, наприклад, з урахуванням традицій соціального захисту, самодостатності ресурсів, довжини транспортних артерій, кліматичної зони й специфіки наявного виробничого потенціалу, найбільш оптимальним, на думку вчених-економістів, є співвідношення планового і ринкового секторів економіки за обсягом ВВП як 75 до 25%, а на етапі виходу з кризи – 80 до 20% [18, 64, 107, 487]. При цьому плановий сектор має забезпечити національні інтереси, успішне функціонування систем безпеки, довгострокові запаси, науково-технічний прогрес і перспективи розвитку суспільства, а сектор другого рівня – використовуючи контрольовані державою ринкові механізми має забезпечувати задоволення поточних потреб населення й активізацію продуктивних сил суспільства.

4. Стан навколишнього середовища виражає конкретний характер взаємин між людиною й природою. Порушення принципу збереження навколишнього середовища й пристосування людини до неї може призвести до критичного рівня екологічної безпеки [145, 147, 227, 325].

Суттєві варіативні фактори в соціальній сфері є досить різноманітними. В соціології опрацьований цілий ряд показників, які виражають стан системи й вказують на фактори, що впливають на її стабільність [125, 126]. Серед безлічі факторів у цій сфері варто виділити ті з них, які у максимальному ступені співвідносяться з архетипом соціальності:

- Демографічна ситуація (стан). Темпи приросту населення значною мірою виражають загальний соціальний стан у країні: стійкий приріст населення означає впевненість громадян у майбутньому, достатній рівень їхнього матеріального добробуту, ефективне функціонування різноманітних систем життєзабезпечення (охорона здоров'я, охорона материнства й дитинства, комунальне господарство, органи соціального захисту тощо). Зростання чисельності народонаселення позитивно впливає на стабільність розвитку перехідного суспільства і навпаки – його скорочення свідчить про вкрай неблагополучний соціальний стан народу¹.

- Етнографічна ситуація (стан). Для полінаціональних (зокрема, для України) держав цей показник, як вираження найважливішого варіативного фактора, відіграє суттєву роль. Зміни в етносфері багато в чому визначають міжнаціональні (міжрегіональні) відносини, тенденції їхнього розвитку, зміст національної політики.

- Соціально-класова диференціація суспільства. Зміни в соціальній структурі самим безпосереднім чином впливають на стійкість і стабільність соціальної системи транзитивного типу в цілому: різка диференціація

¹ Переважна більшість експертів стверджують, що в руслі європейських тенденцій простежується скорочення населення України. Сьогодні в Україні п'ятирічних дівчаток менше, аніж семидесятирічних жінок, тобто відбувається звужене відтворення населення. Таким чином, до 2025 року може очікуватися скорочення населення України приблизно до 42-х мільйонів чоловік [552, с. 427].

суспільства, як свідчить історична практика, є джерелом глибоких протиріч і конфліктів [148]. Широко використовується в філософсько-соціологічних дослідженнях і наукових прогнозах так званий “децильний коефіцієнт диференціації”, який виражає рівень розриву в доходах 10% громадян, що мають найвищі показники, у порівнянні з 10% населення з найменшими доходами. Відповідно до усталеної думки, гранично припустимий розрив за цим показником не повинен перевищувати 10-кратну величину. Для прикладу зазначимо, що в даний час в Україні й Росії децильний коефіцієнт визначає розрив у доходах між зазначеними групами населення за різними даними від 14 до 34 разів. Поряд з цими варіативними факторами й показниками чималий інтерес при оцінюванні рівня стабільності соціальної системи з точки зору її безпеки представляють тенденції в змінах стосовно процесів маргіналізації, девіантної поведінки, корупції (особливо в державно-владних структурах), організованої злочинності [67, 215, 247, 460, 459].

Особливий інтерес представляють суттєві варіативні фактори в політичній сфері транзитивного суспільства, оскільки вони стосуються найбільш важливої проблеми, розв’язуваної в даному контексті. При цьому варто підкреслити ту важливу обставину, що саме в сфері політики є найбільш ускладненим аналіз власне політичних факторів. Справа насамперед у тому, що політика як суспільне явище носить інтегративний характер і в специфічному вигляді відображає в собі всі ті тенденції, що виникають в інших сферах суспільного життя [581, 582]. Таким чином, політика виступає не тільки як “концентроване вираження економіки”, але і як “концентроване вираження” стану духовної й соціальної сфер. Більше того, суттєві варіативні фактори в політиці детермінуються насамперед змінами в суспільній свідомості, культурі, матеріальному виробництві, соціально-класовій структурі суспільства транзитивного типу.

На розмаїття факторів політичних змін вказують численні сучасні дослідники. Так, на думку О.Макеєва та П.Шарана, “першопричиною змін у більшості випадків служить значна невизначеність”. У той же час О.Макеєв відзначає, що в політиці “серйозні зміни, очевидно, припускають взаємодію технологічних, економічних, демографічних, соціологічних, культурних і політичних факторів”. При цьому особлива увага приділяється “географічним” (геополітичним), культурним і соціально-економічним детермінантам, що викликають зміни політичної системи [349, с. 162-163]. Подібну точку зору про природу політичних змін поділяють багато інших авторів.

Загальне розуміння причин політичних змін ще не дає відповіді на питання про природу суттєвих варіативних факторів, дія яких визначає розвиток політичної сфери, а при відомих значеннях може дестабілізувати стан соціальної системи, хоча й вказує на складність і неоднозначність політичних процесів і явищ. Необхідним є виявлення таких змінних величин (факторів) у політиці, які безпосередньо пов’язані з константами в політичній сфері суспільства і з визначальним їхнім соціальним архетипом.

Як свідчать результати досліджень О.Бабкіної, О.Борисова, І.Кисельова, В.Кувалдіна, В.Молчановського, в основі політичного архетипу переважної

більшості суспільств перехідного типу лежить уявлення про державність, які знаходять своє вираження в могутній централізованій державі, владі, що спирається на моральну силу й моральний авторитет [34, 75, 276, 307, 380]. Згідно з цим, особливе значення в сфері політики мають наступні суттєві варіативні фактори:

1. Сила влади. Сильна влада знаходить свій прояв насамперед у її дієздатності, що виявляється в ефективному управлінні різноманітними політичними й іншими суспільними процесами.

Ефективність влади полягає в її інтеграційних можливостях, у здатності координувати складні процеси у всіх сферах суспільства. Вона аж ніяк не припускає обов'язкової твердої регламентації всіх сторін життя громадян, а полягає в здатності владних структур і всього державно-адміністративного апарату до прийняття оптимальних політичних і управлінських рішень і до їхнього неухильного виконання. Таким чином, ефективність влади визначається, з одного боку, характером і рівнем організації системи державного керівництва і управління, які повинні бути адекватними сформованим формам національного життя. З іншого боку, вона залежить від рівня професіоналізму бюрократично-управлінського апарату, ступеня оволодіння ним сучасними політичними технологіями.

2. Поділ влади. Для переважної більшості пострадянських країн трансформативного типу особливе значення має поділ влади між гілками, з точки зору співвідношення реальних владних повноважень кожної гілки влади. Зниження обсягу повноважень і сили впливу кожної з гілок влади до критично мінімального рівня неминує викликає могутні відцентрові тенденції, чреваті політичною дезорганізацією і розпадом державної єдності¹.

3. Стан влади. Стан влади характеризується рядом важливих параметрів. По-перше, і насамперед – це наявність у правлячого класу (прошарків, політичної еліти) адекватного уявлення про систему національних цінностей і пріоритетів, виражених у політичній (суспільній, державній) доктрині, складовою частиною якої виступає концепція національної безпеки. Політична еліта (істеблішмент) повинна мати національну самосвідомість і виражати правильно зрозумілі національні інтереси; у протилежному випадку влада втрачає здатність до інтеграції й стає небезпечною для суспільства. Так, розкол суспільства може виявлятися й виявлявся в Україні, наприклад, на внутрішньому рівні, виражаючись за словами О.Панаріна, “у процесі денаціоналізації еліти, що не тільки пориває з місцевою традицією, але й ставить під сумнів загальнонаціональну перспективу як таку” [417, с. 31].

По-друге, суттєвим параметром, що відображає стан влади, є її моральний авторитет. Наприклад, в слов'янській традиції моральність є вищою за легальність; історично авторитет державної влади в Україні, Росії, Білорусії освячувався моральним авторитетом православної церкви, у результаті чого релігійно-моральний сенс життя виступав одним з носіїв

¹ Авторська позиція стосовно наукових підходів до розуміння проблеми поділу й взаємодії гілок влади, а також окремі думки стосовно політичної практики у даному контексті викладена у статтях [191, 196, 200].

владної структури. Більше того, духовно-моральна взаємозалежність світської й духовної влад складала в цих країнах своєрідну систему “стримувань і противаг”, що на Заході виражається в принципі розподілу влади. Стан гармонійної взаємозалежності між державною владою й духовною владою Церкви один з видатних сучасних православних ієрархів і мислителів митрополит Іоанн визначав як “симфонію влади” [349, с. 165].

Відмова від морального начала в політиці, втрата владою морального авторитету призводить до відриву її від народного життя, до різкого падіння легітимності влади та її деградації. Як відомо, про стан влади можна судити за рівнем її легітимності, що виражається у визнанні й підтримці існуючої влади, політичного режиму з боку більшості громадян. Рівень легітимності піддається природним коливанням, однак показник довіри до органів державної влади в суспільстві, як визначають численні соціологічні дослідження, не повинне бути нижче гранично-критичного значення (25% від числа громадян). Одним з конкретних індикаторів моральної деградації влади є показник рівня корупції державно-бюрократичного апарату, зокрема, граничною її межею є зрощування цього апарату з організованою злочинністю¹ [472, 483]. Особливо дорого корупція коштує країнам, які здійснюють посткомуністичний перехід. Адже тут вона “відтягнула громадські гроші від розвитку інфраструктури і соціальних послуг саме тоді, коли потреба в них була найбільшою”, – зазначає відомий американський дослідник С.Гендельман. “Корупція, – вказує далі дослідник, – створює власне порочне коло. Втрата доходів від оподаткування зменшила бюджети, що у свою чергу призвело до вимушених скорочень витрат на правоохоронні органи, митниці й податкові служби, які є найбільш потрібними, щоб подолати кризу. Крім того, хаос і несправедливість, породжені корупцією, штовхають усе більше людей на всіх рівнях суспільства в тіньову економіку, яка спрямовує процес” [643, с. 46]. Тут слід зазначити, що тіньова економіка є частиною економіки будь-якої країни. Наприклад, в економічно розвинених країнах Заходу її обсяг коливається в межах 5-20% валового внутрішнього продукту (ВВП), зокрема у Великій Британії – від 8 до 10%, Франції – від 6 до 8%, Японії – від 5 до 7%, США – від 10 до 15%. В пострадянських країнах частка тіньової економіки перевищує половину ВВП, наприклад у Грузії її масштаби оцінюються в 70% [542, с. 148].

Слід особливо зазначити, що аналіз суттєвих варіативних факторів у політиці не обмежується характеристиками в сфері винятково владних відносин, хоча ці відносини складають найбільш суттєве в політиці.

Отже, урахування суттєвих варіативних факторів дозволяє визначити можливості й об’єктивні межі змін у рамках існуючої суспільної системи транзитивного типу, що дозволяють їй зберігати стан динамічної рівноваги. Межі й кількісні показники, а також конкретні індикатори, що дозволяють

¹ За даними міжнародної неурядової організації “Transparensy International” з 90 включених до аналізу корупції країн колишні радянські республіки посідають 6 з 16 останніх місць (список очолюється країнами з найнижчим рівнем корупції). Молдова, Вірменія й Узбекистан займають 75, 76 і 79 місця відповідно. Росія займає 83, Азербайджан – 87, Україна – 88 місце.

простежити припустиму амплітуду коливань (“межі можливого”) у значеннях розглянутих факторів, визначаються переважно емпіричним шляхом на основі теоретичних уявлень про тенденції й спрямованість факторів змін. При цьому варто враховувати ту обставину, що кожна суспільна система має певні відхилення від “норми” у цих значеннях, оскільки загальні закономірності виявляються через специфічні особливості у функціонуванні систем, і тільки їм властиві якості, сформовані в процесі історичного розвитку. Особливою своєрідністю відзначаються ті соціальні системи, які розвиваються в межах різних культурно-цивілізаційних типів. Одним з таких культурно-історичних типів є слов’янська цивілізація, наукове пізнання сутності й своєрідності якої є найактуальнішим завданням для дослідників, які намагаються зрозуміти природу політичних процесів і явищ на вітчизняному ґрунті.

Реальна й ефективна політика в сфері безпеки може будуватися тільки на основі чіткого урахування суттєвих варіативних факторів, знання їхніх основних характеристик і граничних значень.

Таким чином, в той час, коли соціальні константи, будучи вираженням національних архетипів, являють собою вирішальний фактор стабільності соціуму, його політичної системи, істотні варіативні фактори у свою чергу виступають як фактор змін і розвитку в політиці й у суспільному житті в цілому.

Соціальні константи визначають внутрішню природу, базисні основи буття перехідного соціуму. Вони виражають культурно-цивілізаційні характеристики тієї чи іншої суспільної системи, своєрідність і органічну цілісність життєустрою країни, народу, нації. Варіативні фактори пов’язані з тенденціями в еволюції соціальної системи, характеризують її стан у кожному даний момент розвитку.

Вихід суттєвих варіативних факторів за граничні значення викликає кризові явища в межах існуючої системи. Як зазначає відомий російський дослідник О.Медушевський, чим більший спектр цих факторів охоплюють екстремальні значення, тим глибшими й масштабнішими є потрясіння в перехідному суспільстві: від кризи окремої сфери (структурна криза) до системної (загальнонаціональної) кризи [364, с. 3-21]. У тому випадку, якщо радикальні зміни захоплюють соціальні константи, криза переходить у нову якість: ламання соціальних архетипів (цивілізаційного коду нації) переводить системну кризу на рівень соціальної катастрофи з непередбаченими наслідками.

Як зазначалося у попередніх авторських публікаціях, державна діяльність (політика), що виражає національні інтереси, – це політика, яка зорієнтована на розкриття позитивних сторін соціальних архетипів, усіляку реалізацію культурно-цивілізаційного потенціалу нації чи народу, його духовної сутності [171, 179]. Ефективна політика – це політична діяльність, спрямована на суспільний розвиток у межах можливого шляхом соціальної інтеграції на основі національних цінностей.

Однак, державна діяльність (політика) у сфері безпеки, узята в її фундаментальних підставах, не може не мати своєю метою збереження

цілісності соціальних констант як основ соціальності. Отже, основним об'єктом захисту від загроз є ті цінності й норми, які містяться у соціальних архетипах, реалізація яких у всьому духовно-естетичному й матеріальному різноманітті складає суть і зміст національного життя. Стратегія у сфері безпеки максимально повинна враховувати базові цінності, виходити з них, у той час як категорія “національного інтересу”, широко використовувана нині в різних концепціях безпеки, є похідною від уявлень про національні цінності. Життєво важливий інтерес будь-якого народу полягає в прагненні до всілякого розкриття своїх природних задатків і якостей у конкретній культурно-історичній формі, а не в знеособленому виді.

Як висновок відзначимо, що діяльність стосовно забезпечення безпеки в її сутнісному вираженні не може не бути зорієнтована на “утримання” суспільних змін поза їхніми екстремальними значеннями. Можна констатувати, що лише така діяльність є “безпечною діяльністю”. Безпека – це стан перехідної соціальної системи в межах неекстремальних значень її варіативних факторів. Забезпечення безпеки – це процес, пов'язаний із впливами на соціальну систему (насамперед політичними, але також і іншими, у тому числі спеціальними, засобами й методами) з метою утримання її в межах норми. Сама “норма” коливань суттєвих варіативних факторів може бути визначена виходячи з оптимальної відповідності змін (розвитку) і стійкості (стабільності) соціальної системи. Акцентування уваги соціологічних та філософських досліджень на обґрунтуванні та визначенні допустимих меж флуктуацій основних варіативних факторів впливу на стан національної безпеки є перспективним напрямком досліджень у даній галузі. Саме тут і може найбільш адекватно проявитися праксеологічна функція соціогуманітарних наук (зокрема, соціальної філософії), оскільки наукове обґрунтування конкретних умов (факторів), визначених за допомогою філософських та загальнонаукових методів дослідження, може і повинне бути покладеним в основу нормативних документів та діяльності органів державної влади різних рівнів стосовно забезпечення національної безпеки суспільств (держав) транзитивного типу.

Розділ 3.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Загальна характеристика структури системи забезпечення національної безпеки

Незважаючи на певні успіхи окремих наук у дослідженні низки фундаментальних проблем безпеки, поки що не створена

всеосяжна теорія національної, регіональної та міжнародної безпеки, яка б забезпечувала науково обґрунтований підхід до комплексного їх вирішення.

Очевидно, перш за все слід визначитись з розумінням суті системи забезпечення національної безпеки. Проведений філософський аналіз соціально-політичної практики свідчить, що є всі підстави під системою національної безпеки вважати певну сукупність суспільних та державних структур та недержавних організацій, які функціонують у сфері захисту прав та свобод громадян, базових цінностей суспільства від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також підсистема державних законодавчих актів та нормативних документів недержавних (суспільних) організацій. Абстрагуючись від суто політологічного підходу, де система національної безпеки розглядається з точки зору сукупності основних її компонентів (політичної, економічної, інформаційної, воєнної, екологічної, демографічної тощо), в контексті філософського аналізу даної проблеми проаналізуємо основні структурні рівні (сфери) національної безпеки. В умовах соціокультурної трансформації, коли вказані вище основні компоненти є суттєво розмитими, нестійкими, відносними, розгляд системи національної безпеки відносно основних рівневих елементів (особистості, суспільства й держави) є, на наш погляд, найбільш продуктивним і адекватним філософському розумінню даного соціокультурного феномена.

Проведений автором попередній аналіз досліджуваної проблеми [179, 189, 190] свідчить, що система забезпечення національної безпеки будь-якої країни поєднує у собі ознаки загального (рис, які притаманні аналогічним системам усіх країн) і особливого (рис, які притаманні транзитивним соціумам). Причому слід зазначити, що особливі ознаки можна диференціювати на ознаки транзитивності (притаманні всім транзитивним країнам) і культурно-особливі (притаманні тільки для даної країни) ознаки. Є всі підстави вважати, що серед усієї наведеної сукупності ознак для усіх національних систем забезпечення безпеки домінуючими й визначальними є загальні ознаки. Таким чином, з точки зору структури системи забезпечення

національної безпеки можна виділити певні усталені феномени, які можуть бути покладені в основу філософського аналізу даної проблеми.

Основними категоріями, які розкривають сутність і зміст системи забезпечення національної безпеки, є:

–принципи розуміння, побудови й функціонування системи забезпечення національної безпеки;

–суб'єкти системи забезпечення національної безпеки;

–об'єкти системи забезпечення національної безпеки;

–елементи (складові) системи забезпечення національної безпеки;

–риси (показники) зовнішнього і внутрішнього аспектів національної безпеки;

–засоби забезпечення національної безпеки;

–функції системи забезпечення національної безпеки.

Як свідчать практика [145, 147, 235, 292, 292], можна дати ще одне визначення системи забезпечення національної безпеки, під якою доцільно вважати організовану державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, які здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства держави. Така система створюється з метою формування збалансованої державної політики та ефективного проведення комплексу узгоджених заходів щодо захисту національних інтересів у всіх сферах соціального життя.

Філософський підхід до аналізу практичного досвіду різних країн стосовно забезпечення національної безпеки свідчать, що з позицій теоретико-методологічного аналізу в основу визначення загальних підходів до розуміння сутності структури національної безпеки можуть бути покладені наступні принципи [155, 235, 292, 293, 295, 371].

1. *Усі види діяльності стосовно реалізації системи забезпечення національної безпеки мають поліаспектний взаємопов'язаний характер.* Тому створення загальної, здатної втілитися у соціокультурну практику, теорії безпеки (у тому числі й теоретичних викладок стосовно структури системи забезпечення національної безпеки) передбачає тісну інтеграцію різноманітних наук¹. Для методологічно вірного вибору варіанту розуміння сутності структури системи забезпечення національної безпеки необхідне використання системних і комплексних методів дослідження проблем забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави. Причому, як зазначалося у розділі 1, стосовно соціальних систем транзитивного типу доцільним є використання діалектичного й синергетичного підходів в їх поєднанні і взаємодоповнюваності.

2. *Всі рівні організації суспільства і природи пронизані випадковим характером (стохастичністю) й невизначеністю.* Це призводить до неоднозначного відображення у свідомості людей процесів (як природних,

¹ З цієї точки зору в даній монографії різноманітні проблеми безпеки аналізуються автором з використанням філософського, політологічного, соціологічного, культурологічного, психологічного та інших підходів.

так і особливо соціально-політичних), що відбуваються, і, як наслідок, до невизначеності і навіть ірраціональності їхньої реакції на вплив навколишнього світу. Через те, що у кожного суб'єкта суспільства власні цілі та інтереси (які далеко не завжди співпадають з інтересами і цілями інших суб'єктів), їхні активні практичні дії породжують численні конфлікти, в тому числі збройні. В кожного народу своя система цінностей і свій погляд на історію. Створення ж системи міжнародної безпеки (а без міжнародної безпеки зараз не може йти мова про національну безпеку) повинно базуватися на пізнанні загальних механізмів самоорганізації живої матерії і цивілізації як єдиного процесу розвитку матеріального світу з науковим обґрунтуванням на цій підставі раціональних підходів до комплексного вирішення глобальних і локальних проблем безпеки соціосфери, біосфери та їх елементів. Тому загальне розуміння сутності структури системи забезпечення національної безпеки транзитивних країн ускладнене, окрім інших причин, відсутністю у різних суб'єктів суспільства єдиного підходу до проблеми національної безпеки.

3. *Дихотомія між відсутністю суворих законів і закономірностей організації соціальної системи та її розвитку і відносною стабільністю основних елементів і структури системи забезпечення національної безпеки.* Розвиток соціальних систем, особливо в умовах соціокультурного транзиту, є багатовекторним. Це пов'язане з тим, що, з одного боку, умови й способи забезпечення соціальної стабільності, безпечного розвитку значною мірою визначаються також і суб'єктивними факторами, тобто залежать від індивідуальних і колективних інтересів людей. Тому подальший розвиток суспільства, що трансформується, важко передбачити, він може здійснюватись за одних і тих же початкових умов різними шляхами (у тому числі й такими, які можуть призвести до загибелі), як важко передбачити й динаміку розвитку структур безпеки. З іншого боку, сутнісна основа системи забезпечення національної безпеки відрізняється ригідністю, консервативністю, усталеністю основних елементів і структур. Все це суттєво обмежує можливості використання при вирішенні фундаментальних проблем опрацювання сутності й змісту системи забезпечення національної безпеки достатньо добре розроблених методів точних наук і потребує створення ряду нових теорій, зокрема розвитку теорії конфліктів і катастроф, теорії компромісів, без чого неможливе створення сучасного розуміння сутності вказаної системи.

Сучасний рівень розвитку соціально-філософської думки дає можливість виділити такі основні *принципи функціонування* системи забезпечення національної безпеки [20, 362, 436, 517, 519]:

- законність, баланс інтересів особистості, суспільства і держави;
- взаємна відповідальність останніх за забезпечення безпеки;
- взаємозв'язок національної й міжнародної безпеки.

Суб'єктами системи забезпечення національної безпеки є об'єднані цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів державні органи, громадські організації, посадові особи та окремі громадяни, які здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства країни. Ключовим суб'єктом

системи забезпечення національної безпеки є воєнна організація держави, до якої входять усі силові та правоохоронні структури держави [145, 147, 235, 292, 293].

Головними *об'єктами* системи забезпечення національної безпеки слід вважати [145, 147, 235, 292, 293]:

- особистість з усією сукупністю її прав та свобод;
- суспільство з усією сукупністю його духовних та матеріальних цінностей;
- державу (її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність, недоторканність кордонів тощо).

Оскільки, як доводилося у попередніх розділах, забезпечення національної безпеки є системним феноменом, то є сенс вести мову про підсистеми, елементи, складові системи забезпечення національної безпеки.

До *основних елементів* системи забезпечення національної безпеки можна віднести політичну, економічну, воєнну, правоохоронну, екологічну, гуманітарну, демографічну, інформаційну та інші складові [143, 145, 177, 179]. Кожна з них має певну специфічну своєрідність. Разом з тим, усі вони знаходяться в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Всі названі елементи однаково важливі для формування всезагальної, повної, комплексної системи безпеки, але залежно від конкретно-історичних обставин, в силу дії різноманітних факторів, на передній план, набуваючи особливого значення, може виступати та чи інша складова.

В контексті даного дослідження є сенс більш детально зупинитися на політичній, воєнній та економічній складових системи забезпечення національної безпеки.

Не виникає серйозних заперечень щодо тези про те, що суверенний і самостійний розвиток будь-якої країни неможливий без *політичної безпеки*, яка, безумовно, є одним із основних, центральних елементів системи забезпечення національної безпеки. Будь-які обмеження можливостей держави як самостійного, суверенного і активного суб'єкта міжнародних відносин з боку її сусідів або коаліції держав призводять до обмеження її суверенітету, до політичної залежності і не можуть не мати негативного впливу на її функціонування і розвиток і, в результаті, не приносять збитків державі.

Разом з тим, наявність стійкої політичної системи суспільства, політичної організації, яка відображає інтереси його основних соціальних груп, політичного режиму, що реалізує ці інтереси в прийнятних для цих груп формах, сприяють єднанню нації, дозволяють ефективно вирішувати завдання її економічного, соціального і культурного розвитку. Поряд з цим, авторитетні і такі, які користуються підтримкою більшості народу, органи політичного і державного керівництва, спроможні успішно відстоювати інтереси країни і на міжнародній арені, зміцнюючи положення й безпеку держави як самостійного і активного суб'єкта міждержавних відносин.

Як свідчить історія цивілізації, найбільш прийнятною формою політичної організації для забезпечення політичної безпеки є представницька демократія, яка утворює міцну державу. Про це в свій час зазначав видатний

філософ часів англійської буржуазної революції Томас Гоббс. Саме вона, представницька демократія, як вважається, спроможна у найбільш безболісній формі привести різні інтереси в суспільстві до спільного знаменника цивілізованими формами і методами¹.

Звичайно, й інші структурні елементи політичної системи суспільства – політичні традиції, політичні норми, політична культура [97, 243, 305, 321, 347] – здійснюють свій вплив на політичну безпеку країни. Але вони можуть бути врахованими або скоригованими при досягненні балансу корінних інтересів між основними соціальними групами суспільства.

Отже, можна зробити висновок, що функціонування системи забезпечення національної безпеки неможливе без функціонування соціальної структури конкретного суспільства, оскільки саме в цій структурі і через неї формуються і збігаються різноманітні інтереси, що мають витoki як у сфері матеріального виробництва, так і в духовному житті суспільства. Якщо вести мову про сферу матеріального виробництва, то соціальні групи значною мірою відображають систему виробничих, базисних відносин суспільства, що склалися.

Сутність *економічної безпеки* полягає в спроможності держави створювати необхідні матеріальні передумови для всебічного розвитку суспільства, виступати самостійним і рівноправним суб'єктом системи мікроекономічних зв'язків [18, 230, 394, 377]. Найважливішим фактором економічної безпеки, який впливає на всю систему забезпечення національної безпеки, є відповідність системи економічних, виробничих відносин потребам виробництва і економічного розвитку країни. Це, так би мовити, фактор фундаментального, базисного рівня. Без нього не діють усі інші, як, наприклад, наявність сировинних ресурсів, розвиток інфраструктури, кваліфікація робочої сили, рівень розвитку науки і технологій тощо.

Воєнна безпека є, очевидно, одним із основних компонентів, що характеризують зовнішній аспект національної безпеки держави, забезпечити яку покликані її збройні сили. В сучасних вітчизняних розробках даної проблеми домінує підхід, який базується на принципах взаємної безпеки держав шляхом зменшення протистояння до того мінімального рівня, при якому збройні сили сторін спроможні лише обороняти свої кордони [27, 164, 230 та ін.].

Деякі дослідники (Л.Артюшин, В.Барабін, Г.Костенко, В.Ольшевський, М.Попов та інші) під воєнною безпекою пропонують розуміти такий стан міждержавних відносин і обороноздатності держав, при якому ймовірність війни зводиться до мінімуму або протидіє залученню до неї країни [27, 39, 405, 439 та ін.].

Усі наведені та інші елементи системи безпеки знаходяться в тісному діалектичному взаємозв'язку і взаємодоповнюваності. Філософські аспекти їх реалізації та взаємозв'язків детально розглядатимуться в наступних підрозділах даної монографії.

¹ Див. пп. 1.1.

Для більш повного, комплексного розуміння досліджуваної проблеми необхідно проаналізувати сутність системи забезпечення національної безпеки. В контексті даного дослідження цікавим є підхід до розуміння сутності системи забезпечення національної безпеки фахівцями з країн, які є найбільш розвиненими, зокрема, США.

В американських документах під безпекою (security) розуміють умови, які є результатом здійснення оборонних (захисних) заходів, що зміцнюють неуразливість держави щодо ворожих актів або інших видів зовнішнього втручання. Такі безпечні умови, на думку американських теоретиків, досягаються шляхом [291,436]:

–воєнної або оборонної переваги над будь-якою іноземною державою або групою держав;

–створення сприятливих позицій на міжнародній арені;

–створення військового потенціалу, спроможного успішно протистояти ворожим або руйнівним діям ззовні або зсередини, відкрито або таємно.

Згідно з поглядами американських спеціалістів забезпечення національної безпеки досягається шляхом відпрацювання й реалізації так званої “стратегії національної безпеки” (national strategy або national security strategy), під якою розуміють науку і мистецтво опрацювання і використання політичної, економічної і психологічної могутності країни спільно з її збройними силами в інтересах досягнення цілей національної безпеки як у мирний час, так і в ході війни. Існує й інше, більш ємне тлумачення стратегії національної безпеки, а саме – це наука і мистецтво використання національної могутності за усіх обставин з метою досягнення бажаного рівня і виду контролю над протилежною стороною через погрози, грубу силу, непрямий тиск, дипломатію хитрощів та інших можливих засобів, які забезпечують захист інтересів і досягнення цілей національної безпеки.

Таким чином, американський підхід до розуміння сутності системи забезпечення національної безпеки є достатньо цікавим і змістовним, однак він не може, на нашу думку, бути прийнятним у повному обсязі для країн трансформативного типу, оскільки в американських визначеннях поняття безпеки підкреслюється активний силовий аспект забезпечення захищеності національних інтересів при усій можливій багатоманітності загроз, що виникають. Пострадянські ж трансформативні країни, на відміну від США, не володіють достатніми для цього економічними, воєнними, соціальними та іншими показниками. Отже, для країн трансформативного типу особливої актуальності набуває необхідність зміщення акцентів і пріоритетів у забезпеченні національної безпеки із силових на несилові (ненасильницькі) методи.

До числа найважливіших категорій (характеристик) системи забезпечення національної безпеки відносяться її риси, які є основними показниками зовнішнього і внутрішнього аспектів національної безпеки і виступають необхідними умовами або вимогами її існування і збереження.

Зовнішній аспект національної безпеки характеризують такі риси: національний суверенітет, національна незалежність, національні

особливості, територіальна цілісність, непорушність кордонів, державна могутність тощо.

Виходячи з цих рис, можна визначити ступінь розвитку (функціонування) системи національної безпеки конкретної держави (внутрішній аспект).

Внутрішній аспект національної безпеки характеризують такі риси: прогресивність національного розвитку, політична стабільність, демократичний плюралізм, національна єдність, національна злагода, соціальна справедливість, суспільне благополуччя, міцний правопорядок тощо.

У авторському розумінні сутності системи забезпечення національної безпеки особливу роль доцільно відвести визначенню показників її забезпечення, під якими слід розуміти усі можливості суспільства щодо вирішення завдань відвернення війни і забезпечення мирних умов функціонування держави. Система показників забезпечення національної безпеки держави є складною і багатогранною. Існують різні способи класифікації цих показників [33, 47, 48, 86, 79]. Так, зокрема, їх поділяють на внутрішні й зовнішні, об'єктивні й суб'єктивні. Проведений аналіз свідчить, що особливе місце серед інших посідають внутрішні показники. До їх числа можна віднести такі.

В економічній сфері:

- рівень і темпи розвитку виробничих сил;
- можливість використання досягнень науки і техніки у виробництві;
- темпи зростання добробуту;
- можливість участі країни в міжнародній інтеграції;
- характер підготовки кваліфікованих кадрів тощо.

У соціально-політичній сфері:

- характер політичного керівництва суспільством;
- політичний плюралізм, рівність або нерівність усіх членів суспільства;
- відсутність або наявність національного пригнічення або дискримінації;
- ступінь інтернаціональної єдності суспільства;
- рівень розвитку демократії й участі широких мас в управлінні суспільством (державою);
- ступінь забезпечення реальних прав і свобод громадян, спосіб життя населення;
- ступінь довіри та підтримки громадянами державної влади тощо.

У духовній сфері:

- характер пануючих світоглядних та ідейно-політичних настанов;
- ступінь ідейної єдності суспільства;
- рівень ідейно-моральної зрілості громадян;
- характер культури та рівень розвитку освіти;
- можливість доступу до знань та участі усіх членів суспільства у створенні духовних цінностей та засвоєнні досягнень культури тощо.

Результати попередніх авторських філософських досліджень надають підстав стверджувати, що сьогодні існує ряд тенденцій, які можуть сприяти утвердженню перспективних концепцій національної безпеки. До їх числа слід віднести [143, 177, 179, 189, 190]:

- прогресуючі глобалізаційні процеси інтеграції й інтернаціоналізації світової спільноти, які все активніше набувають характеру об'єктивної закономірності глобального суспільного розвитку;
- підтримка й симпатії серед широких народних мас до ідеї без'ядерного, ненасильницького миру незалежно від політичної класифікації їх держав і режимів;
- прогресивна діяльність окремих представників воєнно-політичного керівництва різних держав та інших впливових політичних кіл і сил (істеблішменту) тощо.

Втілення в життя зазначених вище тенденцій надає підстав до оптимізму і надії на здатність і спроможність збереження людської цивілізації.

Наведений вище аналіз сучасних проблем і підходів до визначення сутності системи забезпечення національної безпеки уможливорює філософське узагальнення й виділення в межах концепції наукової розробки даної теми таких основних вузлових моментів філософської рефлексії даного феномена:

- 1) багатомірність і комплексність системи безпеки, яка передбачає наявність у ній множини аспектів (політичного, правового, економічного, міжнародного, гуманітарного, екологічного, воєнного тощо), що відображає відносини і зв'язки, які реально існують у природі і суспільстві;
- 2) зміщення пріоритетів у забезпеченні національної безпеки з воєнних, силових засобів і методів на ненасильницькі, у першу чергу – політичні;
- 3) цілісність, всезагальність і неподільність безпеки, нерозривна єдність її національного і міжнародного компонентів;
- 4) орієнтація світової спільноти на здійснення практичних заходів щодо формування ефективних механізмів відвернення війни, збереження і зміцнення миру.

Як видно, життєво важливі потреби світової спільноти зміщуються у бік політичних засобів забезпечення національної безпеки. Це, передусім, така діяльність держав, яка дозволяє забезпечити мир, вирішити завдання відвернення війни і створення умов для розвитку держави без використання воєнно-насильницьких методів.

Структура політичних засобів у системі забезпечення національної безпеки є складною й багатогранною [39, 79, 95, 96, 349]. На нашу думку, до числа найсуттєвіших політичних засобів доцільно віднести:

- відпрацювання міжнародно-правових норм, концепцій і конкретних програм боротьби за мир і роззброєння;
- укладення угод і договорів;
- політичні консультації і особисті контакти лідерів;
- конкретні практичні заходи щодо роззброєння, встановлення контактів і взаємний контроль над ходом процесу роззброєння;
- народна дипломатія.

Політичні засоби у системі забезпечення національної безпеки мають певну специфіку, свої характерні риси, а саме [39, 79, 95, 96, 349]:

- можливість їх ефективного використання для вирішення найскладніших проблем;

- гнучкість застосування;

- широкий діапазон застосування: від встановлення політичних контактів і переговорів з конкретних питань до кардинального перегрупування політичних сил, глобальних змін характеру політичної ситуації в усій системі світової спільноти;

- інтегруючий і структурно-організуючий по відношенню до інших засобів характер;

- підвищення ролі політичних засобів у міжнародних відносинах, яке виражається у тому, що вони знаходять дедалі більше прибічників серед широких суспільних мас, впливових політичних сил.

Сучасна соціокультурна ситуація у світі характеризується, з одного боку, усвідомленням доцільності віддання переваги політичним засобам вирішення усіх проблем, а з іншого – нарощуванням воєнної могутності світових держав-лідерів, передусім на основі зброї нового покоління (екологічної, інформаційної тощо). Такі особливості сучасної соціокультурної реальності прямо впливають на виявлення характеру взаємозв'язку політичних і воєнних засобів у системі забезпечення національної безпеки. Основними рисами у даному контексті є:

- той ідеал (мету), до якого слід прагнути;

- реально існуючий стан справ у світі, який і сьогодні характеризується використанням воєнної сили.

Перша риса (ідеал) однозначно виражається у ствердженнях про “неприпустимість”, “неможливість” використання воєнної сили. Але в сучасних умовах існують могутні збройні сили потужних держав, іде процес удосконалення озброєнь, у тому числі за рахунок якісних параметрів, використовується, і часом досить ефективно, воєнна сила (Фолклендські острови, Перська затока, Югославія). Світова спільнота перебуває у самому початку перехідного періоду від старого, конфронтаційного, воєнно-силового мислення і створених на такій підставі реальних суспільних структур (держави, збройні сили, воєнно-політичні блоки тощо) до усвідомлення необхідності ненасильницького мислення, створення на його засадах відповідних нових структур забезпечення безпеки і ліквідації старих. А будь-який перехідний період несе в собі риси як старого, так і нового.

Урахування цієї виключно важливої обставини, чітке розмежування ідеалу (мети), до якого слід прагнути, і сьогоднішнього реального стану справ, який значною мірою ще визначається старим, має принципово важливе значення для правильного визначення діалектики політичних і воєнних засобів забезпечення безпеки. Необхідно чітко розуміти, що значення і роль воєнних аспектів буде неухильно зменшуватись по мірі розширення і зміцнення політичних, економічних, міжнародно-правових, гуманітарних та інших факторів безпеки. В той же час воєнна сила, очевидно, ще досить тривалий час буде залишатися одним із матеріальних носіїв і

важливих елементів забезпечення національної і всезагальної міжнародної безпеки.

Цей процес набуває характеру об'єктивної загальносоціологічної закономірності. На початкових його етапах вирішальна роль належить воєнним засобам при допоміжному значенні політичних, далі – відносно рівнозначне значення цих засобів, на наступних етапах – домінування політичних засобів (створення ефективного механізму блокування війн і конфліктів), і, нарешті (в ідеалі), зникнення воєнної небезпеки і ствердження безпеки. З характеру цього процесу витікають деякі основні особливості, які складають діалектику співвідношення політичних і воєнних засобів у створенні й функціонуванні систем забезпечення національної безпеки, а саме:

– пріоритет ненасильницьких засобів не виключає, а передбачає використання в сучасних умовах воєнних засобів і воєнного механізму блокування війни;

– успіх використання як політичних, так і воєнних засобів залежить від їх комплексного застосування;

– успіх реалізації політичних засобів конкретної держави значною мірою залежить від якості її збройних сил.

Збройні сили миролюбних держав (безумовно, при умові їх боєздатності і відповідності сучасному рівню) є могутнім засобом відвернення війни. Саме у цьому полягає їх функція і основна соціальна роль. Доки існує воєнна небезпека, ці держави, розвиваючись у напрямку оборонної достатності, безпосередньо братимуть участь у підтриманні необхідних умов для реалізації сучасної моделі безпеки.

На підставі викладеного вище можна визначити функції системи забезпечення національної безпеки. Аналіз свідчить, що основними функціями є сенс вважати:

1. *Фундаментальну* – створення й підтримка в готовності сил та засобів забезпечення національної безпеки.

2. *Організаційну* – організація й здійснення діяльності стосовно забезпечення національної безпеки.

3. *Управлінську* – управління діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки.

4. *Інтеграційну* – участь у міжнародних системах безпеки.

Перша функція, *створення й підтримка в готовності сил та засобів забезпечення національної безпеки (фундаментальна функція)* реалізується у наступному:

– у створенні правових засад для побудови, розвитку та функціонування усієї системи забезпечення національної безпеки;

– у формуванні організаційної структури системи та державних органів забезпечення національної безпеки, що входять до її складу, у розподілі їх функцій;

– у комплексному забезпеченні життєдіяльності структурних елементів системи забезпечення національної безпеки;

– у підготовці сил та засобів системи забезпечення національної безпеки до їх застосування згідно з призначенням.

Згідно з другою функцією, *організації й здійснення діяльності щодо забезпечення національної безпеки (організаційна функція)*, система забезпечення національної безпеки забезпечує:

- визначення національних інтересів та їх пріоритетів;
- прогнозування, виявлення та оцінку можливих загроз, дестабілізуючих чинників та конфліктів, причин їх виникнення, а також наслідків їх прояву;
- запобігання та усунення впливу загроз та дестабілізуючих чинників на національні інтереси;
- локалізацію, деескалацію та розв'язання конфліктів;
- ліквідацію наслідків конфліктів або впливу дестабілізуючих чинників.

Третя функція, *управління діяльністю системи забезпечення національної безпеки (управлінська функція)*, проявляється й реалізується через:

- опрацювання стратегії й планування конкретних заходів щодо забезпечення національної безпеки;
- організацію і безпосереднє керівництво системою та її структурними елементами;
- оцінку результативності дій, витрат на проведення заходів щодо забезпечення національної безпеки та їх наслідків.

Інтегративна функція – забезпечення участі у міжнародних системах безпеки, включає в себе:

- входження в існуючі та утворення нових систем безпеки;
- утворення та участь у роботі двосторонніх і багатосторонніх керівних, виконавчих та забезпечуючих органів (політичних, економічних, правоохоронних, воєнних тощо);
- розробку відповідної нормативно-правової бази регулювання відносин між державами (суспільствами) та їх взаємодію в галузі безпеки;
- спільне проведення заходів у рамках міжнародних систем безпеки.

Таким чином, система забезпечення національної безпеки створюється для формування збалансованої державної політики та ефективного проведення комплексу узгоджених заходів стосовно захисту національних інтересів у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, інформаційній та інших сферах життєдіяльності суспільства й держави. Система забезпечення національної безпеки є організованою сукупністю елементів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють детерміновану законодавством узгоджену діяльність.

Найважливішими об'єктами системи забезпечення національної безпеки (які здійснюють суттєвий визначальний вплив на всю структуру системи) є особистість, держава й суспільство, сутність яких і діалектика взаємозв'язку в контексті концепції даної теми аналізується у наступних підрозділах монографії.

3.2. Безпека особистості

Досліджуючи різноманітні аспекти безпеки у перехідних суспільствах виникає необхідність в центр уваги поставити інтереси людини і на основі цього опрацювати нові кількісні та якісні методи оцінки стану забезпечення національної безпеки. Висвітлення проблем національної безпеки в науковій літературі пострадянського простору відображає пострадянську специфіку розвитку суспільств. Традиційна недооцінка людини і нехтування цінністю людського життя у безпосередній соціальній практиці, які, на жаль, поки що ще залишаються притаманними практично всім транзитивним суспільствам, у тому числі й нашому, вимагає вжиття радикальних заходів. Передусім виникає необхідність визначитись на рівні філософського узагальнення з розумінням проблеми безпеки особистості, її місця та значення серед інших проблем.

При цьому проблеми безпосередньо людини, особистості, розглядаються в рамках соціальної безпеки¹. В той же час сама соціальна безпека в комплексі проблем національної безпеки аналізується досить протирічливо. Деякі автори (наприклад, В. Андрійчук, І. Миронов, В. Ольшевський, В. Пугін, Е. Смеричевський та ін.) взагалі зводять її роль до забезпечення економічної безпеки [18, 369, 405, 456, 497 та ін.]. Такі тенденції є логічним відображенням промарксистської моделі розвитку суспільства, в якому людина, особистість – лише засіб економічного зростання, а не його мета.

Останніми роками цілком обґрунтовано спостерігається антропологічний поворот у розумінні проблем безпеки, коли вказана проблема у межах різноманітних моделей суспільства й держави, які реально існують, розглядається з точки зору забезпечення безпеки особистості та її прав і свобод. Безумовно, що таке розуміння й практична його реалізація неможливі без забезпечення безпеки інших об'єктів (суб'єктів) – суспільства (соціуму) й держави, однак на пріоритетному місці стоїть забезпечення безпеки особистості. У зв'язку з цим уявляється актуальним звернення до філософського обґрунтування проблеми безпеки особистості. Підхід до суспільного прогресу, у тому числі й економічного, з точки зору антропоцентричного підходу має бути, на думку автора, притаманним усім перспективним концепціям національної безпеки. Безпека особистості й національна безпека знаходяться у тісній діалектичній єдності й у стані взаємодоповнюваності [143, 179]. Безпека особистості має стати невід'ємною складовою національної безпеки, остання ж повинна виступати однією з форм забезпечення соціальної безпеки – одного з основних аспектів безпеки особистості. Тим більше, що таке розуміння даної проблеми цілком відповідає усталеному положенню, згідно з яким держава як організація являє собою одну з традиційних форм спільності людей.

Підхід до вирішення усього комплексу соціокультурних проблем у перехідному суспільстві з описаної вище точки зору передбачає деяку зміну

¹ Див. пп. 1.2.

пріоритетів. Не людина – заради досягнення цілей (соціальних, політичних, економічних тощо), а соціокультурне середовище – заради інтересів безпечного розвитку особистості; не людина – заради охорони державних кордонів, а держава – для охорони й забезпечення безпеки людини, для створення і використання тих переваг розвитку, які досягаються завдяки суспільно-державній життєдіяльності тощо.

Для найбільш повного й адекватного усвідомлення даної точки зору є сенс звернутися до аналізу першооснов постановки даного питання, тобто до усвідомлення сутності й змісту природи безпеки людини, особистості.

Як свідчить аналіз наукових публікацій С.Бабуріна, О.Белова, З.Биктимірової, О.Бразгаліної, Г.Грачова, С.Тихонової, М.Рибалкіна, С.Тюшкевича та ін. [35, 47, 60, 79, 128, 476, 531, 547 та ін.], природу безпеки складає природа речей – об'єктивний процес реалізації активного начала в становленні речі. Визначаючи буття речей у їхній цілісності, природа речей формує механізми самозбереження якісної визначеності речі. Вже в найпростіших мікроорганізмах існують механізми самозбереження, засновані на розпізнаванні позитивних і негативних зовнішніх впливів. На більш високих рівнях розвитку живої природи виникає феномен біологічного змісту, коли живий організм переносить на навколишній світ значущий для нього зміст, наприклад, їжі. З виникненням психіки розвиваються психічні форми осмислення зовнішнього середовища. Вищі тварини, одержуючи можливість не тільки цілісного сприйняття окремих предметів, але і всієї ситуації, стають здатними до випереджального відображення.

Здатність вищих тварин до оцінки негативних наслідків тих або інших зовнішніх впливів і породжує феномен небезпеки. Думкою пов'язуючи той чи інший зовнішній вплив з майбутніми негативними наслідками, тварина привласнює йому визначений біологічний зміст – зміст небезпеки. При цьому зміст небезпеки може бути привласнений як дійсно заперечливому впливові, так і мнимому. Феномен небезпеки має суттєве значення для самозбереження життя. Тварина, нездатна сприймати навколишній світ крізь призму небезпек, гине в дикій природі.

У людській життєдіяльності феномен небезпеки одержує подальший розвиток. Володіючи свідомістю, людина стає здатною не тільки до оцінки негативного впливу на неї або на який-небудь інший об'єкт; вона може оцінити й своє положення щодо небезпеки. Тому, є всі підстави стверджувати, що феномен безпеки і виникає як специфічна форма визначення існування якого-небудь об'єкта щодо небезпеки [60, 79, 413, 463, 470]. У людському осмисленні феномени небезпеки і безпеки є однопорядковими. У них лише оформляються різні відносини. Тут цілком доцільно погодитися з точкою зору М.Рибалкіна стосовно того, що якщо у феномені небезпеки оформляється самозаперечливий вплив, то у феномені безпеки – співвідношення об'єкта й заперечливого впливу [476, с. 36-52].

Таким чином, феномен безпеки (як і небезпеки) має двоїсту природу. Як відзначалося вище, у своїй загальності природу безпеки складає природа речей. Тому в об'єктивному сенсі безпечно є тотожним схоронності природної визначеності буття, а всяке заперечення природи речей для них

небезпечно. У цьому зв'язку в об'єктивному змісті справді безпечно для речі лише те, що визначено її природою. Небезпека у свою чергу тотожна антиприродному визначенню. У своїй особливості феномен “безпека” (як і “небезпека”) виникає й існує як форма суб'єктного визначення. Є всі підстави стверджувати, що за своєю сутністю феномен безпеки являє собою суб'єктне рефлексивне визначення (оформлення) існування, опосередковане відсутністю небезпеки [179, с. 194].

Внаслідок того, що феномен безпеки виникає лише в людській життєдіяльності, особливо актуальним стає розуміння специфіки його соціального буття, коли питання про взаємовідношення людини й природи речей ускладнюється, набуваючи соціального характеру. Проблема усвідомлення соціальних форм буття феномена безпеки ускладнюється, якщо врахувати, що самі соціальні системи, у тому числі певні інститути, мають власну природу, що не завжди враховується людьми. Більше того, соціальний розвиток проходить певні, цілком визначені етапи природного розвитку, спроби перескакування через які (або гальмування природничо-історичного розвитку) загрожують виникненням соціальних катаклізмів. Крім того, як свідчать результати досліджень Ю.Запрудського, В.Міхеєва, Г.Осипова, В.Самаріна, О.Сіренка, І.Сундієва, та ін., саме існування певних соціальних утворень протікає, як правило, в умовах гострої протидії з боку інших спільностей, що реалізують свої інтереси і здебільшого визначається цими інтересами [237, 375, 406, 494, 520]. Усе це істотно ускладнює адекватність розуміння самої сутності феномена безпеки.

Як відомо, людська життєдіяльність здійснюється в ціннісно-мотиваційному континуумі. В контексті даної проблеми, результатом реалізації різних особистісних інтересів і цінностей є різне – упритул до протилежного – розуміння того, що є небезпека або безпека. Більш того, у протиборчих сторін реалізація загрози по відношенню до супротивника може розглядатися як спосіб забезпечення власної безпеки, і навпаки.

Оскільки об'єктивну підставу існування феномена безпеки людини (особистості), у тому числі й у суспільстві, складає природа речей, найважливішою передумовою усвідомлення соціального буття феномена є розуміння характеру взаємозв'язку людини і соціальних систем у їхній природній визначеності.

Людині важко зрозуміти природу речей. Виростаючи з тваринного світу, вона зберігає природне для неї предметне світосприймання. Оскільки вона живе в реальному світі, їй властиво ставити існування (внаслідок його безпосередності) на місце буття. Не дивно тому, що як небезпека, так і безпека набуває для людини предметної форми. І цілком природно, що людина спочатку переносить на навколишній світ свої визначення небезпеки й безпеки в тій же самій предметній визначеності, тобто розглядає безпеку того або іншого предмета з точки зору його наявного існування. Але тут криється суттєва помилка, оскільки існування як специфічна форма буття живої матерії набуває для людини абсолютного характеру. Тому її прагнення до “стійкості” й “захищеності” існуючого часто є формою абсолютизації існування [179, с. 196].

Заміщаючи буття предмета його існуванням, людина ставить своє суб'єктивне “Я” на місце природи і, як їй здається, одухотворює й “оживляє” предмет. Але насправді вона його омертвляє, оскільки розглядає ціле не у своїй цілості, а лише як один з моментів. Прагнення людини зберегти існування цього моменту може насправді з'явитися запереченням природного буття, тобто спробою зберегти існування як момент буття на шкоду самому буттю, що являє собою небезпеку для природної системи. Тому те, що визначається людиною як безпечне для конкретного моменту існування системи, насправді у своїй природній визначеності може виявитися небезпечним, оскільки діяльність, що заперечує об'єктивну природу (обмежуюча діяльність), становить небезпеку для єства природних речей. Наприклад, бажання забезпечити функціонування системи може призвести до визнання небезпеки всякої зміни, а тоді розвиток стає неможливим. Якщо ж, навпаки, як об'єкт забезпечення безпеки береться розвиток системи, то як небезпечні можуть розглядатися будь-які спроби збереження колишньої системи функціонування. Іншими словами, те, що є небезпечним для предметного існування, насправді може бути формою реалізації природного буття, моментом розвитку природної системи. І тоді в запереченні, у реалізації небезпеки міститься справжня безпека [476, с. 43].

Людина в силу специфічності свого буття істотно впливає на соціальні процеси, активно прагне до зміни у кращий бік соціальних умов свого існування. Однак побудова соціальної системи (у тому числі політичної, економічної, ідеологічної й іншої підсистем) обов'язково має припускати мінімізацію такого впливу, що заперечувало б збереження самої природи соціальних процесів. Саме тому у відкритому суспільстві людський вплив набуває не особистісної, а інституціональної форми, покликаної обмежити суб'єктивність людських дій.

Оскільки будь-яка діяльність, у тому числі й у сфері безпеки, здійснюється людьми і ґрунтується на певних уявленнях, то зміст тієї або іншої системи забезпечення безпеки неможливо зрозуміти поза контекстом пануючої моделі стереотипної поведінки або парадигми безпеки, тобто усталеного зразка розуміння й вирішення теоретичних та практичних питань забезпечення безпеки.

У зв'язку з тим, що основу існування феномена безпеки складає єдність заперечення й ствердження, то залежно від того, яка сторона – заперечуюча або стверджуюча – є провідною в цьому співвідношенні, можна виділити дві парадигми безпеки опосередковано згадувані у деяких наукових публікаціях [47, 263, 269, 453, 476 та ін.]:

- парадигма захищеності, що ґрунтується на розумінні безпеки як заперечення небезпек, наслідком чого є власне самоствердження особистості;
- парадигма самоствердження, що базується на розумінні безпеки як ствердження себе, а заперечення небезпек має вторинний характер і розглядається як необхідна умова самоствердження.

Парадигма захищеності припускає, що основу забезпечення безпеки складає боротьба з небезпеками (загрозами). Згідно з цією парадигмою

особистість знаходиться в безпеці тому, що вчасно виявляє небезпеки й запобігає їм [182, с. 97-102; 186, с. 67-73; 179, с. 197].

Менталітет захищеності призводить до ототожнення безпеки з життєдіяльністю, внаслідок чого ідея безпеки ставиться на ріг кута всього суспільного й державного буття. Необхідною передумовою забезпечення безпеки в межах даної парадигми є визначення загроз безпеці, на усунення яких і спрямовується діяльність, насамперед, спеціальних служб держави.

Парадигма захищеності історично притаманна, наприклад, слов'янському менталітету, що цілком природно, оскільки у своїй історії слов'янські держави випробували чимало зазіхань на свою державність і територіальну цілісність. Ототожнення безпеки з захищеністю отримало закріплення в Законі України “Про основи національної безпеки” [235] та Програмі діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям” [451], в Концепції національної безпеки Російської Федерації [293], в Концепції національної безпеки Республіки Білорусь [292].

Разом з тим, послідовна реалізація ідеї захищеності (як свідчить, наприклад, історичний досвід СРСР та інших країн), неминує породжує потребу в наявності небезпек, які персоніфікуються в образі ворога, нехай навіть вигаданого, адже безпека стверджується не сама по собі, а саме в боротьбі з небезпеками та їхніми носіями – ворогами [352]. Результатом такого ствердження є судження про те, що особистість знаходиться в безпеці лише остільки, оскільки вона сильніша своїх недругів і завжди готова боротися з їхніми загрозами; чим більше перемог і повалених ворогів, тим вище ступінь безпеки особистості.

Парадигма захищеності, особливо в гіпертрофованій формі, у дійсності не зміцнює безпеку, а руйнує суспільство й державу. Оскільки джерело розвитку знаходиться зовні, то й сам розвиток обов'язково набуває штучного характеру протиставлення іншому – наздогнати й перегнати, добути і зробити більше тощо. В результаті особистість і суспільство розвивають не свої внутрішні сили, а лише своє протиставлення небезпекам [370, 393]. Більше того, чим вище небезпека, тим ефективнішим і масштабнішим стає заснований на протидії розвиток держави. І навпаки, відсутність небезпек і ворогів руйнує саму ідею безпеки, внаслідок чого розвиток особистості стає невизначеним і “небезпечним”.

Парадигма самоствердження базується не стільки на боротьбі з небезпеками, скільки на розвитку власних внутрішніх сил. І тому небезпека за такої парадигми являє собою не тільки те, що заперечує існування особистості, а, насамперед, те, що загрожує особистісному самоствердженню [179, с. 198-199]. В результаті актуалізується теза, згідно з якою особистість знаходиться в безпеці не тому, що не існує загроз, а тому, що вона є сильною настільки, що загрози не представляють для неї небезпеки.

Необхідною передумовою розвитку (але не забезпечення) безпеки в межах парадигми самоствердження, як справедливо зазначають Г.Грачов, В.Міхеєв, М.Рибалкін, є визначення конкретних небезпек особистості, її інтересам, цінностям, способу життя тощо, а не загроз безпеці, як у парадигмі захищеності [128, 375, 476]. При цьому, вважаємо за доцільне

наголосити, що діяльність особистості має спрямовуватися не на “захищеність” інтересів, а на їхню реалізацію [179, 181, 182].

Реалізація ідеї самоствердження особистості припускає відкритість суспільства, що дозволяє отримувати енергію для розвитку як суспільства, так і особистості, ззовні. У цій зовнішній експансії й підживленні внутрішнього джерела розвитку суспільство стверджує себе і, отже, свою безпеку, що, у результаті, приводить до самоствердження особистості. Однак самоствердження визначає необхідність протиставлення навколишньому середовищу, адже утвердитися взагалі неможливо. Це можна зробити лише стосовно “іншого”, котре повинно бути усунуте, якщо воно перешкоджає реалізації тих або інших життєвих інтересів. У результаті наявність “іншого” й вихідної від нього небезпеки стає передумовою самоствердження особистості, що викликає потребу в існуванні небезпек.

Таким чином, при всій своїй розбіжності обидві парадигми безпеки припускають наявність небезпеки, що, втім, є наслідком розгляду розвитку особистості в соціальній системі крізь вузьку призму: “небезпека – безпека”.

Одними з найважливіших аспектів якості життя є свобода й захищеність людини від різних небезпек і загроз, ступінь її вразливості від сучасних ризиків. У контексті описаного вище можна визначити безпеку особистості як можливість використовувати право вибору в умовах свободи й безпеки, а також повну впевненість у тому, що ці можливості збережуться й надалі. При цьому доцільно виділити два основних аспекти безпеки особистості: свободу від постійних об’єктивних і суб’єктивних загроз (голод, хвороби, природні катаклізми, репресії тощо) і захист від раптових і небезпечних потрясінь, які ламають звичний уклад життя.

У контексті філософського бачення проблеми безпеки особистості, проектуючи усталене бачення проблеми національної безпеки взагалі на розглянуту проблему безпеки особистості, можна виділити декілька її основних аспектів [43, 47, 60, 79, 94, 128, 137, 258, 259, 300]:

- *економічна безпека* тлумачиться як забезпеченість доходом, достатнім для задоволення нагальних потреб;
- *продовольча безпека* – це доступність основних продуктів харчування, що припускає наявність їхньої достатньої кількості і вільного доступу до них, достатню купівельну спроможність населення;
- *екологічна безпека* – це свобода й захист від загроз екологічного забруднення, насамперед, наявність чистого повітря й незабрудненої води; можливість придбання екологічно безпечної їжі; можливість проживання в умовах, які не представляють небезпеки для здоров’я з точки зору екології (житло, умови праці тощо); захищеність від екологічних катастроф;
- *безпека здоров’я* – захищеність людини від ризиків захворюваності, тобто можливість жити в безпечному для здоров’я середовищі існування; доступність ефективного медичного обслуговування;
- *особиста безпека* – свобода і захист людини від загроз насильства;
- *політична безпека* – можливість жити в суспільстві, яке визнає основні права людини;

- *суспільна й культурна безпека* – захищеність культурного розмаїття й захист суспільного розвитку від деструктивних тенденцій.

Загрози безпеці особистості мають безліч форм прояву. При цьому одні загрози можуть бути однаковими для всіх людей, такі, наприклад, як тероризм, екологічні катастрофи, злочинність, хвороби; інші – можуть становити небезпеку для певної групи людей – насильство над жінками й дітьми; дискримінація за етнічною належністю, віком тощо. Причому, в умовах соціокультурних трансформацій, за умов підвищення соціальної ентропії, акценти у таких формах прояву можуть зміщуватись у будь-якому напрямку.

На наш погляд, найбільш прийнятний підхід до класифікації загроз безпеці особистості запропонувала З.Биктимірова [60, с. 135-142]. Беручи за основу її підхід і інтерпретуючи його відповідно до концепції даного дослідження, можна запропонувати певний варіант такої класифікації. Аналіз літератури з проблем безпеки [8, 47, 356, 456, 496] дозволяє стверджувати, що залежно від ознаки, покладеної в основу класифікації, типи загроз безпеці особистості можуть розрізнятися:

- за *ступенем універсальності* – загальні й специфічні;
- за *часом дії* – постійні, довгострокові, короткострокові;
- за *територіальною поширеністю* – глобальні, регіональні; національні (у межах певних національних кордонів), місцеві;
- за *способом дії* – відкриті (явні) й приховані (латентні);
- за *джерелами виникнення* – природні (природна стихія), штучні (результат людської діяльності), змішані (людська діяльність, що сприяє виникненню стихійного лиха);
- за *характером виникнення* – навмисні й ненавмисні (як закономірний або непередбачений побічний результат певних дій або явищ);
- за *характером дії* – такі, що проявляються поступово або раптово; такі, що спричиняють прямий (безпосередній) або побічний збиток;
- за *ступенем небезпеки* – з наслідками переборними, непереборними, переборними частково;
- за *можливістю запобігання* – загрози, яким можна запобігти цілком, частково і неможливо запобігти зовсім.

Слід зазначити, що прямий кількісний вимір безпеки особистості є неможливим. Існуючі методи оцінки використовують непрямі вимірники. Більш широкому застосуванню системи кількісних оцінок сприяв розвиток концепції ризику, вихідним положенням якої є імовірнісний характер, і, відповідно, використовується аналітичний апарат теорії імовірностей і математичної статистики. Розроблювальні концепції ризиків передбачають кількісне визначення імовірності настання ризикових подій і їхніх наслідків, оцінку рівня ризику і його припустимої межі [60, с. 135-142]. Залучення для аналізу і прогнозування проблем безпеки комп'ютерного моделювання, системного аналізу і методів нелінійної динаміки [95, с. 31-54] дозволяє перейти від імовірнісного до імовірнісно-детермінованого підходу. Це розширює можливості отримання кількісних оцінок і ступінь вірогідності

прогнозів, особливо відносно природних і техногенних, а також, хоча й у меншому ступені, – соціальних катастроф.

Однак безпека особистості визначається не тільки ризиками великомасштабних аварій і катастроф, а також і ризиками повсякденної життєдіяльності. Крім того, можуть мати місце так звані “тихі катастрофи”. У виявленні і тим більше кількісній оцінці таких ризиків методи сучасної науки поки що обмежені.

Інформаційна база для попередження можливих загроз безпеці й виникнення соціальної кризи містить відповідну систему індикаторів [89, 314, 591, 623]. Раннє попередження загроз безпеці людини здатне або пом'якшити негативні наслідки, або зовсім запобігти кризі. Загальновідомо, що раннє попередження є більш ефективним, ніж ліквідація наслідків. Тому, є сенс проаналізувати сучасні загрози безпеці людини, особистості та їх індикатори.

Сучасні транзитивні тенденції розвитку цивілізації підсилюють ризики великомасштабних природних і техногенних катастроф. Інша характерна риса сучасного розвитку – збільшення небезпек, що загрожують людині постійно. Різке прискорення ритму життя і підвищення нестабільності розвитку, особливо в умовах суспільств транзитивного типу, сприяють росту уразливості людини в повсякденному житті. Ризики втрати робочого місця, доходів, забруднення середовища існування, хвороб, загрози насильства стають все більш актуальними для кожної людини. Дія загроз безпеці особистості обмежує свободу вибору, а також може призвести до крайніх наслідків – кризи або катастрофи.

Існують різні підходи до класифікації загроз і формування системи показників моніторингу, а отже – індикаторів загроз. З точки зору необхідності урахування максимальної кількості аспектів загроз безпеці особистості в умовах перехідних періодів, кількість індикаторів загроз повинне бути максимально великим. Однак необмежене розширення системи індикаторів розчиняє проблему безпеки в загальних характеристиках соціально-економічного розвитку, і тому тут більш прийнятним, на нашу думку, вважається вибірковий підхід. Незважаючи на розмаїття підходів до вибору конкретних індикаторів, можна виділити групу показників, які повинні складати основу системи попередження загроз.

Відповідний набір індикаторів і заснована на ньому система раннього попередження складається у кожному конкретному перехідному соціумі, в кожному конкретному випадку виходячи з поставлених цілей і можливості одержання необхідної статистичної інформації. Соціальна статистика переважної більшості держав трансформативного типу не має у своєму розпорядженні достатньої кількості показників, які зазвичай застосовуються на міжнародному рівні. Особливо це стосується показників продовольчої, екологічної й політичної безпеки. Через недосконалість і обмеженість статистичної інформації ще більше ускладнюється завдання моніторингу безпеки особистості на регіональному рівні.

Оскільки вимір багатьох аспектів безпеки особистості носить умовний, непрямий характер, то не завжди можна встановити кількісно виражений

гранично критичний рівень загроз, хоча спроби такого встановлення вже починають мати місце [8, 69, 356, 380, 455, 459, 496]. Особливо проблематичним встановлення таких критичних рівнів граничних величин є для транзитивних країн. Крім того, необхідно враховувати, що вживання поняття “гранична величина” й визначення її математичними методами іноді може бути соціально неприйнятним і некоректним з точки зору безпечного розвитку особистості й суспільства. Тому у відношенні деяких показників для умов соціокультурного транзиту більш прийнятним, на нашу думку, є застосування методу порівняння з досягнутим рівнем (у минулому періоді, інших регіонах з більш сприятливими параметрами людського розвитку тощо) за умови дотримання принципів зіставлення [60, с. 135-142].

При оцінці загроз економічній безпеці перехідного суспільства першорядне значення мають показники безробіття – один з головних індикаторів економічної безпеки особистості. Можливість займатися оплачуваною працею – умова запобігання загрозі убогості та її наслідкам для людини. Збільшення в структурі зайнятості “ризикованої зайнятості”, переважно контрактної форми наймання працівників означає тимчасову або часткову зайнятість і надає менші гарантії збереження робочого місця й доходів. Зниження надійності доходів – показник нестабільності зайнятості, а також інфляційного знецінення номінальних заробітків¹.

Загрози продовольчій безпеці можуть оцінюватися на основі аналізу наступних показників: добове споживання калорій у відсотках до мінімальної потреби; індекс виробництва продуктів харчування на душу населення; коефіцієнт залежності від імпорту продукції (один із найпоказовіших показників у даному аспекті для транзитивних країн) тощо.

Загрози екологічній безпеці у традиційному сенсі визначаються рівнем радіаційного, хімічного забрудненням навколишнього середовища, геомагнітними й електромагнітними випромінюваннями тощо².

Крім того, розвиток і впровадження нових біотехнологій сполучено не тільки з вигодою, але й з ризиком для навколишнього середовища і здоров'я людини. В інтересах одержання комерційної вигоди транснаціональні компанії, що контролюють ринок нових біотехнологій, сприяють їхньому прискореному впровадженню в неусталені перехідні суспільства без достатнього урахування наслідків. Розробка проблем біобезпеки й вжиття відповідних заходів захисту в інтересах людей значно відстають від темпів і масштабів впровадження нових безпечних біотехнологій [79, 106, 285].

¹ Так, якщо в Білорусії на початок 1995 року безробітних було 101 тис., то на початок 1997 року вже 183 тис. Чисельність офіційно зареєстрованих безробітних у Казахстані збільшилась з 4,9% в січні 1997 року до 6,3% у серпні. Експерти визначають зростання прихованого безробіття, оцінюючи його рівень не менш як 10%. В Азербайджані на початку XXI століття, за статистикою Конфедерації профспілок Азербайджану, було понад 1 млн. безробітних [542, с. 145]. В Україні на 1 березня 2005 року у державній службі зайнятості зареєстровано 1050,7 тис. безробітних [552, с. 321].

² Сьогодні досить активно починає розвиватися екоософська парадигма, згідно з якою традиційні уявлення про сутність загроз екологічній безпеці суттєво трансформуються. Однак авторська позиція відповідає традиційним уявленням про екологічну безпеку.

Загрози безпеці здоров'я включають несприятливі умови життя: неповноцінне харчування, небезпечні для здоров'я умови праці, малі й нестабільні доходи, бідність і убогство, зниження доступу до ефективного медичного обслуговування. Забруднення середовища існування (грунту, питної води, атмосферного повітря, хімічне й радіаційне забруднення харчової продукції) – один з основних ризиків для здоров'я. Екологічні ризики стають всеосяжними і визначальними. Наприклад, у структурі таких ризиків, як погане харчування або житло, в умовах соціокультурних трансформацій починає переважати екологічний компонент неблагополуччя¹. Нерегульовані екологічні параметри житлово-побутових умов населення створюють додатковий і істотний ризик для здоров'я. Це стосується, насамперед, якості будівельних матеріалів і місця розташування житла. Не враховуються такі фактори, як геліомагнітні лінії, електромагнітне й радіоактивне випромінювання, загазованість, шум тощо. Нерідко в безпосередній близькості або навіть у самих житлових приміщеннях розташовуються лабораторії й різні установки, які здійснюють шкідливий вплив на здоров'я людини². Екологічні характеристики житла в сучасному вітчизняному містобудуванні (за виключення деяких елітних житлових споруд) практично не враховуються.

Ризики нових біотехнологій можуть бути особливо небезпечними для здоров'я людини і довгострокових перспектив розвитку суспільства. Проблема збільшується в країнах з нерозвиненою демократією, недостатнім освітнім рівнем і монополізацією засобів масової інформації. Крім того, прискорення ритму життя приводить до впровадження технологій з непередбаченими наслідками. Особливий ризик представляє материнська смертність як один з наслідків збільшення сукупності ризиків: несприятливі умови життя, відсутність ефективною медичної допомоги, екологічне неблагополуччя. Загрози особистій безпеці включають природні й техногенні аварії і катастрофи, ризики нещасних випадків на виробництві, транспорті, у побуті, смертність від дорожніх подій тощо [145, 147, 190].

Зростання злочинності – один з головних факторів і характерних ознак збільшення загрози особистій безпеці в умовах соціокультурної нестабільності. Наявність численних передумов зростання злочинності (у тому числі й економічних умов) створює вкрай несприятливу криміногенну

¹ Якщо в 1990 році при нормі харчування 2928 ккал кожна радянська людина споживала 3,5 тис ккал, то сьогодні на кожного громадянина України припадає менше 2,5 тис. ккал. До того ж ця мізерна доза (на рівні країн “третього світу”) майже на 80% забезпечується за рахунок продуктів рослинного походження. Наслідки такого харчування є сумними: населення країни щорічно скорочується на 300-400 тис. осіб; лише 1% немовлят народжуються здоровими [542, с. 84].

² Для пострадянських країн транзитивного типу характерним є явища розташування на перших поверхах багатоповерхових будинків різних офісів, кафе, барів, дрібних майстерень тощо, забруднення навколишнього середовища яким, рівень шумів тощо є дуже далекими від загальноприйнятих допустимих санітарних норм. Такі явища, з одного боку, свідчать про високий рівень корупції серед державних чиновників, а з іншого – про те, що загрози безпеці здоров'ю людини в умовах існування транзитивних суспільств є надзвичайно суттєвими.

обстановку і, як наслідок, суттєву загрозу національній безпеці¹. Для транзитивних пострадянських країн високою є частка особливо небезпечної насильницьки-корисливої злочинності; збільшуються масштаби діяльності організованих злочинних груп; різко зростає кількість злочинів пов'язаних із прийомом наркотиків і скоєних у стані сп'яніння. Збільшується число злочинів, скоєних із застосуванням вогнепальної зброї і вибухових пристроїв, убивства по найманню, рекету, захоплення заручників, шантаж, тероризм, торгівля людьми (особливо дівчатами й молодими жінками, яких силоміць примушують займатися проституцією, у тому числі й за кордоном). Безпосередню небезпеку представляє також інтенсивне зростання економічних злочинів – продаж недоброякісної продукції, фальшивомонетництво, незаконна торгівля трансплантантами органами, у тому числі немовлят тощо [67, 130, 174, 179, 189, 190, 247, 459, 460].

Воєнні та бойові дії (війни між державами, етнічні, релігійні, політичні конфлікти із застосуванням воєнної сили) також становлять безпосередню небезпеку для життя людини. Цьому свідчать 1,5 млн. загиблих у Судані в 1983-1999 рр. в результаті боротьби за автономію християнського півдня країни з мусульманськими північними провінціями; міжетнічний конфлікт між племенами гуту й тутсі в 1994 році в Руанді, внаслідок чого загинуло майже 800 тис. людей [542, с. 65].

Насильство держави (фізичне насильство, примусові роботи в зонах підвищеної небезпеки для здоров'я й життя тощо), насильство над дітьми і жінками, насильство на роботі, зростання психічного насильства – характерні риси сучасного розвитку перехідних суспільств, що представляють загрозу здоров'ю і життю людини [137, 408, 542, 541].

Загрози політичній безпеці характеризуються політичними переслідуваннями, жорстоким ставленням; репресіями з боку держави стосовно окремих осіб і груп; контролем сфери ідеології й інформації.

Загрози культурній і суспільній безпеці викликають руйнування традиційних спільностей – родини, громади, організації, етнічної групи, деструктивні тенденції в розвитку суспільства, які не піддаються точному кількісному виміру, але за силою руйнівного впливу можуть мати катастрофічні наслідки.

Культурне різноманіття визнається цінністю й неринковим ресурсом розвитку суспільства. Його зменшення має безліч негативних наслідків для прогресу розвитку людини і суспільства. Монополізація засобів масової інформації створює в суспільстві стереотипи поведінки й ціннісних установок, які відповідають інтересам компаній, що контролюють ці засоби, і може становити небезпеку для розвитку суспільства й особистості.

¹ Лише в Україні протягом 1998 року було зареєстровано 576 тис. злочинів, що в 1,6 разу більше порівняно з 1990 роком. Виявлено 330,1 тис. осіб, що підозрюються у скоєнні злочинів (що у 1,8 разу більше, аніж у 1990 році), серед яких 49,1 тис. – молодь (збільшення в 1,6 разу порівняно з 1990 роком). Коли на початку 1992 року в Україні було 132 тис. засуджених, то на початку 2001 року в місцях позбавлення волі знаходилося 224 тис. осіб (в тому числі 181 тис. вже раніше засуджених) [542, с. 147-148].

Крім розглянутих вище загроз, для суспільств транзитивного типу особливо актуалізуються загрози безпеці особистості, створювані глобалізацією. Перелік і аналіз таких загроз міститься у працях В.Лисичкіна, О.Некипелова, В.Оленьєва, О.Панаріна, В.Кураєва, С.Удовіка, О.Уткіна, С.Юрченка та інших дослідників [334, 392, 404, 414, 315, 505].

Як зазначалося у попередніх параграфах, глобалізацію можна визначити як зростання глобальних ринків і взаємозалежності між людьми. Глобалізація розширює можливості для підвищення якості життя і розвитку людини, але в той же час вона створює нові загрози безпеці особистості й підсилює вже існуючі. Зміни, які відбуваються в умовах життєдіяльності людей під впливом глобалізації, носять багатогранний характер і, власне кажучи, торкаються всіх аспектів умов життєдіяльності людей. У кожному конкретному випадку різним є тільки ступінь впливу і характер змін, що відбуваються. При цьому, на підставі аналізу публікацій провідних фахівців у даній галузі наукових досліджень Е.Азроянца, В.Андрійчука, К.Боришпольця, Ф.Кессіді, А.Левашової, Т.Лобань, О.Панаріна, В.Подковиріна, О.Сушка та інших [4, 18, 77, 273, 329, 340, 415, 431, 505] і власних досліджень автора [179, 189, 190, 196], можна виділити ті зміни, які визначають формування інших характеристик життєдіяльності особистості й створюють прямі чи опосередковані загрози безпеці особистості:

- різке збільшення залежності життя людей від інтересів транснаціональних компаній;

- зниження значущості фактора територіальної обумовленості (“зменшення простору”), тобто зміни в житті людини все частіше й сильніше залежать від процесів, які відбуваються далеко від місця її проживання (доходи, робота, здоров’я тощо); численні соціальні процеси, у тому числі й ринкові відносини, набувають усе більш опосередкованого характеру;

- зміна (зниження) ролі національних меж, що втрачають своє значення не тільки для торгівлі, капіталів та інформації, але й для ідей, норм, культури, цінностей;

- зростання значущості фактора часу (“зменшення часу”), тобто збільшення темпів зміни ринків і технологій сприяє різкому прискоренню ритму життя й одночасно зростанню нестабільності в суспільстві й уразливості людини; багаторазове збільшення швидкості процесів, що відбуваються, прагнення відповідати темпам глобальної конкуренції кардинально змінюють умови життєдіяльності особистості.

Стосовно загроз безпеці особистості такі зміни в умовах життя означають: зростання ризиків, що є наслідком змін, які відбуваються далеко від місця її проживання; зростання ризиків, яким не можна запобігти уособлено на національному рівні; розширення сфер діяльності, збільшення раптовості й посилення руйнівного характеру дії ризиків.

Крім того, сучасні глобальні фінансові ринки характеризуються нестабільністю, при цьому особливо негативне значення можуть мати короткострокові капітали, часто спекулятивні. Фінансова нестабільність і економічні кризи призводять до скорочення робочих місць і збільшення безробіття, зростання бідності, скорочення витрат на соціальні програми, а

також проявів інших загроз безпеці особистості¹. Мобільність населення й зростання міграції сприяють поширенню ВІЛ/СНІД. Нові технології впроваджуються швидше, аніж прораховуються їхні можливі наслідки для навколишнього середовища і здоров'я людини. Одержання комерційного прибутку корпораціями, що контролюють окремі ринки, далеко не завжди збігається з інтересами збереження навколишнього середовища і здоров'я населення. Тому впровадження нових біотехнологій (наприклад, генетично змінених культур) означає зростання потенційної небезпеки.

Глобальні загрози безпеці особистості пов'язані зі зростанням міжнародної міграції², дією міжнародної організованої злочинності (виробництво і продаж наркотиків, тероризм, торгівля жінками і дітьми тощо), збільшенням числа біженців, деградацією навколишнього середовища.

Отже, глобалізація не тільки розширює можливості прогресу, але й поглиблює і створює нові загрози безпеці особистості – збільшує масштаби й темпи маргіналізації. Як вважають деякі дослідники, зокрема російський дослідник О.Сергеева, найбільш значущі соціальні наслідки має маргіналізація інтелігенції – прошарку, для якого характерними є високий рівень освіченості й соціальних очікувань, розвинені потреби й велика політична активність [491, с. 104-114]. В умовах стабільного розвитку суспільства інтелігенція забезпечує трансляцію культури від покоління до покоління, базових нормативних і ціннісних стереотипів і цим забезпечує або принаймні сприяє підтриманню цілісності соціуму.

В умовах же суспільних трансформацій, коли рух суспільства до іншої соціокультурної, соціально-економічної й політичної системи є нестабільним, саме інтелігенція формулює й обґрунтовує нові типи соціальної поведінки, які породжуються специфікою маргінального середовища.

¹ У Росії, наприклад, реальна економічна влада знаходиться в руках 5-6% населення, рівень заробітної платні 10% найбільш оплачуваних його верств у 27 разів перевищує рівень 10% найменш оплачуваних. Реальний децильний коефіцієнт у Грузії становить близько 37, для більшості пострадянських країн, у тому числі й України – понад 15 [542, с. 146].

² Сьогодні у світі, за різними оцінками, нараховується від 150 до 175 млн. осіб, які мешкають за межами країн свого походження. З них понад 65 млн. – мігранти. Участь українців у глобальних світових міграційних процесів – вражає. Понад 40 % усіх українців (близько 20 млн.) живуть за межами України, є громадянами інших держав і глибоко інтегровані в їх суспільства. Серед країн-донорів пострадянського простору Україна продукує більше всього трудових мігрантів. Ці показники є особливо тривожними на фоні депопуляції українського етносу – низької народжуваності й високої смертності. Наприкінці 2004 року, за різними джерелами, за кордоном знаходилось понад 7 млн. громадян України. Основна кількість наших мігрантів зосереджена в країнах Європи й Америки: в Аргентині – 100 тис., Бразилії – 150 тис., Великій Британії – 70 тис., Греції – 200 тис., Ізраїлі – 150 тис., Іспанії – 400 тис., Італії – понад 500 тис., Канаді – 150 тис., Молдові – 50 тис. із 350 тис. тих, хто мешкає там постійно, ФРН – 200 тис., Польщі – понад 400 тис., Португалії – 200 тис., Росії – 3 млн., Словаччині – 50 тис., США – 500 тис., Туреччині – 30 тис., Франції – 40 тис., Чехії – 400 тис. із усієї кількості громадян України за кордоном легалізовано владою країн перебування близько 500 тис., інші – на нелегальному положенні. Близькими за значенням є аналогічні показники й стосовно інших держав пострадянського простору [612]. Безумовно, явища міграції були і залишаються притаманним усім світовим країнам. Однак таких вражаючих розмірів міграційні процеси набули в особливих для особистості умовах соціокультурних трансформацій.

Спрямований у бік регресу соціальний рух переважної більшості маргіналів в умовах трансформації суспільства супроводжується втратою впливу на соціально-економічні й політичні процеси, а також втратою звичних позицій, статусу особистості, її престижу, рівня життя тощо. Маргінальна інтелігенція скоріше пориває зі спадкоємністю культури, з цивілізаційними традиціями і в цьому відношенні виявляється двигуном руйнівних процесів.

Резюмуючи викладене вище, підкреслимо, що особистість – це сукупність фізичних, розумових, соціальних і морально-психологічних якостей людини. Безпека особистості означає збереження й удосконалення перерахованих якостей. Цього можна досягти шляхом:

- соціально-орієнтованої економіки;
- істинного народовладдя, яке, на відміну від форм, які склалися у переважній більшості країн перехідного типу, обов'язково повинне включати право особистості на участь у прийнятті доленосних для неї рішень;
- наявності чіткої системи законів, які гарантують екосоціальний захист громадян, їх права й обов'язки;
- створення необхідних умов для вільного прояву індивідуальності кожної особистості.

В результаті, в умовах трансформації до постіндустріального, інформаційного суспільства пріоритет інтересів і цінностей особистості виходить на передній план, їй мають віддаватися беззаперечні пріоритети перед інтересами класовими, національними, етнічними, груповими тощо. Ця теза є результируючою, базовою в даному контексті.

Таким чином, безпека людини – найважливіший аспект якості життя. У той же час, сучасні тенденції розвитку різко підвищують ризики й загрози безпеці особистості і розширюють масштаби їх можливих наслідків.

Відповідно ускладнюється завдання забезпечення безпеки особистості, актуалізується проблема виявлення й попередження ризиків і загроз.

Слід зазначити необхідність мати на увазі той факт, що природа речей, породжуючи механізм самозбереження, оформляється в суб'єкта у відповідних уявленнях про те, що є небезпечним або безпечним, котрі (уявлення) потім трансформуються в діяльність стосовно забезпечення безпеки.

Іншими словами, система забезпечення безпеки формується не безпосередньо, виходячи з природи об'єкта, а опосередковано – через уявлення людей, які (уявлення), у свою чергу, формуються, у тому числі й з урахуванням об'єктивної реальності.

Адекватне ж розуміння природних і соціокультурних процесів і на цій основі характеру їхнього відображення в особистісних уявленнях дозволить побудувати таку систему забезпечення безпеки, яка базувалася б не на суб'єктивних бажаннях, інтересах і цінностях, а на об'єктивній логіці соціокультурного розвитку суспільства й держави.

3.3. Безпека суспільства й держави

Актуальність розуміння феномена безпеки суспільних утворень, зокрема на пострадянському

просторі, виникла не сьогодні. Ще на початку 90-х років ХХ століття, після розпаду СРСР були поставлені питання про адекватність системи забезпечення безпеки тим умовам, у яких знаходяться молоді незалежні держави.

Більшість досліджень, присвячених розпаду СРСР, аналізували переважно внутрішні й зовнішні причини цього процесу [27, 239, 289, 363 та ін.]. Однак, коли обговорювалася проблема формування нової системи забезпечення безпеки, з'ясувалася неадекватність традиційних уявлень про безпеку, які, сформувавшись під впливом ідеологічних постулатів, не відображають суть феномена. На жаль, теоретичні дискусії, що розгорнулися в першій половині 90-х років, до кінця століття згасли, поступившись місцем політичним баталіям. Проблема так і залишилася невирішеною як у теоретичному, так і в практично-політичному плані.

Разом з тим, збереження колишніх стереотипів домінування державної безпеки над суспільною й особистісною фактично призводить до відтворення системи забезпечення безпеки, що існувала і вже виявила свою слабкість і неефективність. Як справедливо зазначає провідний науковий співробітник британського Центру дослідження конфліктів Джеймс Шерр: “Сектор безпеки, який існує сьогодні у пострадянських країнах, є як символом, так і втіленням розриву між державою й суспільством. У нинішній формі – це переважно інструмент державної, а не національної безпеки” [609, с. 2].

Більше того, на думку ряду дослідників, неадекватні уявлення про безпеку можуть призвести до глобальних катастрофічних наслідків. Зокрема, японський дослідник К.Мушакодзі дійшов висновку, що в основі загальнопланетарної надзвичайної ситуації, “яка робить продовження життя у колишньому його виді глибоко проблематичним”, лежить саме “криза нашого визначення безпеки й наших уявлень про неї” [386, с. 5].

Небезпека повторення сумного досвіду СРСР в сучасних країнах СНД і навіть, можливо, у більш глобальних масштабах викликає необхідність приведення уявлень і, відповідно, системи забезпечення безпеки у відповідність з об'єктивною природою феномена безпеки¹.

Ось приклад із української соціально-політичної реальності. В даний час, згідно з положеннями Закону України “Про основи національної безпеки України”, національна безпека визначається як “захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за

¹ Після утворення СНД інтеграційні процеси всередині даної структури розгортаються в різних площинах, формуються “клуби за інтересами”: з одного боку Євразійське економічне товариство, з другого – об'єднання ГУАМ. Однак, вони віддзеркалюють аналогічні проблеми й протиріччя, які мають місце в СНД в цілому, тому ствердження про забезпечення безпеки (принаймні за одним із напрямків – економічної, воєнної, демографічної, інформаційної тощо) як всередині цих структур, так і в СНД в цілому, є досить проблематичним.

якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам” [235]. Безпосереднє пов’язування національної безпеки з захищеністю простежується і в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям”: “Уряд спрямовуватиме свою роботу на забезпечення ефективного захисту національних інтересів і гарантування безпеки громадян та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз у всіх сферах життєдіяльності” [451]¹. Ця дефініція отримала досить широке поширення, що пояснюється не тільки її законодавчим статусом. Ототожнення безпеки з захищеністю у вітчизняній парадигмі історично сходить до поняття державної безпеки як стану захищеності держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Соціально-політичні зміни, які відбулись наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття, викликали певну трансформацію уявлень про безпеку суспільства. Однак, хоча й у більш широкому контексті захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, згаданий Закон України законодавчо закріпив ту ж саму дефініцію державної безпеки. У результаті сформоване традиційне розуміння безпеки трохи змінило форму, але залишилося домінуючим. Аналогічні понятійні підходи мають місце і в багатьох інших пострадянських та західноєвропейських державах [295, 356, 362, 371, 465].

Разом з тим, як свідчить досвід, безпека не може бути зведена виключно до захищеності. Наприклад, основу забезпечення глобальної безпеки наприкінці ХХ – початку ХХІ століття складала підтримка стану незахищеності провідних ядерних держав від ракетно-ядерного нападу. У зв’язку з цим СРСР і США, уклавши договір про протиракетну оборону (ПРО), фактично прийшли до угоди про те, що підвищення рівня протиракетної захищеності не зміцнює, а, навпаки, знижує їхню безпеку, оскільки в протилежній стороні виникає можливість нанесення безкарного ядерного удару.

Варто звернути увагу на те, що і Закон України “Про основи національної безпеки України” [235], і Концепції національної безпеки Російської Федерації [293] та Республіки Білорусь [292] визначають безпеку за допомогою термінів, що також вимагають свого визначення. Зокрема, розуміння національних інтересів як “життєво важливих матеріальних, інтелектуальних і духовних цінностей Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальних потреб суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток” [235], лише підсилює невизначеність дефініції. Оскільки потреби, як справедливо вважає російський дослідник М.Рибалкін, неможливо захищати, а можна тільки задовольняти, то не можна й забезпечити “стан захищеності” потреб [476, с. 36-52]. Крім того, оскільки

¹ Пов’язування національної безпеки із захищеністю є характерним для політико-правового поля і Російської Федерації [293], і Республіки Білорусь [292], і для інших транзитивних країн СНД.

загроза являє собою лише форму вираження агресивного наміру, то захиститися від загрози неможливо.

Звертає на себе увагу й те, що недостатня визначеність змісту “життєво важливих інтересів” та “внутрішніх і зовнішніх загроз” створює можливість зміщення акцентів у сфері безпеки суспільства й держави на захист корпоративних інтересів під прикриттям “інтересів особистості, суспільства і держави”. Іншими словами, законодавче визначення безпеки віддзеркалює не понятійний, а практичний підхід до тлумачення феномена. Доцільно підкреслити, що внаслідок цього в розглядуваній дефініції не розкривається сутність безпеки, а лише виражаються утилітарні побажання захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, які (побажання) містяться у цілій низці публікацій [8, 356, 439, 480, 496 та ін.].

Усвідомлення дослідниками обмеженості розуміння безпеки як “стану захищеності” призвело до появи великої кількості альтернативних визначень. При цьому безпека, як правило, розглядається як відсутність небезпеки (загроз), атрибут системи; специфічна діяльність (з нейтралізації реальних і потенційних загроз суспільству й державі; із забезпечення сприятливих умов для розвитку держави, захисту життєво важливих національних інтересів суспільства і держави, досягнення національних цілей); сукупність факторів, що забезпечують життєздатність держави, сприятливі умови для розвитку тощо [5, 8, 41, 242, 276, 277, 410, 467].

Багато вітчизняних авторів (В.Вагапов, О.Гончаренко, В.Картавцев, М.Кулініч, Е.Лисицин, О.Панфілов, А.Смелянцев, М.Требін, А.Щуровський, В.Яценко та ін.) прагнуть додати поняттю безпеки більш сучасного змісту, що відповідає реальним умовам забезпечення безпеки [87, 269, 312, 420, 496, 542 та ін.]. Однак механічна заміна застарілих уявлень на більш сучасні не вирішує проблеми. В даний час визначень безпеки стало настільки багато, що незрозуміло, які з них брати за основу при проектуванні системи забезпечення безпеки перехідних суспільств (держав). Крім того, не виключено, що сучасні уявлення про безпеку виявляться такими ж конкретно-історичними і минуцями, як і попередні, тому існує небезпека, що ми знову можемо виявитися перед необхідністю переосмислювати свої уявлення після чергової катастрофи.

Широта уявлень про безпеку є цілком природною, оскільки чим складнішим і багатшим є досліджуваний об’єкт, тим більше дефініції його описують. Однак таке різноманіття не завжди є тотожним розкриттю його природи. Невизначеність поняття “безпека” виявляється в поширеності таких вкрай некоректних словосполучень, як “система безпеки”, “стратегія безпеки” тощо [87, с. 9-17; 119, с. 144-159]. При більш детальному сутнісному аналізі стає цілком очевидним, що далеко не завжди доцільно вживати, наприклад, термін “стратегія безпеки”, коректніше вести мову про “стратегію забезпечення безпеки”.

На думку автора, термінологічна нестійкість поняття безпеки робить невизначеним концептуальну підставу системи забезпечення безпеки держави й суспільства трансформативного типу, внаслідок чого суспільна та

державна діяльність у сфері безпеки може виявитися небезпечною. Крім того, розбіжності в розумінні безпеки визначають формування систем її забезпечення, що якісно відрізняються. Наприклад, якщо під безпекою розуміється “стан захищеності” чого-небудь, то забезпечення безпеки будується навколо загроз, від яких необхідно захищатися. Якщо ж безпека ототожнюється з відсутністю загроз або небезпек, то забезпечення безпеки набуває характеру нейтралізації (усунення) джерел (носіїв) небезпек.

В контексті даної проблеми необхідно проводити межу, говорячи мовою системології, між природними й штучними системами. Природна система – це система, яка має об’єктивну природу, що визначає природний характер її виникнення, функціонування і розвитку. На протигагу їй штучна система (суспільна система – держава, суспільство) існує не як природне, а як людське утворення.

Діяльність людини накладає свій відбиток на існування природних систем, вносячи в тому чи іншому ступені штучність у їхнє функціонування і розвиток. Ступінь цього впливу різна, а його характер може знаходитися як у рамках природного розвитку системи, так і виходити за його межі. Тому будь-яка держава чи суспільство, будучи природними за своєю об’єктивною природою, є носіями як природного, так і штучного змісту. Різний характер поєднання природного й штучного в сполученні з нескінченним різноманіттям умов прояву сутності природних систем породжує множинність форм їхнього існування.

У даному дослідженні в центрі уваги філософського аналізу знаходились соціальні (а значить штучні) системи, тобто держава й суспільство в контексті їх безпеки.

Ведучи мову про безпеку соціальної системи (суспільства, держави) перехідного типу, ми зазвичай маємо на увазі передусім її збереження. Все, що заперечує існування системи, являє собою небезпеку, і навпаки, система, існуванню якої не загрожує заперечення, знаходиться, на думку К.Поппера, в безпеці [440]. Разом з тим, існування природної системи має не статичний, а динамічний характер, система не тільки функціонує, відтворюючи свої системні зв’язки, але й розвивається, тобто змінює системний взаємозв’язок. У цій єдності функціонування й розвитку виявляється єдність збереження і зміни, а будь-яка природна зміна тією чи іншою мірою заперечує існуючий стан суспільної системи.

Оскільки розвиток держави й суспільства має об’єктивно-суб’єктивний характер, що детермінується природою системи, заперечення того чи іншого існуючого стану даної соціальної системи не означає заперечення її існування як системи. Навпаки, вона сутнісно зберігається в цій зміні (діалектичному запереченні) завдяки переходу від одного свого природного стану до іншого. Збереження ж деякого стану на шкоду сутності, що розвивається, призводить до заперечення природи, а отже, й самої держави або суспільства. Внаслідок цього в об’єктивному сенсі безпека соціальної системи визначається не збереженням її існуючого стану, а збереженням її природи [177, с. 116-119]. Тому небезпеку для держави й суспільства в умовах соціокультурного транзиту представляє не заперечення існуючого

(попереднього стану й структури), а заперечення її природи. У зв'язку з цим безпека соціальної системи являє собою не щось окреме від самої системи або деякий її особливий компонент, а специфічне визначення відношення існування системи до заперечення її буття (небезпеки).

Для того, щоб знайти ту грань, що відокремлює безпечний вплив на державу й суспільство від небезпечного, необхідно ввести критерії визначення стану (рівня) безпеки функціонування й розвитку конкретних соціальних систем. Виходячи з поняття природи речей, найважливішим критерієм визначення небезпеки і безпеки може бути взята природна визначеність, природність функціонування й розвитку держави й суспільства. У зв'язку з цим, як відзначалося вище, безпечними впливами на вказані соціальні системи можуть вважатися такі, які не викликають суттєвої зміни її природного функціонування й розвитку, зміни її природи. Тому завдання забезпечення безпеки полягає не в тому, щоб виходячи з наших суб'єктивних уявлень зовнішнім чином перешкоджати природному розвитку, а навпаки, у тому, щоб усвідомити цю природу й створювати умови для природного розвитку, а значить, і для об'єктивно детермінованого переходу від буття до небуття і від небуття до буття окремих моментів. У цьому усвідомленні природної визначеності й полягає, як справедливо вважає М.Рибалкін, основа забезпечення справжньої безпеки [476, с. 36-52].

Однак необхідно мати на увазі, що природний розвиток держави й суспільства з точки зору особистості (її потреб, інтересів, цінностей тощо) також може розглядатися як небезпечний, що активізує діяльність з нейтралізації природних небезпек. Так, наприклад, людина прагне самообмежити свою тваринну (біологічну) природу введенням певних соціальних норм права й моралі. Тому було б надто великим спрощенням розглядати проблематику соціального буття феномена безпеки лише в контексті збереження природної визначеності природної системи. Навпаки, людина часто свідомо руйнує природні системи, щоб досягти своїх утилітарних цілей. Однак при цьому вона повинна усвідомлювати й прораховувати всі наслідки своїх дій.

Посилення людського впливу на природні процеси по-новому висвітило і проблему взаємовідносин людини (суспільства) й природи, що має в тому числі і гносеологічний аспект. Питання про можливість пізнання природи соціального розвитку вирішується дослідниками по-різному. Різне розуміння характеру розвитку держави й суспільства, особливо в умовах соціокультурних трансформацій, визначає розмаїтість як уявлень про їхню безпеку, так і діяльності людини з її забезпечення.

Самовпевненість людини в її здатності осягнути природу суспільного розвитку дозволяє їй висувати соціально-історичні проекти побудови "ідеальної" безпечної держави, "світлого безпечного майбутнього" тощо¹. Оскільки соціально-історичний розвиток набуває характеру організованого руху до проголошених цілей, компоненти суспільства (політична, економічна й інша підсистеми) будуються в інтересах забезпечення упорядкованості,

¹ Див. пп. 1.1.

організованості і безпеки цього руху. Тоталітарне, закрите суспільство є наслідком реалізації штучно-поступального соціального руху [148], на чолі якого стоїть лідер-вождь (за Платоном – філософ), який краще за всіх розуміє мету й логіку розвитку. У закритому суспільстві система забезпечення безпеки покликана, тому, забезпечити саму можливість визначеного вождем руху, виключивши будь-які відхилення від проголошених шляхів. Ця система містить у собі не тільки і не стільки діяльність спеціальних служб, скільки цілеспрямовану ідеологічну, політичну, економічну й іншу діяльність з відтворення всієї системної цілісності в кожному своєму елементі, що дозволяє усунути можливі впливи “деструктивних елементів”, які ускладнюють реалізацію заданих зверху завдань. В результаті реальне буття суспільства планомірно укладається в прокрустове ложе штучних теоретичних схем.

Оскільки діяльність стосовно забезпечення безпеки спрямована на реалізацію суб’єктивних задумів, то вихід за межі об’єктивної логіки природного розвитку призводить до саморуйнування штучного стану суспільства (держави). Гіпербезпека перероджується в гіпернебезпеку. Внаслідок того, що природа суспільства, незважаючи на всі зусилля людини, продовжує визначати її розвиток, закрите суспільство неминуче приходить до свого самозаперечення, тобто – до суспільства відкритого. Прихильники відкритого суспільства вважають, що побудова глобальних соціально-історичних проектів є небезпечною внаслідок неможливості усвідомлення природи соціального розвитку. Тому надмірно активна діяльність людини призводить лише до заперечення природності соціальних процесів. У зв’язку з цим, все, що перешкоджає природному рухові, розглядається ними як небезпека. При цьому система забезпечення безпеки відкритого суспільства покликана забезпечити поступальний саморозвиток за допомогою своєчасного виявлення й усунення перешкод об’єктивно детермінованому соціальному рухові. Визначена модель соціальної системи (суспільства) породжує відповідні уявлення про безпеку, що по мірі досягнення суспільного визнання одержують парадигмальну форму існування [143, 179, 189, 190].

Як зазначалося у розділі 2, закрите суспільство є необхідною умовою послідовної реалізації ідеї захищеності. При цьому, на нашу думку, закритість відтворює захисну ментальність, а та, у свою чергу – і саму закритість. Разом з тим, закрите суспільство містить у собі своє заперечення, оскільки змушено черпати енергію для свого розвитку зсередини, що рано чи пізно призведе до самопоїдання і саморуйнування.

Пануюча парадигма безпеки відбиває, як правило, усталену соціальну модель громадського життя, впливає на формування як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави. Тому, створюючи або реформуючи систему забезпечення безпеки, важливо зрозуміти усталену, пануючу парадигму і здійснювати реформи з урахуванням цього¹.

¹ Протиріччя між прибічниками усталених і новаторських підходів є постійним атрибутом суспільного життя. Ще Н.Макіавеллі свого часу зазначав: “... приходиться вводити нові настанови й порядки, без чого неможливо заснувати державу й забезпечити собі безпеку. А слід знати, що

В даний час теорія і практика забезпечення безпеки суспільств (держав) трансформативного типу переживає парадигмальну кризу, викликану тим, що колишня парадигма захищеності показала свою обмеженість, а нова поки ще не отримала свого оформлення.

Дослідження конкретних форм небезпеки й безпеки ускладнене двоїстою природою цих феноменів. Може здатися, що оскільки вони існують у суб'єктній формі, то найбільше уявлення про безпеку конкретної транзитивної держави можна отримати в результаті аналізу існуючих поглядів. Однак зробити це вкрай складно, оскільки ті самі події внаслідок суб'єктної природи феномена безпеки розглядаються в різних ціннісних системах координат і, відповідно, тлумачаться часом у прямо протилежних змістах. Точніше, саме в силу різних суб'єктивних основ їм надається різний зміст.

Безумовно, аналіз ситуації, що розвивається, у рамках певних ціннісних координат і конкретних умов дозволяє не тільки оцінити, але і прорахувати ступінь небезпеки тих або інших явищ відносно конкретного об'єкта, що дає можливість визначити рівень його безпеки. Однак розуміння національної безпеки крізь призму одиничних, нехай навіть і значущих, подій можливо лише в межах цілісності, тобто в контексті загальної логіки розвитку трансформативного суспільства. Частину неможливо зрозуміти поза цілим, більше того, вона відрізняється від самої себе залежно від того, частиною якого цілого вона розглядається. Наприклад, падіння курсу національної грошової одиниці в різних системах ціннісних координат може розглядатися і як зло, що призводить до знецінювання національного багатства країни, і як добро, що підвищує рентабельність експорту, який стимулює перетікання капіталу в розвиток видобувної і переробної промисловості. Аналогічним чином може розцінюватися й штучна стабілізація національної валюти.

Разом з тим, оскільки глибинні підстави буття феномена безпеки суспільства лежать не в суб'єктивних уявленнях, а в об'єктивній природі речей, то необхідною умовою розуміння безпеки є реконструкція цілісності, що розкриває природу соціальної трансформації. Оскільки соціальний розвиток (з урахуванням активної перетворюючої діяльності людини) – це природно-історичний процес, остільки й безпека держави й суспільства може бути оцінена з точки зору їхньої відповідності природній логіці розвитку. У цьому контексті ступінь безпеки, наприклад, суспільства, тим вище, чим менше споруджено штучних перешкод на шляху природно-історичного розвитку. І навпаки, чим більше перешкод на шляху природного розвитку, тим у меншій безпеці знаходиться суспільство.

Тому, якщо реальна держава заходить у протиріччя з об'єктивною логікою свого розвитку і природою речей, то ніяка, навіть сама могутня система забезпечення безпеки не в змозі відгородити її від краху. І навпаки,

немає справи, влаштування якої було б складнішим, розуміння небезпечнішим, а успіх сумнівнішим, аніж заміна старих порядків новими. Хто б не виступав з подібними новаціями, його очікує ворожість тих, кому вигідні старі порядки, і холодність тих, кому вигідні нові” [350, с. 17-18].

приведення держави у відповідність з логікою природного саморозвитку здатне сформувавши міцний фундамент забезпечення її стійкості й безпеки.

З точки зору соціальної філософії, серед усієї сукупності факторів (економічних, політичних, правових, демографічних та багатьох інших), які визначають безпеку суспільства й держави у перехідний період їх розвитку, найсуттєвішими є культурні, інформаційні, екологічні, маргінальні та ментальні фактори. З розвитком трансформаційних процесів актуалізується й демографічний фактор. Як свідчать результати проведеного філософського аналізу, саме виділені фактори в умовах соціокультурного транзиту є найбільш критичними і стосовно проблеми безпеки держави й суспільства створюють певну факторну мережу, яка спроможна визначати рівень безпеки вказаних соціальних структур. Така точка зору підтверджується результатами проведених автором соціально-філософських та соціологічних досліджень [189, 190]. Проаналізуємо їх детальніше.

Зважаючи на діалектичну єдність культурного й інформаційного факторів серед окресленої вище сукупності факторів, розглянемо їх спільно. Якщо культура певної нації в усталені періоди суспільного буття (до трансформацій) була єдиним впорядкованим, ієрархізованим цілим [454, с. 216], то в перехідних умовах культура характеризується певною мозаїчністю, яка, з одного боку, полегшує можливість нав'язувати широким верствам населення певні думки й поняття, а з іншого – сприяє формуванню знань не системою освіти, а засобами масової інформації. В результаті культурне поле соціуму стає небезпечно вразливим, соціальна комунікація втрачає таку важливу рису, як взаємопов'язаність, національна культурна ідентичність нівелюється.

Культурна безпека є надзвичайно чутливою до загроз, особливо зовнішніх. Глобальні інформаційні й комунікаційні технології створюють умови для формування нового інформаційного простору, що охоплює увесь світ. Поряд з позитивним ефектом це створює ризики для культурної безпеки перехідного суспільства, створюються передумови уніфікації культури, суспільної думки, ціннісних орієнтацій, політичної поведінки, запозичення окремих рис сторонніх культур¹. Системи цінностей традиційних спільнот (родини, громади, етнічної групи, трудового колективу тощо) руйнуються під дією ризиків, створюваних сучасними засобами масової інформації в умовах соціокультурного транзиту [305, 421]. При цьому, індустрія розваг і засоби масової інформації, що сприяють формуванню суспільної думки, культури й політики, на глобальному рівні цілком монополізовані невеликою групою великих компаній.

У формуванні суспільної свідомості значне місце займають засоби масової інформації [212, 337, 595, 600]. Вважається, що завдяки великій кількості каналів телебачення, газет, журналів тощо людина отримує

¹ Тут слід зазначити, що окремі риси сторонніх культур засвоюються з більшою готовністю, аніж культура в цілому. Здатність проникнення, властива тій чи іншій рисі культури, як зазначає М.Шепелєв, зазвичай знаходиться у зворотній залежності від ступеня її цінності [608, с. 428]. Допущення одного елемента чужої культури може призвести до подальшого майже повного запозичення й усіх інших елементів даної культури.

можливість вільного вибору інформації. Однак переважна більшість засобів масової інформації подають її відповідно до поширених у суспільстві очікувань, упереджень, стереотипів, або відповідно до того, як цього бажає власник інформаційного засобу. Внаслідок цього інформація значною мірою спотворюється¹. Ці обставини перетворюють так звану демократичність і об'єктивність преси на фікцію. Потoki інформації є цілком керованими і ті, хто вміє і в змозі ними керувати, визначають уявлення й поведінку людей, формують громадську думку, яка далеко не завжди є адекватним відображенням об'єктивної дійсності. Така ситуація особливо є небезпечною у сфері національної безпеки, оскільки за таких умов здійснюється переважно деструктивний вплив на основні суб'єкти системи її забезпечення.

Переваги розвитку сучасних інформаційних і комунікаційних технологій використовуються не тільки в благих цілях: створюються сприятливі умови для маніпулювання суспільною свідомістю. Як справедливо зазначає з цього приводу директор з інформаційних технологій всесвітньо відомої корпорації "Fogum" Інно Бейкер, за допомогою сучасних інформаційних технологій людина створює тунель в інше середовище, яке не може контролювати. І оскільки відмовитися від використання перспективних інформаційних технологій неможливо, слід навчитися оцінювати всі небезпеки, які ці технології несуть за собою [342, с. 1]. Монополія на засоби масової інформації й комунікації сприяє впровадженню в масову свідомість ідей, цінностей, установок, що відповідають інтересам контролюючих осіб (структур), які далеко не завжди співпадають з державними й суспільними інтересами. Зважаючи на суттєву важливість інформаційної складової в даному контексті, є сенс, на нашу думку, дещо розширити авторську аргументацію стосовно особливого статусу інформаційних факторів впливу на стан безпеки суспільства й держави в умовах трансформацій.

Сучасний стан перехідних соціумів характеризується, окрім іншого, інформаційною експансією з боку інших, зацікавлених у певному перебігу внутрішньодержавних процесів у вказаних соціумах, розвинених держав. Сьогодні вже усталеним в контексті даної проблеми є поняття "інформаційна війна" [101, 136, 337, 439 та ін.], яку відомий український дослідник Т.Арсеньєва визначає як "суб'єктивну діяльність по створенню негативних контекстів" [25, с. 196]. Оскільки інформаційний простір соціуму є надзвичайно чутливим до негативних контекстів, а суспільна думка транзитивних країн в силу об'єктивних причин досі не виробила навичок адекватного опору інформаційному тиску, надання інформації негативного контексту призводить до помітного успіху в боротьбі із супротивником. З огляду на тенденцію реактивного опору масової свідомості грубому втручання, інформаційній зброї все більш вишукано надається зовнішня форма об'єктивної інформації. Індивіди й соціальні групи, що піддаються такому, зовні ненасильницькому впливу, не помічають, що поряд із про-

¹ Наприклад, під час сербсько-албанського конфлікту 1999 року усі західні інформаційні агентства виключно позитивно відгукувались про албанців і негативно про сербів, хоча ситуація в зоні цього етнополітичного конфлікту, як і усіх інших, насправді була дуже неоднозначною.

думанню асиметрією інформації, що направляється в суспільство, ведеться звертання до емоційної сфери індивіда, пов'язаної зі стійкими негативними емоціями – страхом, ненавистю, горем, презирством, відразою. В остаточному підсумку, масову свідомість доводять до стану, за яким зруйнована психіка індивіда призводить до апатії або вираженої асоціальної поведінки, що виявляється, головним чином, у вигляді немотивованої агресивності молоді, спрямованої на соціум взагалі і на старше покоління, родину, зокрема.

Методи комунікативних технологій в умовах ведення “інформаційної війни” поширюються на всі сфери життя суспільства, провокуючи в транзитивній соціальній реальності нові явища: інформаційну релігійну експансію, переписування сторінок історії, свідоме перекручування норм національних мов у бік їх збідніння, введення ненормативної лексики або використання блатного жаргону. У такому інформаційному середовищі, де впливові політики, лідери громадських рухів і державні чиновники, користуючись при публічній комунікації мовою соціальної групи інституту виконання покарань (місць позбавлення волі), не бачать порушення в цьому прийнятих суспільством норм і соціальних репрезентацій, пошук соціальної ідентичності виявляється не тільки ускладненим, але й просто неможливим.

“Інформаційні війни” проти транзитивних суспільств призводять, окрім іншого, ще до одного негативного соціального наслідку – до знищення або підміни установок, характерних для національних культур. Замість цього в суспільну свідомість впроваджуються стереотипи, що ведуть до атомізації суспільства, до пріоритету особистих цілей перед загальними, до духовної роз'єднаності, всездозволеності як наслідку володіння фінансовим капіталом, зневажання нормами закону.

Загроза поширення псевдокультурних знань і цінностей сприяє створенню фіктивного людського і соціального капіталу, що не піддається точному кількісному виміру, але може зіграти “доленосу” роль у розвитку (деградації) перехідного суспільства. Він виражається в низькому професіоналізмі, зниженні значущості моральних норм, створенні культу помилкових (хибних) цінностей тощо.

У сучасних умовах і на перспективу особливе місце серед широкого спектра факторів безпеки перехідних суспільств і держав посідає екологічний фактор. Для перехідних суспільств в умовах глобалізації основна загроза полягає як у зовнішній експансії, джерело якої знаходиться поза державою, так і у внутрішніх джерелах. Джерелом екологічної небезпеки, у першу чергу, є антропогенний об'єкт або сукупність об'єктів. Вторинними джерелами можна назвати природні й антропогенні середовища, які під впливом зовнішніх і внутрішніх об'єктів стають носіями небезпеки. Це можуть бути вода, повітря, ґрунт тощо. У зв'язку з цим, зона ризику, як правило, знаходиться навколо екологічно шкідливого об'єкта або відповідає простору поширення ризикогенного середовища [97, с. 59-67].

Таким чином, зона традиційного ризику для держави являє собою смугу, що охоплює національну територію вздовж її кордонів. В міру видалення від кордону небезпека зменшується, загасає. Джерело ж

екологічної загрози, навпаки, знаходиться і ззовні, і всередині створеної ним зони ризику, що являє собою простір зі ступенем ризику, який знижується від центра до периферії. Такий амбівалентний характер основної небезпеки приводить до того, що політична активність (оскільки політика, в основному, оперативно реагує на зміни в соціумі) у перехідному суспільстві спрямовується на вирішення і зовнішніх, і внутрішніх проблем.

Іманентний характер екологічної небезпеки полягає в наступному. Будь-яка матеріальна діяльність людини впливає на природу. По суті, це завжди перетворення людиною навколишнього середовища під свої потреби. У той же час, саме перетворена природа часто являє собою джерело екологічної небезпеки для людини й суспільства. Як зазначає О.Яницький, "... всякий вироблений суспільством ресурс є потенційно ризикогенним" [625, с. 58]. Тим самим сталість екологічної небезпеки корениться в самому існуванні людини й суспільства, у їх життєдіяльності.

Екологічний ризик – плата за задоволення людиною й суспільством своїх потреб, по суті – плата за існування¹. Розвиток розуму і використання його результатів усе більше стають загрозливими для людини й суспільства, оскільки в результаті такого розвитку поширюються небезпеки у кількісному і якісному їх вимірі. Будь-яка людина, будь-яка соціальна спільнота постійно відтворюють екологічний ризик. Звести його до нуля неможливо, а можна лише намагатися підтримувати на прийнятному для даного соціуму рівні й керувати ним. У цьому також полягає відмінність екологічного ризику від ризику, пов'язаного з небезпекою для держави, – до них застосовуються різні способи й засоби регулювання: армія й дипломатія у випадку з державою, безпосереднє керування ризиком у випадку з ризиком екологічним².

Деградоване навколишнє природне середовище сьогодні вже потребує не стільки охорони, скільки зумовлює необхідність створення системи захисту від нього всього живого, оскільки воно перетворюється на джерело небезпеки для природних систем і комплексів, ландшафтів, живих організмів, самої людини і суспільства в цілому. Як влучно зазначає з цього приводу відомий український фахівець в галузі права екологічної безпеки В.Андрейцев: "... якщо дорога вготована на Голгофу, то мова має йти не про охорону, а про спасіння приреченого" [16, с. 14].

Особливості екологічної небезпеки призводять до змін у соціумі, з'являються "спільноти (або навіть суспільства) ризику", у яких провідну

¹ Наприклад, в результаті знищення лісів, неправильної агрокультури швидкість вітрової та водної ерозії землі за останні 50 років зросла порівняно із середньо історичною у 30 разів. За останнє століття площа лісів зменшилась на третину. Стрімко скорочується біологічна розмаїтість Землі. За минуле століття повністю зникли або стали близькими до зникнення до 25 тис. видів вищих рослин, понад 1 тис. видів диких тварин, сотні унікальних видів домашніх тварин. Згідно з оцінками експертів, до 2010-2015 рр. біосфера може втратити ще 10-15% складових її видів. Передбачається, що тільки в місцях видобування і на складах згорить близько 2,5 млн. тонн викопного палива. Дрібнодисперсні пил і дими зумовлять різке збільшення оптичної щільності атмосфери, що призведе до значного зниження температури [542, с. 299-300].

² У зв'язку з цим, сьогодні суттєво актуалізується проблема екологізації свідомості. Вказана проблема опрацьовується в контексті екоософської парадигми і є напрямком самостійних досліджень проблем безпеки.

роль відіграє оцінка потенційної загрози того чи іншого явища або діяльності і відповідна реакція соціуму [143, 145, 147, 179, 189, 190].

Будь-який суб'єкт суспільства (держави), що має інтерес на даній території, поступово виявляється включеним у простір загроз за допомогою його розширення. Якщо проблема є актуальною для всього людства, то такий простір стає глобальним, у зв'язку з чим, суб'єкти перехідного суспільства виявляють зовнішньополітичну активність. Особливо це проявляється в ситуації, коли суб'єкт, від якого залежить рішення тієї або іншої проблеми національної безпеки, знаходиться в іншому регіоні або державі. У цьому випадку окремі активні суб'єкти, використовуючи можливості глобалізації, намагаються самотійно або через суспільні, міжнародні організації натиснути на суб'єкт, від якого залежить рішення тієї або іншої проблеми (політичної, економічної, соціокультурної тощо). У той же час, тенденції перехідної соціальної реальності є такими, що відповідно до принципу субсидіарності все більше прав з управління територією передається на місцевий рівень і все більшого значення набуває участь зацікавленої громадськості в прийнятті значущих рішень. Цей процес, як справедливо вважають Д.Афіногенов і В.Волков, поступово зміщує активність суб'єктів всередину суспільства [97, с. 59-67].

Загроза втручання у справи перехідної держави, не може бути усунута цілком, вона присутня постійно. Загроза державному суверенітету не може бути усунута самою державою, оскільки її джерело знаходиться поза сферою її безпосереднього впливу, за її межами, й існує доти, поки існують кордони.

Маргінальний фактор безпеки суспільства й держави в умовах трансформаційних процесів певною мірою перетинається з духовно-інформаційними факторами, однак прояв маргінальності саме на суспільному (державному) рівні має певні особливості. Маргінальність, що є сама по собі ознакою соціальної мобільності, може бути як убутною (декласування, випадання з усталеної системи соціальних зв'язків), так і висхідною (формування нових структур і структурних рівнів). Реальність соціумів, що трансформуються, свідчить про те, що в перехідні періоди розвитку суспільств переважає спадна маргінальність, для якої характерні: руйнування елементів громадянського суспільства, його зв'язків і традиційних соціальних інститутів; неузгодженість і невідповідність між культурними цінностями й інституціональними засобами їхнього досягнення. Це може призвести до аномії соціуму, що здебільшого є результатом міграційних або урбанізаційних процесів, дифузії класових структур, їхньої розмитості і плинності, руйнування традиційних цінностей і орієнтирів. Усе це сприяє перетворенню соціальної маргінальності в етнокультурну [142, 179, 491, 578].

Найчастіше аналогічні явища виникають в умовах соціуму, що трансформується, коли спостерігається процес декомпозиції його сформованої структури, її розпаду на відносно незалежні фрагменти. Процес цей характеризується відмовою від уніфікації колишніх (попередніх) форм ідентичності, високим динамізмом оціночних суджень [412, 435, 489]. Йому передують відторгнення багаторічних ідеологічних стереотипів, формування нової системи соціальної ієрархії, хиткість соціального статусу різних

суспільних прошарків, зникнення усталених механізмів регуляції поведінки, що являє собою відображення динаміки самого перехідного суспільства, що здебільшого негативно позначається на стані його безпеки.

Маргінальність задає розвитку перехідного суспільства полівекторності, і в більшості випадків це є або “хворобою росту” соціального організму, або ознакою його розпаду, що здійснюється також за допомогою реструктурування соціальної мозаїки. Характеризується даний процес перетворенням соціальних негараздів у норму життя, домінуванням у суспільній свідомості нігілізму, ідеологічних кліше типу “аномія і є норма, і навіть ідеал” і визнанням масами переваг поведінки, яка раніше вважалася аномальною або девіантною.

Отже, маргінальне середовище – своєрідний предсоціум, що характеризується пограничністю, проміжністю, втратою індивідом об’єктивної належності до вихідних етнокультурних спільностей, втратою своєї суб’єктивної ідентифікації з ними, розмиванням норм і цінностей культур, що відкидаються, розривом соціальних зв’язків, що в межах усього суспільства перехідного типу безумовно стає серйозною загрозою національній безпеці. Однак індивідуальна людина має потребу в системі координат, у якійсь прив’язці: вона не може жити у “вільному падінні”. Культура певного народу, навіть у трансформованому виді задає систему координат або її видимість, що, як небезпідставно вважає О.Торопова, не настільки вже й принципово [536, с. 9]. Тому не випадково, що соціум, який формується в перехідних умовах, завжди характеризується прагненням до опрацювання стійкого механізму ідентифікації й міцної ціннісно-нормативної системи, що надалі може й лібералізуватися. Ця споконвічна принципова твердість – реакція на попередній їй маргінальний статус і запобігання від наступної маргіналізації, що для перехідного соціуму буде згубною.

Немаловажливим фактором перетворення маргінальної групи, середовища, зони в цілісне утворення служить позитивна комплиментарність¹. Адже сама по собі маргінальна комплиментарність припускає взаємодію у “своєму” середовищі, зумовлює феномен пограничності і виявляється у двох протилежних функціях будь-якої межі – бар’єрної й контактної. Тип контакту, а саме позитивна сумісність (“позитивна поляризація” соціокультурних суб’єктів за П.Сорокіним), має вирішальне значення при переході маргінальності у якісно інший стан – цілісність. З точки зору безпеки найбільш сприятливою є ситуація, коли етнокультурна маргінальність територіально локалізована і знаходиться в зоні інтенсивної взаємодії природних, економічних і етнічних процесів, розвиток яких призводить до просторової перебудови соціуму і позитивних змін його основних параметрів. Однак у суспільствах трансформаційного

¹ Термін “комплиментарність” використовується у даному дослідженні не лише як синонім психоемоційної сумісності народів (Див. працю Л.Гумільова “Етногенез і біосфера землі” [134]), а й як позитивний показник відношень людей (соціальних груп) з духовними (соціокультурними) формами.

типу явище локалізації спостерігається досить рідко. Поряд з контактними зонами позитивної компліментарності, існують і зони негативної компліментарності – конфліктні зони. Наявність останніх у маргінальному етнокультурному середовищі суспільства, що трансформується, у сполученні з економічними, політичними й соціальними конфліктами зумовлює динаміку соціального процесу по убутному напрямку у бік атомізації й деградації перехідного соціуму.

Етнокультурна маргінальність має величезне значення для забезпечення життєздатності й безпеки держави й суспільства перехідного типу. Вона охороняє від розвитку по єдиній тупиковій колії, вона – причина періодичних флуктуацій соціуму, чим і забезпечується одноразова взаємодія різномасштабних процесів, які характеризуються просторово-часовою поляризацією, що виявляється в територіальних контрастах соціального й економічного розвитку, у різних типах впливу або взаємодії з природним середовищем [142, с. 115-127]. Саме на стику етнокультурних, економічних і природних процесів (особливо глобалізаційних) формуються маргінальні середовища, області, локальні моделі можливих майбутніх соціокультурних систем – етносів, націй, цивілізаційних типів – далеко не завжди прийнятних для конкретного суспільства.

Культурна й етнічна маргінальність – перший етап у зміні ціннісних орієнтацій, які існують у соціумі, що трансформується, тут виникають контури майбутніх реалій, що характеризуються іншою мотиваційною діяльністю, іншими стереотипами соціальної поведінки й соціальної свідомості. Для максимальної адекватності розуміння феномена безпеки в суспільствах (державах) перехідного типу важливо усвідомлювати, що це утворення на початкових етапах трансформації є дуже хитким, оскільки слабко використовує раніше сформовані й апробовані практикою багатьох поколінь орієнтири й стереотипи поведінки. Причому досить довго дає про себе знати синдром проміжності, що виражається в невпевненості, комплексі неповноцінності, страху, а звідси й частоті озлобленості, агресивності індивідів і окремих соціальних груп. Це – знищення колишнього ідеалу і ще не усталені позиції ідеалу нового, його вразливість, а звідси – надмірна увага до зовнішньої атрибутики: нових або запозичених стандартів, соціальної імітації. Саме звідси виходить небезпека формування в суспільстві наслідувальної псевдокультури, яка не буде мати механізмів стійкого розвитку й відтворення, а стане деградувати від покоління до покоління, породить основу убутної соціальної динаміки. Такий феномен одержав у спеціальній літературі назву “помилкової соціальної структуризації” [491, с. 110].

У цьому контексті слід зазначити негативний, деструктивний вплив глобалізаційних процесів на соціокультурний континуум перехідних суспільств. На підтвердження цьому відомий французький дослідник М.Дефуа, аналізуючи значущість західних соціокультурних стереотипів, підкреслює, що для ствердження загальноєвропейської ідентичності може знадобитися хрестовий похід, оскільки там, де не виникає позитивної етнокультурної компліментарності, її намагаються нав’язати силою, а це

найчастіше призводить до негативної комплиментарності, що, у свою чергу, сприяє й визначає убутню динаміку розвитку [156, с. 80-81]. Яскравим прикладом такого силового вирішення означеної проблеми є ісламський фундаменталізм.

Незважаючи на сприйнятливість перехідного суспільства до деструктивних небезпечних впливів, кожне із таких суспільств має в арсеналі захисних засобів певні іманентні “щити”, одним із найголовніших серед яких, на нашу думку, є аксіологічне поле, система суспільних цінностей і традицій. Аксіологічне поле соціуму (цивілізації) відіграє роль “озонового шару”, що охороняє культуру від “опромінення”, яке йде від інших соціокультурних систем, від маргіналізації, що особливо потужно проявляється в умовах глобалізації. Сила цього поля неоднакова (внаслідок неоднаковості захисних потенціалів різних перехідних суспільств), як неоднакова й потужність зовнішніх впливів. В окремих випадках вони можуть бути попросту згубними, про що наочно свідчить загибель більшості архаїчних культур при спробах модернізуватися¹. До того ж у перехідних суспільств істотно ослаблені соціокультурні фільтри, що охороняють їх від руйнування при міжцивілізаційній (у рамках глобалізації) взаємодії.

Таким чином, в умовах перехідного суспільства маргінальність окремих суб’єктів є каталізатором у процесі перетворення соціальних структур. Однак ті соціальні структури, які прийдуть на зміну старим в результаті суспільних трансформацій, в результаті будуть нести риси попередніх, а, отже, й нестійкість. Маргіналізація визначає багатоваріантність розвитку перехідного суспільства і робить його менш детермінованим і передбачуваним, а, значить, – менш безпечним. Одночасно різко зростає роль випадковості, що стає важливим фактором історичного розвитку. Сам по собі розглянутий феномен не обумовлює виникнення якісно нових етносоціокультурних груп, систем, але без нього вони виникнути не можуть; маргіналізація є одним з елементів формування нового ідентифікаційного принципу, незалежно від того, виявиться він у перспективі історично стійким, здатним до трансляції і саморозвитку, чи ні. Етно- й соціокультурна маргінальність перехідного суспільства – той невловимий, слабо рефлексований етап у розвитку суспільства й держави, коли попередня цілісність розпадається, але цей розпад ще не має яскраво виражених характеристик. Одночасно це – неусвідомлений, хаотичний внутрішньосистемний процес пошуку нової детермінанти розвитку, нових принципів структурування іншої (майбутньої) системи. Стабільна цивілізаційна структура здатна цей процес мінімізувати, для суспільств же транзитивного типу маргінальні її частини є аналогом ціннісно-світоглядного “вірусу”. Він прискорює її руйнування, одночасно підбираючи варіанти альтернативного структурування [491, с. 110].

¹ Хрестоматійний факт із досвіду російської державності: корінні народи Півночі виявились неспроможними на рівних виконувати соціальні ролі у сучасному суспільстві: їх долею стала малокваліфікована праця. Одночасно вони без державної опіки не можуть, на відміну від своїх предків, підтримувати існування в межах традиційного господарського комплексу.

Завершуючи аналіз маргінальності у контексті безпеки перехідних суспільств, зазначимо, що маргінальність – наслідок і результат об'єктивних протиріч суспільного розвитку, де суб'єктом суспільства (держави) виступає певна персоніфікація етнічних, економічних, соціальних і культурних відносин певної історичної епохи в її просторово-тимчасовій локалізації. Вектори подальшого розвитку маргінальних суб'єктів можуть задавати різну спрямованість динаміці розвитку перехідних суспільств: як негативну – деформація і руйнування перехідних соціумів, так і позитивну – формування якісно нових соціокультурних структур як на мікро-, так і на макрорівні, які є спроможними забезпечити безпеку суспільства й держави. Досягається це через інноваційну діяльність у різних сферах суспільного буття і закріплення цієї діяльності за допомогою механізму трансляції. Маргінальність як причина періодичних флуктуацій соціуму є захисним механізмом суспільного буття, що охороняє його від розвитку за єдиним і, можливо, тупиковим напрямком; це механізм розмаїтості, яка самовідтворюється. У тому чи іншому ступені вона властива будь-яким типам суспільства протягом усієї людської історії, але особливо актуалізується в умовах соціокультурних трансформацій, коли проблема забезпечення безпеки суспільства й держави стає найголовнішою і поглинає у себе всі інші суспільні проблеми.

Демографічний фактор. Культурне розмаїття, поряд з етнічним, релігійним розмаїттям, що створює міграція, – не тільки цінність суспільного розвитку, але й джерело соціальної напруженості й конфліктів у перехідному суспільстві. Економічна, політична і соціальна нерівність між мігрантами й основним населенням при підвищеній міграції сприяє виникненню конфліктів. Надмірний міграційний тиск також викликає руйнування окремих етносів. Зниження народжуваності, високий відсоток смертності, у тому числі осіб працездатного віку, скорочення приросту населення, висока дитяча захворюваність створюють загрозу депопуляції. Тут також доцільно згадати торгівлю наркотиками, поширення наркоманії, прогресування алкоголізму як одних з найбільш руйнівних загроз людському суспільству [145, 147]. Наведемо декілька прикладів. Як зазначалося на парламентських слуханнях “Соціально-економічні проблеми ВІЛ/СНІДу, наркоманії та алкоголізму в Україні та шляхи їх розв'язання” (грудень 2003 року), домінуючою тенденцією розвитку наркотичних проблем, наприклад, в Україні є постійне зростання кількості зареєстрованих хворих із наркотичною залежністю. Вибухоподібне зростання кількості наркозалежних осіб на початку 1990-х років вилилося у два взаємопов'язаних процеси: стабільне зростання контингенту таких хворих на 12 відсотків щороку та значне розширення спектра наркотичних речовин, які використовуються для немедичного вживання [422].

Протягом останніх десяти років кількість хворих з наркотичними проблемами, що зверталися за медичною допомогою до державних наркологічних установ, зросла майже в чотири рази. Насторожує віковий аналіз контингенту — це люди активного віку, більш як 78 відсотків – віком до 30 років.

Середній рік вживачів наркотиків в Україні щорічно зменшується. Поодинокі звернення за медичною допомогою у зв'язку з наркоманією осіб підліткового періоду, що мали місце на початку 1990-х років, у кінці 90-х і на початку XXI століття змінилися на систематичні звернення десятків пацієнтів-підлітків за наркологічною допомогою.

Щодо алкогольної ситуації в Україні, то більш як 80 відсотків осіб з алкогольними проблемами – це люди працездатного віку, 25–55 років. Аналіз контингентів осіб, які зверталися за наркологічною допомогою протягом останнього десятиріччя, показує наявність значних змін у стилі алкогольної поведінки населення. Так, у містах значно знизилася вживання саморобної горілки, що пояснюється винятковою дешевизною алкогольних напоїв промислового виробництва в країні. Розширюється спектр вживання алкогольних напоїв передусім в напрямі зростання частки слабоалкогольних напоїв, особливо серед молоді та школярів.

Динаміка смертності від алкогольних отруєнь демонструвала зменшення загальної кількості таких випадків більш як на 30 відсотків за 1995–98 роки, але останнім часом цей показник знову почав зростати. Разом з тим рівень смертності від цирозу печінки залишається стабільно високим, що свідчить про збереження загального рівня споживання алкоголю в країні [422]. Аналогічна ситуація спостерігається і в інших пострадянських країнах, зокрема в Росії та Білорусії.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що небезпеку для держави й суспільства в умовах соціокультурного транзиту представляє не заперечення існуючих стану й структури, а заперечення її природи. У зв'язку з цим безпека соціальної системи є специфічним визначенням відношення існування системи до небезпеки. Оскільки діяльність стосовно забезпечення безпеки спрямована на реалізацію суб'єктивних задумів, то вихід за межі об'єктивної логіки природного розвитку призводить до саморуйнування штучного стану суспільства (держави).

Серед усієї сукупності факторів, які визначають безпеку суспільства й держави у перехідний період їх розвитку, найсуттєвішими є культурні, інформаційні, екологічні, маргінальні, ментальні та демографічні фактори, які в умовах соціокультурного транзиту є найбільш критичними і стосовно проблеми безпеки держави й суспільства створюють певну факторну мережу, яка спроможна визначати рівень безпеки вказаних соціальних структур.

Незважаючи на сприйнятливність перехідного суспільства до деструктивних небезпечних впливів, кожне із таких суспільств має в арсеналі захисних засобів певні імманентні “щити”, одним із найголовніших серед яких є аксіологічне поле, система суспільних цінностей і традицій. Аксіологічне поле соціуму відіграє роль “озонового шару”, що охороняє суспільство від “опромінення”, яке йде від інших соціокультурних систем, від маргіналізації, що особливо потужно проявляється в умовах глобалізації.

Філософський аналіз проблеми безпеки суспільства й держави передбачає аналіз діяльності суспільних та державних структур стосовно забезпечення національної безпеки соціуму. Саме у взаємозв'язку та

взаєморозвитку такої діяльності й міститься потенціал для оптимізації механізмів забезпечення національної безпеки у соціумах перехідного типу.

3.4. Національна й міжнародна безпека в геополітичному вимірі

Глобалізаційні метаморфози, а також виклики, що постали перед країнами трансформативного типу, надали принципового значення питанням про стратегію, зміст, ресурси та особливості забезпечення їх національної ідентичності. Як слушно зазначають автори монографії “Інноваційна стратегія українських реформ”, в умовах глобалізації суспільна прогресивна динаміка стає не стільки наслідком екстраполяції в часі традиційних переваг та попередніх досягнень, скільки результатом винаходу ефективної моделі поєднання широкого комплексу динамічних факторів: від соціальних – до геокультурних, від геополітичних – до промислово-технологічних [257, с. 5]. Така модель далеко не завжди є прийнятною для логіки внутрішнього розвитку держав (суспільств), які переживають етап соціокультурних трансформацій і тому є вразливими з боку більш потужних суб’єктів міжнародної політики. Складне й неоднозначне положення практично усіх держав перехідного типу у системі геополітичних координат вимагає адекватного підходу до визначення стратегічних напрямків у сфері національної безпеки. Тому важливе значення в дослідженні проблем безпеки має їх геополітичний аналіз, який останнім часом усе більше актуалізується як у західній науковій парадигмі (праці Р.Арона, Д.Белла, І.Валлерстайна, Зб.Бжезинського, Е.Кінгстона-Маклорі, Е.Тоффлера, С.Хантінгтона, Р.Страус-Хупа) [24, 46, 56-59, 275, 280, 574, 640, 656, 661], так і на вітчизняних (українських і російських) наукових теренах (праці В.Баріса, В.Будкіна, Б.Гунського, О.Макеєва, В.Петрова, Е.Позднякова, О.Снігура, О.Уткіна, В.Шейка, Ю.Яковця, Р.Яновського) [40, 81, 139, 349, 427, 432, 622, 626]. Геополітика є відносно самостійною частиною сучасного наукового знання, однак, на нашу думку, застосування геополітичного аналізу до розкриття сутності проблеми національної безпеки в умовах соціокультурного транзиту дасть можливість проаналізувати досліджуваний феномен з найбільш суттєвих його сторін і зв’язків. Своєрідність геополітичних досліджень полягає насамперед у тому, що в ході аналізу соціальних явищ геополітика оперує великомасштабними просторово-географічними категоріями, безпосередньо поєднана з моніторингом макрополітичних процесів, торкається проблем безпеки, які пов’язані з довгостроковими факторами. Такий рівень аналізу особливо важливий при розгляді зовнішньополітичних аспектів безпеки, її воєнно-стратегічного компонента. Однак аналіз зовнішніх проблем крізь призму геополітики не означає ігнорування внутрішніх аспектів безпеки, оскільки геополітичний аналіз сприяє більш глибокому осмисленню внутрішньополітичних проблем

у їх регіональному й глобальному контекстах. “Майже всі проблеми геополітики самим тісним чином пов’язані з безпекою держави”, – справедливо зазначає російський дослідник Е.Поздняков [433, с. 57].

В основі сучасного світу, що стрімко глобалізується, лежить певний тип організації світової спільноти, який характеризується все більшим поширенням універсальних норм і цінностей, уніфікацією всіх сфер суспільного життя, нівелюванням національних особливостей, зменшенням технологічних, мовних та інших відмінностей. Відомий український фахівець у галузі геополітики й глобалістики М.Шепелев виділяє цілу низку рис, які характеризують сучасну світову систему [608, с. 99]. Застосовуючи наукові доробки М.Шепелева до соціально-філософського аналізу проблем національної безпеки в контексті геополітичної динаміки, вважаємо за доцільне виділити наступні основні геополітичні фактори, які здійснюють визначальний вплив на стан і рівень забезпечення національної безпеки країн трансформативного типу, на процеси, які відбуваються в системах безпеки досліджуваних країн:

- встановлення й підтримання світового лідерства та панування західної цивілізації, яка поступово стає глобальною, поширюючи в світі свої норми, цінності, інститути й спосіб життя в цілому, що нівелює національні особливості окремих країн і загрожує їх національній безпеці, передусім духовному її аспекту;
- визначення конфігурації співвідношення сил конкурентною грою взаємодіючих між собою економічно й військово потужних наддержав, які прагнуть збільшити свою могутність і вплив за рахунок залучення до глобального простору молодих держав, які переживають етап трансформації, а також збільшити ступінь контролю над такими державами;
- формування міждержавних відносин, в основі яких лежить баланс сил і баланс інтересів передусім провідних потужних держав і які (відносини) розвиваються у напрямку все більшої регламентації та універсалізації всупереч об’єктивним національно-особливим потребам інших країн;
- наявність взаємодіючих світів-економік з власними центрами і периферіями з поступовим перетворенням західного світу-економіки у глобальний, який нав’язує свої, здебільшого небезпечні, умови національним економікам;
- формування центрів світового простору у вигляді “архіпелагу великих метрополій”, острови яких концентрують у собі владу політичних, економічних та воєнних олігополій зі світовими стратегіями, які ігнорують стратегії безпечного розвитку окремих країн;
- формування та розвиток мережі транснаціональних відносин, які охоплюють весь світ і створюють альтернативу державній ідентичності та лояльності;
- утвердження процесу модернізації-вестернізації як універсального механізму регулювання внутрішньосистемних відносин та наявність зон “обмеженого хаосу”, глибоких периферій, де загальносистемні механізми регулювання ще не стали усталеними, а традиційні вже суттєво порушилися.

Дослідження закономірностей впливу вказаних геополітичних факторів на роль держав у світовій історії, формування політичних тенденцій і національно-державних інтересів різних народів і країн дозволяє виробити досить стійку систему уявлень і поглядів на можливий характер і перебіг розвитку подій у світі й усередині країни в просторово-географічній динаміці [169, с. 83-90; 471, с. 97-115]. Це, у свою чергу, дає можливість оцінити безпеку з точки зору співвіднесення глобальних, світових політичних процесів із внутрішніми проблемами держави й суспільства.

Слід зазначити, що найважливішою методологічною проблемою в даному контексті є проблема постійних і змінних величин, що надає підстав вести мову про відомий “взаємоперетин” геополітичного [104, 169, 286, 312, 349, 427, 500] та системного [72, 148, 172, 183, 199, 242, 385, 443] методів аналізу проблем національної безпеки. У той же час специфічна якість геополітичних досліджень полягає насамперед в опорі на оцінку тих постійних і змінних величин, які пов’язані з дією географічних факторів. Для геополітики головне значення мають характеристики постійного (стабільного) порядку: саме геополітичні константи служать головним мірилом при оцінці глобальної обстановки, географічного й політичного положення тієї чи іншої країни у світі, її потенційних можливостей, пов’язаних із забезпеченням безпеки [349, с. 120-127].

З точки зору геополітичного підходу до аналізу проблем національної безпеки в умовах трансформаційних процесів, до постійних величин слід віднести, у першу чергу, розташування держави (континентальне, острівне чи прибережне), розміри її території, панівний тип комунікацій, переважний ландшафт, клімат тощо. При цьому примітним є те, що саме сталість головних, “опорних характеристик”, обраних за точку відліку, дозволяє при застосуванні такого підходу з максимальною ефективністю формулювати стратегію держави як у сфері її зовнішньої політики, так і в сфері безпеки. Усі інші складові життя держави визнаються з цього погляду хоча й дуже важливими, але все-таки підпорядкованими першим. Перемінні фактори – це населення (особливо його чисельність), ресурси (фінансово-економічні, матеріальні та ін.), соціально-класова структура суспільства тощо. При всій значущості, наприклад, такої істотної змінної величини як населення, вона за своїм впливом, згідно з геополітичним підходом, поступається відзначеним вище постійним факторам. Підкреслимо, що застосування самого по собі геополітичного підходу до аналізу сутності й змісту феномена національної безпеки призводить до суто політологічного розуміння досліджуваного феномена. Однак в комплексі з усіма іншими методами й підходами¹ геополітичний підхід дасть змогу максимально всебічно, комплексно проаналізувати феномен національної безпеки й опрацювати в подальшому адекватні геополітичній дійсності основні напрямки забезпечення національної безпеки транзитивних країн в умовах геополітичної динаміки.

В контексті проблеми національної безпеки, одним з вихідних принципів, сформульованим ще свого часу Ф.Ратцелем, Р.Челленом,

¹ Див. пп. 1.2.

Х.Макіндером А.Мехеном, І.Ноуменом, Н.Спикменом та іншими дослідниками, є ствердження про те, що для вироблення оптимальної стратегії безпеки особистості, держави й суспільства першорядне значення мають не політичні чи ідеологічні мотиви – короточасні й мінливі, а стабільні величини, обумовлені просторово-географічним положенням країни [280, 281, 653, 656]. Цей висновок має важливе значення при розгляді стратегічних проблем та основних умов сталого безпечного розвитку [279, 418, 467, 497]. Згідно з цим, безпека держави визначається насамперед факторами постійного (стабільного) порядку: розташуванням країни відносно суші й світового океану, розмірами її території, домінуючим типом комунікацій (морським чи сухопутним), переважним ландшафтом, довжиною й конфігурацією кордонів тощо. Тільки ретельне урахування цих та інших основних компонентів, що характеризують просторово-географічне положення, дає можливість визначити реальні можливості держави стосовно забезпечення своєї безпеки.

Слід зазначити, однак, що останнім часом це положення піддається відомому корегуванню. Усе більшу увагу в сучасній соціальній науці привертає роль цивілізаційного фактора, який може розглядатися як довгостроковий фактор стабільного порядку. Так, за ствердженням американського соціолога С.Хантінгтона, цивілізаційні розбіжності, що склалися століттями, “не зникнуть у доступному для бачення майбутньому” у силу того, що “вони більш фундаментальні, ніж розбіжності між політичними ідеологіями й політичними режимами” [574, с. 35]. В сучасному соціогуманітарному знанні (наукові праці Е.Афоніна, А.Ванарбека, А.Гальчинського, В.Горбатенка, В.Іноземцева, О.Фісуна, Г.Хозіна та інших) прослідковується тенденція до включення цивілізаційних аспектів взаємодії людського співтовариства в загальну систему глобальних побудов, що підтверджує факт суттєвого зростання уваги в різних галузях гуманітарного наукового знання до явищ культурно-цивілізаційного характеру [29, 88, 103, 121, 278, 299, 302, 523, 563, 579].

Використовуючи геополітичні аспекти аналізу безпеки соціальних структур, з'являється можливість встановити певний взаємозв'язок між географічним положенням країни і культурно-цивілізаційним розвитком, властивим для даного суспільства, народу, нації. З цієї точки зору, тип локальної цивілізації багато в чому визначається характером займаного географічного простору. Так, ліберальна ідеологія з її культом індивідуалізму, раціоналізму й особистого успіху, що обслуговує механізм ринкового господарства в максимальному ступені притаманна торговій “морській” цивілізації, тому й державні підходи до забезпечення безпеки базуються здебільшого на гоббсівських традиціях індивідуалізму й раціоналізму (наприклад, прибалтійські країни). Традиційний же світогляд з могутніми общинними коренями, що припускає пріоритет солідарних, колективних, соборних форм суспільної самоорганізації, виступає основою континентальної культури й цивілізації. Підходи до розуміння сутності національної безпеки й втілення їх у життя для такого світогляду прямо чи

опосередковано використовують кантівську трансцендентальну парадигму безпеки (розвинені країни Західної Європи).

В контексті проблеми безпеки, на думку автора, одним з найважливіших постулатів геополітики є твердження про те, що розташування країни відносно суші й моря визначає історію держави, впливає на її економічний, політичний та культурний розвиток, міжнародне становище, диктує їй відповідну стратегію. Так, з точки зору розвитку економіки геополітичне положення визначає специфіку розташування промисловості поруч із джерелами сировини й енергії в континентальних країнах і на узбережжі – в морських державах, а також провідну роль того чи іншого виду транспорту – залізничного, іншого сухопутного чи морського, більш значну частку базових, первинних галузей на континенті й велику орієнтованість на експорт економіки морських країн [231, с. 263-276]. Географічне положення країни у величезному ступені впливає на утворення найважливіших центрів, пов'язаних з військово-промисловим комплексом, диктує принципи розташування оборонної промисловості, визначає підходи до побудови військово-промислового комплексу і воєнної організації держави як основи системи забезпечення національної безпеки [281, 296, 427, 431, 500, 587].

З точки зору соціальної філософії, базуючись на висновках геополітичної науки, геополітичний фактор впливає на особливості формування політичної системи суспільства. При цьому слід зазначити, що вперше “геополітичний” критерій оцінки політичного устрою держав був використаний Ш.Монтеск'є. У своєму трактаті “Про дух законів” він поклав в основу класифікації різних форм держави й характеру політичних режимів географічні параметри. Ш.Монтеск'є, зокрема, вважав, що республіка можлива в невеликих полісах, монархія притаманна державам середніх розмірів, а деспотія є практично неминучою для “занадто великих держав” [381, с. 452].

У сучасній геополітиці особливо виділяються дві групи країн – континентальні й морські. Для перших, згідно з таким підходом, зазвичай є характерними централізація, авторитарна влада, для других – децентралізація і демократія. При цьому геополітичні константи встановлюють певні межі, в яких можливі варіації політичного курсу. У сфері національної безпеки й воєнної стратегії континентальна країна опирається насамперед на сухопутні війська, морська – на військово-морський флот, що, наприклад, яскраво виявлялося у принципах побудови систем безпеки СРСР і США, у тому числі структури їхньої ядерної тріади [27, 149, 161, 275, 500, 552].

Урахування відзначених геополітичних констант є однією з необхідних передумов для опрацювання філософської концепції національної безпеки та її всебічного обґрунтування. Побудова адекватної геополітичної ситуації системи захисту держави й суспільства та її стратегій у сфері міжнародних відносин значною мірою залежить від рівня й ступеня розуміння сформованих просторово-географічних реалій [70, 71, 74]. При осмисленні цих та інших проблем забезпечення безпеки особливе значення має фундаментальний геополітичний висновок, який затверджує наявність дуалізму в географічному устрої планети й в історичній типології цивілізацій.

Принцип геополітичного дуалізму полягає в протиставленні сухопутної могутності (“теллурократії”) і морської могутності (“талассократії”), що складають своєрідні альтернативні полюси у просторово-географічному положенні людських співтовариств¹. Докорінні розбіжності у положенні країн відносно суші й моря не тільки об’єктивно викликають їхню конкуренцію й суперництво, але й диктують протилежний підхід до визначення глобальної стратегії й принципів організації системи захисту (безпеки) [41, 299, 413, 544, 556].

Так, для континентальних держав особливе значення мають розміри їхньої території. Простір виступає для них своєрідним ресурсом могутності й безпеки. Переваги, пов’язані з наявністю в держави великої території, переважають виникаючі у зв’язку з цим недоліки й слабкості (велика довжина кордонів, низька щільність населення тощо). Для морських (острівних) держав порівнянне значення має контроль над морськими комунікаціями, оточуючою акваторією й островами та архіпелагами, що знаходяться на ній.

Таким чином, геополітична складова філософського аналізу феномена національної безпеки не тільки вказує певний напрямок пошуку у визначенні зовнішніх джерел загроз безпеці країни, допомагає виявленню потенційних союзників і партнерів, але й сприяє опрацюванню принципів організації збройного захисту, виділяє основні просторово-географічні фактори, які необхідно враховувати для побудови ефективної системи забезпечення національної безпеки.

У новітніх дослідженнях з геополітики стійка й перевірена часом ідея дуалізму, яка визначає протиборство континентальних і морських держав та їх коаліцій, доповнюється тезою про те, що основні лінії конфліктів у сучасному світі пролягають між країнами, що відносяться до різних цивілізацій. “Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором політики, – вказує С.Хантінгтон. – Лінії розламу між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів” [574, с. 33]. Ця точка зору на характер і джерела потенційних конфліктів у даний час отримала широке визнання, у тому числі й у науковому середовищі пострадянських країн. Так, на думку російського академіка М.Моїсеєва, розмаїтість цивілізацій – велике благо для людства, як єдиного виду, єдиної живої системи. Разом з тим, це й джерело найнебезпечніших протистоянь, здатне призвести до смертельних зіткнень для нашого виду *homo sapiens* [379, с. 127-132; 378, с. 26-32].

В контексті філософського розуміння проблеми забезпечення національної безпеки одним із найважливіших положень геополітичної науки є теза, згідно з якою ключем до переваги на Євразійському континенті є

¹ У суспільно-політичній історії народів таке протистояння знаходило, наприклад, своє конкретне вираження в боротьбі між військово-авторитарними сухопутними цивілізаціями Спарти й Риму та морськими торговими цивілізаціями Афін і Карфагена. У Новий час морську могутність уособлювала Британська імперія (“володарка морів”), яка протистояла в XVI-XIX століттях блоку континентальних європейських держав. У другій половині XX століття США, що перетворилися в геополітичного спадкоємця Великобританії, знаходилися в стані “холодної війни” з СРСР, який виступав могутньою континентальною державою.

володіння так званою “серединною територією”, простором, що складає ядро континенту. Висновок про особливе значення Євразійського континенту й його центра – “серця світу” (heartland), що є “географічною віссю історії”, належить англійському вченому й політику Х.Макіндеру. Згідно з цією тезою, воєнно-політична стабільність на “серединній території”, географічно тотожній з територією України та Росії, визначає стратегічну стійкість практично на всьому євразійському просторі, а тим самим і стабільний світовий порядок. Більше того, з планетарної (цивілізаційної) точки зору той, хто контролює Східну Європу, – домінує над heartland’ом, а той, хто домінує над heartland’ом, – домінує над світом. Ця ідея Х.Макіндера, на нашу думку, може вважатися одним з постулатів теорії національної й міжнародної безпеки в контексті геополітичного виміру.

Ідеї heartland’а отримали своє обґрунтування в роботах геополітиків, прихильників євразійської теорії, емігрантів “першої хвилі”. Так, П.Савицький у роботі “Географічні й геополітичні основи євразійства” писав, що “абсолютно виразно розкривається природа слов’янського світу, як центрального світу Старого материка”, а “євразійська установка нашої сучасності заповнює порожнечу пульсаціями живого життя” [477, с. 507-508]. У даний час проблематика взаємозв’язку і взаємозалежності етносоціальних, економічних і політичних процесів на величезному просторі Європи й Азії, у тому числі в аспекті створення єдиного “спільного дому” від Атлантики до Владивостока і формування нової системи міжнародної безпеки, розглядається в дослідженнях сучасних євразійців, що містять незбіжні, а часом і протилежні тлумачення даного питання.

Про те, яке значення сьогодні надається контролю над євразійським континентом, свідчать міркування найвидатнішого представника політичної еліти Заходу Зб.Бжезинського. “Євразія, – пише він у принциповій статті в журналі “Foreign Affairs”¹, – це суперконтинент земної кулі, що відіграє роль свого роду осі. Та держава, що стане на ньому домінуючою, буде впливати в двох із трьох найбільш розвинених в економічному плані регіонів планети: Західній Європі й Східній Азії” [56]. Згідно з такою оцінкою багато в чому вибудовується зовнішньополітична лінія США, їх прагнення залучити якомога більше європейських країн до блоку НАТО як міжнародної системи забезпечення безпеки.

Варто зазначити, що за підсумками другої світової війни західний “воєнний” кордон Радянського Союзу наблизився до геополітичного, й виникли об’єктивні геополітичні умови для встановлення міцного миру й стійкої безпеки в Європі й на всьому євразійському континенті. На жаль, ці можливості на практиці не були реалізовані. До цього можна додати думку авторитетних вчених про те, що протистояння СРСР і США визначалося не стільки ідеологічними причинами, скільки прагненням останньої забезпечити контроль над “серединною територією”.

Оскільки об’єктом геополітичних досліджень є так звані “великі простори” (а досліджувані пострадянські транзитивні країни володіють

¹ “Події за кордоном”.

одними з найбільших територій у Європі), геополітика дає можливість комплексного вивчення внутрішньополітичних проблем у межах більш загального, інтегрального геополітичного поля. Суть проблеми полягає у визначенні основних умов і передумов збереження цілісності й безпеки “великого простору” через розгляд не тільки тенденцій планетарного характеру, але й внутрішніх геополітичних факторів. Згідно з цим, для якомога повного філософського розуміння сутності феномена національної безпеки цінним є те, що геополітичний аналіз припускає в першу чергу дослідження явищ двоякого роду: а) можливостей доцентрових і відцентрових тенденцій регіонів і б) тенденцій розширення просторового впливу центра на периферію та за її межі. Це, у свою чергу, вимагає спеціального розгляду двох базових критеріїв – понять геополітичного центра й геополітичної периферії й співвідношення між ними. Результати такого дослідження можуть мати безпосереднє практичне значення для осмислення багатьох важливих питань у сфері безпеки країни, яка займає великий географічний формат. Цілі й завдання даного дослідження в межах даної монографії не передбачають спеціального аналізу таких критеріїв, однак автор вважає, що такий політологічний аналіз може доповнити й розширити уявлення про цілісну картину сучасного й перспективного стану вказаної вище дихотомії, а разом з тим – і комплексні уявлення про міжнародну й національну безпеку.

Істотною проблемою, пов’язаною з забезпеченням безпеки, є проблема балансу сил та інтересів, узятих у їх міжнародному, глобальному аспекті [4, 273, 329, 340, 348, 404, 414, 415, 464]. Особливої актуальності вона набула у зв’язку з різкою зміною геополітичної ситуації у світі на рубежі 80-х і 90-х років минулого століття, а також з переоцінкою зовнішньополітичних і воєнно-стратегічних пріоритетів пострадянських країн після проголошення ними незалежності. Перегляд підходів до цієї проблеми мав своєю основою відомі тези про необхідність “нового мислення”, оволодіння “ною парадигмою мислення”, відмову від традиційних підходів до забезпечення національної безпеки. Суть цих новацій знайшла своє вираження в ідеї переходу при визначенні завдань зовнішньополітичної безпеки від концепції “балансу сил” до концепції “балансу інтересів”, в основі обґрунтування якої лежить ствердження про необхідність трансформації чинних нині концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції й структури безпеки, що засновані на співробітництві [236, 473]. Іншими словами, має місце спроба аналізувати геополітичну ситуацію й проблеми безпеки, що випливають звідси, не з позицій реального співвідношення між центрами сили, а з позицій взаємного врахування інтересів. Тим самим піддається сумніву один з основних постулатів геополітики, що пройшов іспит часом. Як справедливо зазначає О. Прохожев, стійкість геополітичної ситуації прямо пропорційна кількості центрів сили у світі й балансу сил між ними [453, с. 10-23].

Безсумнівно, що зміни у світі вимагають внесення певних корективів в оцінку стану міжнародної безпеки й висувають нові вимоги до забезпечення національної безпеки [150]. Мають потребу в уважному урахуванні усі

фактори геополітичного порядку. Однак перехід від біполярного світу, заснованого на співвідношенні сил двох наддержав і двох наймогутніших воєнно-політичних блоків, які склалися у післявоєнний період, до однополярного зовсім не означає того, що в даний час роль силових компонентів у міжнародній політиці істотно знизилася, поступившись своїм місцем гармонійному балансу інтересів різних держав. Про це свідчать численні факти: зростання могутності блоку НАТО і його просування на Схід, широке використання сили при вирішенні міжнародних питань (Близький Схід, територія колишньої Югославії, Ірак), зростання кількості озброєнь і збройних конфліктів у світі тощо.

Про те, що і в даний час сила розглядається навіть у найбільш впливових країнах світу як провідний компонент забезпечення національної безпеки й вирішення міжнародних питань, свідчить загальний тон і конкретний зміст такого документа, як “Стратегія національної безпеки США”, підписаного президентом Б.Клінтоном у 1996 році. У цьому документі, зокрема, вказується, що “в інтересах національної безпеки насамперед потрібна наявність могутніх збройних сил, які знаходяться в готовності до ведення бойових дій”; “щоб захистити свої інтереси й забезпечити їхню реалізацію США перед обличчям загроз і небезпек... повинні мати могутні й гнучкі збройні сили, здатні вирішувати різні завдання” [516]. При цьому необхідно відзначити, що сферою своїх національних інтересів США розглядають практично увесь світ. Більше того, проголошується, що будь-яка світова проблема є проблемою, пов’язаною з національними інтересами США, для чого наводиться своєрідне теоретичне обґрунтування. “У сучасному світі, – стверджується в документі, – розбіжності між зовнішніми й внутрішніми загрозами національній безпеці стають усе більш нерозрізненими, зникає розподіл проблем на зовнішні й внутрішні, стирається розділова лінія між зовнішньою й внутрішньою політикою”. На основі такої посилки робиться наступний висновок: “У зв’язку з тим, що проблеми, джерела яких перебувають за межами наших кордонів, стають внутрішніми проблемами, американське лідерство у світі й залученість у світові справи зараз важливі як ніколи” [516]. Таке розширене тлумачення сфери національних інтересів США, що забезпечуються насамперед наявністю могутніх збройних сил, навряд чи дає можливість затвердити в глобальному масштабі дійсний баланс інтересів усіх країн, і дійсно стабільний рівень національної безпеки транзитивних країн, які беруть участь у світовій політиці.

Безсумнівно, що історичний розвиток народів може бути представлений у світовому масштабі як процес їхнього зближення. У той же час, загальнолюдські ідеали, які зближають і поєднують їх, реалізуються в сучасному світі різними народами по-різному. Єдність світу, говорячи загальновідомими словами К.Леонтьєва, – це “єдність у різноманітності”, представлений в різних культурно-цивілізаційних типах розвитку людства, в існуванні й розвитку народів у межах своєї державності [179, с. 188].

Для будь-якої суверенної держави основу й критерій дій на міжнародній арені складає національний інтерес. І тільки сила може змусити її відмовитися від обов’язку забезпечувати інтереси своєї нації, свого народу.

Саме сила (воєнна, економічна, політична, духовна) при зіткненні незбіжних чи протилежних національно-державних інтересів стає вирішальним аргументом у протиріччі. “Поки верховними державними союзами є окремі національні держави, – справедливо зазначає Л.Тихомиров, – їхня сила була й залишиться *ultima ratio* у вирішенні того, чий інтерес повинен восторжествувати а чий поступитися” [530, с. 624]. Держави, у які об’єднуються народи, створюються ними для себе, а не для інших [479]. Тому турбота про національні інтереси та їх забезпечення в системі світової політики завжди мали й мають пріоритет у діяльності влади. “Віддавати ж долю інтересів свого народу в чужі руки, підкоряти його рішенням чужих держав уряд не має права. Ця ідея є не державною, а вотчинною, є ворожою свідомості обов’язку перед нацією і державою. Але такий уряд не може довго існувати, тому що нація, яка зімкнулася в державу, не допустить настільки довільного розпорядження своїми долями”, – зауважує в контексті даної проблеми Л.Тихомиров [530, с. 625].

Дійсно, тільки держава виступає в суспільному житті як інститут, створений для вираження й захисту загального інтересу всього народу. Всі інші соціально-політичні інститути носять партикулярний, корпоративний, вузькогруповий характер; суверенітет держави є вираженням пріоритету ідеї цілого над його складовими частинами й функціями. Специфіка ж національних інтересів держави багато в чому обумовлюється її геополітичним положенням.

Таким чином, наявність у перехідної держави дійсного суверенітету, реальної сили й впливу дають можливість досить ефективно забезпечувати досягнення національних інтересів у системі світової політики. При цьому баланс сил є об’єктивною основою міжнародних відносин, до яких залучено значне число незалежних суб’єктів – національних держав. Зміна економічного та воєнно-політичного потенціалу країни чи групи країн неминує призводити до зміни не тільки балансу сил між ними, але також характеру й сфери поширення національних інтересів у геополітичному масштабі. Так, до першої світової війни уряд США проводив політику ізоляціонізму, при цьому, відповідно до доктрини Монро, сферою їх життєво важливих інтересів проголошувалася територія Північної й Південної Америки. В міру зростання економічної й воєнно-політичної сили США виявляли усе більший інтерес до Європи й Азіатсько-тихоокеанського регіону. Після другої світової війни присутність США в Європі й у ряді азіатських країн стала невід’ємною частиною їхньої міжнародної політики.

В даний час, як уже зазначалося, сферою національних інтересів Сполучених Штатів проголошується увесь світ¹. Зростання сили потужних розвинених держав породжує зміни в системі національних інтересів держав транзитивного типу, обсяг сили яких визначає можливості їхньої ефективної реалізації в геополітичному масштабі. Співвідношення між центрами сили в складній системі динамічної рівноваги, баланс між ними, що виступає як

¹ Зважаючи на особливе геополітичне положення досліджуваних пострадянських країн, особливо України, вони, безумовно, безпосередньо попадають у сферу національних інтересів США.

загальний принцип системної взаємодії, має певну мінливість. Звертаючи увагу на зміни в геополітичному розташуванні сил, Е.Поздняков справедливо відзначає протирічливість і складність процесу таких змін. На його думку, рівновага багатократно встановлюється і негайно порушується, поки система живе, функціонує й розвивається [432, с. 30-43]. Звідси, безсумнівно, виникає складність в узгодженні національних інтересів транзитивних країн, при цьому урахування співвідношення сил між найбільш значними учасниками світової політики в кожному даному випадку є найважливішим завданням при визначенні геополітичних цілей і завдань, пов'язаних з безпекою перехідної країни. Знову погодимося з Е.Поздняковим стосовно того, що баланс сил у системі самим тісним чином пов'язаний з головними завданнями держав, з інтересами забезпечення їхньої безпеки [432, с. 30-43].

Таким чином, елементи геополітичного аналізу в структурі філософських узагальнень надає автору можливість вичленити ряд напрямків стосовно практичної розробки проблеми забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. По-перше, дослідження політичних явищ з точки зору геополітичного простору й часу дає нові можливості у сфері дослідження макрополітичних процесів і стратегічного прогнозу в інтересах національної безпеки транзитивних соціумів. При цьому геополітичні аспекти аналізу за цілим рядом позицій збігаються з дослідницькими напрямками в межах культурно-цивілізаційного підходу; їхня взаємодоповнюваність підвищує цінність і вірогідність адекватності знання про великомасштабні процеси (макропроцеси) у сфері безпеки. По-друге, використання геополітичних побудов дає можливість перебороти певну однобічність у тлумаченні зовнішньополітичних проблем безпеки, оскільки геополітика пов'язує воєдино зовнішній і внутрішній аспекти політики.

Підсумовуючи викладене у даному розділі, зазначимо, що найважливішими елементами системи забезпечення національної безпеки (які здійснюють суттєвий визначальний вплив на всю структуру системи) є її суб'єкти. Основними суб'єктами (й одночасно об'єктами) системи забезпечення національної безпеки є особистість, держава й суспільство. Є всі підстави стверджувати, що з точки зору філософського аналізу пріоритетне місце тут належить особистості. Традиційна недооцінка людини і нехтування цінністю людського життя у безпосередній соціальній практиці, які, на жаль, поки що ще залишаються притаманними практично всім транзитивним суспільствам, вимагає вжиття радикальних заходів. Передусім виникає необхідність визначитись на рівні філософського узагальнення з розумінням проблеми безпеки особистості, її місця та значення серед інших проблем. Адекватне ж розуміння природних і соціокультурних процесів і на цій основі характеру їхнього відображення в особистісних уявленнях дозволить побудувати таку систему забезпечення безпеки, яка базувалася б не на суб'єктивних бажаннях, інтересах і цінностях, а на об'єктивній логіці соціокультурного розвитку суспільства й держави, яка (логіка) обов'язково повинна поєднувати у собі як усвідомлення внутрішньої сутності безпеки особистості, держави й суспільства, так і сутності зовнішніх по відношенню

до вказаних суб'єктів умов (на рівні геополітичного розуміння) забезпечення національної безпеки транзитивних соціумів.

Розділ 4.

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ТРАНСФОРМАТИВНИХ УМОВАХ

4.1. Сутність механізму забезпечення національної безпеки, його структура, функції та модифікації

У сучасних умовах соціокультурних трансформацій, які переживають переважна більшість молодих незалежних держав, виникає необхідність сформулювати сукупність загальних

концептуальних підходів до розуміння цілей, завдань, принципів і основних напрямків забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз у всіх сферах їх життєдіяльності. Такі загальні підходи в результаті повинні лягти в основу створення концептуальних і нормативно-правових документів стосовно визначення основних напрямків державної політики й суспільної діяльності в галузі забезпечення національної безпеки.

У зв'язку з цим, особливої уваги з точки зору методологічного опрацювання вимагає поняття механізму забезпечення національної безпеки, оскільки, по-перше, в сучасних дослідженнях у межах даної проблеми практично відсутні наукові доробки стосовно даного питання і, по-друге, методологічна чіткість і однозначність розуміння зазначеного механізму дозволить уникнути численних проблем при практичній реалізації в державі й суспільстві системи заходів стосовно забезпечення національної безпеки.

У зв'язку з цим необхідно мати на увазі, що філософська теорія безпеки, як галузь досліджень – різнорівнева конструкція, призначена для відображення в поняттях різних за рівнем спільності “прошарків” дійсності. Тому в контексті даного дослідження стоїть завдання співвіднести один з одним різні поняття механізму забезпечення національної безпеки, субординувати їх, розкрити їхні взаємопереходи. Якщо цього не зробити, то може виникнути понятійна протирічливість визначень, навіть якщо кожне з них буде сформульоване правильно.

Сучасна соціально-філософська наука, накопичивши певний досвід досліджень в галузі теорії безпеки й домігшись серйозних успіхів в осмисленні багатьох окремих, у тому числі й переважно прикладних, проблем, у розробці фундаментальних, власне теоретичних проблем безпеки має ряд невирішених принципових питань, виникнення яких є закономірним етапом розвитку практично будь-якої теорії з розряду таких, що

розвиваються, до яких можна віднести проблему розуміння механізму забезпечення національної безпеки в її нинішньому стані.

Ці питання мають логіко-методологічний, тобто, у даному випадку, філософсько-соціологічний характер, тому що загальною методологією соціального пізнання, до якого відноситься й теорія національної безпеки, є соціальна філософія й теоретична соціологія.

Згадані недоліки ставлять, у відомому сенсі, межу подальшому поглибленню наукових досліджень, якого наполегливо потребує практика, оскільки, в силу ряду причин, теорія не може не опиратися на ті або інші філософсько-соціологічні підстави, що мають світоглядний і методологічний характер.

Однією з фундаментальних вимог соціальної філософії є вимога комплексності дослідження будь-якого соціокультурного феномена. Це передбачає розгляд і аналіз досліджуваного об'єкта як з боку його генезису, так і з боку сутності, змісту, структури, механізмів розвитку й функціонування.

Система забезпечення національної безпеки детермінована різноманітними факторами – економічними, політичними, соціальними – які у своїй єдності й взаємозв'язку утворюють усю складність і багатоплановість процесів, які в ній протікають. Необхідність визначення сутності й змісту вказаної детермінації підводить до необхідності визначення механізму забезпечення національної безпеки, розуміння сутності якого в соціальних системах транзитивного типу дасть можливість більш адекватно підійти до конкретних управлінських рішень стосовно його реалізації в умовах соціокультурного транзиту.

У численних наукових підходах до аналізу сутності й розвитку соціальних процесів мають місце певні спроби виявлення механізмів тих чи інших соціальних процесів.

Так, наприклад, Т.Парсонс поряд з механізмом руйнування соціальної системи звертає увагу на механізми її функціонування та механізми інтегративної комунікації, які впливають насамперед на мотивацію суб'єктів системи, детермінуючи їх бажання й засоби здійснення цих бажань [423].

У М.Вебера розуміння механізму того чи іншого соціального процесу витікає з інтерсуб'єктивної концепції інтерпретації соціальної дії, найважливішим атрибутом якої він вважав “орієнтацію на іншого (інших)”, що передбачає взаємне очікування відповідної поведінки всіх, хто бере участь у соціальних відносинах сторін. Найважливіші чинники функціонування будь-яких соціальних механізмів М.Вебер поєднував з тлумаченням сенсу соціальних дій суб'єктів [91].

Також увагу на дослідження соціальних механізмів звертає у своїх дослідженнях Н.Смелзер [495], а на думку Л.Козера, у соціумах діють механізми соціальної стабілізації та соціальної корекції [633, с. 195-203], які, на нашу думку, можуть вважатися базовими для досягнення безпечного стану соціальної системи.

Близькою до позиції Т.Парсонса стосовно соціальних механізмів є точка зору Ю.Хабермаса, який вважає, що в соціальній системі можна розрізнити

“механізми координування дій, які узгоджують між собою орієнтації дій учасників і механізми, які стабілізують ненавмисні (неінтендовані) зв'язки дії через функціональне пов'язування наслідків дії” [642, с. 177-179]. До найважливіших же механізмів солідаризації суспільства Ю.Хабермас відносить інтегративну силу комунікації.

У вітчизняній філософській традиції поняття “механізм” достатньо часто використовується в суспільних науках і здебільшого виражає певним чином упорядковану конкретну діяльність соціальних суб'єктів. При цьому у науковій літературі переважно виділяються й використовуються механізми прояву, дії та використання законів [129].

Оригінальне й нетрадиційне тлумачення сутності механізму стосовно розв'язання соціальних протиріч пропонує О.Данильян, який розуміє його як “механізм раціоналізації дії суб'єктів соціуму в певній сфері за посередництвом законів, моральних, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної й економічної доцільності” [148, с. 29]. До головних елементів таких механізмів він відносить форми, методи, прийоми й засоби.

Така поліваріантність підходів до розуміння сутності механізму функціонування соціокультурних феноменів, зокрема феномена національної безпеки через розуміння механізму руйнування соціальної системи, механізму соціальних дії, механізму соціальної стабілізації та соціальної корекції, механізму координування дій, механізму раціоналізації дії тощо суттєво ускладнює проблему пізнання даного об'єкта, а головне, створює серйозні труднощі у практичній його реалізації в умовах соціокультурного транзиту. Тому є сенс у цьому підрозділі теоретично обґрунтувати філософський підхід до проблеми механізму забезпечення національної безпеки, проаналізувати співвідношення елементів механізму забезпечення національної безпеки з конкретними практичними технологіями даного процесу в умовах трансформації соціальних систем.

Термін “механізм” взятий з технічної термінології, де він означає сукупність передавальних пристроїв, які перетворюють дію (рух) одного тіла на дію (рух) іншого, а також спосіб їх поєднання. Існує й більш універсальне тлумачення сутності даної дефініції – це система, пристрій, які визначають порядок певного виду діяльності, послідовність станів, процесів, які визначають собою певну дію, явище [403, с. 346]. З наведеного видно, що для характеристики механізму вихідним пунктом є структурна організація системи, тому при дослідженні й аналізі будь-якого механізму дослідження структури має бути діалектично доповненим дослідженням способів передачі й трансформації взаємовпливу елементів системи.

При використанні дефініції “механізм” під час дослідження соціокультурних явищ необхідно мати на увазі, що на відміну від технічних пристроїв, об'єктами соціального пізнання стають системи, у яких поряд зі стаціонарними елементами існують і рухомі, варіативні, процесуальні. Система забезпечення національної безпеки якраз і є яскравим прикладом систем із поліелементною структурою. Структура таких систем сама може бути названа процесуальною, оскільки вона характеризується розташуванням елементів не стільки у просторовому вимірі, скільки у часовому – у вигляді

ступенів або фаз, які змінюють одна одну. Відповідно й механізм процесуальних систем показує, яким чином з однієї стадії з'являється інша, утримуючи в собі зміст попередньої й готуючи перехід до наступної [148].

Стосовно системи забезпечення національної безпеки як системи, близької за своїми базовими характеристиками до процесуальної, поняття механізму багато в чому є спорідненим з поняттям технологія, яке останнім часом надзвичайно активно використовується в соціальному пізнанні, особливо у політологічній термінології. Найбільш широко використовується визначення технології, надане Д.Гелбрейтом, який визначає його як “систематизоване (системне) застосування наукового або інакше організованого знання для вирішення практичних завдань” [639, с. 12]. Певний інтерес для розуміння суті даної дефініції представляє й визначення технології, подане М.Марковим, який визначає її як спосіб реалізації людьми конкретного складного процесу шляхом розчленування його на систему послідовних взаємопов'язаних процедур та операцій, які виконуються більш-менш однозначно і мають своєю метою досягнення високої ефективності [357, с. 12]. Як видно з наведеного визначення, технологія (а, значить, і механізм) у соціальній реальності обов'язково містить у собі суб'єктивні елементи, які характеризуються певною активністю. Оскільки основне смислове навантаження це поняття несе для позначення порядку процедур і операцій, які здійснюються, то є сенс в контексті аналізу соціальної реальності вважати його проміжним між механізмом і структурою, тобто вважати, що технологія є елементом механізму управління.

Таким чином, “технологія” й “механізм” є достатньо близькими за змістом поняттями, які доповнюють одне одного і в сучасній науковій парадигмі можуть виконувати роль наукових інтеграторів, проникаючи в інші сфери науки, у тому числі і в соціально-філософські дослідження проблем національної безпеки, яка сама по собі відображає статус міждисциплінарної проблеми. Однак в контексті даного дослідження вважається за доцільне зауважити, що дефініція “механізм” більш глибоко й змістовно характеризує перебіг процесів у суспільстві аніж “технологія”, оскільки передбачає виділення не тільки структурних і технологічних моделей, які встановлюють взаємозв'язок і порядок черговості елементів-ступенів. Включаючи в себе поняття технології, механізм ще й показує динаміку, форми й методи переходу від одного ступеня до іншого, безпосередньо підводячи до загального аналізу функціонування системи забезпечення національної безпеки.

В контексті даного дослідження, на наш погляд, особливий інтерес представляє механізм дії й прояву об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, які детермінують дію системи забезпечення національної безпеки. У найзагальнішому плані механізм забезпечення національної безпеки являє собою певний спосіб реалізації об'єктивних законів взаємозв'язку системи забезпечення національної безпеки й соціокультурного середовища.

Філософський контекст дослідження механізму забезпечення національної безпеки, безумовно, передбачає визначення його сутності й змісту. Методологічні підстави для цього можуть бути різноманітними, однак

є сенс за основу взяти діалектичний підхід у поєднанні з синергетичним підходом. Виходячи з цього, вважається недоцільним усталений класичний підхід, який базується на обмеженні аналізу механізму дії об'єктивних законів лише формами зв'язків, які втілені в законі, тобто на дослідження того, як функціонує закон, як у діяльності соціальних суб'єктів реалізуються об'єктивні зв'язки [129]. В контексті забезпечення національної безпеки механізм дії об'єктивних законів у соціокультурному середовищі, яке трансформується, необхідно включає в себе й елементи закономірного зв'язку й взаємодії, які опосередковують означені вище зв'язки й зумовлюють їх виникнення. У свою чергу, обумовленість виникнення закономірних зв'язків у системі забезпечення національної безпеки у суспільстві транзитивного типу безпосередньо пов'язана з високим показником ентропії соціокультурного середовища. Знаходячись у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, ця система зазнає певних соціальних змін, що пов'язані з переходом соціальних явищ, їхніх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, з виникненням або зникненням того чи іншого явища, елемента тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли наявна упорядкованість соціальних зв'язків, які становлять її внутрішню структуру, вже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов. У такому випадку, як справедливо зазначає О.Данильян, соціальні протиріччя, які пронизують систему, загострюючись до стану деструктивно-конструктивних конфліктів, призводять до соціальних змін, що мають своїм результатом утворення нової упорядкованості зв'язків усередині системі, перехід її до нового якісного стану [450, с. 26].

Особливого значення в контексті даного дослідження серед соціальних змін займає соціальний процес, його динаміка, альтернативи, тобто перетворення соціуму в його морфології, створення нових соціальних форм і структур, що особливо характерно для соціумів у перехідний період. Для концепції даного дослідження найбільш значущими соціальними процесами є виникнення, відтворення, функціонування, розвиток, трансформація й деструкція соціальних систем перехідного типу. До того ж, якщо під розвитком тут слід розуміти такі зміни соціальної системи, у результаті яких вона набуває іншої якості, властивості, то під трансформацією доцільно розуміти зміну базової якості системи (факторів-констант¹), після чого ця соціальна система перетворюється на іншу. Під трансформацією тут доцільно розуміти складні, багатопланові соціальні зміни, які зачіпають всі їхні основні сфери та результат яких виявляється в їхньому істотному якісному перетворенні, про що, власне, й сигналізує показник ентропії. Усі зазначені показники змін і трансформацій мають безпосереднє відношення й до системи забезпечення безпеки соціальних систем у перехідні періоди.

¹ Див. пп. 2.3.

Розуміння сутності механізму забезпечення національної безпеки в суспільствах транзитивного типу як певним чином організованої діяльності соціальних суб'єктів, яка носить усвідомлений характер і переслідує певну мету, з необхідністю передбачає усвідомлення їх зумовленості. Основний зміст цих цілей, а відповідно й спрямованої діяльності суб'єктів, визначається корінними потребами функціонування й розвитку особистості, держави й суспільства, а також об'єктивними умовами (місце й роль системи національної безпеки в житті соціальної системи, досягнутий рівень розвитку суспільства, стан розвитку державних та суспільних інститутів тощо). На підставі цього об'єктивного змісту цілей, а не лише самої по собі адекватності суб'єктів національної безпеки, формуються об'єктивні вимоги до діяльності суб'єктів стосовно створення сприятливих умов для реалізації системою забезпечення національної безпеки свого онтологічного призначення. Результатом такої діяльності виступає реалізація вимог об'єктивних законів які визначають взаємозв'язки суспільства (держави) й системи забезпечення національної безпеки.

Якщо, виходячи із системно-діяльнісного підходу, розуміти механізм забезпечення безпеки як певного роду систему, то й теоретичне знання про нього з необхідністю повинне бути також представлене у виді системи. При цьому важливо мати на увазі, що для вирішення даного завдання була б недостатньою тільки декларація цього факту, а також довільний поділ механізму забезпечення національної безпеки на підсистеми (види). Критерій поділу на підсистеми й елементи повинен бути обґрунтований, у самій системі повинне бути логічно несуперечливим чином виділена системостворча підстава (сутнісна абстракція) і все теоретичне знання про дану систему повинне бути виведене з цієї системостворчої підстави за допомогою чітких логічних процедур.

Оскільки в рамках описаної в попередніх розділах теорії національної безпеки здійснений аналіз національної безпеки як такої, тобто без просторово-часових і національно-особливих її специфікацій, необхідно запропонувати таке поняття механізму забезпечення національної безпеки, яке б раціональним і несуперечливим чином пояснювало усі випадки його вживання: і відносно безпеки особистості, і безпеки держави, і безпеки суспільства.

Завдання полягає, таким чином, у виявленні сутності механізму забезпечення національної безпеки. Для цього необхідно представити його як систему, виявити його субстанцію, принципи виникнення, розвитку і функціонування, форми прояву і т.д., тобто проаналізувати, як "розгортається" сутність.

Виходячи з вищевикладеного, найбільш адекватним потребам даного дослідження є, на думку автора, варіант основних положень підстав теорії безпеки, який змістовно є аналізом поняття механізму забезпечення безпеки й місця даного механізму в системі соціокультурної діяльності.

Перше, на що варто звернути увагу, розглядаючи проблему сутності механізму забезпечення національної безпеки – це певна сукупність дій (взаємодій) і їх результатів. Ця сукупність є досить різноманітною за

характером, способом здійснення, складом учасників, застосовуваними засобами тощо. Дійсно, діяльнісний вимір суспільства відображає діяльність людини, яка прагне досягти власних цілей. Діяльність (у тому числі й діяльність стосовно забезпечення національної безпеки) є спосіб існування соціального, тобто спосіб, яким існує суспільство [39, 54, 171, 376].

Щоб зрозуміти місце механізму забезпечення безпеки в системі людської діяльності, необхідно усвідомити й проаналізувати саму діяльність як систему. Така робота вже порівняно давно і, на наш погляд, цілком успішно проведена дослідниками в галузі соціальної філософії й теоретичної соціології. Основні моменти цього розуміння діяльності в контексті проблеми, що досліджується в даній роботі, як представляється, полягають у наступному.

Субстанцією суспільного життя є процес спільної діяльності людей. Це означає, що вона виступає самою глибокою основою соціального. Тому в соціальному житті переважна більшість явищ представляють собою той або інший аспект, ту або іншу сторону діяльності, а в соціальній науці переважна більшість категорій обумовлені категорією діяльності. Безпека, як соціокультурний феномен, винятку в цьому відношенні не представляє, щоправда вона доповнюється категорією права¹. Самою загальною, субстанційною її характеристикою виступає діяльність. Саме тому теоретичне обґрунтування механізму забезпечення безпеки з необхідністю повинне своєю підставою мати теорію діяльності. Саме в цьому розумінні полягає сутність діялісного підходу до соціальної дійсності, що виступає як пояснювальний теоретико-методологічний принцип, і який необхідно прийняти як концептуальну підставу при дослідженні нашого предмета.

Однак характеристика діяльності як субстанції соціального – є абстракція. Для того щоб вона могла виконати свою пояснювальну функцію, потрібно наповнити її необхідним змістом, тобто конкретизувати і класифікувати.

Як відомо, діяльність є специфічно людською формою активного відношення до світу, певний тип буття у світі. Змістом діяльності в сфері безпеки є доцільна зміна й перетворення світу, цілепокладаюча (а значить, свідома) активність людини як саморегульована поведінка в зовнішньому середовищі з метою самозбереження в ньому за допомогою доцільної адаптації до його умов. В основі будь-якої діяльності і, відповідно, будь-якого діялісного акту в сфері безпеки, як атомарної її структури, лежить потреба – властивість суб'єкта суспільного життя, що виявляється як його відношення до необхідних умов власного безпечного існування й усвідомлюване ним як відсутність певної небезпеки. На основі об'єктивної потреби до безпечної життєдіяльності виникає виборче відношення суб'єктів до способів задоволення власних потреб, обумовлене неминучими розбіжностями місць суб'єктів у соціальній системі [375]. Таке відношення, що орієнтується, крім іншого, на наявні умови (у число яких, поряд із природними умовами й результатами опредметненої попередньої діяльності –

¹ Сутнісні аспекти даного ствердження свого часу опрацював ще Т.Гоббс (див. пп. 1.1).

предметами культури, входять і інші суб'єкти) є інтерес забезпечити безпечний стан, що аж ніяк не є сукупністю потреб суб'єкта, хоча й базується на цій сукупності. Далі, на основі усвідомлення своїх інтересів суб'єкти формулюють мету діяльності стосовно забезпечення безпеки як ідеальний образ бажаного результату. Для досягнення поставленої мети серед наявних умов підшуковуються відповідні засоби.

Діяльнісний акт завершується отриманням продукту діяльності, що задовольняє ініціальну потребу, тобто потребу, яка його породила. Потім потреба виникає знову (іноді – у розширеному виді) і цикл повторюється.

Наступним необхідним кроком у дослідженні механізму забезпечення національної безпеки є адекватне виявлення самих суб'єктів діяльності в сфері безпеки, оскільки діяльність – це завжди чиясь діяльність, тобто діяльність якихось інстанцій (індивідів або соціальних груп), що, виходячи зі своїх інтересів, ініціюють її [143, 174, 179]. Іншими словами, суб'єкти в даному контексті – це такі учасники діяльності в сфері безпеки, які у процесі її здійснення реалізують вироблені програми, і потреби яких задовольняються її (діяльності) продуктами. Всі інші учасники даного виду діяльності суб'єктами не є, виступаючи, зокрема, засобами в руках останніх.

Суб'єкти діяльності стосовно реалізації механізму забезпечення національної безпеки, самореалізуючи, тобто, відтворюючи себе як суб'єктів, мають потребу в наявності певного рівня свободи – здатності контролювати необхідні умови власного безпечного існування (наприклад, здійснюючи на них визначальний вплив), тому що суб'єкт остільки є таким, оскільки він, хоча б у мінімальному ступені, є вільним у своїх діях у рамках досліджуваного виду діяльності. У соціальній дійсності, де найважливішою складовою умов безпечного існування суб'єкта виступають інші соціальні суб'єкти – контрсуб'єкти (інтереси яких найчастіше є протилежними інтересам перших), для суб'єкта, взятого за точку відліку, необхідним і першорядним є підвищення (або, як мінімум, підтримка) рівня власної свободи по відношенню саме до цих умов його існування [151, 158, 159, 502].

Такими є необхідні для розкриття сутності механізму забезпечення національної безпеки основні положення діяльнісного підходу, які прийняті й розроблені в даному дослідженні.

Уточнимо, що система діяльності в рамках механізму забезпечення національної безпеки є системою взаємодії суб'єкта й умов, у яких він існує, самореалізується. Ця самореалізація, усвідомлювана суб'єктом як мета його діяльності, на етапі цілепокладення є можливістю. Перетворення можливості в дійсність відбувається тільки при наявності певних умов шляхом перенесення активності суб'єкта на об'єкт (інший суб'єкт). Якщо наявні умови (у тому числі створені самим суб'єктом) дозволяють перетворитися самореалізації суб'єкта з можливості в дійсність, це значить, що така сукупність умов була для неї в цілому сприятливою (безпечною).

Сам суб'єкт, за визначенням, виступає в цьому процесі як активна сторона. Він прагне опанувати в тій або іншій формі умовами своєї самореалізації. Певною кількістю умов забезпечення безпеки він опановує теоретично, деяку кількість сприятливих умов він створює сам, виходячи зі

своїх цінностей, на основі теоретичного освоєння цих умов. Сукупність умов безпечного існування як окремого суб'єкта, так і суспільства (держави) у цілому, якими (умовами) він опанував (осягнув, засвоїв, створив) у процесі самореалізації, і які він, таким чином, у змозі контролювати, є безпекою суб'єкта (суспільства, держави), безпекою його діяльності [143, 179, 189, 190].

При цьому під здатністю суб'єкта контролювати ті або інші умови власної діяльності в контексті даного дослідження розуміється не тільки й не стільки його здатність відслідковувати динаміку умов, “здійснювати моніторинг” умов, а здатність суб'єкта здійснювати на них визначальний вплив, вирішальний вплив; здійснювати реальне домінування, фактичне панування, владу над ними. Звідси випливає важливий висновок: у понятійному плані механізм забезпечення національної безпеки – є не стільки механізмом забезпечення стану захищеності інтересів суб'єкта, скільки механізмом забезпечення умов безпечного існування суб'єкта, тобто умов, на які суб'єкт визначальним чином впливає і над якими домінує, здійснює реальну владу. Механізм забезпечення національної безпеки безпосередньо замикається на процес створення сприятливих умов діяльності, створення таких умов, за яких реалізовувалися б інтереси особистості, держави й суспільства, здійснювалися б поставлені ними цілі, кінцевою підставою яких є цінності. Забезпечення безпеки суб'єкта, як зазначалось вище, є процес оволодіння суб'єктом необхідними умовами власного існування. Це, у свою чергу, зумовлює тезу, що механізм забезпечення національної безпеки є системою забезпечення таких умов, за яких суб'єкти, як мінімум, зберігають і відтворюють свої цінності¹.

Механізм забезпечення національної безпеки як механізм процесу оволодіння умовами існування є в той же час механізмом процесу реалізації свободи суб'єкта як здатності контролювати умови власного безпечного існування. Свобода й безпека – тісно взаємозалежні явища, що утворюють фундаментальні аспекти соціального буття, найважливіші характеристики соціальних суб'єктів. Безпека є умовою свободи, оскільки абсолютно невільний суб'єкт знаходиться в абсолютній небезпеці. І навпаки: абсолютна безпека “надавала б” суб'єктові абсолютної свободи. Однак у реальній дійсності існують відносно вільні суб'єкти, що знаходяться у відносно безпечних умовах. Це пов'язано з тією практично нездоланною обставиною, що для будь-якого суб'єкта кількість умов, у яких він самореалізується, є фактично нескінченною, а його можливості завжди обмежені й тому кінцеві. Отже, в контексті розуміння механізму забезпечення національної безпеки мова може йти тільки про той або інший рівень безпеки (так само як і про той або інший рівень свободи), і, виходить, так чи інакше, про відносну безпеку суб'єкта, у силу того, що суб'єкт принципово не в змозі опанувати всю сукупність умов власного існування і, відповідно, контролювати їх.

¹ В даному контексті розуміння цінностей діалектично поєднується з розумінням права (зокрема права на життя, власність, свободу) як цінності.

Такий, у загальному вигляді, запропонований варіант понятійних концептуальних основ механізму забезпечення національної безпеки, які, як представляється, можуть бути покладені у фундамент цієї теорії, не вводячи при цьому теорію в протиріччя з дійсністю. Виявлення даних основ дозволить надалі, на основі запропонованого розуміння сутності механізму забезпечення національної безпеки як аспекту діяльності, розгорнути й конкретизувати вихідні категорії й поняття в струнку систему, і певним чином, тобто в цілому адекватно самій дійсності, представити пояснення механізму забезпечення національної безпеки як соціокультурного феномена.

Комплексний філософський аналіз проблеми національної безпеки з використанням широкого спектру методологічних підходів надає підстав стверджувати, що *основними компонентами структури* механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій найбільш доцільно вважати [143, 179, 189, 190]:

- цілі функціонування системи;
- систему суб'єктно-об'єктних відносин;
- методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності стосовно забезпечення безпеки;
- показники ефективності функціонування механізму забезпечення національної безпеки.

Розуміння процесу забезпечення національної безпеки як певним чином (на основі права) організованої діяльності соціальних суб'єктів, що має свідомий характер і переслідує певні цілі, з необхідністю передбачає з'ясування їх зумовленості. Основний зміст цих цілей, а відповідно й напрямки діяльності суб'єктів, визначаються корінними потребами розвитку суспільства, яке трансформується, й об'єктивними соціокультурними умовами, в яких здійснюється досліджуваний процес.

Цілі функціонування системи забезпечення національної безпеки зумовлені:

по-перше, місцем системи забезпечення національної безпеки у політичній та соціальній організації суспільства та її функціональним призначенням;

по-друге характером даної системи як цілісної соціально-культурно-політичної організації суспільства, яка має матеріальну, політичну, соціальну та духовну сфери своєї життєдіяльності, а також взаємопов'язані системні рівні: особистість, держава, суспільство;

по-третє, впливом системи забезпечення національної безпеки на соціокультурні процеси життєдіяльності суспільства.

Аналіз змісту функціонування системи забезпечення національної безпеки дозволяє констатувати, що за даним критерієм наведені вище цілі поділяються на загальносистемні, політичні, соціальні та духовні.

Загальносистемними цілями функціонування системи забезпечення національної безпеки є: забезпечення єдності у розумінні сутності, структури, змісту, характеру та особливостей сучасних загроз національним інтересам в умовах глобалізаційних процесів; забезпечення єдності в розумінні сучасної воєнно-політичної обстановки у світі та на європейському континенті,

закономірностей та тенденцій її розвитку; досягнення єдності в розумінні сутності та змісту стратегії національної безпеки, політики держави у сфері безпеки; забезпечення розуміння сутності та змісту програм реформування та розвитку суспільства в цілому та його складових; створення передумов для ефективного функціонування соціальних інститутів та складових воєнної організації держави.

Політичними цілями функціонування системи забезпечення національної безпеки виступають: забезпечення єдності й соборності народу; розвиток політичної культури, високої соціальної відповідальності та соціальної активності; формування у громадян свідомості національної безпеки, патріотизму та якостей громадянина; формування у народу свідомого та відповідального ставлення до захисту батьківщини.

Соціальними цілями функціонування системи забезпечення національної безпеки виступають: забезпечення етнонаціональної єдності; консолідація нації навколо всебічно обґрунтованої й сприйнятої всім населенням країни національної ідеї; втілення у життя загальнолюдських та національно-історичних цінностей. Саме соціальні цілі інтегративно поєднують у собі потреби, інтереси й мотиви суб'єктів (особистості, держави й суспільства).

Духовними цілями функціонування системи забезпечення національної безпеки виступають: забезпечення єдності духовних цінностей суспільства та усіх його суб'єктів; утвердження у суспільній свідомості ідеалів і цінностей справедливого суспільства; формування духовної культури та високої духовності; створення передумов для неприйняття ідей, поглядів і уявлень, протилежних загальнолюдським та національно-історичним цінностям народу; імплементація норм міжнародного гуманітарного права в систему духовних цінностей суспільства; створення передумов для цілісного, всебічного та гармонійного розвитку особистості, реалізації її духовних сил та потенцій, задоволення її духовних потреб.

Аналіз механізму функціонування системи забезпечення національної безпеки передбачає виділення та розгляд системи суб'єктно-об'єктних відносин, завдяки якій реалізуються закономірності функціонування та розвитку системи. Система суб'єктів функціонування системи забезпечення національної безпеки зумовлена належністю інституцій безпеки до політичної організації суспільства, їх специфікою як цілісної соціально-політичної організації, соціальною цінністю даних інституцій та їх місцем у житті суспільства транзитивного типу, а також можливостями системи забезпечення національної безпеки щодо впливу на соціокультурні процеси у суспільстві.

Філософський аналіз свідчить, що в самому широкому розгляді проблеми під суб'єктом забезпечення національної безпеки розуміються суспільство, оскільки суб'єктом предметно-практичної діяльності може виступати не тільки окрема людина чи об'єднання людей (соціальний інститут), але й суспільство в цілому [13, 11, 27, 37, 54, 120]. Суспільство як суб'єкт забезпечення національної безпеки має багаторівневу диференціацію: рівень органів державної влади, рівень інститутів держави, рівень суспільно-

політичних та громадсько-політичних об'єднань, рівень творчих об'єднань громадян, рівень окремих громадян.

Провідне місце в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки, що цілком зрозуміло, належить воєнній організації держави [39, 69, 164, 405, 419, 452]. В ролі загального суб'єкта забезпечення національної безпеки воєнна організація держави виступає як складова політичної організації суспільства і як соціально-політична організація, що функціонує у суспільстві і залучається ним для вирішення завдань у сфері безпеки. Суб'єктом забезпечення національної безпеки виступає не тільки воєнна організація держави в цілому, але й різноманітні органи, установи, організації та заклади, які забезпечують її розвиток і функціонування як соціально-політичної організації, різноманітних сфер безпеки, їх галузей і елементів, а також складових цих галузей. Такими суб'єктами в межах воєнної організації держави виступають органи управління, військові навчальні та військово-наукові заклади та аналогічні заклади інших силових структур, інші державні установи та заклади, колективи й об'єднання. Окреме місце серед суб'єктів забезпечення національної безпеки належить інформаційним структурам, одним з функціональних призначень яких є висвітлення, безпосередня участь в організації, забезпеченні та здійсненні цієї діяльності [17, 37, 89, 136, 254, 391, 555].

Відповідно до структури суб'єктів системи суб'єктно-об'єктних відносин у забезпеченні національної безпеки, змісту та структури безпосередньо процесу забезпечення національної безпеки формується багатопланова й багаторівнева диференціація об'єктів даного процесу. Багатоплановість об'єктів процесу забезпечення національної безпеки має свій прояв у тому, що такими об'єктами виступають: *цінності*, як результат осягнення світових реалій у різних формах і видах відображення дійсності; *спеціалізована й неспеціалізована діяльність*, як діяльність щодо розробки окремих цінностей, розбудови та удосконалення системи забезпечення національної безпеки взагалі; *умови*, в яких здійснюється процес забезпечення національної безпеки; *носії* системи забезпечення національної безпеки. Як вказувалось у попередніх розділах, до об'єктів системи забезпечення національної безпеки відносяться особистість, держава й суспільство (філософський аналіз вказаних об'єктів наведений у розділі 3 даної монографії)¹.

Багаторівневність об'єктів процесу забезпечення національної безпеки має свій прояв:

- у диференціації цінностей, як результату осягнення світу в різних формах і видах відображення дійсності (система цінностей суспільства взагалі, інституціональна система цінностей, етнокультурна система цінностей;

¹ Деякі дослідники, наприклад російський філософ і політолог О.Романович, до об'єктів системи забезпечення національної безпеки відносить навколишнє середовище (природу) [467]. Така точка зору корелюється з популярною сьогодні в російській соціальній науці концепцією стійкого розвитку, яка на риг кута у дослідженнях безпеки ставить безпеку природи, не надаючи належної уваги безпеці особистості, держави й суспільства, вірніше, надаючи останнім другорядного значення.

система цінностей різних категорій та груп населення, окремі компоненти системи цінностей);

- у диференціації діяльності стосовно забезпечення національної безпеки за ступенем її загальності та спеціалізації;
- у диференціації носіїв системи забезпечення національної безпеки;
- у диференціації умов, в яких здійснюється процес забезпечення національної безпеки (умови життєдіяльності системи взагалі, умови життєдіяльності конкретних інститутів безпеки).

Потреби особистості, держави й суспільства у певній системі забезпечення національної безпеки не тільки детермінують цілі її формування, але й визначають і діяльність щодо їх реалізації [143, 179, 375].

Методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності суб'єктів системи забезпечення національної безпеки зумовлені: по-перше, закономірностями функціонування та розвитку соціальної системи на даному історичному етапі; по-друге, системою суб'єктно-об'єктних відносин. Як вказувалося у попередніх підрозділах, з точки зору соціальної філософії доцільно розглядати насильницькі (пов'язані із застосуванням засобів насильства, передусім збройного й інформаційного) й ненасильницькі (пов'язані з політичними, виключно мирними, комунікативними аспектами) способи, форми та методи діяльності стосовно забезпечення національної безпеки.

Стосовно методів діяльності суб'єктів системи забезпечення національної безпеки достатньо цікавим є досвід США у даній галузі. США застосовують такі основні методи, прийняті для забезпечення національної безпеки [291, 436]:

- стримування шляхом залякування (*deterrence*);
- оборона (*defense*);
- контроль над озброєннями (*arms control*).

Стимування шляхом залякування – це такий метод досягнення цілей національної безпеки, який передбачає навіювання потенційному чи евентуальному супротивнику думки про надто небезпечні для нього наслідки або невиправдано високі втрати в результаті воєнного зіткнення зі стримуючою державою. Безумовно, країни трансформативного типу не володіють достатнім потенціалом (передусім економічним) для залякування, однак переконання потенційного агресора в недоцільності й згубності конфронтаційних дій по відношенню до таких країн (політична діяльність держави¹) є дієвим методом забезпечення національної безпеки.

У другому методі (“оборона”) знайшли своє відображення питання прямого використання збройних сил. Згідно з цим методом, збройні сили та інші елементи воєнної організації держави можуть бути використані для досягнення цілей національної безпеки, якщо того вимагають обставини, що склалися.

Третій метод забезпечення національної безпеки – “контроль над озброєннями” – розглядається як основа відносин у мирний час з країнами –

¹ Див. пп. розділ 3.

потенціальними супротивниками. Сутність цього методу полягає в своєчасному викритті і попередженні намірів зазначених країн порушити прийняті обмеження щодо складу, структури, оснащення, розгортання або використання силових та інформаційних засобів, що може призвести до зниження стабільності у соціально-політичній сфері.

Абстрагуючись від суто воєнної спрямованості зазначених методів в умовах соціокультурних трансформацій цілком доцільним уявляється їх екстраполювання на інші сфери соціального життя. Наприклад, третій метод цілком доцільно розповсюдити на інформаційну сферу й застосовувати його як “метод контролю над джерелами інформаційних загроз” тощо.

До основних способів формування системи забезпечення національної безпеки слід віднести: нормативно-правове визначення вимог до системи забезпечення національної безпеки й спрямованості її розвитку; нормативно-правове визначення суб'єктів спеціалізованої діяльності стосовно забезпечення національної безпеки та їх завдань щодо реалізації даного призначення; здійснення цілеспрямованої духовно-теоретичної та духовно-практичної діяльності стосовно забезпечення національної безпеки; визначення принципів функціонування системи забезпечення національної безпеки та регулювання умов її функціонування відповідно до системи національних інтересів, потреб та цінностей; регулювання й стимулювання духовно-практичної діяльності суб'єктів в контексті забезпечення національної безпеки; регламентація духовно-теоретичної діяльності політичних партій і суспільно-політичних об'єднань щодо забезпечення національної безпеки; протидія розповсюдженню ідей, теорій та поглядів, протилежних загальнолюдським та національно-історичним цінностям, нейтралізація їх можливого впливу на процес соціокультурної трансформації у бік громадянського суспільства.

Концепція дослідження не передбачає розгорнутого аналізу усіх прийомів та засобів діяльності у структурі механізму забезпечення національної безпеки. Такий аналіз відноситься до компетенції прикладних досліджень у сфері національної безпеки. Визначимо лише їх місце в структурі досліджуваного механізму.

Прийоми й засоби є основою методів забезпечення національної безпеки, вони тісно взаємопов'язані між собою і в процесі реалізації механізму забезпечення національної безпеки застосовуються в єдності.

Прийоми забезпечення національної безпеки – це одиничні (відповідні конкретним умовам) способи використання методів забезпечення національної безпеки. По відношенню до методів вони мають підпорядкований характер. Прийоми й методи залежно від конкретної соціально-політичної ситуації можуть взаємопереходити, замінити один одного. Так стримування є одним із методів забезпечення національної безпеки; водночас воно може виступати одним із прийомів, які використовуються під час реалізації зовнішньополітичної діяльності.

Засоби забезпечення національної безпеки – це все те, що безпосередньо використовується суб'єктами досліджуваної системи з метою забезпечення національної безпеки. До вказаних засобів можна віднести сукупність

матеріальних і духовних конструкцій, прийомів, стимулів тощо, які використовуються безпосередньо для забезпечення того чи іншого аспекта національної безпеки. Кожний елемент системи забезпечення національної безпеки має у своєму арсеналі власні засоби, опрацювання яких відноситься до прикладних галузей знань.

Показниками ефективності функціонування механізму забезпечення національної безпеки можуть виступати стійкість і лабільність соціальної системи (див. пп. 2.2).

Усі елементи в механізмі забезпечення національної безпеки тісно взаємопов'язані й доповнюють один одного. Тому знання й використання лише частини методів, форм, засобів і способів діяльності у даному напрямку не дозволяє оптимально вирішити проблему забезпечення національної безпеки, особливо в умовах соціокультурних трансформацій, оскільки може призвести до загострення протиріч у даній сфері соціокультурного буття. Тільки поєднання й уміле використання суб'єктами усіх форм і методів забезпечення національної безпеки дозволяє в конкретній ситуації застосовувати такі технології (тобто форми й відповідні їх методи), які забезпечать максимальну ефективність даного процесу.

Безумовно, дати повний алгоритм дій суб'єктів стосовно реалізації механізму забезпечення національної безпеки неможливо, оскільки кожна конкретна ситуація є об'єктивно неповторною й розвивається у специфічних умовах. Конкретні технології забезпечення національної безпеки повинна підказувати сама соціальна реальність, соціокультурна практика, тому механізм забезпечення національної безпеки є поліваріантним, особливо в умовах соціокультурних трансформацій.

Аналіз сутності, змісту та структури процесу забезпечення національної безпеки, системи суб'єктно-об'єктних відносин, в процесі функціонування якої відбувається реалізація закономірностей функціонування та розвитку даної системи, цілей духовно-теоретичної та духовно-практичної діяльності суб'єктів, а також способів їх діяльності стосовно досягнення цілей забезпечення національної безпеки, дозволяє визначити сутність і зміст механізму забезпечення національної безпеки.

Комплексний теоретико-методологічний аналіз досліджуваної проблеми надає підстав стверджувати, що *механізм забезпечення національної безпеки* – це спосіб забезпечення, відповідного потребам особистості, держави й суспільства і адекватного досягнутому рівню розвитку суспільства, систематизованого й цілісного відображення світу в різних видах і формах, яке визначає характер і спрямованість діяльності, безпечного функціонування та розвитку соціальної системи та її суб'єктів. Можна констатувати, що сутністю механізму забезпечення національної безпеки є весь комплекс конкретних дій суб'єктів соціальної системи, спрямований на досягнення бажаного рівня безпеки.

Дію механізму забезпечення національної безпеки можна розглядати на двох рівнях – внутрішньому й зовнішньому. Якщо на внутрішньому рівні він виступає як механізм безпечного саморозвитку у процесі соціокультурного буття, то на зовнішньому рівні – як безпосередня взаємодія суб'єктів і

об'єктів, як засіб досягнення безпеки. Саме на зовнішньому рівні в процесі суб'єктно-об'єктної взаємодії реалізується діалектика потреб, інтересів, цілей суб'єктів. Таким чином, форму дії механізму забезпечення національної безпеки можна представити у вигляді схеми: об'єктивні умови забезпечення безпеки – потреби суб'єктів у безпеці – цілі – засоби й способи забезпечення безпеки – результати (задоволення потреб суб'єктів і забезпечення потрібного рівня безпеки) – зміни умов забезпечення безпеки – скориговані потреби і т.д.

Механізм забезпечення національної безпеки у конкретній соціальній системі, як зазначалося вище, має складну, ієрархічну структуру, свої специфічні методи, прийоми, засоби й способи, які проявляються й застосовуються в усіх сферах соціального буття. У такому випадку є сенс вести мову про сукупність тісно взаємопов'язаних і взаємодіючих механізмів забезпечення безпеки. Виходячи з цього, для розуміння сутності й змісту механізму забезпечення національної безпеки, а також для теоретичного усвідомлення якомога широкого кола аспектів даного феномена, виникає необхідність здійснити типологію досліджуваних механізмів. Така типологія є досить складною проблемою в силу поліаспектності проявів досліджуваних механізмів. Результати проведених автором філософських досліджень [143, 176, 172, 179, 189, 190] надають можливості, не ставлячи завдання максимального охоплення типів досліджуваних механізмів, виділити наступні основні підстави для такої типології.

Механізми забезпечення національної безпеки можна типологізувати:

за джерелом виникнення:

- *інституційні (легітимовані)* – такі, що створюються державою и виконують комплекс функцій стосовно забезпечення захисту інтересів у першу чергу держави. Захист інтересів особистості й суспільства для таких механізмів є другорядним завданням;
- *неінституційні* – виникають спонтанно, незалежно від державного втручання і призначені для захисту інтересів передусім суспільства (соціальних груп) і особистості;

за змістом:

- *механізм забезпечення національної безпеки в широкому розумінні* – до таких механізмів відноситься вся сукупність механізмів забезпечення безпеки націй, суспільств, соціумів тощо;
- *механізм забезпечення національної безпеки у вузькому розумінні* – це конкретні механізми забезпечення національної безпеки, які виконують свої функції у певній сфері (економічній, політичній, військовій, інформаційній тощо);

за ієрархією суб'єктно-об'єктних відносин:

- механізми забезпечення безпеки держави;
- механізми забезпечення безпеки суспільства та його складових;
- механізми забезпечення безпеки особистості;

за сферами діяльності:

політичні, економічні, правові, інформаційні, військові, демографічні тощо, які здійснюють захист інтересів держави, суспільства й особистості конкретно у вказаних сферах окремо за допомогою наявних для таких сфер засобів і способів діяльності.

Підкреслимо, що всі наведені типи механізмів забезпечення національної безпеки тісно взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного.

Для усвідомлення на рівні філософського узагальнення місця, ролі й особливостей механізму забезпечення національної безпеки є сенс визначити, яку роль відіграє досліджуваний механізм у системі елементів соціального буття, тобто визначити основні функції вказаного механізму. Аналіз сутності та структури механізму забезпечення національної безпеки дозволяє виділити із усієї сукупності функцій наступні основні функції даного механізму:

- *виявлення загроз* – яка полягає в постійному моніторингу впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, військовій та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках; прогнозуванні змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці;
- *гносеологічну* – яка полягає у формуванні певного пізнавального відношення суб'єктів системи забезпечення національної безпеки до об'єктів даної системи; у практичній перевірці й уточненні методів забезпечення національної безпеки;
- *аксіологічну* – яка полягає в тому, що будь-який механізм забезпечення національної безпеки містить у собі момент оцінки об'єкта з точки зору різноманітних цінностей: матеріальних, соціальних, моральних, етичних ідеологічних тощо¹. Крім того, сюди відноситься оцінка результативності дій щодо забезпечення національної безпеки та визначення витрат на ці цілі;
- *прогностичну* – яка полягає у прогнозуванні, виявленні та оцінці можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву, а також в екстраполяції вказаних аспектів на систему регулювання соціально-політичних відносин (доктрин, концепцій, перспективних програм розвитку тощо);
- *превентивну* – яка полягає в запобіганні та усуненні впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси;
- *праксеологічну* – що полягає в нейтралізації загроз національним інтересам, локалізації, деескалації та врегулюванні конфліктів і ліквідації їх наслідків або впливу дестабілізуючих чинників, а також у розробці науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів.

Таким чином, розглянуті й проаналізовані основні концептуальні підходи до рефлексії сутності, змісту й функцій механізму забезпечення національної безпеки в контексті даного дослідження дозволяють осмислити

¹ Особливо гостро ця функція проявляється в умовах соціокультурних трансформацій, коли виникає проблема вибору шляхів досягнення визначених цілей і постає питання, що слід відкинути, а що зберегти із старих цінностей (цінностей попередньої соціальної системи).

в цілому суть досліджуваного феномена. Для більш адекватного розуміння даної проблеми і ефективного втілення та реалізації її у практиці соціокультурної діяльності виникає необхідність здійснити філософський аналіз проблеми механізму забезпечення національної безпеки в контексті мінливих умов трансформативних змін, оскільки транзитивні умови і визначають особливості практичної реалізації досліджуваного механізму.

4.2. Особливості механізму забезпечення національної безпеки в умовах суспільних трансформацій

Ґрунтуючись на здійсненому у попередніх підрозділах філософському аналізі проблем національної безпеки взагалі й розуміння механізму забезпечення національної безпеки зокрема

зазначимо, що досліджувані механізми є достатньо жорсткими, консервативними, ригідними структурами. Вони створюються згідно з положеннями конституції тієї чи іншої держави і з інституційної точки зору переважно включають в себе координуючі органи (наприклад, Раду національної безпеки й оборони в Україні), мережу відповідних міністерств (оборони, надзвичайних ситуацій, внутрішніх справ з усією сукупністю власних підрозділів) і відомств, правоохоронних органів (прокуратура, суд тощо). Крім того, сюди відносяться велика кількість інших міністерств, відомств, комітетів тощо, які забезпечують безпеку суспільства, держави й особистості як об'єктів системи національної безпеки згідно зі своїми законодавчо встановленими й закріпленими функціями.

В контексті викладеного вище розглянемо діалектику взаємозв'язку державної діяльності (як діяльності основного суб'єкта забезпечення національної безпеки) й діяльності суспільства (як елементів громадянського суспільства), що, на думку автора, складає суть категорії особливе в усвідомленні реалізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. Тут необхідно зазначити, що державна діяльність стосовно забезпечення національної безпеки не вичерпується лише політичною діяльністю, а включає в себе економічні, військові, технічні, ідеологічні, соціальні та багато інших напрямків. Однак підкреслимо, що в даному контексті нас цікавить передусім політична діяльність, оскільки вона є відображенням конкретних відносин між суб'єктами системи національної безпеки. Специфіка такої діяльності полягає в тому, що вона безпосередньо торкається сфери відносин між соціальними суб'єктами (у даному випадку – суб'єктами й об'єктами системи безпеки) й владою як управлінським елементом механізму забезпечення національної безпеки.

Як неодноразово відзначалося у різноманітних публікаціях, політика відіграє особливу роль у системі забезпечення національної безпеки. Вона

повинна виступати (хоча, на практиці далеко не завжди виступає¹) інструментом реалізації суспільних цілей та інтересів, які полягають у захисті особистості, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз і небезпек. Не випадково, у багатьох країнах затвердилося таке поняття, як “політика національної безпеки”. Так, серед західних політологів широко розповсюдженим є погляд на політику національної безпеки як на такі дії, за допомогою яких суспільство прагне забезпечити свою життєздатність, а також здійснити свої завдання на міжнародній арені. При цьому ядром політичної діяльності у сфері безпеки визначаються питання, що стосуються організаційної стабільності держав, політичних систем і урядів, а також ідеології, якою вони керуються [56-59, 217, 537, 538, 546, 650, 632, 641, 648].

У вітчизняній літературі політика у сфері безпеки здебільшого розглядається як сукупність дій із забезпечення реалізації національно-державних інтересів за допомогою всього арсеналу наявних засобів. Вона також визначається як діяльність щодо виявлення (вивчення), попередження, послаблення, усунення (ліквідації) небезпек і загроз, здатних завдати неприйнятної шкоди особистості, суспільству й державі [81, 169, 201, 340, 349, 385]. Таким чином, механізми забезпечення національної безпеки охоплюють широкий спектр різноманітних видів діяльності, спрямованих на вирішення конкретних завдань, політичний аспект якої в умовах транзитивних соціумів є домінуючим.

Для адекватного розуміння місця й ролі політики у системі забезпечення безпеки необхідним є її всебічний філософський аналіз, визначення суттєвих взаємозв'язків з іншими феноменами суспільного життя. Застосування філософських і загальнотеоретичних методів дослідження та схем до внутрішньо складних політичних процесів і явищ сприятиме досягненню успіхів в її (політики) практичній реалізації.

Будучи явищем “другого порядку”, політика відображає природу суспільства, взятого в його цілісному виді. Вона виступає як вираження його культурно-цивілізаційних основ, складної й історично визначеної системи соціальних зв'язків і відносин, знаходиться в тісній взаємозалежності з рівнем соціально-економічного розвитку країни. Можна з повною підставою стверджувати: яке суспільство, така й політика [169, 181, 201]. Але до цього варто додати: яка політика, така й безпека суспільства й держави трансформативного типу.

Ступінь розуміння потреб у сфері безпеки впливає з глибини пізнання сутності суспільства й адекватної йому політики. Роль політики полягає не в тому, щоб пасивно “відображати” явища й процеси суспільного життя, а в тому, щоб активно впливати на них. Доповнюючи соціальну самоорганізацію організацією, політика, таким чином, “коректує” суспільний розвиток, додає йому цілеспрямованого характеру [42, 98, 338, 387, 482]. І чим менше у кожний конкретний момент часу суспільство виявляється здатним до

¹ Зазначимо, що в умовах соціокультурного транзиту спостерігається ігнорування політикою правлячої еліти інтересів безпеки особистості й суспільства.

самоорганізації, тим більше воно має потребу в політичних засобах соціально-політичного регулювання.

Відзначено, що в переважній більшості суспільств перехідного типу відомі слабкі місця соціальної самоорганізації досить ефективно заповнювалися за рахунок активної організаційної політичної діяльності. При цьому слід звернути особливу увагу на ту обставину, що недоліки самоорганізації протирічливим чином поєднуються в народі з його колективістськими, общинними прагненнями. Головна причина ускладнень, які виявляються в процесах суспільної самоорганізації, міститься, очевидно, насамперед у складній духовній природі народу, у високому ступені його “внутрішньої свободи”, що чинить опір добровільній формалізації й упорядкуванню в деяке єдине ціле у виді простої суми індивідів, які представляли б собою елементарні людські “атоми” [144, 166, 170, 183, 524]. Тому примусова сила влади й політичних засобів регулювання виступають свого роду компенсатором, необхідним засобом інтеграції, подолання недоліків самоорганізації.

Аналіз досліджуваної проблеми у попередніх розділах надає підстав стверджувати, що в суспільстві, особливо в перехідному, трансформативному, соціокультурні зміни уможливлються в результаті впливу двох основних факторів: 1) *управління*, якому відповідають формалізовані, легітимовані механізми забезпечення національної безпеки, що створюються державою й діють передусім на рівні “національної” безпеки і 2) *гомеостазис*, якому відповідають стихійні, не легітимовані механізми забезпечення національної безпеки. Такі механізми виникають спонтанно, в певних соціокультурних (близьких до хаотичних) умовах і відіграють роль самовиживання соціальної системи, коли управління або легітимні механізми забезпечення національної безпеки на практиці втрачають свою ефективність, нівелюються впливами зовнішніх і внутрішніх факторів¹.

Таким чином, організація за допомогою політики заміщає й заповнює суспільну самоорганізацію у тому випадку, коли в самому процесі самоорганізації виникають істотні дисфункції. От чому для суспільств і держав трансформативного типу настільки великою є роль політики, її активного організаційного начала; звідси й значення влади, її авторитету, сили впливу на всі сторони життя народу, у тому числі – на забезпечення безпеки. Не випадково у свідомості більшості громадян життєві проблеми, їхнє виникнення й вирішення пов’язувалися і пов’язуються насамперед з політичними явищами та з діяльністю владних органів. Таке сприйняття політики в масовій свідомості не тільки висуває високі вимоги до політичної діяльності, але й реально визначає її місце в суспільному житті. Політика, її владне начало й організаційно-регулятивні функції завжди відігравали особливу роль у розвитку, зміцненні і виживанні окремих громадян, суспільства й держави. У той же час, ослаблення організаційно-державного

¹ Див. пп. 1.4.

начала призводило, як правило, до глибоких криз у житті того чи іншого народу, створювало реальні загрози його єдності й безпеці.

Роздуми, викладені у попередніх розділах, красномовно свідчать про те, що пріоритетним напрямком суспільної та державної діяльності (політики) у сфері безпеки повинен бути захист духовного підґрунтя суспільства, закріпленого у системі констант – соціальних архетипів, притаманних народу, нації, і об'єднуючого соціум у єдине ціле. За допомогою цілеспрямованої політики необхідно забезпечити стійкість культурно-цивілізаційних основ суспільства [167]. Такого роду політика – це політика національно-орієнтована, що виражає ясне розуміння владними органами національно-державних пріоритетів і цілей, сформульованих у доктрині суспільного розвитку й поділюваних громадською більшістю. Принципові положення цієї доктрини обов'язково повинні бути закладені в основу національних концепцій національної безпеки. У такий спосіб стратегія безпеки самим природним чином може бути сполучена з глибинними мотивами людської діяльності – фундаментальними факторами внутрішнього світу людини, граничними підставами існування людини у світі, вищими мотивами її духовного життя, розкриття яких пов'язане з духовними традиціями, культурою, моральними основами суспільного життя й релігіями [143, 179], а не з абстрактними схемами й проектами “кращого майбутнього”.

Необхідність і можливість вираження в політиці загальнонаціональної доктрини не суперечить природній різноманітності соціальних потреб та інтересів, ідеологічних поглядів і політичних принципів. У соціально диференційованому суспільстві неминучим і закономірним є прояв різних, більше того – різнонаправлених інтересів, узгодження яких і є найпершим завданням політики. Реальною і єдиною основою досягнення суспільної злагоди, що складає істотний елемент і найважливішу умову стабільності соціальної системи, є сукупність культурно-цивілізаційних, базових цінностей, які виражають духовно-моральну сутність народу і тому сприймаються переважною більшістю громадян.

Як вважає автор, у співвідношенні “цінності – потреби – інтереси” провідним компонентом є його перша складова. Вітчизняна духовна традиція наділяє цінності значно вищим статусом і впливом на повсякденність, аніж західна, яка робить акцент на інтересах. Такий умовивід безпосередньо поєднується й узгоджується з думкою М.Я.Данилевського про те, що “не інтерес складає головну рушійну силу народу, а внутрішня моральна свідомість” [141, с. 195]. Саме культурно-цивілізаційні цінності мають максимальну стійкість і загальне визнання, у той час як соціальні потреби й інтереси є більш мінливими, протирічливими і непостійними, залежать від безлічі варіативних факторів. Тому захист життєво важливих цінностей має виражати основний зміст політики у сфері безпеки перехідних суспільств (держав). Настійним імперативом як для українського, так і для переважної більшості суспільств перехідного типу в сучасних умовах при реалізації національно-орієнтованої політики виступає вимога забезпечення плюралізму інтересів на основі монізму цінностей.

Істотною рисою суспільно-політичного буття перехідних суспільств є його дуалізм, що виражається в “надсуспільному характері влади”. В Україні, наприклад, виникнувши ще на початку XVIII ст., суспільний дуалізм проявився у відриві політичної еліти від народного життя, у “дистанціюванні” влади від народу. Високий ступінь автономності влади при відсутності необхідного активного зворотного зв’язку створює реальну загрозу її розриву із суспільством у критичні моменти історичного життя [136, 196, 200, 450]. Особлива небезпека такого становища виявляється у випадках “денаціоналізації” істеблішменту суспільства. Ця небезпека полягає в тому, що автономія влади призводить до втрати політичною елітою національної орієнтації, до проведення політики, яка не відображає національних сподівань країни. Небезпека прояву “безнаціональної” політики, яка веде країну до хибних цілей, у різні періоди, наприклад, української історії (у тому числі й новітньої) виступала в потенційному виді чи актуалізувалася, набуваючи масштабного характеру, послабляючи або навіть призводячи до небезпеки руйнування механізму забезпечення безпеки країни.

Іншим негативним проявом потенційного чи вже сформованого розриву між владою й народом є тенденція до соціального експериментування, що йде врозріз з потребами й інтересами народу, яка виражається в так званому “парадоксі насильницьких модернізацій”. Всякий великомасштабний соціальний експеримент, що ігнорує національні цінності й традиції, завжди призводив до найглибших потрясінь суспільства, означав перерву “зв’язку епох”, будувався за позиковими моделями, порушував природно-історичну наступність. “Розрив наступності в історичному розвитку... сполучається із соціально-політичними втратами й немирними методами утвердження нового, – констатує О.Макеєв. – Практично ніде тотальне заперечення старого і стрибкоподібний перехід у новий стан не увінчалися успіхом, оскільки історичний процес полягає в тісному зв’язку, синтезі минулого й сьогодення” [349, с. 242]. У ході “насильницьких модернізацій” відбувається не тільки відмова від історичної наступності й традиційних цінностей¹, але й руйнування суспільно-політичних інститутів, деформація структури механізму забезпечення національної безпеки, що неминуче призводить до послаблення захисних функцій перехідної соціальної системи й зростання загроз безпеці.

Подолання суспільно-політичного дуалізму, небезпечних тенденцій до денаціоналізації еліти влади, відмова від практики “насильницьких модернізацій” – це не просто політичне завдання, але й найважливіша умова ефективного вирішення проблем національної безпеки перехідних суспільств (держав) взагалі й проблем функціонування механізмів забезпечення їх національної безпеки зокрема.

В контексті зазначеного, достатньо показовим є наступний приклад України. Однією з істотних характеристик українського суспільства є

¹ Див. матеріал, присвячений аксіологічній функції механізму забезпечення національної безпеки (пп. 4.1).

дискретність соціально-політичних процесів, яка виявляється у протирічливих циклах історичного розвитку України, що негативно впливають на органічний стан усієї суспільно-політичної системи та її стійкість. Дискретність історичного процесу є показником того, що Україна постійно зіштовхується з виходом суттєвих варіативних величин за граничні значення в межах певного циклу, що пояснюється насамперед великою амплітудою природних життєвих імпульсів соціуму (бажання широкого розмаху, протирічливість, максималізм, відхід від реалій, прискореність плину життя, які не укладаються в раціональну “норму”). У той же час періодичне наростання соціальної ентропії й політичної дезорганізації в українському суспільстві свідчить про недоліки у своєчасному політичному реагуванні на потреби змін організаційних форм, які б максимально враховували культурно-цивілізаційні основи життя народу. Слід погодитися з думкою Е.Галича, О.Гордона й О.Журавського, що саме у розвитку цивілізації найповніше відображається наступність і безперервність у розвитку, збереження й передача важливого для людини й суспільства накопиченого досвіду поколінь [219], у тому числі й стосовно функціонування усталеного механізму забезпечення національної безпеки.

Недостатнє урахування у політиці розгортання циклічних коливань у ході історичного процесу, масштабів дій суттєвих варіативних величин та їх культурно-цивілізаційної природи призводить до суспільної дезорганізації й соціально-політичних криз і, як наслідок, до деструктивних змін механізмів забезпечення національної безпеки. Інтереси забезпечення безпеки перехідних суспільств (держав) вимагають своєчасних політичних заходів суспільного реформування, що ведуть до зниження загрози виходу соціальних процесів за граничні значення. У результаті цього досягається головна мета реформ: зняття суспільної напруги, запобігання перерв історичного процесу, забезпечення поступального росту в межах стійкого еволюційного розвитку. Стосовно механізму забезпечення національної безпеки в перехідних умовах політичні заходи мають бути спрямованими на забезпечення сталого й поступового розвитку його елементів і структури без критичних скачків і реформувань.

Як зазначалося в пп. 3.4, зовнішньополітичні стратегії безпеки перехідних держав визначаються внутрішньою соціальною природою, геополітичним положенням і місцем у системі світових культурно-цивілізаційних зв'язків та відносин. Сутність геополітики розкривається не тільки через проекцію географічного середовища на положення країни у світі, але й за допомогою з'ясування питань глобальної культурно-цивілізаційної взаємодії [22, 33, 81, 110, 169, 428, 576]. Чітка геополітична самоідентифікація та чіткі уявлення про культурно-цивілізаційну природу тієї чи іншої держави складають головну передумову опрацювання принципової політики, що забезпечує реалізацію механізму забезпечення національної безпеки у зовнішньополітичній сфері. У цьому плані, на нашу думку, надзвичайно актуальним є вибір концептуального підходу до визначення місця держави у всесвітньому історичному процесі. У сучасних дослідженнях звертається увага на те, що варто відмовитися від

використання спірного поняття самобутності й поставити в центр уваги проблему самоцінності. Самоцінність у методологічному відношенні має означати, що історичну долю будь якої держави перехідного типу не можна просто дедукувати з деяких “більш загальних” понять, у тому числі й таких, як прогрес і демократія, а в аксіологічному відношенні – що немає таких цілей і цінностей, в ім’я яких можна пожертвувати особистістю й суспільством. Саме таке розуміння самоцінності в умовах соціокультурного транзиту досить часто нівелюється, що призводить до порушення взаємозв’язків і взаємодоповнень між окремими типами механізмів забезпечення національної безпеки з точки зору ієрархії суб’єктно-об’єктних відносин¹. Зазначимо, що в умовах трансформацій спостерігається акцентування на механізмі забезпечення безпеки держави і певне нехтування механізмами забезпечення суспільства й особистості.

“Накачування” споживача ззовні переважно соціокультурною інформацією, що має місце в транзитивних умовах, можуть мати своєю метою зміни цінностей і життєвих орієнтирів значних категорій громадян чи найвпливовіших соціальних груп країни-реципієнта. З іншого боку, перевага в споживанні прикладної, а також науково-технічної інформації над соціокультурною дозволяє не тільки уникнути дестабілізації, але й зорієнтувати суспільство на випереджальну прогресивну зміну технологічних засобів, що дають у наступному можливість ефективно вирішувати нагромаджені соціальні проблеми. У зв’язку з цим, погодимося з точкою зору відомого російського дослідника О.Маєєва стосовно того, що завдання політичної влади полягає в тому, щоб “не піддатися стихії міжкультурного обміну”, дозувати потоки інформаційного обміну, домагатися того, щоб циркуляція прикладної інформації, яка відноситься до реальних технологій, перевищувала нарощування загальнокультурної інформації, яка породжує “революцію домагань” [349, с. 246].

Таке регулювання має особливе значення для сучасних трансформативних суспільств (держав), які зіштовхуються в останні роки з дійсною “інформаційною інтервенцією”, основу якої склав необмежений потік соціокультурної інформації, що йде із Заходу й спрямований на розпад тих суспільних цінностей, що сформувалися в процесі багатовікового історичного розвитку країн. Таким чином, політика виступає і найважливішим засобом забезпечення інформаційної безпеки шляхом державного контролю й регулювання інформаційного потоку в межах міжнародного культурного обміну. Отже, політика як загальний інструмент суспільного регулювання дає можливість не тільки запобігти ясперсівському “жаху необґрунтованого існування мас”, але й певним чином забезпечити необхідний рівень функціонування механізму забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави. Однак ця можливість може перетворитися в дійсність лише за умови ретельного урахування всіх компонентів, що впливають на ефективність вирішення цього складного й соціально значущого завдання. В умовах трансформації реальна політика в

¹ Див. пп. 4.1.

стані це зробити, якщо вона втілює в собі висновки наукового знання, опирається перш за все на усталені національні цінності й підкріплюється високою моральною відповідальністю тих, хто таку політику реалізує.

Як уже відзначалося вище, способи й методи забезпечення безпеки, а також засоби, використовувані для вирішення завдань у цій сфері, істотно залежать від принципів організації політичного життя, типу політичної системи суспільства й режиму влади. У той же час, важливе значення для визначення шляхів і способів вирішення завдань у сфері безпеки має характер конкретного етапу політичного розвитку. В умовах бурхливих суспільних змін, супроводжуваних конфліктними проявами, в періоди повільних еволюційних процесів завдання щодо забезпечення безпеки не можуть не розрізнятися, як і характер загроз, з якими зіштовхуються особистість, суспільство й держава. Відповідно до цього, в діяльності щодо забезпечення безпеки повинні використовуватися різноманітні політичні технології.

При цьому слід зазначити, що основні цілі в сфері безпеки носять довгостроковий і стійкий характер, певною мірою є постійними й містять у собі цілком визначені параметри. Концептуальні підходи до забезпечення національної безпеки транзитивних пострадянських країн головною метою забезпечення безпеки визначають створення й підтримку такого економічного, політичного, міжнародного й воєнно-стратегічного положення країни, яке б створювало сприятливі умови для розвитку особистості, суспільства й держави і виключало небезпеку послаблення ролі й значення держави як суб'єкта міжнародного права, підриву здатності держави реалізувати інтереси особистості й суспільства на міжнародній арені. Усе це підкреслює пріоритетність політичних, економічних та інформаційних заходів у сфері безпеки, а також передбачає ряд основних принципів і завдань, вирішення яких покликане забезпечити реалізацію національних інтересів у внутрішній і зовнішній політиці.

Необхідно звернути увагу на те, що в різноманітній діяльності стосовно реалізації механізму забезпечення національної безпеки використовується значний арсенал економічних, політичних, інформаційних та інших засобів. Зазначимо, що політика (політична діяльність) в умовах соціокультурних трансформацій серед вказаного арсеналу засобів відіграє найважливішу роль в реалізації завдань і функцій механізму забезпечення національної безпеки. На практиці їхня сукупність визначається насамперед основними цілями й завданнями у сфері безпеки, видами небезпек і загроз, що впливають з реальної соціально-політичної обстановки, характеристиками самої влади, її здатністю до вирішення виникаючих проблем, наявними ресурсами й тими інструментами політичного впливу, які вона має.

Відомо, що, спираючись на силу (примушення, насильство), право й авторитет, політична влада використовує їх не тільки для реалізації своєї волі, але й для вирішення конкретних завдань у сфері безпеки. У сукупності вони дозволяють здійснювати необхідний регулюючий вплив на перебіг соціальних процесів і розв'язувати виникаючі конфлікти й протиріччя. Усі ці

інструменти політичного впливу виступають основними засобами у політичній діяльності стосовно забезпечення безпеки. Коротко зупинимося на їхній характеристиці.

Силові засоби політичного впливу містять у собі насамперед збройні сили та інші військові формування й органи, створені для захисту від збройних зазіхань. У той же час, зняттям примусової сили в структурі механізму забезпечення національної безпеки в перехідних умовах виступають організаційно-політичні можливості, які має влада. За допомогою державно-адміністративного апарату може здійснюватися тиск на носіїв загроз безпеці й вирішуватися складні питання врегулювання конфліктних відносин в інтересах безпеки. За певних умов держава використовує для забезпечення національних (суспільних) інтересів організаційну силу політичних партій і суспільно-політичних об'єднань, які здатні впливати на хід трансформаційних процесів, що створюють загрозу суспільній стабільності й безпеці.

Питання про застосування сили при вирішенні завдань функціонування механізму забезпечення національної безпеки набуло останнім часом особливої гостроти в ході наукових дискусій [111, 145, 147, 162, 179, 384]. Ця проблема знаходиться також у центрі уваги закордонних дослідників, що вивчають комплекс явищ, пов'язаних із захистом особистості, суспільства й держави від небезпек і загроз. Висловлюються судження про те, що в сучасних умовах силові дії влади несуть у собі загрозу суспільству, а тому необхідно обмежити їхнє застосування у сфері безпеки. Так, американський вчений М.Реннер вважає, що зростаюча опора на силу насправді послабляє національну безпеку, пояснюючи це тим, що такий підхід може негативно позначитися на економічній життєздатності суспільства, соціальній справедливості та інших умовах існування громадян [655, с. 27-31]. Російський фахівець у даній галузі В.Артёмов, оцінюючи роль силових методів, вважає, що нереалістично вести мову про можливість і необхідність повного виключення насильства у політиці безпеки. Але одночасно масштаби його застосування, якщо вони досить значні, є вираженням і показником низького рівня безпеки соціуму й стабільності конкретної соціальної системи, її соціально-політичних порядків [508, с. 281-290].

Дійсно, масштаби використання насильства як засобу розв'язання колізій, пов'язаних із захистом особистості, суспільства й держави від небезпек і загроз, які виникають в трансформаційних умовах, можуть бути індикатором рівня й стану безпеки країни перехідного типу. Більше того, як зазначалося вище, переважно силові способи вирішення завдань у сфері безпеки притаманні усім системам влади, але особливо таким, що мають тоталітарний і авторитарний характер¹. Однак саме по собі застосування насильницьких засобів в інтересах безпеки перехідних країн не несе в собі

¹ Тут є сенс зауважити, що силові підходи беруться на озброєння в діяльності усіх систем влади. Різниця ж між проявами такого застосування силових підходів полягає в тому, що в демократичних суспільствах застосування сили більше регламентується законодавством. Тому індикатором рівня й стану безпеки країни перехідного типу може виступати саме рівень правового забезпечення національної безпеки, рівень визнання владою верховенства права.

руйнівного начала й обумовлюється насамперед конкретною обстановкою: гостротою виниклих проблем і характером виниклих загроз.

Варто зазначити також, що застосування організованого насильства є винятково прерогативою держави та її відповідних органів. Тільки держава має право на легітимне насильство. Тому особливу небезпеку представляють дії тих осіб або соціально-політичних суб'єктів, які, не будучи повноважними представниками держави, застосовують насильство як засіб для реалізації своїх приватних чи групових інтересів. Таких випадків в умовах реалій перехідних соціумів більш ніж достатньо¹.

В контексті досліджуваної проблеми зазначимо, що право є найважливішим інструментом здійснення політики. За допомогою правових засобів, використовуючи силу закону, влада здатна розв'язувати різноманітні суспільні колізії у сфері безпеки. В умовах правової держави розширюються можливості використання права як засобу впливу на хід не тільки політичних, але й інших суспільних процесів, які викликають загрози безпеці особистості, суспільства й держави і порушують функціонування механізму її забезпечення. Закон визначає не тільки гарантії прав і свобод громадян і умови їхньої взаємодії із суспільством і державою, але й обов'язки всіх соціальних суб'єктів, у тому числі ті обов'язки, що безпосередньо пов'язані з забезпеченням безпеки країни [450]. Закон регулює відносини між суб'єктами механізму забезпечення національної безпеки, визначає (як вказувалось вище²) стосунки між суб'єктами й владою тощо. Він виступає, таким чином, необхідним політичним інструментом регулювання діяльності людей і соціально-політичних інститутів у сфері безпеки.

Існує точка зору на те, що саме право за своєю природою є явищем політичним³. Про відому тотожність політики й права свідчить той факт, що позитивне право має ту ж публічну примусову силу, що й політика. Як відзначає Е.Поздняков, віднесення права до розряду політичних засобів має давню традицію – від Ж.Бодена й Т.Гоббса до І.Канта й сучасних теоретиків [434, с. 219]. Аналогічної позиції дотримуються сьогодні численні теоретики держави й права, які розглядають політику як необхідність, а право – як засіб політики.

У той же час слід зазначити, що одночасно з цим право являє собою відносно самостійну суспільну цінність і виступає не тільки як засіб політики, але й як її обмежник. Принцип законності відіграє важливу роль у здійсненні політики й впливає з наявності у політичній системі суспільства регулятивної підсистеми. Право містить орієнтири для політики, межі політичного цілепокладення й вибору засобів, встановлює межі політичної

¹ Достатньо згадати події кінця 2004 року в Україні (прояви інформаційного насильства); травневі (2005 р.) події в Киргизстані та ін.

² Див. пп. 4.1.

³ Зокрема, такої думки дотримувався В.Ленін, який стверджував, що “закон є міра політична, є політика” (детальніше див.: *Ленін В.І. О карикатуре на марксизм и об «империалистическом экономизме» // ПСС. – Т. 30. – С. 99 [332]*). Прибічники такої точки зору є й сьогодні.

діяльності, що допускається й схвалюється суспільством. Такого роду соціальна роль права та його багатомірне співвідношення з політикою може викликати серйозні суспільні колізії. Якщо політичні сили діють в обхід норм закону, або йдуть на їхнє порушення, протиставляючи законність доцільності, неминуче виникають загрози безпеці особистості, суспільства і держави.

Важливу роль у вирішенні багатьох суспільно-політичних проблем, включаючи й ті з них, які пов'язані із забезпеченням безпеки, відіграє політичний авторитет, авторитет влади. Вказаний фактор особливо актуалізується в умовах перехідних соціумів, коли довіра до влади може стати консолідуючим моментом буття суспільства й сприяти максимальній реалізації наявних механізмів забезпечення національної безпеки. Влада, яка має підтримку й визнання з боку більшості громадян здатна більш ефективно нейтралізувати й розв'язувати виникаючі проблеми, впливати на процеси, що представляють загрози. За допомогою авторитету владних органів, політичних інститутів (у першу чергу тих з них, які безпосередньо пов'язані з діяльністю у сфері безпеки) і особистості, що здійснює політичні функції, забезпечується несиловий вплив на учасників подій. І навпаки, відсутність довіри народу до влади може звести нанівець усі владні "потуги" стосовно реалізації функцій досліджуваних механізмів.

На відміну від зовнішнього примушення, що припускає можливість застосування насильства, авторитет спирається на силу морального впливу, віру в справедливе вирішення проблем, глибоку традицію. У той же час ефективність використання авторитету як політичного засобу розв'язання конфліктів багаторазово підсилюється, якщо він (авторитет) сполучається з наявністю у владних органів достатніх силових можливостей і підкріплюється законом (за умови реалізації принципу верховенства права). Особливо велике значення така взаємодоповнюваність має у сфері світової політики й міжнародної безпеки [72, 122, 133, 254, 276, 501, 584]. Зростання міжнародного авторитету держави, її здатності впливати на зміцнення глобальної, регіональної й національної безпеки прямо пропорційні її економічному й оборонному потенціалу, стану внутрішньополітичної стабільності, рівню добробуту народу, ступеню демократичних прав і свобод, які реалізовані в країні.

Втрата авторитету різко знижує можливості впливу політичних інститутів на ситуацію у сфері безпеки. Часте падіння політичного авторитету є наслідком неефективності влади у справі підтримання соціального порядку, але крім того воно багато в чому визначається мірою загальноновизнаної справедливості у вирішенні соціально значущих проблем, включаючи проблеми безпеки. Тому в інтересах зміцнення авторитету владних інститутів і для вирішення завдань у сфері безпеки на практиці широко використовуються ідеологічні й морально-політичні засоби впливу на широкі шари населення [233, 337, 525, 555]. За допомогою цих засобів можна активно впливати на політичну поведінку громадян, а також на ті сили, що беруть участь в актуально або потенційно загрозливих подіях. При цьому вірно зрозумілим інтересам безпеки суперечить використання

владними органами й іншими політичними суб'єктами засобів масового маніпулювання суспільною свідомістю. Як відзначають дослідники, засоби психологічного, інформаційного маневрування й маніпулювання можуть дати дуже великий ефект і забезпечити порятунок суспільної системи у вкрай важких обставинах, але вони мають певну межу, і якщо обіцянки не збуваються, то неминучим є посилення невдоволення, обурення й рішучості діяти усе більш великої кількості людей [508, с. 70-71].

Важливим засобом реалізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурного транзиту, як у сфері політики, так і в інших сферах буття суспільства, є інформація. Вона дозволяє не тільки ефективно керувати складними процесами в різних сферах життя, але й сама виступає важливим політичним засобом при вирішенні завдань функціонування механізму забезпечення національної безпеки. Спрямований і ретельно продуманий інформаційний вплив на суб'єктів і об'єктів досліджуваного механізму, що беруть участь у конфліктних взаєминах, у багатьох випадках дозволяє знімати протиріччя, викликані недоліком або свідомим перекручуванням інформації.

Важливе значення для здійснення ефективної суспільної та державної діяльності має питання, що стосується вибору конкретних політичних засобів, використовуваних з метою забезпечення безпеки або визначення їхнього пріоритету у вирішенні поставлених завдань. Крім необхідності урахування факторів впливу на стан безпеки й характер вибору адекватних засобів її забезпечення, необхідно особливо зупинитися на проблемі, ігнорування чи недооцінка якої може здійснити негативний вплив на досягнення кінцевого результату. Ця проблема полягає в тому, що однією з істотних особливостей вирішення соціально-політичних питань взагалі й питань безпеки зокрема є неможливість здійснення політичних заходів на суто раціональній підставі за допомогою винятково технічних прийомів і методів [221, 357, 529]. Як свідчить практичний досвід, застосування політичних технологій поза урахуванням ціннісних параметрів, які впливають з культурно-цивілізаційної складової соціальних явищ, в умовах соціокультурних трансформацій призводить до серйозних помилок і різко знижує ефективність функціонування механізмів забезпечення національної безпеки.

Діяльність стосовно забезпечення безпеки відбувається в конкретному соціокультурному середовищі: у певній системі звичаїв, звичок, традицій і стереотипів, які фокусуються в особливих типах політичної культури й правосвідомості, що знаходять вираження у політичній поведінці людей [219, 243, 317, 429, 503]. Відомо також, що повне розкриття здібностей та індивідуальних якостей особистості можливо лише в межах тієї культури, невід'ємною й органічною частиною якої вона (особистість) є [433, с. 285]. Урахування характеру й специфіки соціокультурного середовища, у рамках якого застосовуються конкретні політичні засоби, покликані забезпечити захист людей від небезпек і загроз, набуває при цьому особливого значення, оскільки використання тих чи інших політичних технологій при вирішенні

проблем безпеки в різних соціокультурних умовах може призвести до незбіжних, а часом і протилежних, результатів.

Отже, у межах порушеної проблеми необхідно відзначити, що крім використання системи політичних засобів забезпечення безпеки важливе значення для вирішення поставлених завдань мають способи їхньої реалізації. Способи політичного впливу у сфері безпеки містять у собі конкретні прийоми й методи із застосуванням тих чи інших засобів або їх сукупності. Найширшого використання вони (способи) досягають насамперед у власне політичній сфері й пов'язані з забезпеченням передусім політичної безпеки перехідного соціуму. Основними способами політичного впливу в інтересах забезпечення безпеки можуть бути названі методи політичного регулювання на базі можливого компромісу й силового тиску.

Державне регулювання у структурі механізму забезпечення національної безпеки здійснюється переважно за допомогою заходів організаційно-політичного, правового, політико-ідеологічного й інформаційного характеру. Його діапазон в транзитивних умовах є досить великим і пов'язаним з можливостями мирного розв'язання виникаючих протиріч. Такого роду діяльність спрямована на попередження й нейтралізацію конфліктів, зняття політичної напруги в суспільстві, подолання неузгодженості між елементами політичної системи, усунення взаємного нерозуміння або ворожнечі між суб'єктами політики, зрив політичних провокацій, створення сприятливого політико-психологічного клімату, об'єктивне інформування учасників соціально-політичного процесу про актуальні й потенційні загрози тощо. При цьому в перехідних умовах оптимальними є переговорні можливості (консультації, "круглі столи"), адміністративні засоби, законотворча діяльність, профілактична робота, інформаційно-пропагандистські акції та інші форми й методи несилового впливу на суспільно-політичну ситуацію й учасників подій з метою нормалізації обстановки. У зовнішньополітичній сфері велике значення для регулювання проблем безпеки мають дипломатичні переговори, третейський розгляд, пропагандистський вплив, використання міжнародних організацій з метою вирішення спірних питань, інформаційне забезпечення й інші засоби несилового характеру.

Однак і силовий тиск виступає одним з необхідних способів забезпечення безпеки в умовах переходу ситуації в стадію гострого конфлікту або кризи із застосуванням крайніх засобів боротьби політичних сил, що беруть участь у них. Його застосування припускає використання таких політичних заходів як загроза силою, адміністративний вплив, пропагандистські акції, морально-політичний і правовий тиск. Не виключається ведення переговорного процесу навіть в умовах конфліктного зіткнення, однак для припинення особливо небезпечних загроз з метою стабілізації політичної обстановки необхідним є своєчасне, рішуче й ефективно здійснення дій за участю силових структур, які входять до складу механізму забезпечення національної безпеки. Підкреслимо, однак, що як у зовнішньополітичній, так і у внутрішньополітичній сферах буття перехідного суспільства використання загроз і збройної сили є змушеним, крайнім

способом практичної реалізації механізму забезпечення національної безпеки при виникненні критичної ситуації.

Таким чином, особливості реалізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах трансформації до соціальної системи, яка має основні демократичні характеристики громадянського суспільства, передбачають поєднання діалектичної та синергетичної методологій і більш ретельного аналізу єдності політики держави й діяльності суспільства, а також виділення пріоритетних напрямків державної та суспільної діяльності у сфері безпеки, зокрема організації політичного життя й підвищення авторитету влади.

4.3. Обґрунтування оптимізації механізмів забезпечення національної безпеки в трансформативних умовах

Зважаючи на характер і рівень загроз, про які йшла мова у попередніх розділах, проблеми національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій можна вирішити лише поєднавши

національні, регіональні та глобальні чинники. З метою визначення основних напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в трансформаційних умовах є сенс здійснити систему заходів на різних рівнях соціального буття. На *національному рівні* – до вказаних заходів доцільно віднести формування стабільної економічної та політичної системи, забезпечення зростання рівня матеріального добробуту, вироблення надійних механізмів подолання соціальних та етнічних конфліктів тощо. Забезпечення безпеки на *регіональному рівні* передбачає створення та ефективне функціонування регіональних інститутів та відповідних механізмів, що дають можливість створити своєрідний “пояс безпеки” навколо кожної з країн транзитивного типу. Третій, *глобальний рівень* має геоекономічний та культурно-цивілізаційний виміри й залежить від місця кожної з транзитивних країн у світовій економіці, а також її приналежності до певного цивілізаційного ареалу. Результати здійсненого філософського аналізу надають підстав стверджувати, що у даному випадку переважна більшість перехідних держав є швидше об’єктом, ніж суб’єктом безпеки, проте правильний вибір дає можливість спиратися на серйозну зовнішню інституційну підтримку.

Як свідчать соціальні реалії та результати дослідження, дуже важливо, щоб усі три чинники були синхронізованими й підсилювали один одного. В сучасних транзитивних державах спостерігається протилежне – внаслідок їхньої невідповідності відбувається взаємна нейтралізація позитивного впливу. Негативні внутрішні процеси, що знаходять вияв у посиленні авторитарних тенденцій, антидемократизмі, систематичному порушенні законів як владою, так і суспільством, нехтуванні правами людини значною мірою зводять нанівець роботу стосовно забезпечення безпеки. Еліти західних країн не сприймають молодих незалежних країн як частину власного цивілізаційного простору й тому відмовляються поширити на них

гарантії безпеки шляхом повноправного членства у провідних європейських інституціях. Як наслідок – влада змушена вдаватися до непопулярних у суспільстві дій з метою перекриття негативного ефекту внутрішніх процесів для утримання принаймні існуючого рівня взаємодії із Заходом¹.

Інша ілюстрація невідповідності – це вибір зовнішньоекономічної стратегії, що, врешті, визначатиме місце країни у регіональному та світовому господарстві. Хистке становище та низька суспільна легітимність влади призводять до того, що рішення у цій сфері приймаються під тиском сусідніх держав та міжнародних фінансово-промислових груп².

Досвід становлення системи національної безпеки в умовах транзитивних процесів з часу проголошення незалежності переважної більшості пострадянських держав засвідчив, що вирішальне значення має саме регіональний вимір безпеки. Це впливає, насамперед, з того, що майже кожену країну оточують (або мають з ними безпосередні стосунки) молоді держави, які також перебувають у стані трансформації та незавершеності формування зовнішньої політики й національної безпеки. Така ситуація підживлює існування реальних та потенційних ризиків і загроз, тому тут дуже важливо створити ефективну інституційну базу безпеки та зайняти у ній місце, що відповідає економічному та військово-політичному потенціалу кожної держави.

Нинішній стан та тривалу перспективу національної безпеки будь-якої перехідної держави неможливо, на нашу думку, оцінювати у відриві від сучасних процесів на європейському континенті та на території пострадянського простору.

У системі геополітичних орієнтирів для безпеки більшості пострадянських держав транзитивного типу важливо забезпечити не так звану “модернізацію навздогін” з озиранням на “цивілізований Захід” і повторенням парадигми розвитку атлантичного світу, а стратегію “випрямлення кутів” з виходом на передові рубежі суспільного розвитку. Така стратегія повинна виходити з ясного усвідомлення самоцінності держави й суспільства й конкретної їх ролі на великому євразійському просторі, що в перспективі дасть їй можливість реалізувати весь свій чималий потенціал.

У межах міжцивілізаційних контактів і глобального інформаційного обміну в інтересах безпеки країни у перехідних умовах необхідно мати вивірену інформаційну політику. Проблема полягає в тому, що міжкультурні контакти за певних умов можуть спровокувати завищені домагання досить значних соціальних груп усередині країни-реципієнта (споживача інформації), що в стані викликати дестабілізацію суспільства. Це

¹ Прикладом цього може служити перебування українського контингенту в Іраку, чия місія розцінюється багатьма аналітиками як спроба української правлячої еліти отримати своєрідну індульгенцію нинішньої та майбутньої діяльності.

² Нафтопровід “Одеса – Броди”, наприклад, замість того, щоб стати символом відродження української економіки та її інтеграції у світове господарство, виявився ще одним вразливим місцем та об’єктом маніпуляцій з боку зовнішніх сил.

відбувається в тому випадку, коли в споживаному інформаційному потоці, що складається із соціокультурної, науково-технічної й прикладної інформації, істотною мірою переважає перший компонент, а породжувані такою інформацією завищені очікування (як результат орієнтації на високі життєві стандарти) не можуть бути підкріплені існуючими соціально-економічними можливостями [458].

Результати авторських досліджень, публікації провідних фахівців у галузі безпеки [33, 88, 315, 374, 428, 504, 559, 560], дозволяють у контексті цього виділити певні тенденції, які тісно пов'язані з глобалізаційними процесами й здійснюють безпосередній вплив на практичну реалізацію механізму забезпечення національної безпеки у кожній країні перехідного типу.

1. Прискорення інтеграційних процесів як наслідок різнопланової консолідації, що проявляється, з одного боку, у завершенні формування євроатлантичного простору шляхом розширення НАТО і Євросоюзу, а з іншого – в активізації зусиль Росії стосовно створення економічних та військово-політичних структур з метою реінтеграції принаймні частини пострадянського простору. Розширення НАТО і ЄС також опосередковано впливає на інтеграційні процеси в регіоні нових незалежних держав, що проявляються у зближенні пострадянських держав на основі спільних інтересів у сфері безпеки. Це витікає з таких особливостей колишніх радянських республік, як слабкість політичних та економічних систем, котра не дає можливості створити надійні механізми безпеки за рахунок власних ресурсів та спонукає до об'єднання зусиль під егідою найпотужнішого партнера.

2. Наростання трансатлантичних протиріч, в основі яких лежить зростаюче несприйняття європейськими союзниками політики США, спрямованої на задоволення власних геополітичних інтересів та утвердження світової гегемонії. Характер і глибина протиріч дала змогу деяким європейським дослідникам стверджувати про “кінець Заходу” у традиційному розумінні. Ця ситуація об'єктивно породжує зростання суперництва між Сполученими Штатами та провідними європейськими державами (зокрема, Німеччиною й Францією) за вплив на континенті, включаючи як Центральну й Південно-Східну Європу, так і пострадянський простір.

3. Домінування консервативно-авторитарної хвилі суспільного розвитку та зростання контролю її носіїв за політичними процесами. Вона виникла як наслідок реакції на послаблення ролі держави й певне наростання нестабільності, яку було досить уміло подано як наслідок демократизації. Однак є сенс констатувати, що причини авторитарного ренесансу лежать значно глибше й криються в історичних особливостях розвитку Євразії, що сформували відповідний тип політичної культури, котрий практично не мінявся на протязі кількох століть.

4. Формування сил політичного реваншу, до яких входять представники колишньої номенклатури, спецслужб і деяких політичних партій. Складовою проавторитарних сил є також політична еліта ряду держав Закавказзя та

Центральної Азії, що спирається на відповідні політичні традиції суспільств Сходу, що були відновлені впродовж останнього часу.

5. Прискорене формування військово-політичних та економічних структур реінтеграційного характеру. Наприкінці квітня 2003 р. під тиском Москви Договір про колективну безпеку було перетворено на Організацію договору колективної безпеки. Функціонування нової регіональної організації, створеної під приводом підтримання регіональної стабільності та боротьби з міжнародним тероризмом, передбачає обов'язковість рішень вищих органів та певні санкції за невиконання їх рішень.

6. Постійне суперництво між США й Росією за довготривалий вплив на пострадянському просторі. Особливо це проявляється в державах Закавказзя та Центральної Азії, де стикаються російські великодержавні амбіції й американські амбіції супердержави. Кожна із сторін намагається створити конкурентні структури для закріплення власного домінування, втягуючи у них і інші пострадянські держави.

Означені тенденції справляють різноплановий вплив на функціонування механізмів забезпечення національної безпеки країн (держав) транзитивного типу. Це проявляється, як свідчать результати здійсненого дослідження, у наступному [143, 145, 147, 179, 189, 190, 194].

По-перше, інтеграція в Європі й на пострадянському просторі з одного боку сприяє підвищенню рівня безпеки нашої країни через покладення частини функцій у цій сфері на загальноєвропейські або регіональні військово-політичні та економічні інститути.

По-друге, наростання протиріч усередині Заходу здійснюватиме суттєвий вплив на функціонування механізму забезпечення національної безпеки, хоча стане причиною появи ряду специфічних обставин. Західна Європа принципово не зацікавлена найближчим часом у прийомі як України, так і інших пострадянських перехідних держав до своїх інституцій (мова йде про ЄС), а також у суттєвій інтенсифікації відносин у цій сфері. Програма сусідства з пострадянськими державами передбачає зосередження на аспектах так званої “м'якої безпеки” і спрямована, на думку автора, передусім на задоволення інтересів Євросоюзу, а не його східних партнерів. Крім того, статус і місце пострадянських транзитивних держав у західних структурах може стати ще одним джерелом суперечностей між Вашингтоном та його союзниками. Очевидно, що ці суперечності будуть підживлюватися Росією, котра не зацікавлена у переважанні західного впливу у державах пострадянського простору.

По-третє, наростання авторитарних тенденцій загострило для деяких пострадянських країн проблему вибору тактичної моделі з метою виконання стратегічного завдання – інтеграції до євроатлантичного простору як невід'ємної частини західної цивілізації. Розвиток подій останнього часу свідчить, що необхідними є досить потужні зовнішні імпульси для нейтралізації деструктивного розвитку внутрішньосуспільних (внутрішньодержавних) подій. У разі, якщо авторитарна модель влади у тій чи іншій перехідній державі все ж таки домінуватиме, виникне ряд проблем у сфері національної безпеки. Наприклад, можна буде забути про

демократичний цивільний контроль над збройними силами і, як результат – не виключається й виникнення відсутньої нині бази для військових переворотів внаслідок зростання ролі армії і спецслужб у суспільно-політичному житті.

По-четверте, формування військово-політичних структур на пострадянському просторі не несе безпосередньої та опосередкованої загрози безпеці окремим державам лише у тому разі, якщо їх композиція та функції складових є урівноваженими. Найприйнятнішими є інститути, побудовані на принципі консенсусу при прийнятті рішень. У цьому контексті домінування якоїсь однієї держави таїть у собі небезпеку ущемлення інтересів інших, або ж просто параліч діяльності.

По-п'яте, виникають проблеми для національної безпеки при розгортанні суперництва між провідними державами за домінуючий вплив на пострадянському просторі, зокрема, між Росією й США. Це призводить до ситуації, відомої в теорії міжнародних відносин як “дилема безпеки”, коли активність однієї сторони провокує на відповідь іншу. Свідченням цього стала форсована діяльність із створення Єдиного економічного простору, котрий за версією Москви, не повинен зупинятися на рівні зони вільної торгівлі чи митного союзу, а розвинутися до економічного та військово-політичного конфедеративного утворення.

Проекція наведених проявів глобалізаційних тенденцій на особливості функціонування механізмів забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій, усвідомлення об'єктивного відставання темпів генезису вказаних механізмів від темпів розвитку (транзиту) суспільств і держав актуалізує необхідність оптимізації механізмів забезпечення національної безпеки з метою забезпечення їх максимальної відповідності наявним потребам особистості, держави й суспільства. Оптимізація механізму забезпечення національної безпеки в перехідних умовах полягає у здійсненні спільної цілеспрямованої діяльності державних і суспільних інститутів, а також громадян, що беруть участь у виявленні, попередженні різних загроз безпеці особистості, суспільства й держави й у протидії їм. І якщо сам феномен безпеки може бути визначений через стан стійкості суспільної системи й усіх її основних компонентів, то забезпечення безпеки виступає як процес, в основі якого лежить діяльність, спрямована на захист ціннісних основ і життєво необхідних умов для саморозвитку особистості й суспільства [143, 145, 147, 179, 189, 190, 194].

Результати проведеного філософського аналізу сутності й особливостей реалізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах трансформаційних процесів дозволяють визначити основні магістральні напрямки оптимізаційної діяльності у даній галузі. Під оптимізацією механізму забезпечення національної безпеки будемо розуміти комплекс заходів, спрямованих на приведення даного механізму у такий стан, який дозволить досліджуваному механізму найбільш ефективно реалізувати свої функції відповідно до визначеного критерію оптимальності. У свою чергу, під критерієм оптимальності механізму забезпечення національної безпеки будемо розуміти рівень стійкості як соціальної системи (суспільства) в

цілому, так і її підсистем (політичної, економічної, духовної тощо)¹. Такими найбільш суттєвими напрямками оптимізаційної діяльності є:

- об'єктивний і всебічний аналіз і прогнозування загроз національній безпеці в усіх сферах і проявах;
- визначення критеріїв національної безпеки та їхніх граничних значень, опрацювання комплексних заходів і механізмів забезпечення національної безпеки у сферах зовнішньої й внутрішньої політики, економіки, суспільної безпеки й правопорядку, оборони, в інформаційній та духовній сферах;
- реалізація оперативних і довгострокових заходів для попередження і нейтралізації внутрішніх і зовнішніх загроз;
- подолання науково-технічної й технологічної залежності від зовнішніх джерел;
- забезпечення на території держави особистої безпеки особистості, її конституційних прав і свобод;
- підвищення ефективності системи державної влади, гармонізація відносин між суб'єктами держави, місцевого самоврядування й законодавства, формування гармонійних міжнаціональних (міжетнічних) відносин, зміцнення правопорядку й збереження соціально-політичної стабільності суспільства;
- корінне поліпшення екологічної ситуації в країні².

Безумовно, таких напрямків є набагато більше, однак в умовах буття транзитивних суспільств, на думку автора (що підтверджується результатами досліджень, наведеними у попередніх підрозділах), найбільш актуальним є саме вказані напрямки. Навіть коротке визначення магістральних напрямків діяльності стосовно оптимізації механізму забезпечення національної безпеки надає підстав стверджувати, що в центрі практичної діяльності знаходяться державні інститути й політичний компонент такої діяльності складає її контрапункт. У цьому контексті цілком виправданим є судження про те, що в цілому діяльність у сфері безпеки може бути представлена як соціально-політичне явище.

Діалектична єдність суспільної та державної діяльності стосовно оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурного транзиту, про що йшла мова у попередньому підрозділі, визначає підходи суспільства й держави до питань безпеки і способів її досягнення. В контексті зазначеного на підставі комплексного філософського аналізу доцільно, на думку автора, виділити основні питання, вирішення яких сприятиме практичному втіленню в життя основних магістральних напрямків оптимізаційної діяльності, визначених вище. Такими питаннями слід вважати:

¹ Див. пп. 2.2 – 2.4.

² Слід зазначити, що вказані оптимізаційні напрямки можуть використовуватися і для усвідомлення методів, засобів і способів реалізації механізму забезпечення національної безпеки, що свідчить про їх уніфікацію.

- питання визначення конкретних ризиків і загроз безпеці особистості, держави й суспільства;
- питання визначення конкретних цінностей особистості й суспільства, які потребують стратегічного та першочергового захисту в умовах трансформації;
- питання моніторингу відносно нових ризиків для безпеки, таких як організована злочинність і тероризм;
- питання визначення достатнього рівня безпеки (порогового значення стійкості) соціальної системи за умов впливу загроз та їх флуктуацій, детермінованих мінливими трансформаційними умовами;
- питання визначення прийнятного для даного суспільства способу досягнення національної безпеки: приєднання до того чи іншого альянсу чи збереження нейтралітету (яка парадигма є більш органічною для даного суспільства – кантівська чи гоббсівська);
- питання переліку й пріоритетності сфер суспільного життя, які слід залучити для забезпечення визначеного достатнього рівня безпеки, а також питання умов і проміжків часу такого залучення;
- питання відповідності національної політики безпеки міжнародним законам і принципам із захисту прав людини та гуманітарного права;
- питання фінансових та економічних витрат на реалізацію механізму забезпечення національної безпеки.

Забезпечення національної безпеки та захист інтересів *в економічній сфері* є пріоритетними напрямками політики будь-якої держави. Цей напрямок національної безпеки, як свідчить попередній аналіз, в умовах транзитивності особливо актуалізується, тому варто виділити комплекс завдань, пов'язаних з оптимізацією механізму забезпечення національної безпеки в економічній сфері.

Найважливішими завданнями в *зовнішньоекономічній діяльності* є:

- створення сприятливих умов для міжнародної інтеграції економіки;
- розширення ринків збуту вітчизняної продукції;
- формування єдиного економічного простору з державами – членами економічно стійких союзів (ЄЕС, ВТО тощо);
- посилення захисту інтересів вітчизняних товаровиробників у зв'язку з лібералізацією зовнішньої торгівлі й загостренням конкуренції на світовому ринку товарів і послуг;
- проведення збалансованої кредитно-фінансової політики, націленої на поетапне скорочення залежності від зовнішніх кредитних запозичень і зміцнення її позицій у міжнародних фінансово-економічних організаціях;
- посилення ролі держави в регулюванні діяльності іноземних банківських, страхових та інвестиційних компаній, введення визначених і обґрунтованих обмежень на передачу в експлуатацію закордонним компаніям родовищ стратегічних природних ресурсів, телекомунікацій, транспортних і товаропровідних мереж;

- заходи у сфері валютного регулювання й контролю з метою створення умов для припинення розрахунків в іноземній валюті на внутрішньому ринку й запобігання безконтрольному вивозу капіталу.

Основними напрямками оптимізації механізму забезпечення національної безпеки у *внутрішньоекономічній діяльності* є:

- правове забезпечення реформ і створення ефективного механізму контролю за дотриманням законодавства – один із центральних напрямків, який має безпосереднє відношення до усіх означених сфер;

- опрацювання оптимального співвідношення державного й недержавного секторів в економіці, посилення державного регулювання у стратегічно важливих економічних сферах;

- вжиття необхідних заходів з подолання наслідків економічної кризи, збереження й розвитку науково-технічного, технологічного й виробничого потенціалу, переходу до економічного зростання при зниженні ймовірності техногенних катастроф, підвищення конкурентноздатності вітчизняної промислової продукції, підйому добробуту народу.

Перехід до високоефективної й соціально орієнтованої ринкової економіки як бази функціонування системи національної безпеки повинен здійснюватися шляхом поступового формування оптимальних способів організації виробництва й розподілу товарів і послуг з метою максимально можливого зростання добробуту суспільства й кожного громадянина. У зв'язку з цим на передній план висуваються завдання, пов'язані з усуненням деформацій у структурі економіки, із забезпеченням випереджувального зростання виробництва наукомісткої продукції й продукції високого ступеня переробки, з підтримкою галузей, що складають основу розширеного відтворення, із забезпеченням зайнятості населення. Істотне значення тут мають посилення державної підтримки інвестиційної й інноваційної активності¹, вжиття заходів стосовно створення стійкої банківської системи, що відповідає інтересам реальної перехідної економіки, полегшення доступу підприємств до довгострокових кредитів на фінансування капітальних вкладень, надання реальної державної підтримки цільових програм структурного реформування промисловості.

Найважливішими завданнями в реалізації оптимізаційних напрямків у цьому аспекті є випереджальний розвиток конкурентноздатних галузей і виробництв, розширення ринку наукомісткої продукції. З метою їхнього вирішення доцільно вжити заходів, що стимулюють передачу нових військових технологій у цивільне виробництво, введення механізму виявлення й розвитку прогресивних технологій, освоєння яких забезпечить конкурентноздатність підприємств на світовому ринку.

Вирішення зазначених завдань передбачає концентрацію фінансових і матеріальних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку науки й техніки,

¹ Останнім часом, наприклад, спостерігаються позитивні тенденції у надходженні прямих іноземних інвестицій в Україну, обсяги яких тільки з країн ЄС на 1 січня 2005 року становив 4652,4 млн. дол., що становить 55,7% загального обсягу інвестицій в Україну [552, с. 505].

надання підтримки провідним науковим школам¹, прискорене формування науково-технічного заділу й національної технологічної бази, залучення приватного капіталу, у тому числі шляхом створення фондів і використання грантів, реалізацію програм розвитку територій, які мають високий науково-технічний потенціал, створення за підтримкою держави інфраструктури, яка спроможна забезпечити комерціалізацію результатів науково-дослідних розробок з одночасним захистом інтелектуальної власності всередині країни й за кордоном, розвиток загальнодоступної мережі науково-технічної й комерційної інформації.

Отже, діалектична єдність державної та суспільної діяльності, зокрема в економічній сфері, повинна сприяти створенню підґрунтя для економічної бази механізму забезпечення національної безпеки як на макрорівні, так і на рівнях більш нижчого порядку. Тут мова йде про створення й забезпечення рівних умов для розвитку й збільшення конкурентоздатності підприємств незалежно від форми власності, у тому числі становлення й розвитку приватного підприємництва у всіх сферах, де це сприяє росту суспільного добробуту, прогресу науки й освіти, духовному і моральному розвитку суспільства, захисту прав споживачів. У контексті цього доцільно особливу увагу звернути на розробку окремих механізмів підтримки життєдіяльності й економічного розвитку особливо кризових регіонів, а також тарифну політику, що забезпечує єдність економічного простору країни.

Наступним важливим напрямком оптимізації механізму забезпечення національної безпеки у сфері економіки є забезпечення пріоритету економічних факторів у соціальній сфері. Такий пріоритет є принципово важливим в контексті досліджуваної проблеми для зміцнення держави й суспільства, для реального державного забезпечення соціальних гарантій, для розвитку механізмів колективної відповідальності й демократичного прийняття рішень, соціального партнерства [26, 66, 220, 333, 345, 353, 376, 397]. При цьому важливим є проведення соціально справедливої й економічно ефективної політики у сфері розподілу доходів. Організація роботи органів виконавчої влади з реалізації конкретних заходів, спрямованих на запобігання й подолання загроз національним інтересам у сфері економіки, також вимагає подальшого удосконалювання законодавства в зазначеній сфері й забезпечення суворого його дотримання всіма суб'єктами господарювання.

Окреме місце в комплексі оптимізаційних заходів для удосконалення механізму забезпечення національної безпеки в транзитивних умовах посідає зміцнення державності, удосконалення внутрішньодержавних, внутрішньосуспільних відносин і місцевого самоврядування. Такі заходи вимагають комплексного підходу до вирішення правових, економічних, соціальних і етнополітичних проблем при збалансованому дотриманні інтересів суспільства й держави, їх суб'єктів. В Україні, наприклад, певні

¹ На надзвичайно суттєве значення науки у суспільстві досить слушно вказував С.Туркменбаші: “Наука – можливість потопаючого витягнути себе за власне волосся, не дати собі потонути в бурхливому потоці життя” [545, с. 350].

кроки стосовно вказаних заходів здійснюються. Зокрема в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям” задекларовані вказані заходи стосовно усіх основних сфер життєдіяльності українського суспільства [451], які за умов їх практичної реалізації позитивно вплинуть на стан національної безпеки України.

Здійснення конституційного принципу народовладдя вимагає забезпечення узгодженого функціонування і взаємодії всіх органів державної влади, твердої вертикалі виконавчої влади і єдності судової системи. Це можна забезпечити на практиці реалізацією принципу поділу влади, забезпеченням сприятливих умов для оптимальної взаємодії галузей влади в умовах соціальної динаміки¹, установами більш чіткого функціонального розподілу повноважень між державними інститутами, зміцненням державного устрою.

В умовах трансформаційних процесів, коли політичні й економічні реформи, які проводяться у перехідних суспільствах, зажадали реального законодавчого забезпечення, як ніколи стає ясно, наскільки важливим для національної безпеки є процес правотворчості, урахування у ньому думок та інтересів різних соціальних груп, співвідношення з іншими нормативними актами, здатність майбутніх законів “вписатися” у вже існуючу правову систему, адаптуватися в умовах трансформаційної динаміки, наявність економічних основ їх існування й реального застосування².

Результати філософського аналізу проблеми національної безпеки дозволяє констатувати, що основними напрямками оптимізації механізму забезпечення національної безпеки у сфері захисту конституційного ладу як об’єкта реалізації вказаного механізму в перехідних умовах доцільно вважати:

- забезпечення пріоритету права й удосконалювання на цій основі державного законодавства;
- розробка організаційних і правових механізмів захисту державної цілісності, забезпечення єдності правового простору й національних інтересів;
- опрацювання й реалізація регіональної політики, що забезпечує оптимальний баланс загальнодержавних і регіональних інтересів;
- удосконалювання механізму, що перешкоджає створенню політичних партій і суспільних об’єднань, які переслідують сепаратистські й антиконституційні цілі, і припинення їхньої діяльності.

¹ Соціально-філософські, філософсько-правові та історико-філософські засади наукового підходу до адекватної рефлексії проблеми поділу влади в умовах соціокультурних трансформацій описані автором даного дослідження у статті: Теоретичні основи поділу й взаємодії влади (історико-філософський аспект) // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 11. – С. 60-80 [191].

² Соціально-філософські проблеми правотворчості проаналізовані автором у колективній монографії. Детальніше див.: Філософські проблеми правотворчості в перехідних суспільствах // Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: Монографія / М.І.Панов, О.Г.Данильян, С.І.Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПрН України М.І.Панова, проф. О.Г.Данильяна. – Х.: Право, 2004. – С. 147-182 [194].

Як свідчить аналіз, проведений у розділі 1, для нормального функціонування механізму забезпечення національної безпеки і для реалізації сприятливих умов відносно його оптимізації потрібна консолідація зусиль, спрямованих на боротьбу зі злочинністю й корупцією¹. Суспільство й держава транзитивного типу є вкрай зацікавленими у викоріненні економічної й соціально-політичної основи цих суспільно небезпечних явищ, опрацюванню комплексної системи заходів для ефективного захисту особистості, держави й суспільства від злочинних зазіхань. Пріоритетне значення в цьому контексті має формування системи заходів діючої соціальної профілактики й виховання законослухняних громадян. Ці заходи повинні бути спрямованими на захист прав і свобод, моральності, здоров'я і власності кожної людини незалежно від раси, національності, мови, походження, майнового й посадового положення, місця проживання, відношення до релігії, переконань, приналежності до суспільних об'єднань, а також від інших обставин.

Найважливішими завданнями у сфері боротьби зі злочинністю як одним з аспектів ентропійного фактора й дисипативного начала в системі забезпечення національної безпеки в перехідних умовах є:

- виявлення, усунення й попередження причин і умов, що породжують злочинність;
- посилення ролі держави як гаранта безпеки особистості й суспільства, створення необхідної для цього правової бази і механізму її застосування;
- зміцнення системи правоохоронних органів, насамперед структур, що протидіють організованій злочинності й тероризму, створення умов для їхньої ефективної діяльності;
- залучення державних органів у межах їхньої компетенції до діяльності з попередження протиправних діянь;
- розширення взаємовигідного міжнародного співробітництва в правоохоронній сфері.

Рішення й заходи, прийняті органами державної влади у сфері боротьби зі злочинністю, повинні бути відкритими, конкретними й зрозумілими кожному громадянину, носити випереджальний характер, забезпечувати рівність усіх перед законом і невідворотність відповідальності, опиратися на підтримку суспільства.

Для профілактики злочинності й боротьби з нею в першу чергу необхідним є розвиток правової бази як основи надійного захисту прав і законних інтересів громадян, а також дотримання міжнародно-правових зобов'язань у сфері боротьби зі злочинністю й дотримання прав людини [179, 189, 190, 308, 335, 407]. Важливо позбавити злочинність живильного середовища, обумовленого недоліками в законодавстві, кризою в економіці й

¹ “Україна входить до числа лідерів серед країн з найвищим рівнем хабарництва, корупції в політиці та ухилення від сплати податків”, – зазначається в аналітичній довідці США, підготовленій до економічного форуму в Давосі [241]. Згідно з даними “Транспаренсі Інтернешнл”, Україна за індексом корупції 2002 р. посідає 85 місце з балом індексу 2,4 поряд з Грузією і В'єтнамом [590] (бал індексу відображає сприйняття корупції і оцінює його від 10 (корупція практично відсутня) до 0 (високий рівень корупції)).

соціальної сфері, що властиві будь-якому суспільству (державі) в умовах соціокультурного транзиту.

Результати проведеного в попередніх розділах і підрозділах даної монографії філософського аналізу надають підстав стверджувати, що з метою попередження корупції й усунення умов для легалізації капіталів, нажитих незаконним шляхом, необхідно створити діючу систему фінансового контролю, удосконалити заходи адміністративного, цивільного й кримінально-правового впливу, відпрацювати механізм перевірки майнового становища і джерел доходів посадових осіб, організацій і установ незалежно від форми власності, а також відповідності їхніх витрат цим доходам.

В контексті наведених вище напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в транзитивних умовах важливе місце належить комплексному перетворенню правоохоронної системи та її структурних складових [21, 114, 136, 174, 189, 297, 310, 339]. Правоохоронна система в умовах соціокультурних трансформацій повинна бути орієнтованою на забезпечення безпеки передусім особистості, таким чином будуть виконуватися функції стосовно охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю, захисту конституційних основ держави від злочинних зазіхань. Для практичної реалізації цього оптимізаційного напрямку необхідні втілені у відповідні закони концептуальні моделі правових норм функціонування правоохоронних органів.

Боротьба з тероризмом, наркобізнесом і контрабандою повинна здійснюватися на основі загальнодержавного комплексу контрзаходів стосовно припинення цих видів злочинної діяльності. Ґрунтуючись на міжнародних угодах, необхідно ефективно співробітничати з іноземними державами, їхніми правоохоронними органами й спеціальними службами, а також міжнародними організаціями, до завдань яких входить боротьба з тероризмом. Необхідно також ширше використовувати міжнародний досвід боротьби з цим вкрай небезпечним явищем, створити скоординований механізм протидії міжнародному тероризму, надійно перекрити всі можливі канали незаконного обігу зброї й вибухових речовин всередині країни, а також їхнього надходження з-за кордону. Органи державної влади повинні переслідувати на території країни осіб, причетних до терористичної діяльності, незалежно від того, де планувалися й здійснювалися терористичні акції, які наносять збиток державі й суспільству.

Оптимізація механізму забезпечення національної безпеки в транзитивних умовах повинна передбачати також комплекс заходів для захисту культурної, духовно-моральної спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя, збереження культурного надбання народу, формування державної політики у сфері духовного й морального виховання населення, введенню заборони на використання ефірного часу в засобах масової інформації для прокату програм, що пропагують насильство, експлуатують ниці прояви, а також заходи для протидії негативному впливу іноземних релігійних організацій і місіонерів. З метою забезпечення й розвитку культурної й духовної спадщини необхідним є створення соціально-

економічних умов для здійснення творчої діяльності й функціонування установ культури.

Зближення інтересів етносів, що населяють країну, налагодження їхнього всебічного співробітництва, проведення відповідальної і зваженої державної національної й регіональної політики [10, 44, 96, 114, 208, 298, 389, 390, 398] дозволить забезпечити внутрішньополітичну стабільність. Вважаємо за доцільне наголосити, що комплексний підхід до вирішення цих завдань повинен складати основу внутрішньої державної політики кожної держави транзитивного типу.

Зовнішньополітичні аспекти діяльності щодо оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в транзитивних соціальних системах, як свідчить філософський аналіз [17, 28, 96, 349, 361, 455, 512, 594, 583], повинні бути орієнтованими на:

- проведення активного зовнішньополітичного курсу;
- зміцнення ключових механізмів багатостороннього управління світовими політичними й економічними процесами, у першу чергу під егідою Ради Безпеки ООН;
- забезпечення сприятливих умов для економічного й соціального розвитку країни, для збереження глобальної й регіональної стабільності;
- захист законних прав і інтересів громадян за кордоном, у тому числі з застосуванням з цією метою заходів політичного, економічного та іншого характеру;
- повноправна участь держави в глобальній і регіональній економічній і політичній структурах;
- сприяння врегулюванню конфліктів, включаючи миротворчу діяльність під егідою ООН і інших міжнародних організацій;
- досягнення прогресу в сфері контролю над ядерними озброєннями, підтримка стратегічної стабільності у світі на основі виконання державами своїх міжнародних зобов'язань у цій сфері;
- виконання взаємних зобов'язань в галузі скорочення й ліквідації зброї масового знищення, звичайних озброєнь, здійснення заходів для зміцнення довіри й стабільності, забезпечення міжнародного контролю за експортом товарів і технологій, а також за наданням послуг військового й подвійного призначення;
- адаптацію існуючих угод з контролю над озброєннями й стосовно роззброєння до нових умов міжнародних відносин, а також розробку при необхідності нових угод, у першу чергу стосовно заходів зміцнення довіри й безпеки;
- сприяння створенню зон, вільних від зброї масового знищення;
- розвиток міжнародного співробітництва в галузі боротьби з транснаціональною злочинністю й тероризмом.

Продовжуючи викладене, зазначимо, що забезпечення воєнної безпеки є найважливішим напрямком діяльності держави, оскільки тут мови йде про функціональність військової організації держави як основи суб'єктної бази механізму забезпечення національної безпеки. Головною метою в даному

напрямку є забезпечення можливості адекватного реагування на загрози, що можуть виникнути в ХХІ столітті, при раціональних витратах на національну оборону.

У запобіганні воєн і збройних конфліктів пріоритетна роль належить політичним, дипломатичним, економічним та іншим невоєнним засобам. Однак національні інтереси перехідної держави (суспільства) вимагають наявності достатньої для його оборони військової могутності. Тому найважливішим завданням у даному контексті є здійснення стримування в інтересах запобігання агресії будь-якого масштабу.

Збройні сили перехідної держави бойовим складом мирного часу повинні бути здатні забезпечити надійний захист країни від імовірного нападу еventуального противника й вирішити разом з іншими військовими формуваннями й органами воєнної організації держави завдання з відбиття агресії в локальній війні (збройному конфлікті), а також стратегічне розгортання для вирішення завдань у великомасштабній війні. Крім того, збройні сили повинні забезпечувати здійснення миротворчої діяльності в рамках загальних контурів системи міжнародної безпеки. Одним з найважливіших стратегічних напрямків у сфері забезпечення воєнної безпеки є ефективна взаємодія та співробітництво з державами суміжних військово-політичних блоків. У контексті цього, інтереси забезпечення національної безпеки визначають при відповідних обставинах необхідність військової присутності в деяких стратегічно важливих регіонах світу. Розташування в них на договірній і міжнародно-правовій основі, а також на принципах партнерства обмежених військових контингентів повинне забезпечувати готовність держави виконувати свої зобов'язання, сприяти формуванню стійкого воєнно-стратегічного балансу сил у регіонах і давати можливість активно реагувати на кризову ситуацію в її початковій стадії, сприяти реалізації зовнішньополітичних цілей держави.

Важлива роль у контексті оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в транзитивних умовах належить оборонному промислому комплексу. Однак неминуча реструктуризація (в рамках загальної трансформації й модернізації) і конверсія оборонного промислового комплексу повинна здійснюватися без збитку для розвитку нових технологій і науково-технічних можливостей, модернізації озброєнь, військової й спеціальної техніки та зміцнення позицій держави на світовому ринку озброєнь. Практична реалізація цього напрямку вимагає створення всіх необхідних умов для організації пріоритетних фундаментальних, прогнозних і пошукових наукових досліджень, що забезпечують створення в інтересах оборони й безпеки держави перспективного та випереджального науково-технічного заділу.

Особливе місце серед напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій належить інформаційному напрямку [37, 136, 240, 261, 543, 555]. Сучасний етап соціокультурних змін у всіх транзитивних суспільствах характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери, що представляє собою сукупність інформації, інформаційних інфраструктур, суб'єктів, які здійснюють збір,

формування, поширення й використання інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають внаслідок цього. Інформаційна сфера, будучи системотворчим фактором життєдіяльності транзитивного суспільства, активно впливає на стан політичної, економічної, оборонної та інших складових безпеки досліджуваного суспільства (держави). Ефективність функціонування механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурного транзиту суттєво залежить від інформаційної складової й результати проведеного філософського аналізу свідчать про те, що в ході трансформацій ця залежність буде зростати.

Усвідомлення важливості захисту інформаційного поля суспільства й держави від зовнішнього впливу сьогодні й на перспективу повинно стати одним з провідних напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки перехідних країн. Держава, суспільство повинні бути захищеними від деструктивних інформаційних впливів, причому не має значення, чи цей вплив спрямовано на отримання, чи на впровадження інформації. В контексті цього необхідним є забезпечення інформаційної безпеки особистості, захисту її психіки і свідомості від небезпечних інформаційних впливів: дезінформування, маніпулювання, спонукання до насильства, самогубства тощо. Становлення інформаційного суспільства свідчить, що стійка й стабільна життєдіяльність соціального організму цілком визначається рівнем розвитку, якістю функціонування і безпекою інформаційного середовища. Виробництво й управління, оборона і зв'язок, транспорт і енергетика, фінанси, наука і освіта, засоби масової інформації – все залежить від інтенсивності інформаційного обміну, повноти, своєчасності, достовірності інформації. Щоб нормально інтегруватися в сучасну інформаційну цивілізацію, забезпечити собі прийнятний рівень безпеки, перехідні країни повинні створити відповідні структури, покликані забезпечити захист інформаційної сфери від зовнішніх і внутрішніх загроз¹.

Проведений аналіз свідчить, що найважливішими завданнями в рамках інформаційного напрямку оптимізації механізму забезпечення національної безпеки варто вважати:

- реалізація конституційних прав і свобод громадян у сфері інформаційної діяльності;
- удосконалювання й захист інформаційної інфраструктури держави, інтеграція у світовий інформаційний простір;
- протидія загрозам розв'язання протиборства в інформаційній сфері.

Оскільки, як свідчать результати даного дослідження, філософський смисл трансформації полягає у спрямуванні соціальної системи до

¹ На сьогоднішній день це є “вузьким місцем” у життєдіяльності переважної більшості пострадянських транзитивних країн. В Україні, наприклад, 90% усього програмного забезпечення, яке використовується, вироблене за кордоном. Порівняльний аналіз хост-вузлів в мережі Інтернет, здійснений International Telecommunication Union, свідчить, що за цим показником Україна знаходиться на одному рівні з Ботсваною, Колумбією, Ліваном, Намібією. За кількістю персональних комп'ютерів на одного мешканця Україна відстає не тільки від світових лідерів (від Швейцарії – у 72,9; США – у 64,7; Австралії – у 55,6; Данії – у 54,3 разу), але й від своїх найближчих сусідів (Словаччини – у 33,2; Угорщини – у 7,9; Польщі – у 6,5 разу) [542, с. 291-292].

громадянського суспільства, то одним з перспективних аспектів оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в досліджуваних умовах є аспект використання впливу громадянського суспільства на вказаний механізм. Групи в межах громадянського суспільства, такі як академічні інститути, аналітичні центри, неурядові організації з захисту прав людини та неурядові політичні організації можуть і повинні активно впливати на суспільну й державну діяльність у сфері безпеки¹. Надзвичайно важливим у даному контексті є залучення освітніх та релігійних організацій до діяльності стосовно забезпечення національної безпеки. Тут мова може йти про зміцнення духовних і моральних засад суспільства за допомогою релігійних чинників, виховання патріотизму закладами освіти тощо². Основними заходами в даному контексті доцільно вважати:

- розповсюдження незалежних аналітичних досліджень та об'єктивної інформації щодо сфери безпеки, військових питань і питань оборони в парламенті, засобах масової інформації та серед населення;
- моніторинг ставлення до захисту прав людини й поваги до верховенства права у сфері безпеки;
- здійснення альтернативної експертної оцінки урядової політики у сфері національної безпеки, оборонного бюджету, питань ресурсів та постачання;
- заохочення публічних дебатів та формулювання можливих варіантів політики безпеки;
- забезпечення зворотного зв'язку між рішеннями щодо національної політики безпеки та їх упровадженнями;
- надання освітніх послуг широкому загалу громадськості та сприяння альтернативному дискурсу у громадській сфері;
- сприяння громадському контролю над основними складовими механізму забезпечення національної безпеки, особливо над структурами військової організації держави.

Національні уряди можуть заохочувати участь неурядових організацій у публічних дискусіях та здійсненні інших вказаних вище заходів стосовно національної безпеки, збройних сил, політики, розвідки тощо. Такі заходи обов'язково сприятимуть такому чиннику, як прозорість діяльності державних структур і, як наслідок, загальній оптимізації механізму забезпечення національної безпеки.

Проблема оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурної трансформації – це не лише проблема підвищення її ефективності й переорієнтація на нові сучасні зовнішні та внутрішні загрози.

¹ Тут слід мати на увазі, що неурядові організації в суспільствах транзитивного типу є зазвичай неприбутковими. Як правило, вони ставлять собі за мету репрезентацію соціальних інтересів і прагнень у різних сферах суспільної життєдіяльності.

² Патріотизм, на думку автора, є тим консолідуючим націю чинником, який на певних етапах соціокультурних трансформацій може стати домінуючим у сфері забезпечення національної безпеки. Історія знає чимало випадків, коли добре озброєний і технічно оснащений агресор не зміг реалізувати свої плани проти набагато менших за чисельністю і набагато гірше оснащених формувань істинних патріотів своєї батьківщини.

Вона потребує комплексних суспільних і державних зусиль, спрямованих на усвідомлення змін передусім у розумінні національної безпеки, на захист перш за все кожного члена суспільства (їх прав), а не державної території й інститутів держави. Такі заходи є особливо актуальними для перехідних суспільств, де в умовах попереднього стану межа між державою й правлячою елітою була розмитою, а головним завданням “державної безпеки” був захист еліти та її привілеїв.

В умовах соціокультурного транзиту зусилля з підкорення сектора безпеки виборним органам влади й відповідним компетентним суспільним організаціям є життєво необхідними не тільки для забезпечення впевненості у тому, що структури національної безпеки захищають законні інтереси особистості, але й для забезпечення суспільної й державної підтримки цих структур, необхідної для відповідного фінансування й законодавчого забезпечення їх ефективної діяльності.

Таким чином, викладене вище дає підстави резюмувати, що розглянуті й проаналізовані основні концептуальні підходи до рефлексії сутності, змісту й функцій механізму забезпечення національної безпеки в контексті даного дослідження дозволяють осмислити в цілому суть досліджуваного феномена.

Особливості реалізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах трансформації передбачають поєднання діалектичної та синергетичної методологій і більш ретельного аналізу єдності політики держави й діяльності суспільства, а також виділення пріоритетних напрямків державної та суспільної діяльності у сфері безпеки, зокрема організації політичного життя й підвищення авторитету влади.

Основу оптимізаційних заходів для удосконалювання механізму забезпечення національної безпеки в транзитивних умовах повинна складати діалектична єдність державної та суспільної діяльності, спрямована на максимальне узгодження функціонування органів, сил і засобів забезпечення національної безпеки, що здійснюють заходи політичного, правового, організаційного, економічного, воєнного та іншого характеру, спрямованих на забезпечення безпеки особистості, держави й суспільства.

В результаті таких оптимізаційних заходів механізм забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій має бути спрямований на максимальне узгодження потреб та інтересів особистості, держави й суспільства в безпеці, на кореляцію мотивованої діяльності у даному напрямку. Як справедливо зазначає Дж.Гелбрейт: “Відношення між суспільством у цілому й окремими організаціями повинне бути сумісним з відношенням цих організацій до особистості. Повинна також існувати сумісність мотивів, які спонукають організацію й окремих особистостей добиватися реалізації цих цілей” [108, с. 235].

ВИСНОВКИ

В умовах труднощів перехідного періоду, що склалися усередині переважної більшості суспільств транзитивного типу, і геостратегічної дестабілізації, викликаній порушенням і динамічною зміною балансу сил у сучасному світі, суспільства й держави, які стали на шлях трансформаційного розвитку, стикаються із широким спектром зовнішніх і внутрішніх деструктивних факторів, які торкаються їх життєво важливих пріоритетів й у сукупності утворюють систему загроз інтересам їх національної безпеки. Теоретико-методологічний аналіз цієї системи свідчить про тенденції звуження простору безпеки всередині перехідних суспільств з одночасним розширенням зовнішнього конфліктного простору й поширенням його на зону життєво важливих національних інтересів суспільств і держав перехідного типу.

Результати комплексного теоретико-методологічного аналізу дозволяють констатувати, що спроби емпіричного вирішення сучасних проблем забезпечення національної безпеки суспільств трансформативного типу, багато з яких за змістом і масштабами не мають аналогів в історії, у переважній більшості випадків не дають бажаних результатів, а іноді навіть посилюють негативні наслідки. Тому, є сенс широко застосовувати більш високий (теоретичний) рівень, де об'єкт досліджується з точки зору його основних, суттєвих зв'язків і відносин. Тільки за умов такого підходу можна створити науково відпрацьовану систему знань про національну безпеку, сформулювати закономірності її буття в їх системній єдності й цілісності. Таким чином, створити, і, головне, реалізувати в сучасних умовах ефективну стратегію безпеки, яка забезпечуватиме захист особистості, суспільства і держави від різноманітних загроз, практично неможливо без глибокої наукової розробки фундаментальних проблем організації і розвитку людського суспільства, вивчення природи його інтересів і протиріч, механізмів їх розв'язання. А це пов'язане з необхідністю адекватного розуміння на рівні філософської рефлексії основних понять, категорій та дефініцій, які розкривають сутність і зміст основних проблем стосовно забезпечення національної безпеки. У свою чергу, основні проблеми забезпечення національної безпеки у перехідних соціумах безпосередньо пов'язуються з джерелами небезпек і основними факторами, які здійснюють вплив на стан безпеки.

Причиною виникнення та існування системи національної безпеки є об'єктивна потреба будь-якого соціального організму в самозбереженні власної національної ідентичності за будь-яких умов. У процесі розвитку людського суспільства зміст національної безпеки розширився від розуміння її як здатності суб'єкта захиститися від збройного насильства ззовні до

тлумачення її як нейтралізації комплексу загроз особистості, державі, суспільству, які виникають у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства. Осмислення сутності феномена національної безпеки сьогодні пов'язується з домінуванням гоббсівської та кантівської парадигм безпеки. Одна частина транзитивних держав віддає перевагу гоббсівській парадигмі національної безпеки, згідно з якою головною метою й завданням нації є забезпечення власної територіальної цілісності, національної єдності й національного виживання, збереження основних базових констант за допомогою створення й розвитку власної держави. Інша частина транзитивних країн роблять спроби застосувати кантівську парадигму безпеки, стрижнем якої є принципи довічного миру та всесвітнього громадянства шляхом побудови всесвітньої федерації й поступової трансформації сучасної системи національних держав у більш відкриту утворення. Однак для функціонування такої системи існує ціла низка перешкод, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру: різні економічні умови, культурно-історичні традиції, своєрідне тлумачення принципів регуляції відносин між учасниками цієї системи. Щоб підійти до кантівського розуміння довічного миру треба пройти певний шлях розвитку, тому можна стверджувати, що посттоталітарні, постколоніальні країни поки що обирають саме гоббсівську концепцію.

Результати здійсненого комплексного теоретико-методологічного аналізу надають підстав уточнити сутність категорії “національна безпека”. Під національною безпекою є сенс розуміти показник здатності суспільства й держави, що захищають національні інтереси самостійно чи разом з іншими дружніми країнами (народами, націями), стримувати або усувати внутрішні й зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку, іншим важливим елементам духовної й матеріальної життєдіяльності; ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Забезпеченню національної безпеки сприяє миролюбний характер відносин держави (народу, нації) з іншими державами (народами, націями). Зміцнення національної безпеки полягає в створенні умов, необхідних для надійного захисту інтересів держави і нації й успішне вирішення політичних, економічних і соціальних та інших завдань, які стоять перед ними. Головними складовими національної безпеки виступають безпека особистості, безпека держави і безпека суспільства. Їхнє місце і роль є динамічними і визначаються характером суспільних відносин, політичним устроєм, ступенем внутрішніх і зовнішніх загроз.

В основі відносин між суб'єктами безпеки лежать їхні інтереси, протиріччя інтересів, відношення світового співтовариства до проблем взаємної безпеки, а також геополітичне положення суб'єктів. Виходячи з цього, доцільно розрізняти зовнішню і внутрішню безпеку. Зовнішня безпека – це захищеність національних інтересів, національних цінностей і способу життя від загроз, що виходять ззовні. Від будь-яких зовнішніх загроз країна захищається двома шляхами: по-перше, підтримкою необхідного і достатнього оборонного потенціалу і, по-друге, побудовою стабільної

системи міжнародних відносин у всіх сферах, включаючи політику, економіку, соціальну сферу, екологію, правоохоронну діяльність. Внутрішня безпека проявляється в суспільній сфері. Суспільна безпека є складовою частиною, ядром внутрішньої безпеки, до сфери якої відносяться ті суспільні відносини, що пов'язані з запобіганням або усуненням загрози для життя і здоров'я людей, їхнього майна всередині країни. Вона органічно пов'язана з особистою безпекою громадян і суспільним порядком. Внутрішня безпека по своїй суті є ядром найбільш важливої й істотної складової – соціальної безпеки і навпаки, соціальна безпека, безпосередньо корелюючи з поняттям внутрішньої безпеки виступає її детермінантою.

Структурними елементами системи соціальної безпеки доцільно вважати: цілі системи як відображення об'єктивної потреби особистості, суспільства і держави в надійній захищеності їхніх життєво важливих інтересів всередині країни; інтереси особистості, суспільства і держави; засоби й сили забезпечення соціальної безпеки; органи, що відповідають цілям системи та володіють необхідною інформацією, засобами й силами для впливу на зміни стану системи з метою приведення її в стан захищеності життєво важливих інтересів; суб'єкти, що мають потребу в забезпеченні безпеки; об'єкти соціальної безпеки; ресурси забезпечення соціальної безпеки. Внутрішню безпеку суспільства забезпечують органи держави, місцевого самоврядування, громадські організації й рухи.

Головними складовими національної безпеки виступають безпека особистості, безпека суспільства й безпека держави, які доцільно об'єднати під назвою “соціальна безпека”. Крім того, при аналізі досліджуваного феномена застосовувались поняття “внутрішня і зовнішня безпека”, а за сферами життєдіяльності – безпека економічна, політична, соціальна, екологічна, інформаційна, оборонна (воєнна) тощо. Доведено, що саме в них зароджуються й розвиваються протиріччя, загострення яких зумовлює виникнення різних внутрішніх джерел небезпеки, у тому числі й кримінальних.

Окрім розглянутих аспектів внутрішньої безпеки для транзитивних суспільств надзвичайно актуальними є аспекти безпеки, які стосуються зовнішніх суспільних відносин. Тут передусім виділяється термін глобальна безпека. Результати філософського аналізу проблем глобальної безпеки надає підстав стверджувати, що під цим терміном доцільно розуміти таке функціонування й розвиток міжнародного співтовариства, при якому зменшується загроза самим принципам і факторам виживання людства як біологічного й соціального організму. Доведено, що поняття глобальна безпека також корелюється з особливим станом світового співтовариства і міждержавних (у тому числі міжкоаліційних) відносин, при якому досягається їхня стійкість до впливу дестабілізуючих факторів загроз, що не перевищують припустимого рівня при відповідному балансі національних і регіональних інтересів, узгодженій економічній політиці й військовій діяльності.

В контексті досліджуваної проблеми запропонована наступна структура оцінки конфліктної ситуації на міждержавному (міжнародному) рівні:

джерело і рівень відповідної загрози, можливі способи її нейтралізації; розташування сил у регіоні і на міжнародній арені на тлі розглянутих протиріч; можливість (імовірність) виникнення конфлікту і дій, що порушують стабільність у регіоні і світі; характер, учасники і можлива схема ескалації конфлікту; співвідношення можливого конфлікту з національно-державними інтересами суб'єктів відносин; можливі наслідки конфлікту; вплив конфлікту на стабільність міжнародних відносин, міжнародну безпеку; відношення до конфлікту світової громадськості; відповідність дій кожної з конфліктуючих сторін нормам міжнародного права. Використання перерахованих факторів оцінки дозволяє в принципі прогнозувати конфліктну ситуацію, її ймовірні напрямки розвитку, оцінювати і навіть виробляти пропозиції стосовно управління конфліктом.

Доведено, що найбільш складним у змістовному плані є воєнний (збройний) конфлікт, що є вищою й останньою стадією соціально-політичного протистояння. Він завершує ланцюжок “криза–кульмінація–розв’язка” в динамічному сценарії поведження конфліктуючих сторін. Це означає, що на всіх етапах і стадіях розвитку соціально-політичного протистояння механізми національної безпеки і компромісного розв’язання протиріч так і не були затребувані.

Джерела соціальних конфліктів, сценарії яких на заключних стадіях таять у собі небезпеку переростання в збройний конфлікт, визначаються особливою групою найважливіших інтересів. Ці інтереси на державному рівні формують поняття і умовиводи про національну безпеку і її зв’язок з національними інтересами. Захист і задоволення національних інтересів на міжнародній арені пов’язані з поняттям міжнародної безпеки і стратегічної стійкості чи стабільності.

Результати філософського аналізу суспільств транзитивного типу на теоретико-методологічному рівні надають підстав стверджувати, що зміни, які відбуваються в соціальній структурі транзитивних країн, обумовлені, насамперед, зміною парадигм розвитку суспільства. Складний транзитивний процес, що здійснюється сьогодні, поєднується з проблемами й протиріччями на особистісному, державному та суспільному рівнях. Разом з тим у суспільствах транзитивного типу за останні роки зміцнилася переконаність, що без демократії та ринкової економіки навряд чи можливе майбутнє нормальне існування. Питання постає у виборі оптимального шляху досягнення цього чергового “світлого майбутнього”. Проте, щоб визначити цей шлях, необхідно з’ясувати, в якому стані знаходиться суспільство, визначити його місце в загальноцивілізаційних процесах і спробувати знайти оптимальний алгоритм виходу на “шлях цивілізації”.

Особливістю трансформації пострадянських суспільств є їх перетворення з мілітаризованого закритого суспільства в криміналізоване відкрите суспільство, під яким розуміється система соціальних, політичних, економічних і духовних відносин, яка відтворює деструктивне для суспільства кримінально-карне діяння. Парадигмальним для даного типу суспільств є домінування злочинства як способу буття в системі економічного життя, соціального управління, в усіх сферах суспільства, коли культ

“золотого тельця” стає центром системи цінностей, суспільство характеризується станом “боротьби всіх проти всіх”, атомізацією соціального життя. Тому динаміка перехідних процесів у транзитивний період не може бути апіорі визначена як безальтернативна. Перехідний період – це часовий інтервал, у ході якого один тип організації соціальної системи трансформується в інший за умови визначеності вихідного пункту трансформації й невизначеності пункту призначення. Обґрунтовано, що сутність перехідного періоду полягає в трансформації від попередньої соціальної системи (у даному випадку її конкретний тип особливого значення не має) до соціальної системи, яка має всі характеристики громадянського суспільства.

Результати аналізу свідчать, що рівень забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави суттєво залежить від відповідності державної діяльності (політики) у сфері безпеки об’єктивним умовам суспільного розвитку: умови адекватності відображення основ соціокультурного життя й орієнтації на зміцнення цих основ, які виступають факторами стійкості соціальної системи. У той же час, ефективність діяльності у даному контексті пов’язана з максимальним урахуванням змін, які відбуваються в суспільстві в процесі його розвитку, у тому числі з тими з них, що негативно впливають на стан безпеки. Принциповою проблемою у даному контексті, є проблема політичних факторів стійкості й лабільності соціальних систем. Доведено, що стійкість і лабільність соціальної системи взагалі та кожної її складової зокрема виражається в дії базових констант і варіативних величин в їх конкретному змісті, ролі в системі суспільних відносин, а також у механізмі їхнього впливу на діяльність у сфері безпеки.

У рамках системного аналізу визначені умови й принципи функціонування перехідної соціальної системи, що дозволяють їй забезпечувати стійкість і стабільність. Доведено, що збереження динамічної рівноваги системи припускає наявність у суспільстві інтегративних механізмів, за допомогою яких ендогенні зміни підтримуються у певних межах, що відповідають основним структурним характеристикам. У той же час, на нашу думку, соціальна система повинна мати у своєму розпорядженні адаптивні можливості утримання у певному діапазоні виникаючих флуктуацій у відношеннях між системою й зовнішнім середовищем. Проведений аналіз свідчить, що принципову роль в утриманні якісної визначеності й стійкості соціальної системи відіграють постійні величини, які виступають як соціальні константи. Властивості стійкості проявляються в тому, що в процесі життєдіяльності суспільного організму забезпечується своєрідне “взаємопогашення” протилежних сил, боротьба протирічливих елементів всередині самої системи при тому, що зміна суттєвих варіативних характеристик системи відбувається в рамках припустимих меж. Визначення цих “припустимих меж”, меж наростання варіативних величин є актуальним завданням, вирішення якого мало б важливе значення для теорії та практики забезпечення безпеки у суспільствах транзитивного типу.

Необхідне уявлення про стан соціальної системи, динаміку її розвитку й можливості ефективного функціонування дає аналіз варіативних величин.

Суттєві варіативні величини (фактори) відіграють важливу роль у динамічних процесах, які відбуваються у суспільстві перехідного типу, їх можна розглядати як властивості системи, які у сукупності забезпечують безперервність або сталість якості процесів, що відбуваються в ній. В принципі, немає таких соціальних систем, які б знаходилися в стані абсолютного “застою”. Від дії суттєвих варіативних факторів залежить не тільки динаміка розвитку системи, але й її стабільність. Доведено, що стабільність соціальної системи пов’язана не зі змінами варіативних факторів як таких, а від параметрів цих змін, їхньої амплітуди. Збереження змін варіативних факторів у відомих межах і означає стан динамічної рівноваги транзитивної соціальної системи, що сприяє її саморозвитку й одночасно забезпечує необхідний рівень стабільності, що і є основою забезпечення безпеки соціуму. Порушення припустимих меж функціонування варіативних факторів призводить до втрати попередньої форми і до переходу системи в принципово іншу якість. Здатність суспільства за допомогою різноманітних регуляторів підтримувати оптимальний баланс між даними величинами (факторами) і визначає його можливості стосовно забезпечення стійкості й безпеки усіх своїх основних компонентів і соціальної системи в цілому.

Показано, що в соціальних системах транзитивного типу процес дезорганізації може набувати значних масштабів і викликати небажані явища й серйозні загрози нормальному їх функціонуванню. Соціальна дезорганізація може призводити до дестабілізації людської діяльності у всіх її сутнісних проявах, що послабляють, розхитують і руйнують форми усталених суспільних відносин, елементи історично сформованої культури, життєво важливі соціальні функції.

Особливу роль у протидії ентропійним явищам відіграє здатність соціальних систем до самоорганізації, що виступає у виді когерентної, узгодженої взаємодії елементів самої системи. Особливо наочно суспільна самоорганізація проявляється в економічних процесах, зокрема, у здатності соціальної системи до ринкового регулювання економічних відносин. У транзитивних соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією, при цьому організуючим началом є діяльність держави як загальний спосіб регулювання суспільних відносин. Суспільна самоорганізація на відомому рівні розвитку стає недостатньою для регулювання складних суспільних процесів, які породжують явища дезорганізації, що загрожує основам нормальної життєдіяльності соціуму. Сама потреба в безпеці перехідного суспільства й кожної його складової, у збереженні цілісності системи вимагає особливого механізму регулювання, тобто державної організації, головним компонентом якої виступає владний механізм державного управління. Будучи глибоко “вмонтованою” у структуру соціальної системи, публічна влада, проте, неминуче “піднімається” над суспільством і починає виступати “зовнішнім” упорядковуючим фактором стосовно системи в цілому.

Найважливішою умовою утримання динамічної рівноваги систем є такий тип їхнього функціонування, при якому забезпечується внутрішня спрямованість на досягнення певного результату. Спрямованість змін станів

виступає фактором стійкості функціонування самокерованої системи або її функціональним інваріантом. Доведено, що спроможність самокерованої соціальної системи в умовах соціокультурного транзиту забезпечується комплексом функціональних інваріантів, що регулюють і спрямовують її розвиток у специфічних для системи межах зміни зовнішнього середовища. У пограничному стані системи різко зростає вплив випадковості.

У соціальних системах перехідного типу самоорганізація виявляється в складному сплетінні й узгодженні індивідуальних і групових сил, інтересів, прагнень, мотивів; вона має об'єктивний характер і виступає у виді суспільної еволюції, результат якої не може бути визначеним виходячи із самого процесу самоорганізації, з достатньою імовірністю. Тому найважливіша функція державної та суспільної діяльності як організаційного начала в процесі саморозвитку соціальної системи полягає, насамперед, у цілевизначенні. Визначення цілей суспільного розвитку і способів їхнього досягнення за допомогою державної діяльності є найважливішою умовою ефективного узгодження діяльності різноманітних, часом різнонаправлених, соціально-політичних сил. Причому, доведено, що державна діяльність виступає одним із найважливіших інструментів збереження стійкості й стабільності соціальної системи, що забезпечує інтеграцію суспільства і протистоїть небезпечним дестабілізуючим явищам. За допомогою державної діяльності, зокрема діяльності політичної, можуть і повинні задаватися необхідні параметри для успішної самоорганізації транзитивного суспільства і його саморозвитку, а також для створення всіх необхідних умов, які забезпечують добробут і безпеку його громадян.

Співвідношення між соціальною самоорганізацією й організацією не є чимось абсолютно стабільним. Воно визначається як типом суспільної і політичної системи, так і конкретно-історичною ситуацією. Якщо соціальна самоорганізація спроможна справлятися з виникаючими збурюваннями, то завданням держави є "м'який", індикативний вплив на процес суспільної життєдіяльності, що корегує його насамперед з позицій цілевизначення. У цьому випадку можна вести мову про перевагу самоорганізації над організацією і природний, органічний перебіг суспільного розвитку. Однак, якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози безпеці особистості, суспільства і держави, то потрібно своєчасне, тверде і цілеспрямоване державне втручання в процес суспільного розвитку. У такій ситуації ефективною і виправданою, з точки зору суспільних інтересів, є перевага фактора організації над самоорганізацією.

Своєрідними "фундаментальними соціальними константами", які складають стійку й довгострокову основу функціонування соціальної системи в її конкретному історичному вигляді є соціальні архетипи. Архетипи безпосередньо впливають на формування розуміння небезпечності перехідного періоду суспільства, тим чи іншим чином детермінують напрямки суспільної й державної діяльності стосовно забезпечення безпеки в таких суспільствах. Соціальні архетипи діалектично пов'язані з ментальністю того чи іншого народу як явище духовного життя, що визначає

субстанціональні характеристики соціального буття, у тому числі й онтологічні та гносеологічні аспекти безпеки. Однак в умовах трансформаційних процесів не існує прямолінійного взаємозв'язку між ментальністю й архетипами. Проведений аналіз свідчить, що ментальність є в цілому статичне відображення влади, сама ментальність майже не змінюється. Динамічні зміни в проявах ментальності населення починаються “зверху”, починаючись з того, що групи, які займають високе становище в управлінській структурі, як правило, ставляться до ідеї громадянського суспільства з великою підозрою, хоча в умовах “масової демократії” роблять спробу спрямувати її в потрібне їм русло і використати для контролю над політичним процесом.

На регіональному рівні на стан безпеки й динаміку ментальності впливає певне протиріччя теорії та практики забезпечення безпеки. Тут виділяються такі фактори, як різноспрямовані тенденції співвідношення чисельності “корінних” національностей та “некорінних”; наявність двох і більше мов на території регіону; різниця у виробничій інфраструктурі; зміни в ієрархії управління тощо.

Деякі архетипи й особливості ментальності того чи іншого народу не сприяють зміцненню національної безпеки, особливо якщо народ є багатонаціональним (поліетнічним). У такому випадку характерні особливості того чи іншого етносу в умовах трансформаційних процесів обов'язково актуалізуються, протиріччя між ними загострюються, що в результаті здебільшого призводить до міжетнічної (між територіальної) конфронтації. За таких умов досягнення єдності стосовно розуміння необхідності у забезпеченні національної безпеки в межах суспільства (держави) є проблематичним. З іншого боку, природна інерція соціальних архетипів і ментальності (в усіх її позитивних і негативних проявах) дозволяє зберегти той необхідний рівень стабільності соціальної системи, яка надає підстав здійснити перехід від попереднього типу суспільства (тоталітарного, авторитарного, закритого тощо) до істинно демократичного.

Результати проведеного аналізу надають підстав стверджувати, що зовнішні загрози й небезпеки виступали й виступають в історії транзитивних держав як постійний фактор їх існування, який необхідно враховувати в суспільно-політичній діяльності, однак суспільні кризи й катастрофи все-таки викликалися не стільки зовнішніми причинами, скільки причинами внутрішнього порядку. Отже, зовнішньополітичні фактори, як правило, виступають не як основні причини внутрішніх змін тієї чи іншої соціальної системи, а як своєрідні “каталізатори” в умовах нестійкості самої системи. У зв'язку з цим необхідно самим ретельним чином враховувати ті суттєві варіативні фактори, що пов'язані з зовнішніми процесами та явищами й впливають на функціонування й розвиток соціальної системи. Ці варіативні фактори фіксуються насамперед у геополітичних змінах, а також у ступені тиску зовнішніх факторів на систему. До суттєвих варіативних факторів зовнішньополітичного порядку можуть бути віднесені: положення країни в балансі міжнародних інтересів і центрів сили, співвідношення воєнно-стратегічних потенціалів, ступінь економічної інтеграції в системі

міжнародного розподілу праці, рівень наукової й культурної взаємодії та співробітництва (включаючи інформаційні комунікації, вимірювані ступенем їхньої взаємної залежності, обсягом і характером одержуваної інформації) і деякі інші. Причому ці фактори необхідно розглядати й враховувати як у глобальному, так і в регіональному аспектах.

Серйозну небезпеку для цілісності перехідного соціуму представляють різкі коливання в значеннях тих суттєвих варіативних факторів, які, виходячи за граничні межі, можуть призвести до деградації, радикальних змін чи до руйнування даного архетипу. Найбільш критичною в даному контексті є духовна складова, оскільки жодна суспільна система, жодна держава не може нормально розвиватися без системи цінностей, що поєднує її членів. Для сучасних пострадянських держав транзитивного типу характерною є глибока аномія, руйнування системи норм і цінностей. Причому для кожної конкретної країни взагалі й для національної безпеки особливо це може бути найважчою втратою з усіх.

Результати дозволяють констатувати, що основними суттєвими варіативними факторами *в духовній сфері*, що впливають на безпеку соціальної системи транзитивного типу, є: моральний стан суспільства, стан освіти й науки, стан інформаційного середовища.

Суттєві варіативні фактори *у виробничо-економічній сфері* безпосередньо пов'язані з виробничим архетипом і впливають на нього. Найважливішими показниками, що характеризують основні параметри виробничо-економічної сфери суспільства транзитивного типу й здійснюють принциповий вплив на рівень її безпеки, є: стан самодостатності народногосподарського організму; співвідношення між виробничою й кредитно-фінансовою сферами; стан і рівень державного регулювання економіки; стан навколишнього середовища.

Суттєві варіативні фактори *в соціальній сфері* є досить різноманітними. Серед усієї сукупності факторів у цій сфері є сенс виділити ті з них, які у максимальному ступені співвідносяться з архетипом соціальності: демографічна ситуація (стан), етнографічна ситуація (стан), соціально-класова диференціація суспільства.

Особливого значення *в сфері політики* в умовах соціокультурних трансформацій набувають наступні суттєві варіативні фактори: сила влади, поділ влади, стан влади.

В дослідженні особливо підкреслюється, що урахування суттєвих варіативних факторів дозволяє визначити можливості й об'єктивні межі змін у рамках існуючої суспільної системи транзитивного типу, що дозволяють їй зберігати стан динамічної рівноваги. Границі й кількісні показники, а також конкретні індикатори, що дозволяють простежити припустиму амплітуду коливань ("межі можливого") у значеннях розглянутих факторів, визначаються переважно емпіричним шляхом на основі теоретичних уявлень про тенденції й спрямованість факторів змін. При цьому слід підкреслити ту обставину, що кожна суспільна система має певні відхилення від "норми" у цих значеннях, оскільки загальні закономірності виявляються через специфічні особливості у функціонуванні систем, і тільки їм властиві якості, сформовані в процесі

історичного розвитку. Особливою своєрідністю відзначаються ті соціальні системи, що розвиваються в межах різних культурно-цивілізаційних типів. Одним з таких культурно-історичних типів є слов'янська цивілізація, наукове пізнання сутності й своєрідності якої є найактуальнішим завданням для дослідників, які намагаються зрозуміти природу політичних процесів і явищ на вітчизняному ґрунті.

Наголосимо, що реальна й ефективна політика в сфері безпеки може будуватися тільки на основі чіткого урахування суттєвих варіативних факторів, знання їхніх основних характеристик і граничних значень. У той час, коли соціальні константи, будучи вираженням національних архетипів, являють собою вирішальний фактор стабільності соціуму, його політичної системи, істотні варіативні фактори у свою чергу виступають як фактор змін і розвитку в політиці й у суспільному житті в цілому. Соціальні константи визначають внутрішню природу, базисні основи буття перехідного соціуму. Вони виражають культурно-цивілізаційні характеристики тієї чи іншої суспільної системи, своєрідність і органічну цілісність життєустрою країни, народу, нації. Варіативні фактори пов'язані з тенденціями в еволюції соціальної системи, характеризують її стан у кожний даний момент розвитку.

Вихід суттєвих варіативних факторів за граничні значення викликає кризові явища в межах існуючої системи. Чим більший спектр цих факторів охоплюють екстремальні значення, тим глибшими й масштабнішими є потрясіння в перехідному суспільстві: від кризи окремої сфери (структурна криза) до системної (загальнонаціональної) кризи. У тому випадку, якщо радикальні зміни захоплюють соціальні константи, криза переходить у нову якість: ламання соціальних архетипів (цивілізаційного коду нації) переводить системну кризу на рівень соціальної катастрофи з непередбаченими наслідками.

Результати комплексного теоретико-методологічного аналізу феномена безпеки з урахуванням зовнішніх і внутрішніх джерел і факторів впливу свідчать про необхідність аналізу національної безпеки як системного феномена. Системою національної безпеки є сенс вважати певну сукупність суспільних та державних структур та недержавних організацій, які функціонують у сфері захисту прав та свобод громадян, базових цінностей суспільства від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також підсистему державних законодавчих актів та нормативних документів недержавних (суспільних) організацій. Абстрагуючись від суто політологічного підходу, де система національної безпеки розглядається з точки зору сукупності основних її компонентів (політичної, економічної, інформаційної, воєнної, екологічної, демографічної тощо), в контексті філософського аналізу даної проблеми проаналізовано основні структурні рівні (сфери) національної безпеки. В умовах соціокультурного транзиту, коли вказані вище основні компоненти є суттєво розмитими, нестійкими відносними, розгляд і аналіз системи національної безпеки відносно основних рівневих елементів (особистості, держави й суспільства) є найбільш продуктивним і адекватним філософському розумінню даного соціокультурного феномена.

З точки зору антропоцентричного підходу безпека особистості й національна безпека знаходяться у тісній діалектичній єдності й у стані взаємодоповнюваності. Для суспільних систем транзитивного типу безпека особистості має стати невід'ємною складовою національної безпеки, остання ж повинна виступати однією з форм забезпечення соціальної безпеки – одного з основних аспектів безпеки особистості. Підхід до вирішення усього комплексу соціокультурних проблем у перехідному суспільстві з описаної вище точки зору передбачає деяку зміну пріоритетів. Не людина – заради досягнення цілей (соціальних, політичних, економічних тощо), а соціокультурне середовище – заради інтересів безпечного розвитку особистості; не людина – заради охорони державних кордонів, а держава – для охорони і забезпечення безпеки людини, для створення й використання тих переваг розвитку, які досягаються завдяки суспільно-державній життєдіяльності. Безпека особистості визначається крізь призму можливості використовувати право вибору в умовах свободи й безпеки, а також повної впевненості у тому, що ці можливості збережуться й надалі. При цьому виділяються два основних аспекти безпеки особистості: свобода від постійних об'єктивних і суб'єктивних загроз і захист від раптових і небезпечних потрясінь, які ламають звичний уклад життя. У контексті філософського бачення проблеми безпеки особистості, проектуючи усталене бачення проблеми національної безпеки взагалі на розглянуту проблему безпеки особистості, виділяється декілька її основних аспектів: економічна безпека, продовольча безпека, екологічна безпека, безпека здоров'я, особиста безпека, політична безпека, суспільна й культурна безпека.

Залежно від ознаки, покладеної в основу класифікації таких загроз безпеці особистості, типи таких загроз можуть розрізнятися: за *ступенем універсальності* – загальні й специфічні; за *часом дії* – постійні, довгострокові, короткострокові; за *територіальною поширеністю* – глобальні, регіональні; національні (у межах певних національних кордонів), місцеві; за *способом дії* – відкриті (явні) й приховані (латентні); за *джерелами виникнення* – природні (природна стихія), штучні (результат людської діяльності), змішані (людська діяльність, що сприяє виникненню стихійного лиха); за *характером виникнення* – навмисні й ненавмисні (як закономірний або непередбачений побічний результат певних дій або явищ); за *характером дії* – такі, що проявляються поступово або раптово; такі, що спричиняють прямий (безпосередній) або побічний збиток; за *ступенем небезпеки* – з наслідками переборними, непереборними, переборними частково; за *можливістю запобігання* – загрози, яким можна запобігти цілком, частково і неможливо запобігти зовсім.

Серед усієї сукупності факторів, які визначають безпеку суспільства й держави у перехідний період їх розвитку, найсуттєвішими є культурні, інформаційні, екологічні, маргінальні та ментальні фактори. Доведено, що незважаючи на сприйнятливість перехідного суспільства до деструктивних небезпечних впливів, кожне із таких суспільств має в арсеналі захисних засобів певні іманентні “щити”, одним із найголовніших серед яких є

аксіологічне поле, система суспільних цінностей і традицій. Аксіологічне поле соціуму (цивілізації) відіграє роль “озонового шару”, що охороняє культуру від “опромінення”, яке йде від інших соціокультурних систем, від маргіналізації, що особливо потужно проявляється в умовах глобалізації. Сила цього поля неоднакова (внаслідок неоднаковості захисних потенціалів різних перехідних суспільств), як неоднакова й потужність зовнішніх впливів. В окремих випадках вони можуть бути попросту згубними, про що наочно свідчить загибель більшості архаїчних культур при спробах модернізуватися. До того ж у перехідних суспільств істотно ослаблені соціокультурні фільтри, що охороняють їх від руйнування при міжцивілізаційній (у рамках глобалізації) взаємодії.

В даному контексті особливого значення набуває феномен маргінальності як наслідок і результат об’єктивних протиріч суспільного розвитку, де суб’єктом суспільства (держави) виступає як певна персоніфікація етнічних, економічних, соціальних і культурних відносин певної історичної епохи в її просторово-тимчасовій локалізації. Вектори подальшого розвитку маргінальних суб’єктів можуть задавати різну спрямованість динаміці розвитку перехідних суспільств: як негативну – деформація і руйнування перехідних соціумів, так і позитивну – формування якісно нових соціокультурних структур як на мікро-, так і на макрорівні, які є спроможними забезпечити безпеку суспільства й держави. Досягається це через інноваційну діяльність у різних сферах суспільного буття і закріплення цієї діяльності за допомогою механізму трансляції. Маргінальність як причина періодичних флуктуацій соціуму є захисним механізмом суспільного буття, що охороняє його від розвитку за єдиним і, можливо, тупиковим напрямком; це механізм розмаїтості, яка самовідтворюється. У тому чи іншому ступені вона властива будь-яким типам суспільства протягом усієї людської історії, але особливо актуалізується в умовах соціокультурних трансформацій, коли проблема забезпечення безпеки суспільства й держави стає найголовнішою і поглинає у себе всі інші суспільні проблеми.

Філософський аналіз феномена національної безпеки транзитивних соціумів в контексті умов геополітичної динаміки свідчить, що співвідношення між центрами сили в складній системі динамічної рівноваги, баланс між ними, що виступає як загальний принцип системної взаємодії, має певну мінливість. Звідси виникає складність в узгодженні національних інтересів, при цьому урахування співвідношення сил між найбільш значними учасниками світової політики в кожному даному випадку є найважливішим завданням при визначенні геополітичних цілей і завдань, пов’язаних з безпекою країни. Баланс сил у будь-якій геополітичній системі самим тісним чином пов’язаний з головними завданнями держав, з інтересами забезпечення їхньої безпеки. В контексті цього виділено ряд напрямків вирішення проблем забезпечення безпеки в умовах транзитивності. По-перше, дослідження політичних явищ з точки зору геополітики дає нові можливості у сфері дослідження макрополітичних процесів і стратегічного прогнозу в інтересах безпеки. При цьому геополітичний аналіз за цілим рядом позицій збігається з дослідницькими напрямками в межах культурно-цивілізаційного підходу;

їхня взаємодоповнюваність підвищує цінність і вірогідність адекватності знання про великомасштабні процеси у сфері безпеки. По-друге, використання геополітичних побудов дає можливість перебороти певну односторонність у тлумаченні зовнішньополітичних (особливо глобальних і регіональних) проблем безпеки, оскільки геополітика пов'язує воедино зовнішній і внутрішній аспекти політики. По-третє, геополітичний аналіз орієнтує на вивчення потенціалів напруги в регіонах і у світі в цілому, акцентує увагу на протиріччях між різними (протилежними) типами освоєння географічного середовища.

За допомогою поєднання різноманітних наукових методів дослідження можна проаналізувати сутність механізму забезпечення національної безпеки. Система діяльності в рамках механізму забезпечення національної безпеки – є системою взаємодії суб'єкта й умов, у яких він існує, самореалізується. Доведено, що ця самореалізація, усвідомлювана суб'єктом як мета його діяльності, на етапі цілепокладення є можливістю; перетворення можливості в дійсність відбувається тільки при наявності певних умов шляхом перенесення активності суб'єкта на об'єкт (інший суб'єкт). Сам суб'єкт, виступає в цьому процесі як активна сторона. Він прагне опанувати в тій або іншій формі умовами своєї самореалізації. Певною кількістю умов забезпечення безпеки він опановує теоретично, деяку кількість сприятливих умов він створює сам, виходячи зі своїх цінностей, на основі теоретичного освоєння цих умов. Сукупність умов безпечного існування як окремого суб'єкта, так і суспільства (держави) у цілому, якими (умовами) він опанував у процесі самореалізації, і які він, таким чином, у змозі контролювати, є безпекою суб'єкта (суспільства, держави), безпекою його діяльності. Механізм забезпечення національної безпеки як механізм процесу оволодіння умовами існування є в той же час механізмом процесу реалізації свободи суб'єкта як здатності контролювати умови власного безпечного існування.

Філософський аналіз проблеми національної безпеки з використанням широкого спектру методологічних підходів надає підстав стверджувати, що основними компонентами механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій найбільш доцільно вважати: зумовлені потребами функціонування та розвитку особистості, держави й суспільства цілі забезпечення національної безпеки; систему суб'єктно-об'єктних відносин процесу забезпечення національної безпеки; методи, способи, засоби, шляхи форми й результати (показники) діяльності щодо забезпечення національної безпеки; суб'єктів, в діяльності яких реалізуються закономірності функціонування та розвитку системи забезпечення національної безпеки.

В основі особливостей реалізації механізму забезпечення національної безпеки в транзитивних умовах, в яких необхідно забезпечувати безпеку особистості, держави й суспільства, є певна реальність, яка є не стільки організованою за правилами людського розуму, скільки хаотичною, де випадковість і необхідність, стійкість і лабільність, детермінація й індетермінація, зворотність і незворотність, рівноважність і нерівноважність, лінійність і нелінійність, динамічність і стабільність, свобода й свавілля та

інші характеристики, що взаємно виключають одна одну, не просто “уживаються” чи антагонізують між собою, а й проникають одна в одну в будь-якій своїй зміні, русі чи спокої. Структурогенез, зміни в перехідних соціальних системах відбуваються в ситуації максимальної нестійкості. До того ж поняття нестійкості (нестабільності) у такій концепції за певних умов може втрачати негативний відтінок. Сильна нестійкість притаманна не всій системі забезпечення національної безпеки, а є локалізованою в частині, яка забезпечує її саморозвиток. Стосовно досліджуваної проблеми, конструктивна нестійкість може локалізуватися на рівні органів державного управління або на рівні воєнної організації держави. Стійкості стаціонарного стану системи можуть загрожувати тільки стадії, які містять автокаталітичні петлі. Такі стадії індукуються організацією (недоліками управління, регулювання соціальних процесів і процесів забезпечення безпеки у різноманітних напрямках тощо), оскільки саме вона (організація) через автокаталітичність здатна періодично бути нерівноважною, нестійкою. Такий феномен, у свою чергу, передбачає будь-які організації (реорганізації), які проводяться як у суспільстві, так і в самій системі забезпечення національної безпеки і які мають властивість амбівалентності, тобто здатність як упорядковувати, так і посилювати хаос. Тут особливо актуалізується значення державної й суспільної діяльності, яка повинна бути спрямованою на упередження й знешкодження будь-яких волюнтаристських втручань у структуру системи забезпечення національної безпеки, які ведуть до підсилення в ній “дурної” нестійкості: дисгармонійних тенденцій, диспропорцій, виникнення суб’єктивних протиріч, конфліктів, дисбалансу.

Особливістю механізму забезпечення національної безпеки соціальних систем транзитивного типу та його динаміки є складне переплетіння двох взаємопов’язаних процесів: деструкції (усунення) старої якості (співвідношення сил, потреб, інтересів, систем цінностей) і конструкції (встановлення) нової якості, а також конституювання, інсталювання нового співвідношення, поєднання якісних і кількісних характеристик системи в таких межах, які дозволяють зробити висновок про становлення якісно нової системи. В дослідженні доведено, що сутність внутрішньосистемних процесів у перехідний період полягає в різкій зміні потенціалів суб’єктів (елементів, підсистем) системи безпеки, що порушує між ними консенсус, який існував (гармонію, рівновагу), у результаті чого сили, тенденції, спрямовані на порушення стійкості системи, отримують перевагу над силами, тенденціями, що сприяли збереженню цієї стійкості. Суть категорії особливе в усвідомленні реалізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій складає діалектика взаємозв’язку державної діяльності (як діяльності основного суб’єкта забезпечення національної безпеки) й діяльності суспільства (як елементів громадянського суспільства).

З метою визначення основних напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в трансформаційних умовах є сенс здійснити систему заходів на різних рівнях соціального буття. На *національному рівні* – до вказаних заходів доцільно віднести формування

стабільної економічної та політичної системи, забезпечення зростання рівня матеріального добробуту, вироблення надійних механізмів подолання соціальних та етнічних конфліктів тощо. Забезпечення безпеки на *регіональному рівні* передбачає створення та ефективне функціонування регіональних інститутів та відповідних механізмів, що дають можливість створити своєрідний “пояс безпеки” навколо кожної з країн транзитивного типу. Третій, *глобальний рівень* має гео економічний та культурно-цивілізаційний виміри й залежить від місця кожної з транзитивних країн у світовій економіці, а також її приналежності до певного цивілізаційного ареалу. Як свідчать результати аналізу, у даному випадку переважна більшість перехідних держав є швидше об’єктом, ніж суб’єктом безпеки, проте правильний вибір дає можливість спиратися на серйозну зовнішню інституційну підтримку.

Основними тенденціями, які здійснюють безпосередній вплив на практичну реалізацію механізму забезпечення національної безпеки у кожній країні перехідного типу, доцільно вважати: прискорення інтеграційних процесів; наростання трансатлантичних протиріч; домінування консервативно-авторитарної хвилі суспільного розвитку та зростання контролю її носіїв за політичними процесами; формування сил політичного реваншу; прискорене формування військово-політичних та економічних структур реінтеграційного характеру; постійне суперництво між США й Росією за довготривалий вплив на пострадянському просторі. В контексті цього опрацьовано й запропоновано цілий комплекс напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. Вони включають у себе комплекс заходів у сфері зовнішньоекономічної та внутрішньоекономічної діяльності; заходи щодо захисту конституційного ладу і зміцнення державності, удосконалення внутрішньодержавних, внутрішньосупільних відносин і місцевого самоврядування; напрямки діяльності у сфері боротьби зі злочинністю, тероризмом, наркобізнесом і контрабандою; зовнішньо- та внутрішньополітичні заходи; комплекс заходів для захисту культурної, духовно-моральної спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя, збереження культурного надбання народу; напрямки формування державної політики у сфері духовного й морального виховання населення; заходи стосовно введення заборони на використання ефірного часу в електронних засобах масової інформації для прокату програм, що пропагують насильство, що експлуатують ниці прояви, а також заходи для протидії негативному впливу іноземних релігійних організацій і місіонерів; заходи щодо створення соціально-економічних умов для здійснення творчої діяльності й функціонування установ культури; інформаційні заходи; використання впливу елементів громадянського суспільства.

Результати аналізу свідчать, що абсолютної безпеки, бути не може, оскільки цілком ізолювати державу, суспільство і його індивідів від негативного впливу загрозливих факторів навколишнього середовища й забезпечити їхнє безконфліктне існування просто нереально. Разом з тим,

підвищити рівень їхньої безпеки до рівня, що гарантує ненасильницький їх розвиток і виключає заповідання неприйнятної збитку, необхідно і можливо.

Формування концептуальних засад та створення відповідних механізмів національної безпеки є життєво важливим для суспільств (держав) транзитивного типу. Безпека має національний, регіональний та глобальний виміри і для ефективного її забезпечення дуже важливою є синхронізація зусиль у всіх трьох вимірах. Зважаючи на історичні та геополітичні особливості, регіональний вимір є певною мірою домінуючим, оскільки саме процеси в Європі створюють потужний і одночасно протирічливий вплив, визначаючи тим самим характер та механізми у цій сфері.

Загалом розвиток процесів на європейському континенті, а також на теренах колишнього СРСР не створює особливо складних проблем для забезпечення національної безпеки, оскільки нові виклики породжують певним чином й нові можливості для маневрування та нейтралізації негативних наслідків.

У будь-якому разі для всіх країн трансформативного типу необхідна принципово нова методологія участі в розв'язанні глобальних проблем і науково обґрунтована стратегія забезпечення національної безпеки. Філософське дослідження проблем національної безпеки, яке пропонується, є одним із кроків до комплексного філософського розуміння даної проблеми. Запропоноване філософське розуміння національної безпеки в умовах трансформацій виступає і як дослідження, і як один із численних можливих способів наукової характеристики, опису інтегральної моделі, що пропонується.

Безумовно, дана монографія не охоплює всіх аспектів досліджуваної проблеми, однак наукові проблеми, які вона висвітлює, можуть лягти в основу цілісного бачення проблеми національної безпеки в перехідних суспільствах (державах) і наукових дискусій стосовно її оптимального вирішення.

Філософська розробка проблеми забезпечення національної безпеки в перехідних умовах дасть можливість не лише попередити й відвернути небажані вектори розвитку перехідних соціумів, а й забезпечити необхідний рівень безпеки особистості, суспільства й держави. Однак така можливість може перетворитися в дійсність лише за умови ретельного урахування всіх компонентів, які здійснюють вплив на ефективність вирішення даного надзвичайно складного і соціально значущого завдання.

ЗАКОН УКРАЇНИ**ПРО ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Цей Закон відповідно до пункту 17 частини першої статті 92 Конституції України визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Стаття 1. Визначення термінів

Наведені в цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:

національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам;

національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток;

загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України;

Воєнна організація держави – сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх загроз;

правоохоронні органи – органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення правоохоронних функцій.

Стаття 2. Правова основа національної безпеки

Правову основу у сфері національної безпеки України становлять Конституція, цей та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти.

Відповідно до цього Закону розробляються і затверджуються Президентом України Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України, доктрини, концепції, стратегії і програми, якими визначаються цільові настанови та керівні принципи воєнного будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України. Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України є документами, обов'язковими для виконання, і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки.

Стаття 3. Об'єкти національної безпеки

Об'єктами національної безпеки є:

- людина і громадянин - їхні конституційні права і свободи;
- суспільство - його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;
- держава - її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Стаття 4. Суб'єкти забезпечення національної безпеки

Суб'єктами забезпечення національної безпеки є:

- Президент України;
- Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Рада національної безпеки і оборони України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- Національний банк України;
- суди загальної юрисдикції;
- прокуратура України;
- місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;
- Збройні Сили України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України;
- громадяни України, об'єднання громадян.

Стаття 5. Принципи забезпечення національної безпеки

Основними принципами забезпечення національної безпеки є:

- пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права;
- пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;
- своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;
- демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки;
- використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах.

Вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Стаття 6. Пріоритети національних інтересів

Пріоритетами національних інтересів України є:

- гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;
- захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві;
- забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;
- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;
- збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

- забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;
- розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Стаття 7. Загрози національним інтересам і національній безпеці України

На сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України, стабільності в суспільстві є:

у зовнішньополітичній сфері:

- посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав;
- спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав;
- воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України;

у сфері державної безпеки:

- розвідувально-підривна діяльність іноземних спеціальних служб;
- загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян;
- поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності;
- злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму;
- загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України;
- можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;
- спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;
- прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України;

у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України:

- поширення зброї масового ураження і засобів її доставки;
- недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності;
- нелегальна міграція;
- можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами;
- нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося;
- небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності;
- повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України;

- накопичення великої кількості застарілої та не потрібної для Збройних Сил України військової техніки, озброєння, вибухових речовин;
- незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України;
- незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей;

у внутрішньополітичній сфері:

- порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції і законів України, прав і свобод людини і громадянина, в тому числі при проведенні виборчих кампаній, недостатня ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції і виконання законів України;
- можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад;
- загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України;
- структурна та функціональна незбалансованість політичної системи суспільства, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози національній безпеці;

в економічній сфері:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави;
- відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;
- зростання кредитних ризиків;
- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення; загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;
- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;
- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;
- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;
- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;
- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;
- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;
- "тінізація" національної економіки;
- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними;

у соціальній та гуманітарній сферах:

- невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам;

- неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення;
- криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення;
- поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб;
- загострення демографічної кризи;
- зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства;
- прояви моральної та духовної деградації суспільства;
- зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва;
 - у науково-технологічній сфері:
- наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих країн;
- неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності;
- низька конкурентоспроможність продукції;
- нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;
- зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;
- вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України;
 - в екологічній сфері:
- значне антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характерів;
- нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних;
- неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;
- погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води;
- загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на р. Дніпро;
- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необгрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів;
- неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності;
- небезпека техногенного, у тому числі ядерного та біологічного, тероризму;
- посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій;
- застарілість та недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів;
 - в інформаційній сфері:
- прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;
- комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;

- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Стаття 8. Основні напрями державної політики з питань національної безпеки

З урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеки її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

Основними напрямками державної політики з питань національної безпеки України є: у зовнішньополітичній сфері – проведення активної міжнародної політики України з метою:

- створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України;
- запобігання втручанню у внутрішні справи України і відвернення посягань на її державний суверенітет і територіальну цілісність з боку інших держав;
- забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу;
- сприяння усуненню конфліктів, насамперед у регіонах, що межують з Україною;
- участь у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організацій у сфері безпеки;
- участь у заходах щодо боротьби з міжнародними організованими злочинними угрупованнями та міжнародним тероризмом, протидія поширенню ядерної та іншої зброї масового ураження і засобів її доставки;
- адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу; у сфері державної безпеки:
- реформування правоохоронної системи з метою підвищення ефективності її діяльності на основі оптимізації структури, підвищення рівня координації діяльності правоохоронних органів, покращення їх фінансового, матеріально-технічного, організаційно-правового і кадрового забезпечення;
- зосередження ресурсів і посилення координації діяльності правоохоронних, розвідувальних і контррозвідувальних органів України для боротьби з організованою злочинністю та наркобізнесом;
- участь України в міжнародному співробітництві у сфері боротьби з міжнародною злочинністю, тероризмом, наркобізнесом, нелегальною міграцією;
- відпрацювання ефективно діючої системи контролю за поставками продукції і технологій оборонного призначення і подвійного використання; у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України:
- прискорення реформування Збройних Сил України та інших військових формувань з метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь реальним та потенційним загрозам Україні; перехід до комплектування Збройних Сил України на контрактній основі;
- здійснення державних програм модернізації наявних, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь;
- посилення контролю за станом озброєнь і захищеністю військових об'єктів; активізація робіт з утилізації зброї;

- впровадження системи демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави;
- забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей;
- дотримання угод щодо тимчасового розташування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України;
- прискорення процесу делімітації та демаркації кордонів України;
- боротьба з організованими злочинними угрупованнями, в тому числі міжнародними, які намагаються діяти через державний кордон України, в пунктах пропуску та виключній (морській) економічній зоні України;
- поглиблення транскордонного співробітництва з суміжними державами;
 - у внутрішньополітичній сфері:
- забезпечення неухильного додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист конституційного устрою, вдосконалення системи політичної влади з метою зміцнення демократії, духовних та моральних підвалин суспільства; підвищення ефективності функціонування політичних інститутів влади;
- створення дійових, у тому числі судових, механізмів захисту конституційних прав людини і основних свобод;
- забезпечення політичної стабільності, громадянського миру та взаєморозуміння в суспільстві, запобігання проявам екстремізму;
- забезпечення прозорості в діяльності державних органів, прийнятті управлінських рішень, інформованості населення, зміцнення на цій основі його довіри до владних інститутів;
- створення повноцінного, ефективно діючого місцевого і регіонального самоврядування;
- формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності, відпрацювання ефективних механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот та розв'язання міжнаціональних суперечностей;
- забезпечення міжконфесійної стабільності та запобігання конфліктним загостренням на релігійній основі, недопущення протистояння різних церков, у тому числі щодо розподілу сфер впливу на території України;
 - в економічній сфері:
- забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;
- вдосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;
- подолання “тінізації” економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;
- забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;
- здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;
- забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;
- забезпечення продовольчої безпеки;
- захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту – поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу;

- посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях;

у науково-технологічній сфері:

- посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки як основи створення високих технологій та забезпечення переходу економіки на інноваційну модель розвитку, створення ефективної системи інноваційної діяльності в Україні;
 - поетапне збільшення обсягів бюджетних видатків на розвиток освіти і науки, створення умов для широкого залучення в науково-технічну сферу позабюджетних асигнувань;
 - створення економічних і суспільно-політичних умов для підвищення соціального статусу наукової та технічної інтелігенції;
 - забезпечення необхідних умов для реалізації прав інтелектуальної власності;
 - забезпечення належного рівня безпеки експлуатації промислових, сільськогосподарських і військових об'єктів, споруд та інженерних мереж;
- в екологічній сфері:
- здійснення комплексу заходів, які гарантують екологічну безпеку ядерних об'єктів і надійний радіаційний захист населення та довкілля, зведення до мінімуму впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
 - впровадження у виробництво сучасних, екологічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, підвищення ефективності використання природних ресурсів, розвиток технологій переробки та утилізації відходів;
 - поліпшення екологічного стану річок України, насамперед басейну р. Дніпро, та якості питної води;
 - запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів та поліпшення їх екологічного стану;
 - стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону;
 - недопущення неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин, організмів;
 - реалізація заходів щодо зменшення негативного впливу глобальних екологічних проблем на стан екологічної безпеки України, розширення її участі у міжнародному співробітництві з цих питань;

у соціальній та гуманітарній сферах:

- істотне посилення соціальної складової економічної політики, реальне підвищення життєвого рівня населення, передусім на основі піднесення вартості оплати праці, своєчасної виплати заробітної плати та гарантованих законом соціальних виплат, посилення цільової спрямованості матеріальної підтримки, зниження рівня безробіття;
- створення умов для подолання бідності і надмірного майнового розшарування в суспільстві;
- збереження та зміцнення демографічного і трудових ресурсного потенціалу країни; подолання кризових демографічних процесів;
- створення ефективної системи соціального захисту людини, охорони та відновлення її фізичного і духовного здоров'я, ліквідації алкоголізму, наркоманії, інших негативних явищ;
- ліквідація бездоглядності, безпритульності та бродяжництва серед дітей і підлітків;

в інформаційній сфері:

- забезпечення інформаційного суверенітету України;
- вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у цій

сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;

- активне залучення засобів масової інформації до боротьби з корупцією, зловживаннями службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України;
- забезпечення неухильного дотримання конституційного права громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції;
- вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України.

Стаття 9. Повноваження суб'єктів забезпечення національної безпеки

Відповідно до Конституції і законів України:

Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України;

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки, формує законодавчу базу в цій сфері, схвалює рішення з питань введення надзвичайного і воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України;

Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сферах національної безпеки і оборони; з урахуванням змін у геополітичній обстановці вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України;

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби із злочинністю;

Національний банк України відповідно до основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України;

міністерства, Служба безпеки України та інші центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України завдань, здійснюють реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки, підтримують у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки;

місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують вирішення питань у сфері національної безпеки, віднесених законодавством до їхньої компетенції;

Воєнна організація держави забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів; протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру;

правоохоронні органи ведуть боротьбу із злочинністю і протидіють тероризму, забезпечують захист і врятування населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характерів;

суди загальної юрисдикції здійснюють судочинство у справах про злочини, що завдають шкоди національній безпеці України;

прокуратура України здійснює повноваження у сфері національної безпеки України відповідно до Конституції України та Закону України “Про прокуратуру України”;

громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов’язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки;

як безпосередньо, так і через об’єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку.

Стаття 10. Основні функції суб’єктів забезпечення національної безпеки України

Основними функціями суб’єктів забезпечення національної безпеки є:

- вироблення і періодичне уточнення Стратегії національної безпеки України і Воєнної доктрини України, доктрин, концепцій, стратегій і програм у сфері національної безпеки, планування і здійснення конкретних заходів щодо протидії і нейтралізації загроз національним інтересам України;
- створення нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонування системи національної безпеки;
- удосконалення її організаційної структури;
- комплексне кадрове, фінансове, матеріальне, технічне, інформаційне та інше забезпечення життєдіяльності складових (структурних елементів) системи;
- підготовка сил та засобів суб’єктів системи до їх застосування згідно з призначенням;
- постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, воєнній та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках;
- прогнозування змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці;
- систематичне спостереження за станом і проявами міжнародного та інших видів тероризму;
- прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву;
- розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України;
- запобігання та усунення впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси;
- локалізація, деескалація та врегулювання конфліктів і ліквідація їх наслідків або впливу дестабілізуючих чинників;
- оцінка результативності дій щодо забезпечення національної безпеки та визначення витрат на ці цілі;
- участь у двосторонньому і багатосторонньому співробітництві в галузі безпеки, якщо це відповідає національним інтересам України;
- спільне проведення планових та оперативних заходів у рамках міжнародних організацій та договорів у галузі безпеки.

Стаття 11. Контроль за здійсненням заходів щодо забезпечення національної безпеки

Контроль за реалізацією заходів у сфері національної безпеки здійснюється відповідно Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Радою національної безпеки і оборони України в межах їх повноважень, визначених Конституцією і законами України.

Стаття 12. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.
2. З набранням чинності цим Законом втрачає чинність Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997.

Президент України Л.КУЧМА

м. Київ, 19 червня 2003 року № 964-IV.

Додаток 2

КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Утверждена Указом Президента Российской Федерации

от 17 декабря 1997 года № 1300

в редакции Указа Президента Российской Федерации

от 10 января 2000 года № 24)

КОНЦЕПЦИЯ национальной безопасности Российской Федерации (далее именуется – Концепция) – система взглядов на обеспечение в Российской Федерации безопасности личности, общества и государства от внешних и внутренних угроз во всех сферах жизнедеятельности. В Концепции сформулированы важнейшие направления государственной политики Российской Федерации.

Под национальной безопасностью Российской Федерации понимается безопасность ее многонационального народа как носителя суверенитета и единственного источника власти в Российской Федерации.

I. Россия в мировом сообществе

Положение в мире характеризуется динамичной трансформацией системы международных отношений. После окончания эры биполярной конфронтации возобладали две взаимоисключающие тенденции.

Первая тенденция проявляется в укреплении экономических и политических позиций значительного числа государств и их интеграционных объединений, в совершенствовании механизмов многостороннего управления международными процессами. При этом все большую роль играют экономические, политические, научно-технические, экологические и информационные факторы. Россия будет способствовать формированию идеологии становления многополярного мира на этой основе.

Вторая тенденция проявляется через попытки создания структуры международных отношений, основанной на доминировании в международном сообществе развитых западных стран при лидерстве США и рассчитанной на односторонние, прежде всего военно-силовые, решения ключевых проблем мировой политики в обход основополагающих норм международного права.

Формирование международных отношений сопровождается конкуренцией, а также стремлением ряда государств усилить свое влияние на мировую политику, в том числе путем создания оружия массового уничтожения. Значение военно-силовых аспектов в международных отношениях продолжает оставаться существенным.

Россия является одной из крупнейших стран мира с многовековой историей и богатыми культурными традициями. Несмотря на сложную международную обстановку и трудности внутреннего характера, она в силу значительного экономического, научно-технического и военного потенциала, уникального стратегического положения на Евразийском континенте объективно продолжает играть важную роль в мировых процессах.

В перспективе – более широкая интеграция Российской Федерации в мировую экономику, расширение сотрудничества с международными экономическими и финансовыми институтами. Объективно сохраняется общность интересов России и интересов других государств по многим проблемам международной безопасности, включая противодействие распространению оружия массового уничтожения, предотвращение и урегулирование региональных конфликтов, борьбу с международным терроризмом и наркобизнесом, решение острых экологических проблем глобального характера, в том числе проблемы обеспечения ядерной и радиационной безопасности.

Вместе с тем активизируются усилия ряда государств, направленные на ослабление позиций России в политической, экономической, военной и других областях. Попытки игнорировать интересы России при решении крупных проблем международных отношений, включая конфликтные ситуации, способны подорвать международную безопасность и стабильность, затормозить происходящие позитивные изменения в международных отношениях.

Во многих странах, в том числе в Российской Федерации, резко обострилась проблема терроризма, имеющего транснациональный характер и угрожающего стабильности в мире, что обуславливает необходимость объединения усилий всего международного сообщества, повышения эффективности имеющихся форм и методов борьбы с этой угрозой, принятия безотлагательных мер по ее нейтрализации.

II. Национальные интересы России

Национальные интересы России – это совокупность сбалансированных интересов личности, общества и государства в экономической, внутривнутриполитической, социальной, международной, информационной, военной, пограничной, экологической и других сферах. Они носят долгосрочный характер и определяют основные цели, стратегические и текущие задачи внутренней и внешней политики государства. Национальные интересы обеспечиваются институтами государственной власти, осуществляющими свои функции в том числе во взаимодействии с действующими на основе Конституции Российской Федерации и законодательства Российской Федерации общественными организациями.

Интересы личности состоят в реализации конституционных прав и свобод, в обеспечении личной безопасности, в повышении качества и уровня жизни, в физическом, духовном и интеллектуальном развитии человека и гражданина.

Интересы общества состоят в упрочении демократии, в создании правового, социального государства, в достижении и поддержании общественного согласия, в духовном обновлении России.

Интересы государства состоят в незыблемости конституционного строя, суверенитета и территориальной целостности России, в политической, экономической и социальной стабильности, в безусловном обеспечении законности и поддержании правопорядка, в развитии равноправного и взаимовыгодного международного сотрудничества.

Реализация национальных интересов России возможна только на основе устойчивого развития экономики. Поэтому национальные интересы России в этой сфере являются ключевыми.

Во внутривнутриполитической сфере национальные интересы России состоят в сохранении стабильности конституционного строя, институтов государственной власти, в обеспечении гражданского мира и национального согласия, территориальной целостности, единства правового пространства, правопорядка и в завершении процесса становления демократического общества, а также в нейтрализации причин и условий, способствующих возникновению политического и религиозного экстремизма, этносепаратизма и их последствий – социальных, межэтнических и религиозных конфликтов, терроризма.

Национальные интересы России в социальной сфере заключаются в обеспечении высокого уровня жизни народа.

Национальные интересы в духовной сфере состоят в сохранении и укреплении нравственных ценностей общества, традиций патриотизма и гуманизма, культурного и научного потенциала страны.

Национальные интересы России в международной сфере заключаются в обеспечении суверенитета, упрочении позиций России как великой державы – одного из влиятельных центров многополярного мира, в развитии равноправных и взаимовыгодных отношений со всеми странами и интеграционными объединениями, прежде всего с государствами - участниками Содружества Независимых Государств и традиционными партнерами России, в повсеместном соблюдении прав и свобод человека и недопустимости применения при этом двойных стандартов.

Национальные интересы России в информационной сфере заключаются в соблюдении конституционных прав и свобод граждан в области получения информации и пользования ею, в развитии современных телекоммуникационных технологий, в защите государственных информационных ресурсов от несанкционированного доступа.

Национальные интересы России в военной сфере заключаются в защите ее независимости, суверенитета, государственной и территориальной целостности, в предотвращении военной агрессии против России и ее союзников, в обеспечении условий для мирного, демократического развития государства.

Национальные интересы России в пограничной сфере заключаются в создании политических, правовых, организационных и других условий для обеспечения надежной охраны государственной границы Российской Федерации, в соблюдении установленных законодательством Российской Федерации порядка и правил осуществления экономической и иных видов деятельности в пограничном пространстве Российской Федерации.

Национальные интересы России в экологической сфере заключаются в сохранении и оздоровлении окружающей среды.

Важнейшими составляющими национальных интересов России являются защита личности, общества и государства от терроризма, в том числе международного, а также от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера и их последствий, а в военное время – от опасностей, возникающих при ведении военных действий или вследствие этих действий.

III. Угрозы национальной безопасности Российской Федерации

Состояние отечественной экономики, несовершенство системы организации государственной власти и гражданского общества, социально-политическая поляризация российского общества и криминализация общественных отношений, рост организованной преступности и увеличение масштабов терроризма, обострение межнациональных и осложнение международных отношений создают широкий спектр внутренних и внешних угроз национальной безопасности страны.

В сфере экономики угрозы имеют комплексный характер и обусловлены прежде всего существенным сокращением внутреннего валового продукта, снижением инвестиционной, инновационной активности и научно-технического потенциала, стагнацией аграрного сектора, разбалансированием банковской системы, ростом внешнего и внутреннего государственного долга, тенденцией к преобладанию в экспортных

поставках топливно-сырьевой и энергетической составляющих, а в импортных поставках – продовольствия и предметов потребления, включая предметы первой необходимости.

Ослабление научно-технического и технологического потенциала страны, сокращение исследований на стратегически важных направлениях научно-технического развития, отток за рубеж специалистов и интеллектуальной собственности угрожают России утратой передовых позиций в мире, деградацией наукоемких производств, усилением внешней технологической зависимости и подрывом обороноспособности России.

Негативные процессы в экономике лежат в основе сепаратистских устремлений ряда субъектов Российской Федерации. Это ведет к усилению политической нестабильности, ослаблению единого экономического пространства России и его важнейших составляющих - производственно-технологических и транспортных связей, финансово-банковской, кредитной и налоговой систем.

Экономическая дезинтеграция, социальная дифференциация общества, девальвация духовных ценностей способствуют усилению напряженности во взаимоотношениях регионов и Центра, представляя собой угрозу федеративному устройству и социально-экономическому укладу Российской Федерации.

Этноэгоизм, этноцентризм и шовинизм, проявляющиеся в деятельности ряда общественных объединений, а также неконтролируемая миграция способствуют усилению национализма, политического и религиозного экстремизма, этносепаратизма и создают условия для возникновения конфликтов.

Единое правовое пространство страны размывается вследствие несоблюдения принципа приоритета норм Конституции Российской Федерации над иными правовыми нормами, федеральных правовых норм над нормами субъектов Российской Федерации, недостаточной отлаженности государственного управления на различных уровнях.

Угроза криминализации общественных отношений, складывающихся в процессе реформирования социально-политического устройства и экономической деятельности, приобретает особую остроту. Серьезные просчеты, допущенные на начальном этапе проведения реформ в экономической, военной, правоохранительной и иных областях государственной деятельности, ослабление системы государственного регулирования и контроля, несовершенство правовой базы и отсутствие сильной государственной политики в социальной сфере, снижение духовно-нравственного потенциала общества являются основными факторами, способствующими росту преступности, особенно ее организованных форм, а также коррупции.

Последствия этих просчетов проявляются в ослаблении правового контроля за ситуацией в стране, в сращивании отдельных элементов исполнительной и законодательной власти с криминальными структурами, проникновении их в сферу управления банковским бизнесом, крупными производствами, торговыми организациями и товаропроводящими сетями. В связи с этим борьба с организованной преступностью и коррупцией имеет не только правовой, но и политический характер.

Масштабы терроризма и организованной преступности возрастают вследствие зачастую сопровождающегося конфликтами изменения форм собственности, обострения борьбы за власть на основе групповых и этнонационалистических интересов. Отсутствие эффективной системы социальной профилактики правонарушений, недостаточная правовая и материально-техническая обеспеченность деятельности по предупреждению терроризма и организованной преступности, правовой нигилизм, отток из органов обеспечения правопорядка квалифицированных кадров увеличивают степень воздействия этой угрозы на личность, общество и государство.

Угрозу национальной безопасности России в социальной сфере создают глубокое расслоение общества на узкий круг богатых и преобладающую массу малообеспеченных граждан, увеличение удельного веса населения, живущего за чертой бедности, рост безработицы.

Угрозой физическому здоровью нации являются кризис систем здравоохранения и социальной защиты населения, рост потребления алкоголя и наркотических веществ.

Последствиями глубокого социального кризиса являются резкое сокращение рождаемости и средней продолжительности жизни в стране, деформация демографического и социального состава общества, подрыв трудовых ресурсов как основы развития производства, ослабление фундаментальной ячейки общества - семьи, снижение духовного, нравственного и творческого потенциала населения.

Углубление кризиса во внутривнутриполитической, социальной и духовной сферах может привести к утрате демократических завоеваний.

Основные угрозы в международной сфере обусловлены следующими факторами:

- стремление отдельных государств и межгосударственных объединений принизить роль существующих механизмов обеспечения международной безопасности, прежде всего ООН и ОБСЕ;
- опасность ослабления политического, экономического и военного влияния России в мире;
- укрепление военно-политических блоков и союзов, прежде всего расширение НАТО на восток;
- возможность появления в непосредственной близости от российских границ иностранных военных баз и крупных воинских контингентов;
- распространение оружия массового уничтожения и средств его доставки;
- ослабление интеграционных процессов в Содружестве Независимых Государств;
- возникновение и эскалация конфликтов вблизи государственной границы Российской Федерации и внешних границ государств - участников Содружества Независимых Государств;
- притязания на территорию Российской Федерации.

Угрозы национальной безопасности Российской Федерации в международной сфере проявляются в попытках других государств противодействовать укреплению России как одного из центров влияния в многополярном мире, помешать реализации национальных интересов и ослабить ее позиции в Европе, на Ближнем Востоке, в Закавказье, Центральной Азии и Азиатско-Тихоокеанском регионе.

Серьезную угрозу национальной безопасности Российской Федерации представляет терроризм. Международным терроризмом развязана открытая кампания в целях дестабилизации ситуации в России.

Усиливаются угрозы национальной безопасности Российской Федерации в информационной сфере. Серьезную опасность представляют собой стремление ряда стран к доминированию в мировом информационном пространстве, вытеснению России с внешнего и внутреннего информационного рынка; разработка рядом государств концепции информационных войн, предусматривающей создание средств опасного воздействия на информационные сферы других стран мира; нарушение нормального функционирования информационных и телекоммуникационных систем, а также сохранности информационных ресурсов, получение несанкционированного доступа к ним.

Возрастают уровень и масштабы угроз в военной сфере.

Возведенный в ранг стратегической доктрины переход НАТО к практике силовых (военных) действий вне зоны ответственности блока и без санкции Совета Безопасности ООН чреват угрозой дестабилизации всей стратегической обстановки в мире.

Увеличивающийся технологический отрыв ряда ведущих держав и наращивание их возможностей по созданию вооружений и военной техники нового поколения создают предпосылки качественно нового этапа гонки вооружений, коренного изменения форм и способов ведения военных действий.

Активизируется деятельность на территории Российской Федерации иностранных специальных служб и используемых ими организаций.

Усилению негативных тенденций в военной сфере способствуют затянувшийся процесс реформирования военной организации и оборонного промышленного комплекса Российской Федерации, недостаточное финансирование национальной обороны и несовершенство нормативной правовой базы. На современном этапе это проявляется в критически низком уровне оперативной и боевой подготовки Вооруженных сил Российской Федерации, других войск, воинских формирований и органов, в недопустимом снижении укомплектованности войск (сил) современным вооружением, военной и специальной техникой, в крайней остроте социальных проблем и приводит к ослаблению военной безопасности Российской Федерации в целом.

Угрозы национальной безопасности и интересам Российской Федерации в пограничной сфере обусловлены:

- экономической, демографической и культурно-религиозной экспансией сопредельных государств на российскую территорию;
- активизацией деятельности трансграничной организованной преступности, а также зарубежных террористических организаций.

Угроза ухудшения экологической ситуации в стране и истощения ее природных ресурсов находится в прямой зависимости от состояния экономики и готовности общества осознать глобальность и важность этих проблем. Для России эта угроза особенно велика из-за преимущественного развития топливно-энергетических отраслей промышленности, неразвитости законодательной основы природоохранной деятельности, отсутствия или ограниченного использования природосберегающих технологий, низкой экологической культуры. Имеет место тенденция к использованию территории России в качестве места переработки и захоронения опасных для окружающей среды материалов и веществ.

В этих условиях ослабление государственного надзора, недостаточная эффективность правовых и экономических механизмов предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций увеличивают риск катастроф техногенного характера во всех сферах хозяйственной деятельности.

IV. Обеспечение национальной безопасности Российской Федерации

Основными задачами в области обеспечения национальной безопасности Российской Федерации являются:

- своевременное прогнозирование и выявление внешних и внутренних угроз национальной безопасности Российской Федерации;
- реализация оперативных и долгосрочных мер по предупреждению и нейтрализации внутренних и внешних угроз;
- обеспечение суверенитета и территориальной целостности Российской Федерации, безопасности ее пограничного пространства;
- подъем экономики страны, проведение независимого и социально ориентированного экономического курса;
- преодоление научно-технической и технологической зависимости Российской Федерации от внешних источников;
- обеспечение на территории России личной безопасности человека и гражданина, его конституционных прав и свобод;

- совершенствование системы государственной власти Российской Федерации, федеративных отношений, местного самоуправления и законодательства Российской Федерации, формирование гармоничных межнациональных отношений, укрепление правопорядка и сохранение социально-политической стабильности общества;
- обеспечение неукоснительного соблюдения законодательства Российской Федерации всеми гражданами, должностными лицами, государственными органами, политическими партиями, общественными и религиозными организациями;
- обеспечение равноправного и взаимовыгодного сотрудничества России прежде всего с ведущими государствами мира;
- подъем и поддержание на достаточно высоком уровне военного потенциала государства;
- укрепление режима нераспространения оружия массового уничтожения и средств его доставки;
- принятие эффективных мер по выявлению, предупреждению и пресечению разведывательной и подрывной деятельности иностранных государств, направленной против Российской Федерации;
- коренное улучшение экологической ситуации в стране.

Обеспечение национальной безопасности и защита интересов России в экономической сфере являются приоритетными направлениями политики государства.

Важнейшими задачами во внешнеэкономической деятельности являются:

- создание благоприятных условий для международной интеграции российской экономики;
- расширение рынков сбыта российской продукции;
- формирование единого экономического пространства с государствами - участниками Содружества Независимых Государств.

В условиях либерализации внешней торговли России и обострения конкуренции на мировом рынке товаров и услуг необходимо усилить защиту интересов отечественных товаропроизводителей.

Важнейшее значение приобретает проведение сбалансированной кредитно-финансовой политики, нацеленной на поэтапное сокращение зависимости России от внешних кредитных заимствований и укрепление ее позиций в международных финансово-экономических организациях.

Необходимо усилить роль государства в регулировании деятельности иностранных банковских, страховых и инвестиционных компаний, ввести определенные и обоснованные ограничения на передачу в эксплуатацию зарубежным компаниям месторождений стратегических природных ресурсов, телекоммуникаций, транспортных и товаропроводящих сетей.

Эффективные меры должны быть приняты в сфере валютного регулирования и контроля в целях создания условий для прекращения расчетов в иностранной валюте на внутреннем рынке и предотвращения бесконтрольного вывоза капитала.

Основными направлениями обеспечения национальной безопасности Российской Федерации во внутриэкономической деятельности государства являются:

- правовое обеспечение реформ и создание эффективного механизма контроля за соблюдением законодательства Российской Федерации;
- усиление государственного регулирования в экономике;
- принятие необходимых мер по преодолению последствий экономического кризиса, сохранению и развитию научно-технического, технологического и производственного потенциала, переходу к экономическому росту при снижении вероятности техногенных катастроф, повышению конкурентоспособности отечественной промышленной продукции, подъему благосостояния народа.

Переход к высокоэффективной и социально ориентированной рыночной экономике должен осуществляться путем постепенного формирования оптимальных механизмов организации производства и распределения товаров и услуг в целях максимально возможного роста благосостояния общества и каждого гражданина.

На первый план выдвигаются задачи, связанные с устранением деформаций в структуре российской экономики, с обеспечением опережающего роста производства наукоемкой продукции и продукции высокой степени переработки, с поддержкой отраслей, составляющих основу расширенного воспроизводства, с обеспечением занятости населения.

Существенное значение имеют усиление государственной поддержки инвестиционной и инновационной активности, принятие мер по созданию устойчивой банковской системы, отвечающей интересам реальной экономики, облегчение доступа предприятий к долгосрочным кредитам на финансирование капитальных вложений, оказание реальной государственной поддержки целевых программ структурной перестройки промышленности.

Важнейшие задачи - опережающее развитие конкурентоспособных отраслей и производств, расширение рынка наукоемкой продукции. В целях их решения должны быть приняты меры, стимулирующие передачу новых военных технологий в гражданское производство, введен механизм выявления и развития прогрессивных технологий, освоение которых обеспечит конкурентоспособность российских предприятий на мировом рынке.

Решение указанных задач предполагает концентрацию финансовых и материальных ресурсов на приоритетных направлениях развития науки и техники, оказание поддержки ведущим научным школам, ускоренное формирование научно-технического задела и национальной технологической базы, привлечение частного капитала, в том числе путем создания фондов и использования грантов, реализацию программ

развития территорий, обладающих высоким научно-техническим потенциалом, создание при поддержке государства инфраструктуры, обеспечивающей коммерциализацию результатов научно-исследовательских разработок с одновременной защитой интеллектуальной собственности внутри страны и за рубежом, развитие общедоступной сети научно-технической и коммерческой информации.

Государство должно содействовать созданию равных условий для развития и увеличения конкурентоспособности предприятий независимо от формы собственности, в том числе становлению и развитию частного предпринимательства во всех сферах, где это способствует росту общественного благосостояния, прогрессу науки и образования, духовному и нравственному развитию общества, защите прав потребителей.

В кратчайшие сроки должны быть разработаны механизмы поддержания жизнедеятельности и экономического развития особо кризисных регионов и районов Крайнего Севера, а также тарифная политика, обеспечивающая единство экономического пространства страны.

Приоритет экономических факторов в социальной сфере принципиально важен для укрепления государства, для реального государственного обеспечения социальных гарантий, для развития механизмов коллективной ответственности и демократического принятия решений, социального партнерства. При этом важно проведение социально справедливой и экономически эффективной политики в области распределения доходов.

Организация работы федеральных органов исполнительной власти, органов исполнительной власти субъектов Российской Федерации по реализации конкретных мер, направленных на предотвращение и преодоление угроз национальным интересам России в области экономики, также требует дальнейшего совершенствования законодательства Российской Федерации в указанной области и обеспечения строгого его соблюдения всеми хозяйствующими субъектами.

Сближение интересов населяющих страну народов, налаживание их всестороннего сотрудничества, проведение ответственной и взвешенной государственной национальной и региональной политики позволит обеспечить в России внутривнутриполитическую стабильность. Комплексный подход к решению этих задач должен составлять основу внутренней государственной политики, обеспечивающей развитие Российской Федерации как многонационального демократического федеративного государства.

Укрепление российской государственности, совершенствование федеративных отношений и местного самоуправления должны способствовать обеспечению национальной безопасности Российской Федерации. Необходим комплексный подход к решению правовых, экономических, социальных и этнополитических проблем при сбалансированном соблюдении интересов Российской Федерации и ее субъектов.

Осуществление конституционного принципа народовластия требует обеспечения согласованного функционирования и взаимодействия всех органов государственной власти, жесткой вертикали исполнительной власти и единства судебной системы России. Это обеспечивается конституционным принципом разделения властей, установлением более четкого функционального распределения полномочий между государственными институтами, укреплением федеративного устройства России путем совершенствования ее отношений с субъектами Российской Федерации в рамках их конституционного статуса.

Основными направлениями защиты конституционного строя в России являются:

- обеспечение приоритета федерального законодательства и совершенствование на этой основе законодательства субъектов Российской Федерации;
- разработка организационных и правовых механизмов защиты государственной целостности, обеспечение единства правового пространства и национальных интересов России;
- выработка и реализация региональной политики, обеспечивающей оптимальный баланс федеральных и региональных интересов;
- совершенствование механизма, препятствующего созданию политических партий и общественных объединений, преследующих сепаратистские и антиконституционные цели, и пресечение их деятельности.

Требуется консолидация усилий, направленных на борьбу с преступностью и коррупцией. Россия крайне заинтересована в искоренении экономической и социально-политической основы этих общественно опасных явлений, выработке комплексной системы мер для эффективной защиты личности, общества и государства от преступных посягательств.

Приоритетное значение имеет формирование системы мер действенной социальной профилактики и воспитания законопослушных граждан. Эти меры должны быть направлены на защиту прав и свобод, нравственности, здоровья и собственности каждого человека независимо от расы, национальности, языка, происхождения, имущественного и должностного положения, места жительства, отношения к религии, убеждений, принадлежности к общественным объединениям, а также от других обстоятельств.

Важнейшими задачами в области борьбы с преступностью являются:

- выявление, устранение и предупреждение причин и условий, порождающих преступность;
- усиление роли государства как гаранта безопасности личности и общества, создание необходимой для этого правовой базы и механизма ее применения;
- укрепление системы правоохранительных органов, прежде всего структур, противодействующих организованной преступности и терроризму, создание условий для их эффективной деятельности;

- привлечение государственных органов в пределах их компетенции к деятельности по предупреждению противоправных деяний;
- расширение взаимовыгодного международного сотрудничества в правоохранительной сфере, в первую очередь с государствами - участниками Содружества Независимых Государств.

Решения и меры, принимаемые органами государственной власти в области борьбы с преступностью, должны быть открытыми, конкретными и понятными каждому гражданину, носить упреждающий характер, обеспечивать равенство всех перед законом и неотвратимость ответственности, опираться на поддержку общества.

Для профилактики преступности и борьбы с нею в первую очередь необходимо развитие правовой базы как основы надежной защиты прав и законных интересов граждан, а также соблюдение международно-правовых обязательств Российской Федерации в сфере борьбы с преступностью и соблюдения прав человека. Важно лишить преступность питательной среды, обусловленной недостатками в законодательстве, кризисом в экономике и социальной сфере.

В целях предупреждения коррупции и устранения условий для легализации капиталов, нажитых незаконным путем, необходимо создать действенную систему финансового контроля, усовершенствовать меры административного, гражданского и уголовно-правового воздействия, отработать механизм проверки имущественного положения и источников доходов должностных лиц и служащих организаций и учреждений независимо от формы собственности, а также соответствия их расходов этим доходам.

Борьба с терроризмом, наркобизнесом и контрабандой должна осуществляться на основе общегосударственного комплекса контрмер по пресечению этих видов преступной деятельности.

Основываясь на международных соглашениях, необходимо эффективно сотрудничать с иностранными государствами, их правоохранительными органами и специальными службами, а также международными организациями, в задачу которых входит борьба с терроризмом. Необходимо также шире использовать международный опыт борьбы с этим явлением, создать скоординированный механизм противодействия международному терроризму, надежно перекрыть все возможные каналы незаконного оборота оружия и взрывчатых веществ внутри страны, а также их поступления из-за рубежа.

Федеральные органы государственной власти должны преследовать на территории страны лиц, причастных к террористической деятельности, независимо от того, где планировались и осуществлялись террористические акции, наносящие ущерб Российской Федерации.

Обеспечение национальной безопасности Российской Федерации включает в себя также защиту культурного, духовно-нравственного наследия, исторических традиций и норм общественной жизни, сохранение культурного достояния всех народов России, формирование государственной политики в области духовного и нравственного воспитания населения, введение запрета на использование эфирного времени в электронных средствах массовой информации для проката программ, пропагандирующих насилие, эксплуатирующих низменные проявления, а также включает в себя противодействие негативному влиянию иностранных религиозных организаций и миссионеров.

Духовное обновление общества невозможно без сохранения роли русского языка как фактора духовного единения народов многонациональной России и языка межгосударственного общения народов государств - участников Содружества Независимых Государств.

В целях обеспечения сохранности и развития нашего культурного и духовного наследия необходимо создание социально-экономических условий для осуществления творческой деятельности и функционирования учреждений культуры.

В области охраны и укрепления здоровья граждан необходимы усиление внимания общества, органов государственной власти Российской Федерации к развитию государственной (федеральной и муниципальной) страховой и частной медицинской помощи, осуществление государственного протекционизма в отечественной медицинской и фармацевтической промышленности, реализация федеральных программ в области санитарии и эпидемиологии, охраны здоровья детей, оказания скорой и неотложной медицинской помощи, медицины катастроф.

К числу приоритетных направлений деятельности государства в экологической сфере относятся:

- рациональное использование природных ресурсов, воспитание экологической культуры населения;
- предотвращение загрязнения природной среды за счет повышения степени безопасности технологий, связанных с захоронением и утилизацией токсичных промышленных и бытовых отходов;
- предотвращение радиоактивного загрязнения окружающей среды, минимизация последствий произошедших ранее радиационных аварий и катастроф;
- экологически безопасное хранение и утилизация выведенного из боевого состава вооружения, прежде всего атомных подводных лодок, кораблей и судов с ядерными энергетическими установками, ядерных боеприпасов, жидкого ракетного топлива, топлива атомных электростанций;
- безопасное для окружающей природной среды и здоровья населения хранение и уничтожение запасов химического оружия;
- создание и внедрение безопасных производств, поиск способов практического использования экологически чистых источников энергии, принятие неотложных природоохранных мер в экологически опасных регионах Российской Федерации.

Необходимы новый подход к организации и ведению гражданской обороны на территории Российской Федерации, качественное совершенствование единой государственной системы предупреждения

и ликвидации чрезвычайных ситуаций, в том числе дальнейшая интеграция ее с аналогичными системами иностранных государств.

Внешняя политика Российской Федерации должна быть направлена на:

- проведение активного внешнеполитического курса;
- упрочение ключевых механизмов многостороннего управления мировыми политическими и экономическими процессами, в первую очередь под эгидой Совета Безопасности ООН;
- обеспечение благоприятных условий для экономического и социального развития страны, для сохранения глобальной и региональной стабильности;
- защиту законных прав и интересов российских граждан за рубежом, в том числе с применением в этих целях мер политического, экономического и иного характера;
- развитие отношений с государствами - участниками Содружества Независимых Государств согласно принципам международного права, развитие отвечающих интересам России интеграционных процессов в рамках Содружества Независимых Государств;
- полноправное участие России в глобальных и региональных экономических и политических структурах;
- содействие урегулированию конфликтов, включая миротворческую деятельность под эгидой ООН и других международных организаций;
- достижение прогресса в сфере контроля над ядерными вооружениями, поддержание стратегической стабильности в мире на основе выполнения государствами своих международных обязательств в этой сфере;
- выполнение взаимных обязательств в области сокращения и ликвидации оружия массового уничтожения, обычных вооружений, осуществление мер по укреплению доверия и стабильности, обеспечение международного контроля за экспортом товаров и технологий, а также за оказанием услуг военного и двойного назначения;
- адаптацию существующих соглашений по контролю над вооружениями и по разоружению к новым условиям международных отношений, а также разработку при необходимости новых соглашений, в первую очередь по мерам укрепления доверия и безопасности;
- содействие созданию зон, свободных от оружия массового уничтожения;
- развитие международного сотрудничества в области борьбы с транснациональной преступностью и терроризмом.

Обеспечение военной безопасности Российской Федерации является важнейшим направлением деятельности государства. Главной целью в данной области является обеспечение возможности адекватного реагирования на угрозы, которые могут возникнуть в XXI веке, при рациональных затратах на национальную оборону.

В предотвращении войн и вооруженных конфликтов Российская Федерация отдает предпочтение политическим, дипломатическим, экономическим и другим невоенным средствам. Однако национальные интересы Российской Федерации требуют наличия достаточной для ее обороны военной мощи. Вооруженные силы Российской Федерации играют главную роль в обеспечении военной безопасности Российской Федерации.

Важнейшей задачей Российской Федерации является осуществление сдерживания в интересах предотвращения агрессии любого масштаба, в том числе с применением ядерного оружия, против России и ее союзников.

Российская Федерация должна обладать ядерными силами, способными гарантированно обеспечить нанесение заданного ущерба любому государству-агрессору или коалиции государств в любых условиях обстановки.

Вооруженные силы Российской Федерации боевым составом мирного времени должны быть способны обеспечить надежную защиту страны от воздушного нападения и решение совместно с другими войсками, воинскими формированиями и органами задач по отражению агрессии в локальной войне (вооруженном конфликте), а также стратегическое развертывание для решения задач в крупномасштабной войне. Вооруженные силы Российской Федерации должны обеспечивать осуществление Российской Федерацией миротворческой деятельности.

Одним из важнейших стратегических направлений в области обеспечения военной безопасности Российской Федерации является эффективное взаимодействие и сотрудничество с государствами - участниками Содружества Независимых Государств.

Интересы обеспечения национальной безопасности Российской Федерации определяют при соответствующих обстоятельствах необходимость военного присутствия России в некоторых стратегически важных регионах мира. Размещение в них на договорной и международно-правовой основе, а также на принципах партнерства ограниченных воинских контингентов (военных баз, сил Военно-морского флота) должно обеспечивать готовность России выполнять свои обязательства, содействовать формированию устойчивого военно-стратегического баланса сил в регионах и давать возможность Российской Федерации реагировать на кризисную ситуацию в ее начальной стадии, способствовать реализации внешнеполитических целей государства.

Российская Федерация рассматривает возможность применения военной силы для обеспечения своей национальной безопасности исходя из следующих принципов:

- применение всех имеющихся в ее распоряжении сил и средств, включая ядерное оружие, в случае необходимости отражения вооруженной агрессии, если все другие меры разрешения кризисной ситуации исчерпаны или оказались неэффективными;
- применение военной силы внутри страны допускается в строгом соответствии с Конституцией Российской Федерации и федеральными законами в случаях возникновения угрозы жизни граждан, территориальной целостности страны, а также угрозы насильственного изменения конституционного строя.

Важная роль в обеспечении национальных интересов России принадлежит оборонному промышленному комплексу. Реструктуризация и конверсия оборонного промышленного комплекса должны осуществляться без ущерба для развития новых технологий и научно-технических возможностей, модернизации вооружений, военной и специальной техники и укрепления позиций российских производителей на мировом рынке вооружений.

Требуется создать все необходимые условия для организации приоритетных фундаментальных, прогнозных и поисковых научных исследований, обеспечивающих создание в интересах обороны и безопасности государства перспективного и опережающего научно-технического задела.

Основными задачами Российской Федерации в пограничной сфере являются:

- создание необходимой нормативной правовой базы;
- развитие межгосударственного сотрудничества в этой области;
- противодействие экономической, демографической и культурно-религиозной экспансии на территорию России со стороны других государств;
- пресечение деятельности транснациональной организованной преступности, а также незаконной миграции;
- осуществление коллективных мер по обеспечению безопасности пограничного пространства государств - участников Содружества Независимых Государств.

Важнейшими задачами обеспечения информационной безопасности Российской Федерации являются:

- реализация конституционных прав и свобод граждан Российской Федерации в сфере информационной деятельности;
- совершенствование и защита отечественной информационной инфраструктуры, интеграция России в мировое информационное пространство;
- противодействие угрозе развязывания противоборства в информационной сфере.

Особое значение для обеспечения национальной безопасности Российской Федерации имеет эффективное использование и всестороннее развитие возможностей разведки и контрразведки в целях своевременного обнаружения угроз и определения их источников.

Система обеспечения национальной безопасности Российской Федерации создается и развивается в соответствии с Конституцией Российской Федерации, федеральными законами, указами и распоряжениями президента Российской Федерации, постановлениями и распоряжениями правительства Российской Федерации, федеральными программами в этой области.

Основу системы обеспечения национальной безопасности Российской Федерации составляют органы, силы и средства обеспечения национальной безопасности, осуществляющие меры политического, правового, организационного, экономического, военного и иного характера, направленные на обеспечение безопасности личности, общества и государства.

Полномочия органов и сил обеспечения национальной безопасности Российской Федерации, их состав, принципы и порядок действий определяются соответствующими законодательными актами Российской Федерации.

В формировании и реализации политики обеспечения национальной безопасности Российской Федерации принимают участие:

- президент Российской Федерации – руководит в пределах своих конституционных полномочий органами и силами обеспечения национальной безопасности Российской Федерации; санкционирует действия по обеспечению национальной безопасности; в соответствии с законодательством Российской Федерации формирует, реорганизует и упраздняет подчиненные ему органы и силы обеспечения национальной безопасности; выступает с посланиями, обращениями и директивами по проблемам национальной безопасности, в своих ежегодных посланиях Федеральному собранию уточняет отдельные положения Концепции национальной безопасности Российской Федерации, определяет направления текущей внутренней и внешней политики страны;
- Федеральное собрание Российской Федерации – на основе Конституции Российской Федерации по представлению президента Российской Федерации и правительства Российской Федерации формирует законодательную базу в области обеспечения национальной безопасности Российской Федерации;
- правительство Российской Федерации – в пределах своих полномочий и с учетом сформулированных в ежегодных посланиях президента Российской Федерации Федеральному собранию приоритетов в области обеспечения национальной безопасности Российской Федерации координирует деятельность федеральных органов исполнительной власти, а также органов исполнительной власти субъектов Российской Федерации, формирует в установленном порядке статьи федерального бюджета для реализации конкретных целевых программ в этой области;

- Совет безопасности Российской Федерации – проводит работу по упреждающему выявлению и оценке угроз национальной безопасности Российской Федерации, оперативно готовит для президента Российской Федерации проекты решений по их предотвращению, разрабатывает предложения в области обеспечения национальной безопасности Российской Федерации, а также предложения по уточнению отдельных положений Концепции национальной безопасности Российской Федерации, координирует деятельность сил и органов обеспечения национальной безопасности, контролирует реализацию федеральными органами исполнительной власти и органами исполнительной власти субъектов Российской Федерации решений в этой области;
- федеральные органы исполнительной власти – обеспечивают исполнение законодательства Российской Федерации, решений президента Российской Федерации и правительства Российской Федерации в области национальной безопасности Российской Федерации; в пределах своей компетенции разрабатывают нормативные правовые акты в этой области и представляют их президенту Российской Федерации и правительству Российской Федерации;
- органы исполнительной власти субъектов Российской Федерации – взаимодействуют с федеральными органами исполнительной власти по вопросам исполнения законодательства Российской Федерации, решений президента Российской Федерации и правительства Российской Федерации в области национальной безопасности Российской Федерации, а также федеральных программ, планов и директив, издаваемых Верховным главнокомандующим Вооруженными силами Российской Федерации, в области военной безопасности Российской Федерации; совместно с органами местного самоуправления проводят мероприятия по привлечению граждан, общественных объединений и организаций к оказанию содействия в решении проблем национальной безопасности согласно законодательству Российской Федерации; вносят в федеральные органы исполнительной власти предложения по совершенствованию системы обеспечения национальной безопасности Российской Федерации.

* * *

Российская Федерация намерена решительно и твердо обеспечивать свою национальную безопасность. Созданные правовые демократические институты, сложившаяся структура органов государственной власти Российской Федерации, широкое участие политических партий и общественных объединений в реализации Концепции национальной безопасности Российской Федерации – залог динамичного развития России в XXI веке.

КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

Утверждена Указом Президента

Республики Беларусь

от 17 июля 2001 года № 390

Концепция национальной безопасности Республики Беларусь (далее – Концепция) представляет собой систему взглядов относительно направлений, средств и способов защиты жизненно важных интересов личности, общества и государства.

Концепция содержит методологическую основу построения системы обеспечения национальной безопасности Республики Беларусь (далее – национальная безопасность) и предназначена для использования при планировании и осуществлении деятельности государственных органов по обеспечению национальной безопасности.

1. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ

1.1. Под национальной безопасностью понимается состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз.

Под жизненно важными интересами понимается совокупность потребностей, удовлетворение которых обеспечивает существование и возможности развития личности, общества и государства.

Под угрозой национальной безопасности понимаются действия, явления и процессы (или их совокупность), препятствующие реализации жизненно важных интересов личности, общества и государства.

Под обеспечением национальной безопасности понимается деятельность государственных органов, организаций, в том числе общественных объединений, а также отдельных граждан по защите жизненно важных интересов личности, общества и государства.

1.2. Обеспечение национальной безопасности включает:

- определение жизненно важных интересов личности, общества и государства;
- выявление факторов, создающих угрозу национальной безопасности;
- формирование системы противодействия негативным факторам и возникающим угрозам.

1.3. Обеспечение национальной безопасности основывается на принципах:

- законности, предполагающей соблюдение норм международного права и национального законодательства;
- "всеобщей безопасности", предполагающей взаимный учет и соблюдение интересов всех субъектов отношений в сфере безопасности как внутри страны, так и на международном уровне;
- соблюдения баланса жизненно важных интересов и взаимной ответственности личности, общества и государства в вопросах обеспечения национальной безопасности;
- постоянного информирования граждан республики по вопросам состояния национальной безопасности.

2. БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

Сложившаяся в результате конституционной реформы 1996 года система органов государственной власти и управления создала необходимые условия для защиты независимости и территориальной целостности государства, его конституционного строя, поддержания законности и правопорядка в стране.

Республика Беларусь последовательно развивает международное сотрудничество в рамках ООН, ОБСЕ, СНГ, принимает активное участие в Договоре о коллективной безопасности и Движении неприсоединения, а также в деятельности иных международных организаций. Важнейшим фактором внешней безопасности является союз с Российской Федерацией.

В силу независимой внешней и внутренней политики Республика Беларусь является объектом необоснованного политического и иного давления со стороны США и других государств – членов НАТО. При их поддержке растет активность деструктивных сил внутри страны по дестабилизации общественно-политической обстановки и насильственному изменению конституционного строя.

2.1. Жизненно важные интересы Республики Беларусь в политической сфере

2.1.1. Укрепление независимости и суверенитета Республики Беларусь, обеспечение нерушимости границ, сохранение территориальной целостности страны.

2.1.2. Построение демократического социального правового государства. Формирование гражданского общества. Обеспечение эффективного функционирования политической системы государства, гражданского мира, национального согласия и социальной стабильности.

2.1.3. Достижение сбалансированности политических интересов граждан и государства, поддержки обществом его внутренней и внешней политики.

2.1.4. Снижение уровня преступности и криминализации общества.

2.1.5. Развитие всестороннего и взаимовыгодного сотрудничества с иностранными государствами, сохранение и укрепление существующих систем международной и региональной безопасности.

2.1.6. Противодействие незаконному распространению оружия массового уничтожения, его компонентов и средств доставки, технологий и оборудования двойного назначения, наркотических, психотропных и других опасных веществ и материалов, международному терроризму, организованной преступности и иным видам преступлений.

2.1.7. Содействие культурному и экономическому развитию белорусских общин в других государствах в рамках, определяемых законодательством стран проживания. Создание благоприятных правовых и организационных условий для этнических белорусов, членов их семей и других выходцев из Республики Беларусь, принявших решение вернуться в страну на постоянное место жительства.

2.2. Основные факторы, создающие угрозу безопасности Республики Беларусь в политической сфере

2.2.1. Создание или расширение военно-политических союзов, деятельность которых может нанести ущерб интересам Республики Беларусь.

2.2.2. Использование или угроза использования силовых методов для разрешения территориальных и иных конфликтов, затрагивающих национальные интересы Республики Беларусь.

2.2.3. Деятельность специальных служб и организаций иностранных государств, направленная на нанесение ущерба национальным интересам Республики Беларусь.

2.2.4. Неконтролируемое распространение ядерных, химических, биологических и иных средств массового уничтожения, систем оружия и боевой техники, материалов, техники и технологий двойного назначения. Использование территории Республики Беларусь для их транзита.

2.2.5. Деятельность, направленная на усиление социально-политической напряженности и противостояния в обществе, проявление политического экстремизма.

2.2.6. Неприемлемо высокий уровень криминализации общества, рост числа тяжких и особо тяжких преступлений, распространение коррупции.

2.3. Приоритетные направления обеспечения безопасности Республики Беларусь в политической сфере

2.3.1. Последовательная реализация принципов демократического социального правового государства, четкого разграничения функций и полномочий законодательной, исполнительной и судебной власти, совершенствование правового механизма их эффективного взаимодействия.

2.3.2. Создание условий и гарантий для реализации прав и свобод граждан и выполнения обязанностей, установленных законодательством. Совершенствование организационно-правовых процедур реализации волеизъявления граждан.

2.3.3. Осуществление внешнеполитической деятельности, ориентированной на укрепление авторитета Республики Беларусь среди государств-членов ООН, активное участие в обеспечении функционирования универсальной системы международной безопасности, предусмотренной Уставом ООН.

2.3.4. Принятие в соответствии с законодательством своевременных и действенных мер по устранению условий и предпосылок формирования политической и социально-экономической напряженности в обществе.

2.3.5. Решительное пресечение любых проявлений политического экстремизма. Реализация комплекса мер по недопущению деятельности на территории республики международных террористических организаций.

2.3.6. Содействие усилиям ООН по поддержанию мира и обеспечению прав человека во всем мире посредством участия в реализации осуществляемых по решению Совета Безопасности ООН операций (за исключением военного компонента) и гуманитарных программ ООН.

2.3.7. Создание условий для достижения Республикой Беларусь долгосрочной стратегической цели – приобретения нейтрального статуса. Сохранение приверженности идеям всеобщего ядерного разоружения.

2.3.8. Расширение интеграционных процессов в рамках Договора о создании Союзного государства, обеспечение эффективного функционирования его органов и институтов.

2.3.9. Военно-политическое сотрудничество в рамках Договора о создании Союзного государства и Договора о коллективной безопасности в интересах поддержания обороноспособности страны.

2.3.10. Участие в деятельности Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе с целью обеспечения региональной безопасности и укрепления международного авторитета Республики Беларусь.

2.3.11. Сотрудничество с Европейским Союзом, НАТО, участие в Совете Евроатлантического партнерства в целях построения новой архитектуры европейской безопасности, учитывающей национальные интересы Республики Беларусь.

2.3.12. Содействие мирному урегулированию международных вооруженных конфликтов и споров. Участие в выполнении посреднических функций при урегулировании конфликтов.

2.3.13. Повышение эффективности противодействия разведывательным и иным акциям спецслужб и организаций иностранных государств в отношении Беларуси.

2.3.14. Разработка программ сотрудничества со странами Содружества Независимых Государств и другими государствами по снижению уровня вооружений и сокращению вооруженных сил в Европе, конверсии предприятий оборонной промышленности.

2.3.15. Развитие национальной системы экспортного контроля и активное взаимодействие в этой сфере с другими государствами. Интеграция Республики Беларусь

в международные многосторонние режимы экспортного контроля и совершенствование нормативной правовой базы для его осуществления с целью недопущения распространения ядерного, биологического, химического и другого оружия массового уничтожения, технологий двойного назначения и других объектов экспортного контроля (специфических товаров, работ, услуг).

2.3.16. Организация эффективной борьбы с преступностью в особенности с ее организованными проявлениями и коррупцией. Развитие международного сотрудничества Республики Беларусь по вопросам борьбы с международным терроризмом, организованной преступностью, наркобизнесом и иными видами преступлений.

3. БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

Преодолев последствия экономического кризиса, связанного с развалом СССР, республика перешла к устойчивому экономическому росту. С 1996 по 2000 год валовой внутренний продукт увеличился на 36 процентов, выпуск промышленной продукции - на 65. Реальный денежный доход населения повысился на 71 процент.

Наряду с этим в экономической сфере имеется ряд серьезных негативных факторов. В их числе: дискриминационные меры в отношении Беларуси некоторых развитых стран и их сообществ, потеря отдельных традиционных рынков сбыта продукции, дефицит внешнеторгового баланса, высокая степень зависимости Республики Беларусь от импортных энергоносителей (на долю основного поставщика нефти и газа приходится 99,9 процента при критически допустимых 40 процентах).

Сохраняются высокий уровень инфляции (индекс потребительских цен в 2000 году составил 207,5 процента при критическом значении – 140 процентов) и значительное количество убыточных предприятий (26,9 процента в промышленности и 49 процентов в сельском хозяйстве). Не по всем параметрам обеспечена продовольственная безопасность республики (в 2000 году произведено 0,485 т зерна на душу населения при пороговом значении - 0,55 т).

3.1. Жизненно важные интересы Республики Беларусь в экономической сфере

3.1.1. Осуществление преобразований в экономике, ориентированных на повышение ее эффективности, достижение требуемой динамики роста объемов производства, уровня и качества жизни населения.

3.1.2. Многоукладность национальной экономики и эволюционное развитие отношений собственности.

3.1.3. Поддержание устойчивого баланса между государственным регулированием и свободой экономических отношений. Расширение свобод для субъектов экономических отношений всех форм собственности, развитие конкуренции на внутреннем рынке. Стимулирование отечественных товаропроизводителей.

3.1.4. Сохранение и развитие национального интеллектуального потенциала и системы собственного научно-технического обеспечения выпуска конкурентоспособной продукции.

3.1.5. Повышение инвестиционной и инновационной активности, привлечение иностранных партнеров на основе выгодных для них и государства механизмов ввоза и вывоза продукции, имущества и финансовых средств.

3.1.6. Обеспечение положительной динамики чистого экспорта и оптимальных размеров внешнего и внутреннего долга. Доступ к источникам сырья и товарам, производство которых невозможно или неэффективно в республике.

3.1.7. Защита внутреннего рынка и отечественного производства от недобросовестной конкуренции.

3.1.8. Стабилизация финансово-кредитной системы. Снижение бюджетного дефицита

до оптимального уровня.

3.1.9. Устойчивое функционирование банковской системы, повышение регулирующей роли банков в экономическом развитии.

3.1.10. Совершенствование товарных рынков на основе новых информационных технологий, способствующих предупреждению циклических кризисов.

3.1.11. Обеспечение оптимального сочетания государственной поддержки и экономической самостоятельности в развитии сельскохозяйственного производства, создание эффективной системы землепользования.

3.1.12. Гармоничное развитие взаимовыгодных отношений с иностранными государствами, направленное на совершенствование рыночных механизмов, обмен информацией и технологиями, способствующий экономическому развитию.

3.1.13. Формирование единого экономического пространства с Российской Федерацией в соответствии с Договором о создании Союзного государства на принципе баланса интересов.

3.1.14. Совершенствование экономических и правовых условий, препятствующих криминализации экономики.

3.2. Основные факторы, создающие угрозу безопасности Республики Беларусь в экономической сфере

3.2.1. Рост изношенности производственных мощностей, использование несовершенных технологий, характеризующихся повышенной энергоемкостью и ресурсоемкостью, низким качеством продукции и высокими издержками производства.

3.2.2. Несогласованность отношений собственности и структуры производственных отношений, неравенство условий для субъектов хозяйствования с различными формами собственности.

3.2.3. Ослабление научно-технического и технологического потенциала страны, сокращение исследований на стратегически важных направлениях научно-технического развития. Потеря требуемой динамики развития фундаментальной и прикладной экономической науки.

3.2.4. Снижение инвестиций в реальный сектор экономики. Ограничение прав товаропроизводителей.

3.2.5. Снижение качества товаров и услуг отечественных производителей, низкая их конкурентоспособность на внутреннем рынке.

3.2.6. Снижение конкурентоспособности белорусских товаров на внешних рынках. Принятие зарубежными государствами мер, ставящих в невыгодные условия белорусских товаропроизводителей, установление жестких барьеров и условий по осуществлению экспортно-импортных операций.

3.2.7. Отток наиболее квалифицированных специалистов за рубеж.

3.2.8. Отсутствие стабильных условий хозяйственной деятельности. Несовершенство правового регулирования экономических отношений.

3.3. Приоритетные направления обеспечения безопасности Республики Беларусь в экономической сфере

3.3.1. Развитие системы экономических отношений, обеспечивающей реализацию жизненно важных экономических интересов личности, общества и государства. Создание механизма разрешения возникающих между ними противоречий и устранения предпосылок их возникновения.

3.3.2. Разработка стратегии обеспечения реализации жизненно важных экономических интересов республики, формирование долгосрочной программы экономических преобразований с учетом Договора о создании Союзного государства.

3.3.3. Обеспечение устойчивого социально-экономического развития путем выравнивания (стабилизации) экономической активности в различных сферах (производство, финансы, распределение, обмен, потребление и др.).

3.3.4. Повышение эффективности макроэкономического регулирования через постоянно совершенствующееся законодательство и механизмы прямого и косвенного управления экономическими процессами.

3.3.5. Использование неинфляционных методов финансирования дефицита бюджета и эффективное перераспределение финансовых ресурсов исходя из общенациональных приоритетов.

3.3.6. Совершенствование государственной внешнеэкономической политики на основе многовекторности и сложившейся практики международного разделения труда и рынков товаров и услуг.

3.3.7. Всемерное использование преимуществ внутриреспубликанского разделения труда, специализации и кооперирования с учетом экономических и природных возможностей. Создание благоприятных условий для предпринимательской деятельности и занятости населения.

3.3.8. Ограничение прямого воздействия государственного регулирования на рыночные механизмы, конкуренцию, самостоятельность товаропроизводителей и социально оправданные пропорции между накоплением и потреблением.

3.3.9. Рациональное использование географического положения страны, развитие эффективной системы обслуживания международных транспортных артерий и коммуникаций.

3.3.10. Повышение наукоемкости производимой продукции, развитие сферы услуг по ее сервисному обслуживанию.

3.3.11. Обеспечение ускоренного развития производства на основе полного использования собственного научно-технического потенциала, импорта высоких технологий, более широкого привлечения внешних и внутренних инвестиций в экономику страны.

3.3.12. Формирование законодательства, необходимого для эффективного функционирования национальной экономики, проведения рыночных преобразований в соответствии с единой политикой Союзного государства, согласования экономических интересов различных социальных групп, общества и государства.

3.3.13. Развитие делового сотрудничества со странами, участвующими в многосторонней системе регулирования торговли, с перспективой полноправного участия во Всемирной торговой организации (ВТО).

3.3.14. Создание необходимых запасов стратегического сырья, материалов и резервов мощностей для их использования при возникновении чрезвычайных ситуаций.

4. БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ВОЕННОЙ СФЕРЕ

Расширение НАТО на Восток, провозглашение Североатлантическим альянсом новой стратегической концепции, предусматривающей применение военной силы без санкции ООН и ОБСЕ, создание европейских сил быстрого развертывания, формирование сопредельными государствами группировок войск в непосредственной близости от Государственной границы, а также увеличение этими странами расходов на военные нужды существенно осложняют военно-политическое положение Республики Беларусь.

Республика Беларусь активно развивает военное сотрудничество с Российской Федерацией в рамках Союзного государства, что позволило создать единую систему противовоздушной обороны, приступить к реализации планов по формированию совместной региональной группировки войск, принять Программу обеспечения согласованной мобилизационной подготовки на период до 2005 года. Осуществляются совместные программы вооружения Союзного государства на период 2001-2005 годы.

Фактором, укрепляющим оборонный потенциал страны, является участие в Договоре о коллективной безопасности.

4.1. Жизненно важные интересы Республики Беларусь в военной сфере

4.1.1. Обеспечение эффективной защиты суверенитета и территориальной целостности республики в случае применения против нее вооруженной силы или угрозы силой.

4.1.2. Поддержание военного потенциала государства на уровне, достаточном для нейтрализации военных угроз. Обеспечение оптимального соотношения между потребностями обороны и интересами социально-экономического развития страны.

4.1.3. Исключение участия Вооруженных Сил в вооруженных конфликтах любого характера за пределами страны.

4.1.4. Формирование научно-технического и производственного потенциала с учетом современных тенденций развития вооружений и военной техники.

4.1.5. Расширение международного сотрудничества, партнерства и укрепления доверия в военной сфере.

4.1.6. Формирование единого оборонного пространства в соответствии с Договором о создании Союзного государства.

4.1.7. Создание эффективного механизма перевода республики на режим военного положения в случае его объявления.

4.1.8. Сохранение и развитие в обществе чувства патриотизма, понимания каждым гражданином страны долга защиты Отечества.

4.1.9. Осуществление гражданского контроля над Вооруженными Силами.

4.2. Основные факторы, создающие угрозу безопасности Республики Беларусь в военной сфере

4.2.1. Стремление отдельных государств (коалиции государств) решать внешнеполитические проблемы путем применения либо угрозы применения военной силы. Формирование международного общественного мнения, оправдывающего возможное применение военной силы при разрешении противоречий.

4.2.2. Наличие средств массового уничтожения, которые могут быть применены для разрешения противоречий и конфликтных ситуаций.

4.2.3. Нарастание военного потенциала государствами в Европейском регионе и расширение ударно-наступательных возможностей войск за счет разработки и внедрения новых технологий вооруженного противоборства.

4.2.4. Противодействие со стороны отдельных государств (коалиций государств) формированию систем коллективной безопасности, участницей которых является Республика Беларусь.

4.3. Приоритетные направления обеспечения безопасности Республики Беларусь в военной сфере

4.3.1. Проведение государственной политики, направленной на предотвращение войны и поддержание мира, нейтрализацию возможных внешних военных угроз.

4.3.2. Создание необходимого оборонного потенциала и эффективного механизма его использования. Реализация программы военного строительства, обеспечивающего достижение необходимого уровня боеспособности Вооруженных Сил.

4.3.3. Участие в системах международной безопасности, в том числе в рамках Договора о создании Союзного государства и Договора о коллективной безопасности.

4.3.4. Разработка государственных программ технического перевооружения Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований, планомерная их реализация.

4.3.5. Участие в процессах разоружения и контроля над вооружениями в рамках международных договоров.

4.3.6. Развитие военной науки и системы подготовки военных кадров.

4.3.7. Укрепление сотрудничества с Российской Федерацией и другими государствами-участниками Договора о коллективной безопасности, Содружества

Независимых Государств в военной и военно-технической областях.

4.3.8. Совершенствование базы мобилизационного развертывания и создание необходимых запасов материальных ресурсов. Определение порядка перехода государственных органов, организаций республики на режим работы в условиях военного положения.

4.3.9. Разработка государственной политики в области гражданской обороны и защиты населения и территории республики от чрезвычайных ситуаций.

5. БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

Индустриальное и сельскохозяйственное производство, а также последствия аварии на Чернобыльской АЭС обуславливают высокий показатель нагрузок на уникальную и богатую природную среду практически на всей территории Республики Беларусь. Радиоактивному загрязнению подверглась почти четвертая часть территории страны, на которой проживали 2,2 млн. человек, а нанесенный ущерб оценивается в 235 млрд. долларов США.

Потенциальную опасность представляют объекты повышенного риска, в том числе расположенные на сопредельных с Республикой Беларусь территориях Смоленская, Ровенская и Игналинская АЭС.

Проблему загрязненности атмосферы в городах определяет повышенная концентрация формальдегида, доля которого в суммарном индексе загрязнения составляет до 80 процентов, а его средняя концентрация за год в 1,9 раз превышает стандарт качества.

В поверхностные и подземные воды ежегодно сбрасывается до 25 млн. куб. метров недостаточно очищенных сточных вод. В сельской местности свыше 70 процентов колодцев имеют воды с содержанием нитратов выше предельно допустимой концентрации. Свыше 179 тыс. га сельскохозяйственных земель содержат избыточное количество (более 10 мг/кг) подвижного цинка, 100 тыс. га свинца, 45 тыс. га кадмия, 260 тыс. га подвижных форм меди.

На лесные экосистемы усиливается негативное воздействие комплекса факторов, из-за которых с 1996 по 2001 год произошла гибель свыше 28 тыс. га еловых насаждений.

5.1. Жизненно важные интересы Республики Беларусь в экологической сфере

5.1.1. Сохранение биосферы и среды обитания человека в состоянии, обеспечивающем воспроизводство природных систем жизнеобеспечения и возобновляемых ресурсов атмосферы, гидросферы и литосферы.

5.1.2. Сохранение биологического и ландшафтного разнообразия на территории страны.

5.1.3. Преодоление последствий аварии на Чернобыльской АЭС и других отрицательных воздействий на биосферу и среду обитания человека.

5.1.4. Обеспечение рационального и экологически безопасного использования природных ресурсов (земельных, водных, климатических, недр, растительного и животного мира), экологизация отечественной экономики.

5.1.5. Создание условий безопасного проживания населения и защиты территорий от чрезвычайных ситуаций.

5.2. Основные факторы, создающие угрозу безопасности Республики Беларусь в экологической сфере

5.2.1. Стихийные бедствия (наводнения, засухи, ураганы, смерчи, землетрясения, магнитные бури и др.), а также чрезвычайные ситуации техногенного характера (аварии, катастрофы, взрывы и т.п.).

5.2.2. Наличие АЭС, захоронение ядерных отходов на сопредельных с Республикой

Беларусь территориях.

5.2.3. Радиоактивное загрязнение среды обитания вследствие аварии на Чернобыльской АЭС.

5.2.4. Функционирование на территории республики объектов повышенного риска (предприятия химической промышленности, нефтепроводы, газопроводы, продуктопроводы, захоронения высокотоксичных и радиоактивных отходов и др.) и их размещение вблизи жилых зон и систем жизнеобеспечения.

5.2.5. Выбросы, сбросы и отходы промышленного производства, приводящие к химическому, радиоактивному, механическому, тепловому, электромагнитному загрязнению атмосферы, литосферы, гидросферы.

5.2.6. Низкая технологическая надежность систем управления и обеспечения безопасности в промышленности, энергетике, сельском хозяйстве и на транспорте.

5.2.7. Дegradация земель, эрозия почв и негативные изменения природных комплексов в районах крупномасштабной мелиорации земель. Загрязнение и деградация лесных массивов.

5.2.8. Недостаток современных технологий промышленного и сельскохозяйственного производства, обеспечивающих экологически допустимую эксплуатацию, использование и воспроизводство природных ресурсов. Износ технологического оборудования потенциально опасных объектов.

5.2.9. Экологически небезопасное хранение (содержание), акклиматизация, реакклиматизация, транспортировка, использование и захоронение микроорганизмов, животных и растений, оказывающих вредное воздействие на население и элементы окружающей среды.

5.2.10. Низкий уровень экологической культуры. Преобладание у граждан республики потребительской психологии по отношению к природе.

5.3. Приоритетные направления обеспечения безопасности Республики Беларусь в экологической сфере

5.3.1. Создание целостной общегосударственной системы охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов.

5.3.2. Экономическое стимулирование ресурсосбережения. Разработка и внедрение экологически безопасных технологий и техники в промышленности, энергетике, сельском хозяйстве и на транспорте.

5.3.3. Разработка и использование безопасных заменителей веществ, разрушающих озоновый слой.

5.3.4. Обеспечение функционирования Национальной системы мониторинга окружающей среды Республики Беларусь.

5.3.5. Совершенствование механизмов осуществления экологической экспертизы всех программ и проектов хозяйственной и иной деятельности.

5.3.6. Разработка и реализация специальных программ сохранения биологического разнообразия, включая редкие и исчезающие виды растений и животных, типичные и уникальные ландшафты и экологические системы.

5.3.7. Совершенствование системы оперативного реагирования и оповещения о загрязнении окружающей среды в результате промышленных аварий, стихийных бедствий или уничтожения природных ресурсов.

5.3.8. Создание системы комплексного использования лесных ресурсов на основе соблюдения приоритетной природоохранной функции лесов, а также комплексного освоения и использования водных ресурсов, улучшения качества воды и обеспечения устойчивости водных экологических систем.

5.3.9. Совершенствование системы ведения кадастров природных ресурсов, а также платежей за пользование природными ресурсами и возмещения ущерба, причиненного окружающей среде.

5.3.10. Развитие фундаментальных и прикладных научных исследований в области

экологии и безопасности жизнедеятельности. 5.3.11. Создание системы подготовки кадров в области природопользования и охраны окружающей среды. Разработка и осуществление программ всестороннего образования в сфере экологии и безопасности жизнедеятельности.

5.3.12. Развитие международного сотрудничества республики в области охраны окружающей среды и разрешения экологических проблем транснационального характера, а также предупреждения чрезвычайных ситуаций и ликвидации их последствий.

5.3.13. Совершенствование Государственной системы предупреждения чрезвычайных ситуаций и ликвидации их последствий.

5.3.14. Осуществление мероприятий по преодолению последствий аварии на Чернобыльской АЭС.

6. БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ИНФОРМАЦИОННОЙ СФЕРЕ

Транзитное положение Республики Беларусь позволяет создавать и использовать в своих национальных интересах международные каналы коммуникации.

Информационное пространство республики характеризуется открытостью для воздействия зарубежных радио- и телекоммуникационных средств, печатных изданий, глобальной компьютерной сети Интернет.

Недопустимо высок уровень зависимости республики от зарубежного программного обеспечения и средств информатизации.

Несовершенство законодательства в информационной сфере создает возможности для манипулирования информацией, негативного воздействия на сознание людей, культуру, нравственные и духовные устои белорусского общества.

6.1. Жизненно важные интересы Республики Беларусь в информационной сфере

6.1.1. Обеспечение информационных потребностей личности, общества и государства во всех сферах их жизнедеятельности.

6.1.2. Обеспечение прав граждан на тайну корреспонденции, телефонных и иных сообщений.

6.1.3. Эффективное использование национальных информационных ресурсов, создание условий по поддержанию сохранности и систематическому их пополнению.

6.1.4. Защита сведений, составляющих государственную, служебную, коммерческую и иную охраняемую законодательством тайну.

6.1.5. Развитие современных информационных технологий, национальной индустрии средств информатизации и связи, расширение участия республики в международной кооперации производителей таких средств и систем.

6.1.6. Обеспечение безопасности информационных систем и сетей связи.

6.1.7. Участие Республики Беларусь в работе международных организаций, определяющих принципы и направления сотрудничества в информационной области.

6.2. Основные факторы, создающие угрозу безопасности Республики Беларусь в информационной сфере

6.2.1. Распространение недостоверной или умышленно искаженной информации, направленное на разрушение общественного согласия, духовных и нравственных ценностей общества, а также возбуждение национальной и религиозной вражды, социальной розни.

6.2.2. Зависимость информационной инфраструктуры Беларуси от импорта зарубежных информационных технологий, средств и систем информатизации, связи и программного обеспечения.

6.2.3. Недостаточная обеспеченность квалифицированными кадрами в области

информационных технологий и защиты информации. Выезд на постоянное место жительства за рубеж высококвалифицированных специалистов и правообладателей интеллектуальной собственности.

6.2.4. Несоответствие информационного обеспечения государственных и общественных институтов современным требованиям управления экономическими, политическими и социальными процессами.

6.2.5. Недостаточное развитие государственной системы лицензирования, сертификации продуктов и систем информационных технологий и аттестации объектов информатизации в соответствии с требованиями информационной безопасности. Использование при создании и модернизации национальной инфраструктуры несертифицированных отечественных и зарубежных информационных технологий, средств защиты информации, средств информатизации и связи.

6.2.6. Рост числа преступлений, совершаемых с использованием информационных технологий. Несанкционированная разработка и распространение программ, нарушающих функционирование информационных систем и сетей связи.

6.2.7. Отсутствие в республике эффективной системы обеспечения сохранности открытой информации, в том числе представляющей интеллектуальную собственность.

6.3. Приоритетные направления обеспечения безопасности Республики Беларусь в информационной сфере

6.3.1. Совершенствование механизмов реализации прав граждан на получение информации, форм и способов взаимодействия государства со средствами массовой информации. Обеспечение доступа к открытым информационным ресурсам государственных органов, органов местного управления и самоуправления, к архивным материалам, к другой открытой социально значимой информации.

6.3.2. Разработка и внедрение современных методов и средств защиты информационных технологий, прежде всего используемых в системах управления войсками и оружием, экологически опасными и экономически важными производствами.

6.3.3. Осуществление государственного контроля за разработкой, созданием, развитием и использованием средств защиты информации.

6.3.4. Обеспечение правовых и организационных условий предупреждения, выявления, пресечения преступлений в информационной сфере.

6.3.5. Участие Беларуси в международных соглашениях, регулирующих на равноправной основе мировой информационный обмен, в создании и использовании межгосударственных и международных глобальных информационных сетей и систем.

7. БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ГУМАНИТАРНОЙ СФЕРЕ

Несмотря на принимаемые меры, демографическая ситуация в стране продолжает осложняться. Сокращается средняя продолжительность жизни (67,9 лет). Увеличилось количество заболеваний алкоголизмом, наркоманией и токсикоманией (на 100 тыс. населения 159,9 случая в 1996 году, в 2000 году - 195,8).

С 1990 по 1999 годы на 34,5 процента снизилась рождаемость, а уровень смертности возрос на 26 процентов. В результате коэффициент депопуляции в 2000 году составил 1,4 при пороговом значении – 1. Доля лиц с доходами ниже прожиточного минимума в 2000 году составила 41,9 процента при пороговом значении 10 процентов.

По количеству студентов в расчете на 10 тыс. населения Беларусь вышла на средневропейский уровень, что является самым высоким показателем в истории страны. Высшее, среднее и базовое образование имеют 98 процентов работников народного хозяйства (в 1989 году – 90 процентов).

7.1. Жизненно важные интересы Республики Беларусь в гуманитарной сфере

7.1.1. Создание условий для полноценного духовного и физического развития каждого гражданина Республики Беларусь.

7.1.2. Сохранение и укрепление здоровья нации, создание условий, обеспечивающих прирост населения.

7.1.3. Поддержание здорового нравственного потенциала народа. Сохранение духовного и культурного наследия, укрепление традиционных ценностей общества.

7.1.4. Сохранение, укрепление и развитие интеллектуального потенциала нации.

7.1.5. Обеспечение реализации прав граждан на свободу совести и вероисповедания.

7.1.6. Развитие национального достоинства, сохранение этнической, культурной, языковой самобытности граждан Республики Беларусь всех национальностей.

7.2. Основные факторы, создающие угрозу безопасности Республики Беларусь в гуманитарной сфере

7.2.1. Процесс депопуляции, деформация половозрастной структуры, ухудшение здоровья народа.

7.2.2. Девальвация традиционных духовных ценностей. Обострение проблем семьи. Нравственная деградация личности.

7.2.3. Рост преступности несовершеннолетних.

7.2.4. Увеличение числа лиц, страдающих психическими расстройствами, алкоголизмом, наркоманией, токсикоманией и табакокурением. Увеличение количества детей, рожденных с особенностями психофизического развития.

7.2.5. Сокращение численности научных и научно-педагогических кадров, а также притока молодежи в сферу образования, науки и культуры. Недостаточное финансовое и материально-техническое обеспечение сферы образования, науки, культуры и здравоохранения.

7.2.6. Активизация деятельности иностранных религиозных организаций и миссионеров по монополизации духовной жизни общества. Деятельность в республике неомистических, псевдорелигиозных групп.

7.2.7. Проявления национального и религиозного экстремизма.

7.3. Приоритетные направления обеспечения безопасности Республики Беларусь в гуманитарной сфере

7.3.1. Реализация государственной политики, направленной на духовное и нравственное развитие личности и общества.

7.3.2. Осуществление мероприятий по профилактике социально-опасных заболеваний, алкоголизма, наркомании, токсикомании, табакокурения, обеспечению стабильной медико-демографической ситуации, надлежащего уровня здоровья граждан.

7.3.3. Развитие образования, науки, культуры и здравоохранения. Укрепление международного сотрудничества в этих областях.

7.3.4. Совершенствование государственной политики в области национально-культурного развития национальных общностей республики и межнациональных отношений, направленной на создание условий развития всех этносов республики как единого белорусского народа. Обеспечение всестороннего освещения национальной истории. Охрана и сохранение историко-культурных ценностей.

7.3.5. Поддержка семьи как важнейшего института развития и социализации детей, создание благоприятных социально-экономических условий для ее жизнедеятельности.

7.3.6. Совершенствование системы духовно-нравственного воспитания детей, подростков, молодежи, формирования здорового образа жизни, профилактики негативных явлений в подростковой и молодежной среде, а также системы по выявлению, развитию творческого потенциала и поддержке талантливых детей и молодежи.

7.3.7. Противодействие негативному влиянию иностранных религиозных

организаций и миссионеров. Обеспечение мониторинга этноконфессиональной сферы.

7.3.8. Реализация долгосрочной стратегии содействия духовному и культурному развитию белорусской диаспоры.

8. СИСТЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

8.1. Система обеспечения национальной безопасности и ее правовое регулирование

8.1.1. Система обеспечения национальной безопасности представляет собой совокупность субъектов обеспечения национальной безопасности, объединенных целями и задачами по защите жизненно важных интересов личности, общества и государства, которые осуществляют согласованную деятельность в рамках законодательства.

8.1.2. Субъектами системы обеспечения национальной безопасности являются государственные органы, организации, общественные объединения, а также граждане.

8.1.3. Общее руководство системой обеспечения национальной безопасности осуществляет Президент Республики Беларусь, который реализует свои полномочия в этой сфере через Совет Безопасности Республики Беларусь и Совет Министров Республики Беларусь.

8.1.4. Функционирование системы обеспечения национальной безопасности организуется в соответствии с законодательством Республики Беларусь, регламентирующим отношения между субъектами системы.

8.2. Требования к системе обеспечения национальной безопасности

8.2.1. Способность системы к своевременному реагированию на изменения внешней и внутренней обстановки и самосовершенствованию по мере накопления информации об угрозах и опыта их предупреждения и нейтрализации.

8.2.2. Полнота и достоверность информации о реальных и потенциальных угрозах, способность создания организационных механизмов обеспечения национальной безопасности, наличие сил и средств.

8.2.3. Способность выполнения системой заданных функций в условиях неполной, противоречивой и нерегулярно поступающей информации об угрозах.

8.2.4. Сочетание централизации управления системой обеспечения национальной безопасности с самостоятельностью ее отдельных элементов.

8.2.5. Оперативность выработки и принятия решений, их адекватность угрозам национальной безопасности.

8.2.6. Способность эффективного использования сил и средств системы обеспечения национальной безопасности и координации усилий всех ее элементов.

8.3. Основные функции системы обеспечения национальной безопасности

8.3.1. Анализ и оценка текущего состояния национальной безопасности.

8.3.2. Определение приоритетных направлений укрепления национальной безопасности в основных сферах жизнедеятельности личности, общества и государства.

8.3.3. Разработка и осуществление оперативных и долговременных мер по предупреждению, выявлению и прогнозированию внутренних и внешних угроз, а также принятие мер по их нейтрализации или локализации.

8.3.4. Поддержание сил и средств системы обеспечения национальной безопасности в готовности, разработка и осуществление мер по их эффективному взаимодействию и использованию в повседневных условиях и при чрезвычайных ситуациях.

8.3.5. Контроль за деятельностью государственных органов, организаций, в том числе общественных объединений, а также граждан, занятых в сфере обеспечения национальной безопасности.

8.3.6. Информирование граждан республики по вопросам обеспечения национальной безопасности.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абрамов В.І.* Духовність суспільства: методологія системного вивчення. – К.: КНЕУ, 2004. – 235 с.
2. *Абулмагд А.К., Ариспе Л., Ашрави Х. и др.* Преодолевая барьеры между цивилизациями / Пер. с англ. – М.: Логос, 2002. – 192 с.
3. *Августин Блаженный.* О Граде Божьем. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИИМ-Пресс, 1998. – 684 с.
4. *Азроянц Э.* Глобализация: катастрофа или путь к развитию?: современные тенденции мирового развития и политические амбиции. – М.: Новый век, 2002. – 416 с.
5. *Аксенов В.В.* Иллюзия безопасности. – М.: Патриот, 1999. – 24 с.
6. Актуальні проблеми стратегії розвитку України: Регіональний вимір: Наук. зб. / Національний Ін-т стратегічних досліджень при Президентові України. Закарпатський філіал. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2003. – 91 с.
7. *Александр Дж., Коломи П.* Неофункционализм сегодня: восстанавливая теоретическую традицию // Социс. – 1992. – № 10. – С. 112-119.
8. *Алехнович С.О.* Этнополитические аспекты формирования угроз национальной безопасности России // Национальная безопасность и геополитика России. – 2000. – № 5. – С. 11-13.
9. *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. – 1992. – №4. – С.122-134.
10. *Ананьин В.А.* Социальный прогресс. Безопасность. Этнонациональный фактор (Социально-философский анализ). – К.: КВИУС, 1997. – 180 с.
11. *Ананьин В.А.* Етнонаціональний чинник безпеки сучасного поліетнічного суспільства (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. – К., 1998. – 26 с.
12. *Ананьин В.О.* Філософсько-соціальні проблеми миру, війни та армії. – К.: КВІУЗ, 1996. – 112 с.
13. *Ананьин В.О., Галієв В.А.* Суспільство. Безпека. Армія. – К.: КВІУЗ, 1998. – 78 с.
14. *Андреев Э.М., Миронов А.В.* Социально-гуманитарное знание и образование, новые реалии, иные измерения, информационная безопасность. Монография. – М.: Социально-гуманитарные знания, 2001. – 142 с.
15. *Андреева И.С.* Проблема мира в западноевропейской философии. – М.: Мысль, 1975. – 223 с.
16. *Андрейцев В.І.* Право екологічної безпеки: Навчальний та науково-практичний посібник. – К.: Знання-Прес, 2002. – 332 с.
17. *Андрєєва О.М.* Міжнароднополітичні проблеми інформаційної безпеки України: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2003. – 18 с.
18. *Андрійчук В.* Глобалізація, інтеграція та економічна безпека України // Політика і час. – 2003. – № 9. – С. 61-70.
19. *Анохин П.К.* Узловые вопросы функциональной системы. – М.: Наука, 1980. – 198 с.

20. *Анохин П.К.* Философские аспекты теории функциональной системы. – М.: Наука, 1978. – 128 с.
21. *Антонович М.* Право на особисту безпеку за національним законодавством та міжнародно-правовими актами // Національна безпека України. – К.: Стило, 2004. – С. 69-80.
22. *Антонюк О.* На пострадянському просторі. Національні інтереси України у контексті геополітики сучасної Росії // Політика і час. – 2000. – № 5-6. – С. 10-15.
23. *Аристотель.* Сочинения. В 4 т. – Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И.Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
24. *Арон Р.* Мир и война между народами / Под общ. ред. Даниленко В.И. – М.: NOTA BENE, 2000. – 880 с.
25. *Арсеньєва Т.І.* Формування позитивних цілей суб'єктів масової комунікації як протидія застосуванню інформаційної зброї: російський досвід // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: ПАРАПАН, 2004. – С. 194-202.
26. *Артеменко А.* Свободные экономические зоны: черная дыра или маяк для инвестора? // Зеркало недели. – 2005. – № 10 (538). – 19-25 марта.
27. *Артюшин Л.М., Костенко Г.Ф.* Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: Монографія. – Харків: НУВС, 2003. – 176 с.
28. *Аршба О.И.* Мировая тенденция к интеграции: опыт и уроки ассоциированных отношений // Вестник Московского университета. – Серия 18: “Социология и политология”. – 2003. – № 1. – С. 25-32.
29. *Афонин Э.А., Бандурка А.М., Мартинов А.Ю.* Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Парламентское издательство, 2003. – 384 с.
30. *Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю.* Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз). – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 325 с.
31. *Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю.* Суспільний розвиток від Різдва Христового. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – 312 с.
32. *Ахиезер А.* Дезорганизация как категория общественной науки // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 47-61.
33. *Бабин И.А.* Геополитика и культура мира как факторы обеспечения безопасности: Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. – Ставрополь, 2001. – 188 с.
34. *Бабкина О.* Роль государства в реформирующейся политической системе // Персонал. – 2002. – № 4. – С. 37-42.
35. *Бабуркин С.* Гражданское общество и национальная безопасность России. – <http://www.prof.msu.ru/PC/book3/bab.htm>.
36. *Бандурка А.М.* Преступность в Украине: причины и противодействие: Монография / А.М.Бандурка, Л.М.Давыденко. – Х.: Гос. спец. изд-во “Основа», 2003. – 368 с.
37. *Бандурка О. М.* Інформаційне суспільство та державна інформаційна політика // Запорізький юрид. ін-т. Вісник. – Запоріжжя, 2000. – № 2 (11). – С. 13-20.
38. *Банс В.* Элементы неопределенности в переходный период // Политические исследования. – 1993. – № 3. – С. 116-124.

39. *Барабин В.В.* Военно-политическая деятельность государства в системе национальной безопасности (социально-философский анализ): Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. – М., 1999. – 360 с.
40. *Барис В.В.* К вопросу об этапах развития геополитики и ее историко-философских оснований // Вестник Московского университета. – 2003. – № 3. – С. 74-90.
41. *Барков В.Ю., Шехов О.В.* Нові виклики міжнародній безпеці та позиціонування України в антитерористичній діяльності // Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О.С.Власюка. – К.: НІСД, 2002. – С. 336-354.
42. *Бевзенко Л.* Доглибиннопсихічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5-6. – С. 36-74.
43. *Безопасность: люди, город, власть* // Вестник Московского университета. – Серия 18: “Социология и политология”. – 2001. – № 2. – С. 135-150.
44. *Белецкий М.И., Толыго А.К.* Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис. – 1998. – № 4. – С. 74-89.
45. *Белицер Н.* “Етнічний чинник” як складова національної безпеки України // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004. – С. 24-38.
46. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: Перевод с английского. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
47. *Белов А.* Национальная безопасность – безопасность личности, общества и государства. – <http://www.niss.gov.ua/book/belov/1.htm>.
48. *Бельков О.А.* Понятийно-категориальный аппарат концепции национальной безопасности // Информационный сборник «Безопасность». – 1994. – № 3. – С. 4-6.
49. *Бергсон А.* Два источника морали и религии: Пер. с фр. / Примеч. А.Б.Гофмана. – М.: Канон, 1994. – 382 с.
50. *Бергсон А.* Творческая эволюция. Материя и память: Пер. с фр. – Минск: Харвест, 1999. – 1407 с.
51. *Берталанфи Л. фон.* История и статус общей теории систем // Системное исследование. Ежегодник – М.: Наука, 1973. – С. 20-36.
52. *Бестужев-Лада И.В.* Альтернативная цивилизация. – М.: Изд-во Алгоритм, 2003. – 448 с.
53. *Бесчастный Л., Кириленко В., Юрчук В.* Научно-технические и экономические проблемы обеспечения оборонной достаточности Украины // Экономика Украины. – 1997. – № 6. – С. 13-26.
54. *Беткевич О.Г.* Соціальне управління як вид діяльності в суспільних системах перехідного типу: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – К., 2004. – 20 с.
55. *Бехтерев В.М.* Избранные произведения. – М., 1954. – 674 с.
56. *Бжезинский З.* Геостратегия для Евразии: Краткосрочные и долгосрочные цели политики США в этом регионе // Независимая газета. – 1997. – 24 октября.
57. *Бжезинский Зб.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы: Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 2000. – 256 с.
58. *Бжезинский Зб.* Преждевременное партнерство // Полис. – 1994. – №1. – С. 58-67.

59. *Бжезинський Зб.* Великі перетворення: Процес суспільних перетворень в посткомуністичних країнах Центральної Європи // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5-15.
60. *Биктимирова З.З.* Безопасность в концепции развития человека // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 135-142.
61. *Билас И.* Приоритетные направления реформирования невоенного сектора безопасности Украины в современных условиях // Зеркало недели. – 18 июня 2004 года. – № 23 (498).
62. *Бистрицький Є.* Теоретичні засади осмислення посткомунізму / Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1995. – 386 с.
63. *Бичко Б.* Ментальні чинники національної самосвідомості // Філософські обрії. – 2002. – № 8. – С. 132-139.
64. *Бідзюра І.* Взаємозв'язок економічних та політичних трансформацій в українському суспільстві: теоретичні аспекти проблеми соціальних змін // Людина і політика. – 2004. – № 1(31). – С. 33-41.
65. *Бідзюра І.П.* Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть. – К.: Навчальна книга, 2004. – 189 с.
66. *Біла С.* Структурна політика в системі державного регулювання трансформаційної економіки: Монографія. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 408 с.
67. *Біляцький С.* Соціально-економічні аспекти нової епохи в контексті українського шляху оновлення і розвитку // Політика і час. – 2003. – № 1. – С. 52-53; № 2. – С.45-56.
68. *Богданов А.А.* Всеобщая организационная наука. (Тектология). В 3-х частях (томах). – Л.-М.: Книга, 1925 (ч.1), 1927 (ч.2), 1929 (ч.3).
69. *Богданович В.Ю., Маначинский А.Я.* Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности и государства. – К: НІСД, 2001. – 172 с.
70. *Богомолов А., Данилов С., Семиволос И.* ГУУАМ – [reloaded](#). [Кишиневский процесс](#) // Зеркало недели. – 2005. – № 14 (542). – 16-22 апреля.
71. *Богомолов А., Яворская Г.* Уроки прагматизма // Зеркало недели. – 2005. – № 6 (534). – 19-25 февраля.
72. *Бодрук О.С.* Системи національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991-2001 роки: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 21.01.01. – К., 2003. – 24 с.
73. *Бодрук О.С.* Уроки реформування військової сфери // Політика і час. – 2002. – № 9. – С.3-14.
74. *Божко С.О.* Система безпеки і співробітництва в регіоні Балтійського моря в 1990-х роках – на початку ХХІ століття: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2005. – 19 с.
75. *Борисов А.М.* Государство и религия: аспект вопроса государственной безопасности. – http://dpr.ru/pravo/pravo_6_12.htm.
76. *Борисов И.Н.* Организационная структура социума: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Н.Новгород, 2003. – 168 с.
77. *Боришполец К.П.* Национальное измерение “глобального” мира // Вестник Московского университета. – Серия 18: “Социология и политология”. – 2001. – № 1. – С. 3-15.
78. *Боулинг К.* Общая теория систем – скелет науки // Исследования по общей теории систем. – М.: Прогресс, 1969. – С. 106-124.

79. *Бразгалина Е.В.* Биобезопасность человека и политика // Вестник Моск. ун-та. – Серия 12. Политические науки. – 2002. – № 3. – С. 80-94.
80. *Бранский В.П.* Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112-129.
81. *Будкін В.* Країни СНД у регіональних геополітичних системах // Політична думка. – 2000. – № 3. – С. 45-60.
82. *Бузгалин А.В.* “Постиндустриальное общество” – тупиковая ветвь социального развития? // Вопросы философии. – 2002. – № 3. – С. 34-39.
83. *Бульбенюк С.С.* Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03. – К., 2004. – 20 с.
84. *Бурдяк В., Ротар Н.* Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів – Чернівці: Рута, 2004. – 328 с.
85. *Бусова Н.А.* Громадянське суспільство: еволюція поняття // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2004 – Вип. 2 (20). – С. 113-121.
86. *Бэттлер А.* Национальные интересы, национальная и международная безопасность // Полис. – 2002. – № 4. – С. 146-158.
87. *Вагапов В.Б., Гончаренко О.М., Лисицин Е.М.* Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти // Наука і оборона. – 2001. – № 1. – С. 9-17.
88. *Ванавербек Андре.* Глобалізація та європейська інтеграція // Виклик глобалізації: [Зб. наук. пр.]. – 2001. – С. 68-81.
89. *Варивода Я.О.* Інформаційні стратегії у зовнішній політиці США та Росії за кризових умов: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2004. – 18 с.
90. *Василькова В.В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика в теории социальной самоорганизации). – СПб.: Лань, 1999. – 480 с.
91. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
92. Власть при переходе от тоталитаризма к демократии (обзор выступлений на конференции) // Свободная мысль. – 1993. – № 8. – С. 54-64.
93. Власть, бизнес и гражданское общество // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 33-51.
94. *Возжеников А.В.* Гомеостаз и национальная безопасность / Синергетика, философия, культура. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – 347 с.
95. *Возжеников А.В.* Национальная безопасность России: методология исследования и политика обеспечения. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 424 с.
96. *Возжеников А.В.* Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. – М.: Модуль, 2000. – 234 с.
97. *Волков В.А., Афиногенов Д.В.* Экополитические пространства – новые политические измерения // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 59-67.
98. *Волкова В.И., Денисов А.А.* Основы теории систем и системного анализа. – СПб.: ГТУ, 1999. – 510 с.
99. *Воронин А.А., Мишин С.П.* Оптимальные иерархические структуры. – М.: ИПУ РАН, 2003. – 214 с.
100. *Выдрин Д. И.* Очерки практической политологии. – Киев: Высшая школа, 1991. – 465 с.

101. *Гаджиев К.С.* О природе конфликтов и войн в современном мире // Вопросы философии. – 1997. – № 6. – С. 3-24.
102. *Гальчинський А.С.* Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К.: Українські пропілеї, 1996. – 160 с.
103. *Гальчинський А.С.* Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 320 с.
104. *Гальчинський А.С.* Україна – на перехресті геополітичних інтересів. - К.: Знання України, 2002. – 180 с.
105. *Гапоненко Л.Б.* Современные проблемы взаимодействия социального государства и гражданского общества: Автореф. дис... канд. полит. наук: 23.00.01. – Екатеринбург, 2004. – 28 с.
106. *Гардашук Т.* Збереження біоресурсів як чинник національної безпеки України // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004. – С. 252-262.
107. *Геєць В.М.* Економіка України: стратегія і політика дострокового розвитку: Монографія. За ред. В.М.Гейця. – К.: Фенікс, 2003. – 1008 с.
108. *Гелбрейт Дж.* Новое индустриальное общество: Пер. с англ. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Транзиткнига”; СПб: Terra Fantastica, 2004. – 602 с.
109. *Гельман В.* Пострадянські політичні трансформації // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 3-10.
110. Геополітичні пріоритети основних світових потуг і Україна // www.niss.gov.ua.
111. *Герасимов А.П., Шаталова О.Г.* До визначення чисельності Збройних сил України // Наука і оборона. – 1999. – № 3. – С. 13-16.
112. *Герье В.* Блаженный Августин. – М., 1910. – 348 с.
113. *Гесиод.* Работы и дни // Античная литература. Греция. Антология. Ч.1 / Сост. Н.А.Федоров, В.И.Мирошенкова. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 59-69.
114. *Глебов И.Н.* Право национальной безопасности: Монография. – М.: МЮИ, 1998. – 205 с.
115. Глобализация и безопасность развития: Монография / Рук. авт. кол. и науч. ред. О.Г.Белорус; НАН Украины; Ин-т мир. экономики и междунар. отношений; Киев. нац. экон. ун-т; Междунар. ин-т глобалистики. – К., 2002. – 789 с.
116. *Гоббс Т.* Сочинения в 2 т. Т. 2 / Сост., ред., авт., примеч. В. В.Соколов; Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1991. – 735 с.
117. *Головаха Е., Панина Н.* Патология посттоталитарного общества: от психиатрического самодиагноза к анализу специфических социопатий // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 5. – С.29-39.
118. *Головаха Е.И.* Иллюзия «всеобщего обнищания» и социальные конфликты: к анализу посттоталитарного развития украинского общества // Социологический журнал. – 1996. – № 1/2– С. 7–24.
119. *Гончаренко О.М.* Національні інтереси України та альтернативи стратегії безпеки // Глобальні трансформації та стратегії розвитку. – К., 1998. – С. 144-159.
120. *Горбань О.В.* Стратегема сталого розвитку суспільства (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. – Сімферополь, 2004. – 20 с.

121. *Горбатенко В.П.* Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02. – К., 1999. – 36 с.
122. *Горбулін В.* Национальная безопасность Украины и международная безопасность // Политическая мысль. – 1997. – № 1. – С. 76-88.
123. *Горбулін В.* Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 1999. – № 3. – С. 12-19.
124. *Гордон Л.А., Клопов Э.В.* Современные общественно-политические преобразования в масштабе социального времени // Социологические исследования. – 1998. – № 1. – С. 6-20.
125. *Городяненко В.* “Соціологія політики”, “політична соціологія” або “соціологія політичної сфери”? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 167-185.
126. *Городяненко В.* Теорії середнього рівня: місце у структурі соціологічного знання й тенденції розвитку (Історіографічний аналіз на матеріалі країн СНД) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 187-202.
127. Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии») // Вопросы философии. – 2002. – № 1. – С. 3-50.
128. *Грачев Г.В.* Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. – М.: Изд-во РАГС, 1998. – 125 с.
129. *Греков Л.И.* К вопросу о механизме действия и использования социальных законов // Вопросы философии. – 1982. – № 3. – С. 81-90.
130. *Гриненко И.М.* Наркобизнес и национальная безопасность. – К.: Сфера, 2004. – 282 с.
131. *Гринюк Р.Ф.* Поняття “правового державного ладу” та “правового громадянського суспільства” І.Канта у контексті розвитку теорії правової держави // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 4. – С. 5-15.
132. *Гроций Г.* О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются государственное право и право народов, а также принципы публичного права. / Пер. с лат. А.Л.Саккетти. – М.: Гос. Изд-во юрид. лит-ры, 1957. – 868 с.
133. *Губський Б.* Євроатлантична інтеграція України / НАН України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. – Харків: Логос, 2003. – 328 с.
134. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – 643 с.
135. *Гуревич П.С.* Бессознательное как фактор культурной динамики // Вопросы философии. – 2000. – № 10. – С. 37-41.
136. *Гурковський В.* Взаємовідносини органів державної влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки України: організаційно-правові питання // Вісник УАДУ: Науковий журнал. – 2002. – № 3. – С. 27-32.
137. *Гусейнов А.А.* Возможно ли моральное обоснование насилия? // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 19-27.
138. *Гыскэ А.В.* Внутренняя безопасность российского общества: проблемы обеспечения (Социально-философский анализ): Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. – М., 2001. – 367 с.

139. *Давыдов С.П.* Концепция общественной безопасности // Национальная безопасность и геополитика России. – 2000. – № 5. – С. 29-32.
140. *Даль Вл.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 2. – М.: Русский язык, 1981. – С. 634.
141. *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Сост., послесловие и комментарии С.А.Вайгачева. – М.: Эксмо, 2003. – 639 с.
142. *Даніл'ян Г.* Етнокультурна маргінальність як прояв кризи ідентичності особистості в добу глобалізації // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г.С.Сковороди та Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. – Випуск 13. – Київ-Полтава, 2005. – С. 115-127.
143. *Данильян О.Г., Дзьобань О.П., Калиновський Ю.Ю., Моїсеєва Н.І.* Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах: Монографія. – Харків, 2004. – 276 с.
144. *Даніл'ян О.Г.* Особливості формування духовної сфери у перехідних суспільствах // Економічне, політичне, правове і духовне життя в Україні і розвиток особистості. Матеріали науково-практичної конференції. – Харків: НЮАУ, 2003. – С. 4-7.
145. *Даніл'ян О.Г., Дзьобань О.П.* Національна безпека України: Навчальний посібник. – Харків: ХВУ. – 2001. – 176 с.
146. *Даніл'ян О.Г., Дзьобань О.П.* Проблема джерел суперечностей у соціальних системах // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2001. – Вип. X. – С. 106-116.
147. *Даніл'ян О.Г., Дзьобань О.П., Панов М.І.* Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації: Навчальний посібник. – Харків: Фоліо. – 2002. – 285 с.
148. *Даніл'ян О.Г.* Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. – Харків, 1998. – 42 с.
149. *Данильян О.Г., Дзьобань О.П.* Геостратегічні орієнтири України в контексті її національної безпеки // Матеріали Міжнародної конференції “10 років демократичних реформ в Україні: досягнення, проблеми, перспективи”. – Донецьк: Донецький державний технічний університет, 2001. – С. 45-48.
150. *Данильян О.Г., Дзьобань О.П.* До проблеми визначення пріоритетів міжнародного співробітництва України // Матеріали наукової конференції “Конституція України – основа модернізації держави і суспільства”. – Харків: Національна юридична академія України ім. Я.Мудрого, 2001. – С. 42-543.
151. *Дарендорф Р.* Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69-75.
152. *Дашутін Г.П., Михальченко М. І.* Український експеримент на терезах гуманізму. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 335 с.
153. *Делокаров К.Х.* Системная парадигма современной науки и синергетика // Общественные науки и современность. – 2000. – № 6. – С. 110-118.
154. *Демирчян М.А.* Диалог культур в современных условиях (методологический аспект): Автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.01. – Ереван, 2004. – 21 с.

155. *Денисова Т.* Стратегія і тактика “культурної безпеки” (спираючись на американський досвід) // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004. – С. 159-171.
156. *Дефуа М.* Франція – Росія: факт релігійної маргинальності // Будет ли Европа существовать без России? – М.: Наука, 1995. – 325 с.
157. *Деш М.* Столкновение вокруг культуры: к оценке роли идей в исследованиях проблем безопасности. – М.: Pro et Contra, 1998. – Т. 3. – Проблемы безопасности. – С. 21-23.
158. *Джохадзе И.* Массовое общество и демократический тоталитаризм: свобода без выбора // Логос. – 2001. – № 5-6. – С. 34-43.
159. *Дзєбань А.П., Разметаєва Ю.С.* Свобода и закон в философии права: к проблеме соотношения // Проблема свободи у теоретичній та практичній філософії / Матеріали Х Харківських міжнародних Сквородинівських читань. В 2 ч. Ч. 2. – Харків: “Екограф”, 2003. – С.21-24.
160. *Дзєбань О.* Між суспільством “як родина” і суспільством “як ринок” // Віче. – 2004. – № 1. – С. 71-75.
161. *Дзєбань О., Панфілов О.* Епоха стратегічної асиметричності: погляд на воєнний потенціал України // Людина і політика. – 2003. – № 5 (29). – С. 95-106.
162. *Дзєбань О., Панфілов О.* Збройні сили України. Реформа назріла і перезріла // Віче. – 2004. – № 5. – С. 50-54.
163. *Дзєбань О., Панфілов О.* Основні світові тенденції розвитку військової справи: можливі висновки для реформування Збройних Сил України // Людина і політика. – 2002. – № 6 (24). – С. 43-58.
164. *Дзєбань О., Панфілов О.* Фундамент європейської безпеки – воєнний // Політика і час. – 2003. – № 9. – С. 30-39.
165. *Дзєбань О., Чернієнко В.* Інформаційно-енергетична концепція еволюції в контексті проблем національної безпеки // Людина і політика. – 2004. – № 2 (32). – С. 122-129.
166. *Дзєбань О.П.* Безпека духовної сфери України з точки зору соціально-філософського аналізу (до постановки проблеми) // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 172-175.
167. *Дзєбань О.П.* Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2003 – Вип. 3 (18). – С. 69-78.
168. *Дзєбань О.П.* Військова освіта в системі детермінант української державності // “Українська державність: становлення, досвід, проблеми”: Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Харків: “Право”, 2001. – С. 28-29.
169. *Дзєбань О.П.* Геополітичні чинники системи національної безпеки (соціально-філософський аспект) // Людина і політика. – 2004. – № 1(31). – С. 83-90.
170. *Дзєбань О.П.* Детермінанти і особливості трансформації духовної сфери українського суспільства // Вісник Харківського національного університету. Серія: Теорія культури та філософія науки. – Харків: Крокус, 2002. – Вип. № 553. – С. 62-67.
171. *Дзєбань О.П.* Діалектика державної діяльності з забезпечення національної безпеки у перехідних умовах // Війна і насильство: минуле та майбутнє /

- Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції 27 квітня 2005 року. – Харків: АЦЗУ, 2005. – С. 22-24.
172. *Дзьобань О.П.* До питання про доцільність моделювання системи національної безпеки за допомогою моделі Бартлетта // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2004 – Вип. 2 (20). – С. 106-113.
 173. *Дзьобань О.П.* До питання про тенденції соціокультурної трансформаційної динаміки // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ООО “Апекс+”, 2005. – Вип. 1(22). – С. 85-91.
 174. *Дзьобань О.П.* До проблеми адекватності філософсько-правової рефлексії основних категорій національної безпеки (філософсько-соціологічний аспект) // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 4. – С. 48-63.
 175. *Дзьобань О.П.* До проблеми визначення констант стійкості соціальних систем // Перша науково-технічна конференція Харківського університету Повітряних Сил, 16-17 лютого 2005 року. Тези доповідей. – Х.: ХУПС, 2005. – С. 298-299.
 176. *Дзьобань О.П.* До проблеми визначення основних критеріїв національної безпеки (термінологічно-сутнісний аспект) // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2004 – Вип. 1 (19). – С. 121-134.
 177. *Дзьобань О.П.* До проблеми соціально-філософського розуміння безпеки суспільства // Культура народів Причорномор'я (Научный журнал). – 2004. – № 52. – С. 116-119.
 178. *Дзьобань О.П.* Ментальні засади національної безпеки соціальної структури на шляху до громадянського суспільства // Культура народів Причорномор'я (Научный журнал). – 2004. – № 51. – С. 129-131.
 179. *Дзьобань О.П.* Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: Монографія. – Харків: НАУ ім. М.Є.Жуковського “ХАР”, 2004. – 291 с.
 180. *Дзьобань О.П.* Національна безпека України в контексті варіативних факторів впливу // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Науковий журнал. – 2004. – № 1-2. – С. 64-73.
 181. *Дзьобань О.П.* Особистість і суспільство: сучасні проблеми взаємодії // Особистість в умовах сучасних політичних відносин: Збірник наукових статей (за матеріалами XIV Харківських політологічних читань). – Харків: “Право”, 2003. – С. 50-52.
 182. *Дзьобань О.П.* Особистість у сучасних умовах трансформації українського суспільства // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2002. – Вип. XIII. – С. 97-102.
 183. *Дзьобань О.П.* Проблема духовної безпеки з точки зору системного підходу // Політика: історія і сучасність: Збірник наукових праць. – Вип.1. – Миколаїв-Одеса: “ТОВ Від”, 2002. – С. 44-50.
 184. *Дзьобань О.П.* Соціалізація військовослужбовця в умовах трансформації українського суспільства (соціально-філософський аналіз): Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. – Харків, 2000. – 190 с.
 185. *Дзьобань О.П.* Соціальні архетипи в контексті безпеки соціальної системи перехідного типу. – www.rusnauka.com.

186. *Дзьобань О.П.* Соціальні джерела агресії і фактори стримування в контексті національної безпеки // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2003 – Вип. 2 (17). – С. 67-73.
187. *Дзьобань О.П.* Соціальні системи у синергетичному контексті // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта – 2004”. Том 2. Філософія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 12-13.
188. *Дзьобань О.П.* Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект) // Культура народів Причорномор'я (Научный журнал). – 2003. – № 43. – С. 254-257.
189. *Дзьобань О.П. та ін.* Дослідження етно-ментально-правових підстав формування і генезису свідомості національної безпеки України: Звіт про НДР (заключний) / Харківський військовий університет. – Інв. № 14883. – Харків, 2003. – 246 с.
190. *Дзьобань О.П. та ін.* Соціально-філософський аналіз аспектів національної безпеки України: Звіт про НДР (заключний) / Харківський військовий університет. – Інв. № 2253. – Харків, 2002. – 213 с.
191. *Дзьобань О.П.* Теоретичні основи поділу й взаємодії влади (історико-філософський аспект) // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 11. – С. 60-80.
192. *Дзьобань О.П.* Традиції в морально-правовій філософії: китайський феномен // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 4. – С. 15-26.
193. *Дзьобань О.П.* Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії // Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнародної наукової конференції. Харків, 13-14 грудня 2002 р. – Харків: Право, 2003. – С. 132-134.
194. *Дзьобань О.П.* Філософські проблеми правотворчості в перехідних суспільствах // Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: Монографія / М.І.Панов, О.Г.Данильян, С.І.Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПрН України М.І.Панова, проф. О.Г.Данильяна. – Х.: Право, 2004. – С. 147-182.
195. *Дзьобань О.П.* Філософсько-правові вчення у Західній Європі у XV–XVIII століттях // Філософія права: Навчальний посібник / За ред. О.Г.Данильяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 68-87.
196. *Дзьобань О.П., Байрачна Л.Д.* Реляціоністична концепція влади в контексті тенденцій глобалізму // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2003 – Вип. 1 (16). – С. 43-47.
197. *Дзьобань О.П., Размстаєва Ю.С.* Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект) // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – Том 2. – Київ-Чернівці: Рута, 2004. – С. 157-164.
198. *Дзьобань О.П., Ріпа О.Л.* Основні ознаки української національної правової ментальності // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 173-176.
199. *Дзьобань О.П., Чернієнко В.О.* До питання про застосування системного підходу у соціально-філософському аналізі національної безпеки держави // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2002.– Вип. XIV. – С. 75-82.

200. *Дзьобань О.П., Чернієнко В.О.* Про сутність дискурсивної влади // Науковий вісник. Серія "Філософія" / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – Харків: "ОВС", 2002. – Вип. 13. – С. 64–69.
201. *Дзьобань О.П., Панфілов О.Ю.* Національна безпека в контексті політичних засобів її забезпечення (соціально-філософський аспект) // Нова парадигма (Альманах наукових праць). – Випуск 35. – Київ-Запоріжжя. – 2004. – С. 111-119.
202. *Дзьобань О.П.* Соціальні архетипи в контексті безпеки соціальної системи // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г.С.Сковороди та Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. – Випуск 13. – Київ-Полтава, 2005. – С. 50-64.
203. *Дзьобань О.П.* До питання про сутність феноменів відкритості й закритості соціальних систем транзитивного типу (синергетичний аспект) // Вісник Харківського національного університету. Серія "Теорія культури та філософія науки", № __, 2005. – С. ____.
204. *Дзьобань О.П., Разметаєва Ю.С.* Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект) // Проблеми філософії права. Том __. – 2005. – С. ____.
205. Динамика социальной структуры и трансформация общественного сознания («круглый стол») // Социс. – 1998. – № 12. – С. 48-61.
206. *Долотов С.Г.* Чрезвычайная ситуация и социальная нестабильность в контексте переходного состояния общества. – Саратов: Сарат. гос. техн. ун-т, 2002. – 27 с.
207. *Дорогунцов С.І.* Безпека розвитку і безпека стабільності – відповідь на виклики глобалізації / С.І.Дорогунцов, О.М.Ральчук, А.М.Федорищева. – К.: Знання, 2004. – 40 с.
208. *Драгунский Д.В.* Макрополитика (Заметки о детерминантах национального поведения) // Политические исследования. – 1995. – № 5. – С. 32-43.
209. *Дугин А.Г.* Трансформация политических структур и институтов в процессе модернизации традиционных обществ: Дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02. – Р-н-Д, 2004. – 316 с.
210. *Дудко І.Д.* Національні інтереси США у постбіполярному світі: Монографія. – К.: КНЕУ, 2003. – 208 с.
211. *Дымерец Р.* Понятие «гражданское общество»: историческая ретроспектива // Персонал. – 2002. – № 4. – С. 32-36.
212. *Дюжев Д.В.* Інформаційне суспільство: соціально-правова парадигма суспільного розвитку: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – Донецьк, 2004. – 18 с.
213. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда: Метод социологии: Пер. с франц. – М.: Наука, 1991. – 575 с.
214. *Егорова Д.* Суицид: мифы и реальность. – <http://a-v.net.ua/socium/65>.
215. Ежегодный доклад государственного департамента США по правам человека // Объектив-Но. – № 11(72). – 14 марта 2002 г.
216. Економіка України: потенціал, реформи, перспективи: У 5 т. / Н.-д. екон. ін-т. – К., 1996. – 1998. – Т.4: Соціальна та регіональна політика в умовах переходу до ринкової економіки / За ред. Беседіна В.Ф. та ін. – 1996. – 428 с.
217. *Енин Е., Левусь Д.* Украина – Молдова: общие проблемы на фоне европейских перспектив // Зеркало недели. – 2005. – № 15 (543). – 23 апреля -6 мая.

218. Етносоціальні трансформації в Україні / НАН України; Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 308 с.
219. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного // Э.Н.Галич, А.В.Гордон, А.В.Журавский и др. / Отв. ред. Л.И.Рейснер, Н.А.Симония. – М.: Наука, 1984. – 581 с.
220. Экономика переходного общества: Межвуз. сб. науч. ст. – Пенза: Пенз. гос. пед. ун-т им. В.Г.Белинского, 1999. – 147 с.
221. Экономические и социальные технологии переходного общества / Материалы междунар. науч.-практ. конф. (2-3 декабря 1997 г.). – Пермь: ПГУ, 1997. – 272 с.
222. *Энгельс Ф.* Варварство и цивилизация // Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. – 2-е изд. – Т.21. – С. 156-178.
223. *Энгельс Ф.* Может ли Европа разоружиться? // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т.22. – С. 383-415.
224. *Эразм Роттердамский.* Похвала глупости / Сост., вступ. ст., примеч. А.Л.Субботина. – М.: Советская Россия, 1991. – 462 с.
225. *Єрохін С.А.* Структурна трансформація національної економіки. Теоретико-методологічний аспект. – К.: “Світ знань”, 2002. – 527 с.
226. *Жданов Н.В.* Исламская концепция миропорядка. – М.: Международные отношения, 2003. – 564 с.
227. *Железна С.* Екологічна та демографічна безпека – важливі складові національної безпеки та державної політики України в галузі охорони здоров'я // Вісн. Укр. акад. держ. управління при Президентіві України. – 2003. – № 2. – С. 109-115.
228. *Живанов С.* Трудный переход в постсоциализм // Свободная мысль. – 1992. – № 3. – С. 97-105.
229. *Жовква І.І.* Стратегічне партнерство у зовнішній політиці України: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2005. – 20 с.
230. *Жуков Б.Б.* Сучасні тенденції воєнного виробництва як чинники формування воєнно-економічної безпеки: Автореф. дис... канд. екон. наук: 21.04.01. – К., 2005. – 22 с.
231. *Загній О.* Енергетична безпека України // Національна безпека України. – К.: Стило, 2004. – С. 263-276.
232. *Заздравнов А.П.* Динаміка менталітету в культурі сучасної України // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія – Харків: ХВУ, 2002. – Вип. XIII. – С. 18-26.
233. *Заздравнова О.І.* Идеология в эволюционирующем социуме: Дис. ... д-ра. филос. наук: 09.00.03. – Харків, 2002. – 385 с.
234. *Зайцева Л.А.* Человек в системе ценностей информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – М., 1999. – 107 с.
235. Закон України “Про основи національної безпеки України”. – Відомості Верховної Ради України. – № 39. – 26.09.2003.
236. *Запорожець Т.В.* Утопічна свідомість як атрибутивна характеристика перехідного періоду: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. – Львів, 2000. – 18 с.

237. *Запрудский Ю.Г.* Социальный конфликт (политологический анализ). Автореф. дис... докт. филос. наук: 09.00.10 / Рост. гос. унив-т. – Ростов-н-Д, 1992. – 39 с.
238. *Зарубинский О., Черный В.* Перспективы балто-черноморского сотрудничества // Зеркало недели. – 2005. – № 8 (536). – 5-11 марта.
239. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: проблемы и перспективы // Общественные науки и современность. – 2004. – № 5. – С. 5-15.
240. *Захаров М.Ю.* Информационная безопасность социума: (социально-философское исследование): Дис. ... д-ра. филос. наук: 09.00.11. – Р/н-Д, 2000. – 258 с.
241. Звернення Верховної Ради України до Конгресу Сполучених Штатів Америки // Голос України. – 1999. – 19 жовтня.
242. *Згуровский М.З., Доброногов А.В., Померанцева Т.* Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа. – К.: Наукова думка, 1997. – 221 с.
243. *Зильберман Д.Б.* Традиция как коммуникация: трансляция ценностей, письменность (предисловие к публикации Е.Гурко) // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 72-105.
244. *Зиновьев А.А.* Гибель “империи зла” // Социс. – 1995. – № 1. – С. 92-98.
245. *Зиновьев А.А.* Запад. Феномен западнизма. – М.: Центрполиграф, 1998. – 480 с.
246. *Златопольский В.* Попытка экскурса в архетипы еврейского самосознания // Архетип. – 1995. – № 1. – С. 68-75.
247. *Зозуля И.В.* Состояние преступности в Украине (по материалам периодической печати) // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 55-63.
248. *Иванова Т.В.* Ментальность, культура, искусство // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 168-177.
249. *Ильин В.В., Панарин А.С., Бадковский Д.В.* Политическая антропология / Под ред. В.В.Ильина. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 680 с.
250. *Ильин И.А.* Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948-1954 годов. В 2-х т. – Т. 1. – М.: “Рарог”, 1992. – 568 с.
251. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-32.
252. *Иноземцев В.Л.* Глобализация: иллюзии и реальность // Свободная мысль. – 2000. – № 1. – 26-36.
253. Информационная экономика и динамика переходных процессов / Сб. науч. тр. Рос. акад. наук, Отд-ние обществ. наук. / Под ред. Е.Ю.Иванова, Р.М.Нижегородцева. – М. – Барнаул: Бизнес-Юнитек, 2003. – 299 с.
254. Информационные вызовы национальной и международной безопасности: Монография / И.Ю.Алексеева, И.В.Авчаров, А.В.Бедрицкий и др. Под общ. ред. А.В.Федорова и В.Н.Цыгичко. – М.: ПИР-Центр полит. исслед., 2001. – 327 с.
255. Исследования по безопасности / Выборнов С.В., Иванов А.Ю., Коршиков С.Е. и др. Под ред. С.П.Никанорова. – М.: Концепт, 1998. – 623 с.
256. Исследования по общей теории систем // Сборник переводов. – М.: Прогресс, 1969. – 428 с.
257. Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А.С., Геєць В.М., Кінах А.К., Семиноженко В.П. – К.: Знання України, 2002. – 336 с.

258. *Казаков В.С.* О двух подходах к концепции национальной безопасности // *Философская и социологическая мысль.* – 1995. – № 1-2. – С. 14-21.
259. *Канищева Ж.Н.* Внутренняя безопасность общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – М., 2001. – 134 с.
260. *Кант И.* Сочинения. В 8-ми т. Т. 7. М.: Чоро, 1994. – 495 с.
261. *Канюков С.К.* Информационно-культурологические аспекты теории национальной безопасности: Опыт системного культурологического анализа: Автореф. дис. ... канд. культурологических наук: 24.00.02. – СПб., 1997. – 15 с.
262. *Капітоненко М.Г.* Конфліктогенність постбіполярної системи міжнародних відносин: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2004. – 23 с.
263. *Кара-Мурза С.* Левая идея и цивилизация безопасности // *Завтра.* – 2004. – № 4(531).
264. *Кара-Мурза С.Г.* Евроцентризм – эдипов комплекс интеллигенции. – М.: Алгоритм, 2002. – 253 с.
265. *Кара-Мурза С.Г.* Манипуляция сознанием. – М.: ЭКСМО, 2003. – 830 с.
266. *Кара-Мурза С.Г.* Россия как традиционное общество // *Русский Дом.* – 1997. – № 2. – С. 15-33.
267. *Кара-Мурза С.Г.* Россия: что значит “не быть Западом”? // *Наш современник.* – 1997. – №.9. – С. 119-128.
268. *Карпенко І.П.* Трансформація загальнолюдських цінностей в інформаційному суспільстві: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – К., 2004. – 17 с.
269. *Картавцев В.С., Щуровський А.М., Яценко В.А.* Незалежність України і її національна безпека: до визначення понять // *Науковий вісник академії СБ України.* – 1997. – № 3-4. – С. 5-11.
270. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
271. *Касьянова К.* О русском национальном характере. – М.: Институт национальной модели экономики, 1994. – 543 с.
272. *Качалян А.Н.* Социально-философский анализ понятия менталитет // *Путь в науку: Молодые ученые об актуальных проблемах социальных и гуманитарных наук. Выпуск 3.* Ростов-на-Дону, 2002. – С. 109-113.
273. *Кессиди Ф.Х.* Глобализация и культурная идентичность // *Вопросы философии.* – 2003. – № 1. –С. 76-79.
274. *Кинг Мартин Лютер.* Любите врагов ваших // *Вопросы философии.* – 1992. – № 3. – С. 66-71.
275. *Кингстон-Макклори Э.Дж.* Глобальная стратегия: пер. с англ. – М.: Воениздат, 1959. – 320 с.
276. *Киселев И.Ю.* Образ государства в международных отношениях и социальное познание // *Вопросы философии.* – 2003. – № 5. –С. 3-18.
277. *Кияк Т.Р., Молоствовцева В.П., Мазанова О.В.* Україна та європейські фактори безпеки // *Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О.С.Власюка.* – К.: НІСД, 2002. – С.324-336.
278. *Кілієвич О., Юрчишин В.* Стосовно моделі держави у глобалізованому світі // *Вісник Укр. Акад. держ. управління при Президентові України.* – 2001. – № 1. – С. 213-220.
279. *Кіндратець О.М.* Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи: Монографія. – Запоріжжя: ЗДІА, 2003. – 383 с.

280. Классика геополитики, XIX век: Сб. / Сост. К.Королев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 718 с.
281. Классика геополитики, XX век: Сб. / Сост. К.Королев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 731 с.
282. *Клаузевиц К.* О войне. В 2 т. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002.
283. *Князева Е.Н., Курдюмов С.П.* Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С. 3-20.
284. *Князев В., Бакуменко В.* Філософсько-методологічні засади державно-управлінських рішень // Вісник УАДУ. – 2000. – № 2. – С. 341-344.
285. *Ковалев В.И.* Безопасность: социально-биологические аспекты: Монография. – М.: РИЦ ИСПИ РАН, 2001. – 316 с.
286. *Коваленко А.* Передчасно «Левіафан» списувати в брукхт. Політико-правова концепція походження і розвитку державної влади Т.Гоббса // Віче. – 2002. – № 8. – С. 64-68.
287. *Коваленко А.Т.* Информационно-энергетическая концепция эволюции жизни – альтернатива теории тотального соперничества // Стратегия сдерживания – основа глобальной безопасности XXI века. Часть 1. – М.: АК им. С.В.Ильюшина, 1994. – С. 65–79.
288. *Колодій А.* Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004. – С. 39-61.
289. *Коломийцев В.* Еще раз почему распался Советский Союз // Диалог. – 1998. – № 12. – С. 30-37.
290. *Коломийцев В.* Цивилизация XXI века. Некоторые современные концепции // Свободная мысль. – 1996. – № 11. – С. 105-111.
291. *Комзин Б.* Милитаризация науки в США // Военная мысль. – 1987. – № 11. – С. 12-18.
292. Концепция национальной безопасности Республики Беларусь. – <http://www.pravo.kulichki.com/zak/year2001/doc14642.htm>.
293. Концепция национальной безопасности Российской Федерации. В редакции Указа Президента Российской Федерации от 10 января 2000 г. № 24 // Российская газета. – 12 января 2000 года.
294. *Корабльова Н.С.* “Дух народу” і національна “філософія історії” // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія – Харків: ХВУ, 1999. – Вип. IV. – С. 3-10.
295. *Корбалевиц В.* Білоруська модель посткомуністичних трансформацій // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 37-55.
296. *Корнилов Д.* Геополитика Украины: многовекторность и ее кризис – <http://ua.mrezha.ru/kornilov.htm>.
297. *Корчевна Л.* До критики поняття «механізм правового регулювання» // Право України. – 2003. – № 1. – С. 117-119.
298. *Косевцов В.О., Бинько И.Ф., Матвиевский А.М.* Методический поход к анализу и оценке уровня национальной безопасности и ее составляющих // Наука и оборона. – 1995. – № 1(4). – С. 74-77.
299. *Костенко Г.* За умови глобальних викликів // Політика і час. – 2003. – № 9. – С. 25-29.
300. *Костров А.В., Ткачева А.А.* Защита населения и территорий: семантический анализ, синтез и формализация ключевых терминов // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2000. – № 6. – С.12-15.

301. *Котанджян Г.С.* Грани согласия-конфликта. Цивилизационные проблемы теоретической и прикладной политологии. – М.: Луч, 1992. – 183 с.
302. *Котигоренко В.* Причинність етноконфліктів: впливи глобалізації // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 97-113.
303. *Кравченко А.Г.* Менталітет як об'єкт соціально-філософського дослідження: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – К., 2000. – 193 с.
304. *Крисаченко В.С.* Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри: Монографія. – К.: НІСД, 2005. – 368 с.
305. *Крос К., Гакет Р.* Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції / Пер. з англ. Р.Ткачук. – К.: Основи, 2000. – 142 с.
306. *Кубякин Е.О.* Социально-структурные предпосылки межэтнической напряженности (концептуальный анализ) // Путь в науку: Молодые ученые об актуальных проблемах социальных и гуманитарных наук. Выпуск 3. Ростов-на-Дону, 2002. – С. 128-130.
307. *Кувалдин В.Б., Рябов А.В.* Национальное государство в эпоху глобализации // Свободная мысль. – 2000. – № 1. – С. 36-47.
308. *Кудрявцев В.Н.* Преступность и нравы переходного общества – М.: Гардарики, 2002. – 237 с.
309. *Кузнецов В.* Культура безопасности. Социологическое исследование. – М.: Наука, 2001. – 320 с.
310. *Кузь О.М.* Глобальний світ і право на збереження культурної незалежності // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. II Політологічні читання “Глобалізація світу та вибір моделі розвитку сучасної України”. “Питання політології”. – 2003. – № 592. – С. 354-363.
311. *Кузьмин М.Н.* Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека // Вопросы философии. – 1997. – № 2. – С. 57-70.
312. *Кулініч М.А.* Україна в новому геополітичному просторі: проблеми регіональної та субрегіональної безпеки // Наука і оборона. – 1995. – № 12. – С. 9-14.
313. *Култыгин В.П.* Исследования социальной структуры в переходных обществах (Историко-методологический обзор) // Социс. – 2002. – № 4. – С. 121-129.
314. *Курбатов О.Г.* Проблема душевної гармонії особистості в умовах духовної кризи суспільства: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – Запоріжжя, 2000. – 172 с.
315. *Курбатов С.* Україна та розширення Євросоюзу в контексті національної безпеки // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004. – С. 91-94.
316. *Курбатова О.В.* Теоретические основы методологической парадигмы многовариантности социального развития // Путь в науку: Молодые ученые об актуальных проблемах социальных и гуманитарных наук. Выпуск 3. Ростов-на-Дону, 2002. – С. 138-141.
317. *Курсак В.А.* Переходное общество: наследие, традиции, опыт. – М.: Рос. Юрид. Изд. Дом, 1999. – 92 с.
318. *Курчевська І.* Розпад після комуністичної Європи – нові і старі сусідства національних культур // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 69-86.
319. *Кутырев В.А.* Духовность, экономизм и “после”: драма взаимодействия // Вопросы философии. – 2001. – № 8. – С. 56-65.

320. *Кухар В.В.* Социальная организация цивилизованного общества (философский аспект): Дис... канд. филос. наук: 09.00.03 – Симферополь, 2000. – 179 с.
321. *Лагутін А.* Концептуальні засади політичного реформування в Україні: постановка проблеми // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 42-52.
322. *Лазарева А.О.* Ментальні передумови формування громадянського суспільства в сучасній Україні. – <http://www.nauka.dp.ua>.
323. *Лакіза-Сачук Н.М.* Соціально-демографічні проблеми розвитку українського суспільства // Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О.С.Власюка. – К.: НІСД, 2002. – С. 461-479.
324. *Лавин Н.И.* О многом и едином в российской трансформации // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 28-32.
325. *Лавина З.Г., Чжоу Хун, Шилин К.И.* Экологическое воспитание – творческая индивидуальность будущего. – М.: ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И.М.Губкина, 2002. – 256 с.
326. *Ларцев В.* Соціокультурна спадщина в ролі фактора синергетичної еволюції людства та особистості // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г.С.Сковороди та Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. – Випуск 7. – Київ–Полтава, 2002. – С. 158-166.
327. *Левандовський В.* Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 67-75;
328. *Левандовський В.* Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 58-67.
329. *Левашова А.В.* Глобалізація мира: миф или реальность // Вестник Московского университета. – Серия 18: “Социология и политология”. – 2001. – № 1. – С. 15-28.
330. *Левен В.Г.* Исторические взгляды Себастьяна Франка // Средние века. – Вып. 6. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 234-256.
331. *Левен В.Г.* Философские воззрения Себастьяна Франка // Вопросы философии. – 1958. – № 10. – С. 72-81.
332. *Ленин В.И.* О карикатуре на марксизм и об «империалистическом экономизме» / ПСС. – Т. 30. – С. 77-130.
333. *Линник І.* Філософські проблеми перехідного суспільства // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2001. – № 4. – С. 12-18.
334. *Лисичкин В.А., Шелепин Л.А.* Глобальная Империя Зла. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 448 с.
335. *Литвак О.М.* Держава і злочинність. – К.: Атіка, 2004. – 303 с.
336. *Литвин В.* Українська культура й освіта в контексті суспільних трансформацій // Урядовий кур'єр. – 2002. – 24 вересня.
337. *Литвиненко О.* Інформаційні впливи та пострадянське суспільство // Політична думка. – 2001. – № 1-2. – С. 39-48.
338. *Ліпкан В.А.* Національна безпека України у світлі теорії самоорганізації // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Зб. наук. праць – 2002. – Вип. 16. – С. 142-148.
339. *Ліпкан В.А.* Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення: Монографія. – К.: Текст, 2003. – 180 с.

340. *Лобань Т.* Особливості розвитку сучасного суспільства в умовах глобалізації: політологічний аспект // Людина і політика. – 2004. – № 2(32). – С. 68-73.
341. *Лоренц К.* Агрессия (так называемое “зло”) // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 5-38
342. *Лукацкий А.В.* Інформаційна безпека в фактах і цифрах. – <http://bezpeka.com/ru/lib/sec/gen.html>.
343. *Луман Н.* Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социо-Логос. – 1991. – С. 34-59.
344. *Лысихин И.Е.* Духовные факторы возникновения и обострения конфликтных ситуаций. – <http://www.nns.ru/analytdoc/sod5.html>.
345. *Люта Г.* Когда речь идет об экономическом сотрудничестве, эмоции неуместны // Зеркало недели. – 2005. – № 6 (534). – 19-25 февраля.
346. *Магазов С.С.* Формально-логический анализ функций противоречия в когнитивном процессе. – СПб.: Алетейя, 2001. – 301 с.
347. *Макаренко Е.М.* Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз): Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – К., 2000. – 186 с.
348. *Макбрайд У.* Глобализация и межкультурный диалог // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 80-87.
349. *Макеев А.В.* Политика и безопасность. Монография. – М.: «Щит-М», 1998. – 270 с.
350. *Макиавелли Н.* Государь. – М.: Мысль, 1990. – 769 с.
351. *Маколи М.* Становление новой российской государственности: опыт прогноза // Полис. – 1993. – № 3. – С. 30-43.
352. *Малиа М.* Советская трагедия: История социализма в России 1917-1991 / Пер. с англ. А.В.Юрасовского и А.В.Юрасовской. – М.: РОССПЭН, 2002. – 580 с.
353. *Малышева Д.* Опыт преобразования восточного общества по капиталистическому пути // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 1. – С. 108-111.
354. *Мамардашвили М.К.* Как я понимаю философию / Общ. ред. Ю.П.Сенокосова. – М.: Прогресс. Культура, 1990. – 327 с.
355. *Мамут Л.С.* Гражданское общество и государство: проблема соотношения // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 94-103.
356. *Манилов В.Л.* Угрозы национальной безопасности России // Военная мысль. – 1996. – № 1. – С. 7-17.
357. *Марков М.* Технология и эффективность социального управления: Пер. с болгарского / Под ред. Т.В.Керимовой. – М.: Прогресс, 1982. – 48 с.
358. *Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К.Маркс, Ф.Энгельс. – Соч. – Т.8. – С. 115-217.
359. *Маркс К.* К критике политической экономии / К.Маркс, Ф.Энгельс. – Соч. – Т.13. – С. 1-167.
360. *Маслаков А.С.* Социальная трансформация (типология и сущность): Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – М., 2003. – 222 с.
361. *Матвеев Р.Ф.* Теоретическая и практическая политология. – М.: РОССПЭН, 1993. – 638 с.
362. *Матрусов Н.Д.* О необходимости создания целостной системы национальной безопасности России: основные принципы, подходы,

- элементы // Информационный сборник "Безопасность". – 1996. – № 3-4. – С. 8-11.
363. *Медведев Ю.М.* Сущность и динамика социальных процессов в переходных состояниях общества: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Волгоград, 1996. – 27 с.
364. *Медушевский А.Н.* Конституционные кризисы в обществе переходного типа // Вопросы философии. – 1999. – № 12. – С. 3-21.
365. *Мельвиль А.Ю.* Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис. – 1998. – № 2. – С. 6-38.
366. *Мельвиль А.Ю.* О траекториях посткоммунистических трансформаций. – <http://www.politstudies.ru/arch/2004/2/7.htm>.
367. *Мельвиль А.Ю.* Так что же случилось с "российским выбором"? – <http://www.politstudies.ru/arch/2003/4/15.htm>.
368. *Микешина Л.А.* Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования. – М.: Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 464 с.
369. *Миронов И.Ю.* Исследование логики социально-экономической трансформации российского общества: Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. – М., 1999. – 166 с.
370. *Мирошник И., Гаврилин Е.* Индивид, личность, постиндустриальное общество // Свободная мысль. – 1996. – № 7. – С. 102-116.
371. *Митрофанова О.О.* Безпекова політика Франції в контексті сучасних європейських геополітичних трансформвань: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2002. – 19 с.
372. *Михайлова И.Б.* Чувствительное отражение в современном научном познании. – М., 1972. – 540 с.
373. *Михалка М.* Концепции кооперативной безопасности // Вестник Московского университета. – Серия 18: "Социология и политология". – 2001. – № 1. – С. 104-119.
374. *Михальченко М.І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — Дрогобич; К.: Видавнича фірма "Відродження", 2004. – 487 с.
375. *Михеев В.В.* Homo-Интернэшнл: Теория общественного развития и международной безопасности в свете потребностей и интересов личности. – М.: МиК, 1999. – 346 с.
376. *Мищенко М.І.* Організаційно-економічний механізм регулювання безпеки життєдіяльності: Автореф. дис... д-ра экон. наук: 08.02.03. – Донецьк, 2005. – 30 с.
377. *Моисеев Н.* Информационное общество как этап новейшей истории // Свободная мысль. – 1996. – № 1. – С. 76-82.
378. *Моисеев Н.Н.* Еще раз о проблеме коэволюции // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 26-32.
379. *Моїсєєва Н.І.* Особливості і характер ментальності українців // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія – Харків: ХВУ, 1999. – Вип. IV. – С. 127-132.
380. *Молчановский В.Ф.* Безопасность как атрибут социальной системы // Социально-политические аспекты государственной безопасности в современных условиях. – М.: Граница, 1994. – С. 104-109.

381. *Монтескье Ш.* Избранные произведения / Общая ред. и вступит. статья М.П.Баскина. Примеч. Р.С.Миндлинной. – М.: Госполитиздат, 1955. – 800 с.
382. *Моргун В.А.* Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект: Монографія. – Донецьк: Донец. нац. ун-т, 2003. – 431 с.
383. *Мостовая И.В., Скорик А.П.* Архетипы и ориентиры российской ментальности // Политические исследования. – 1995. – № 4. – С. 68-77.
384. *Мунтиян В.* Финансирование Вооруженных сил Украины: проблемы и перспективы // Зеркало недели. – 2002. – № 34.
385. *Мунтіян В.І.* Системний підхід до наукового пізнання безпеки оборони // Наука і оборона. – 2003. – № 1. – С. 9-15.
386. *Мушакодзи К.* Политическая и культурная подоплека конфликтов и глобальное управление // Политические исследования. – 1991. – № 3. – С. 3-11.
387. *Наумкина Е.А.* Роль теории самоорганизации в осмыслении феномена коэволюции общества и природы: Дис... канд. филос. наук: 09.00.09 – Сумы, 2000. – 156 с.
388. *Наумова Т.В.* Менталитет как базовая категория в объяснении особенностей ценностного сознания российской молодежи // Вестник Московского университета. – Серия 18: “Социология и политология”. – 2001. – № 1. – С. 65-75.
389. Национальная безопасность: концептуальные и практические аспекты: Материалы семинара "Стратегия развития" 22 апреля 2002 г. – М.: ТЕИС, 2002. – 69 с.
390. Национальные интересы и проблемы безопасности в меняющемся мире / Материалы междисциплинарного семинара (24 октября 2003 г.). – М.: ИМЭМО РАН, 2003. – 128 с.
391. *Недбай В.В.* Соціально-політичні особливості інформаційного суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. – Одеса, 2004. – 15 с.
392. *Некипелов А.* Глобализация как вызов национальным экономикам // Свободная мысль. – 1999. – № 1. – С. 117-128.
393. *Нестеренко Г.О.* Особистість у нелінійному суспільстві. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 140 с.
394. *Новак І.* Національна безпека України у соціально-економічній сфері: регіональний демографічний розвиток // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004. – С. 194-202.
395. *Новакова О.* Методологічні аспекти дослідження сучасного суспільно-політичного розвитку // Людина і політика. – 2003. – № 2(26). – С. 78-88.
396. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
397. *Новік В.* Міграція та економічна безпека країни // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004. – С. 186-193.
398. *Носков Ю.Г.* Социально-философский анализ воздействия религиозного фактора на национальную безопасность: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. – М., 2000. – 332 с.
399. *Ноттурно М.* Открытое общество и его враги: сообщество, авторитет и бюрократия // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 90-104.

400. *Нэсбитт Дж.* Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции. Год 2000: Десять новых направлений на 90-е годы: Пер. с англ. Джон Нэсбитт, Патриция Эбурдин; Предисл. И.Т.Фролова. – М.: Республика, 1992. – 414 с.
401. *Овидий.* Метаморфозы: Пер. с лат. С.Шервинского. – М.: Художественная литература, 1977. – 430 с.
402. *Одайник В.* Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. – СПб.: “Ювента”, 1996. – 473 с.
403. *Ожегов С.И., Шведова Н.Ю.* Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская АН; Российский фонд культуры; – 2-е изд. испр. и доп. – М.: АЗЪ, 1995. – 928 с.
404. *Оленьев В.В., Федоров А.П.* Глобалистика на пороге XXI века // Вопросы философии. – 2003. – № 4. – С. 18-30.
405. *Ольшевський В.Ю.* Военно-економічна безпека: теорія та практика // Наука і оборона. – 1999. – № 1. – С. 36-41.
406. *Осинов Г.В.* Россия: Национальная идея. Социальные интересы и приоритеты. – М.: Фонд содействия развитию социальных и политических наук, 1997. – 208 с.
407. *Осипова Н.Ф.* Организованная преступность и коррупция в системе факторов деформации государства // Українська державність: становлення, досвід, проблеми: Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Харків: “Право”, 2001. – С. 37-38.
408. *Остроухов В.В.* Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору: Дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 – К., 2001. – 386 с.
409. *Оуэн Р.* Избранные сочинения: Пер. с англ. И коммент. С.А.Фейгиной. Вступ. ст. В.П.Волгина. – М-Л.: АН СССР, 1950. – Т.1. – 416 с.
410. *Очирова О.А.* Проблемы социального развития в контексте эволюции природы труда // Вестник Московского университета. – 2002. – № 4. – С. 80-89.
411. *Павленко Д.Н.* Место “хаоса” в новом мировом “порядке” // Вопросы философии. – 2003. – № 9. – С. 39-53.
412. *Палій Г.О.* Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05. – К., 2005. – 16 с.
413. *Панарин А.С.* Глобальное информационное общество: вызовы и ответы // Глобальная информатизация и безопасность России: Материалы круглого стола “Глобальная информатизация и социально-гуманитарные проблемы человека, культуры, общества” (МГУ, октябрь 2000 г.) / Под ред. профессора В.И.Добренькова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – С. 12-22.
414. *Панарин А.С.* Искушение глобализмом. – М.: Эксмо, 2003. – 415 с.
415. *Панарин А.С.* Постмодернизм и глобализация: проект освобождения собственников от социальных и национальных обязательств // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 16-36.
416. *Панарин А.С.* Розсип в цивілізаційному процесі (між атлантизмом і євразійством) / РАН, ИНИОН. – М., 1996. – 117 с.
417. *Панарин А.С.* Язык политологии и ускользающая реальность // Вестник МГУ. – Серия 18: Социология и политология. – 1995. – № 3. – С. 26-38.
418. *Пантин В.И.* Ритмы общественного развития и переход к постмодерну // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С.3-14.

419. *Панфілов О.Ю.* Реалії та проблеми функціонування економічного потенціалу воєнної могутності України // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2001. – С. 102-108.
420. *Панфілов О.Ю., Смелянцев А.П.* Соціальна безпека в контексті трансформаційних соціальних процесів // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2003 – Вип. 3 (18). – С. 44-51.
421. *Панченко Л.М.* Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – К., 2003. – 179 с.
422. Парламентські слухання “Соціально-економічні проблеми ВІЛ/СНІДу, наркоманії та алкоголізму в Україні та шляхи їх розв’язання”. – http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl011203.htm.
423. *Парсонс Т.* Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И.Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 464-480.
424. *Патлах І.М.* Національний менталітет як об’єкт етнополітологічного аналізу: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05. – К., 2002. – 16 с.
425. Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские ученые о современном развитии // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 11. – С. 5-12.
426. Переходная экономика: теоретические аспекты, российские проблемы, мировой опыт / Отв. ред. В.А.Мартынов, В.С.Автономов, И.М.Осадчая. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2005. – 719 с.
427. *Петров В.Л.* Геополитика России (Возрождение или гибель?). – М.: Вече, 2003. – 464 с.
428. *Пирумов В.С.* Стратегия выживания социума: Системный подход в исследовании проблем геополитики и безопасности. – М.: Дружба народов, 2003. – 538 с.
429. *Піреєва Г.І.* Традиції в умовах соціальних трансформацій: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – Харків, 1999. – 20 с.
430. *Платон.* Сочинения: В 3-х т. / Пер. с древнегреч. Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса. – М.: Мысль, 1968-1971.
431. *Подковырин В.В.* Военно-экономические аспекты глобализации в современных условиях: Дис. ... канд. экон. наук: 20.01.07. – М., 2002. – 180 с.
432. *Поздняков Э.А.* Возможна ли политическая теория? – Вестник МГУ. – Серия 18 (Социология и политология). – 1995. – № 3. – С. 30-43.
433. *Поздняков Э.А.* Геополитика. – М.: АО Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – 570 с.
434. *Поздняков Э.А.* Философия государства и права. – М.: Полиграф-Сервис, 1995. – 457 с.
435. *Покрещук О.О.* Сучасна система правового регулювання світової торгівлі та питання національної безпеки: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 21.07.01. – К., 2004. – 41 с.
436. *Поликарпов Б.И., Цымбал В.И.* Управление развитием военной техники в США (реализуемые принципы и возможность их формализованного описания). – Депонированная рукопись. – 1998. – 17 с.

437. Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність: Монографія / М.І.Панов, Л.М.Герасіна, В.Д.Воднік та ін.; За заг. ред. М.І.Панова, Л.М.Герасіної. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2005. – 381 с.
438. *Полишкарова О.О.* Генеза громадянського суспільства в Україні в умовах посткомуністичного транзиту // *Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* Вип. 18. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – С. 574-551.
439. *Попов М.О., Лук'янець А.Г.* До забезпечення воєнної безпеки в умовах загрози інформаційної війни // *Наука і оборона.* – 1999. – № 2. – С. 37-43.
440. *Поппер К.Р.* Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона: Пер. с англ. Под ред. В.Н.Садовського. – М.: Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992. – 448 с.
441. *Поппер К.Р.* Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы: Пер. с англ. Под ред. В.Н.Садовського. – М.: Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992. – 528 с.
442. *Почепцов Г.Г.* Национальная безопасность стран переходного периода. – К.: ІЗМН, 1996. – 133 с.
443. *Прангишвили И.В.* Системный подход и общесистемные закономерности. – М.: Синтег, 2000. – 528 с.
444. Преодолевать барьеры: Диалог между цивилизациями / Под ред. С.П.Капицы. Пер. с англ. Т.П.Вечериной. – М.: Логос, 2002. – 192 с.
445. *Пригожин И.* От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках: Пер. с англ./ Под ред. Ю.Л. Климановича. – М.: Наука, Гл. ред. физ.-мат. лит., 1985. – 368 с.
446. *Пригожин И.* Философия нестабильности // *Вопросы философии.* – 1991. – № 6. – С. 46-53.
447. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ / Общ. ред. В.И.Аршинова и др. – М.: Прогресс, 1986. – 431 с.
448. *Приходько О.* Управляемый интернет: китайский «опыт» // *Зеркало недели.* – 2005. – № 15 (543). – 23 апреля - 6 мая.
449. Проблеми безпеки Української нації на порозі ХХІ сторіччя: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 22-23 жовтня 1998 р. У 2 ч. Ч.1. / Ред. А.Я.Боднар. – К.: КВГІ, 1998. – 576 с.
450. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: Монографія / М.І.Панов, О.Г.Данильян, С.І.Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПрН України М.І.Панова, проф. О.Г.Данильяна. – Х.: Право, 2004. – 360 с.
451. Програма діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям”. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
452. *Проскурин С.А.* Обороноспособность в системе национальной безопасности страны // *Военная мысль.* – 1992. – № 1. – С. 59-61.
453. *Прохожев А.А.* Национальная безопасность: к единому пониманию сути терминов // *Безопасность.* – 1995. – № 9 (29). – С. 10-23.
454. *Прохоров А.М.* Політичні технології як інформаційно-психологічне маніпулювання свідомістю // *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи.* – К.: ПАРАПАН, 2004. – С. 215-218.
455. *Проектор Д.М.* Политика и безопасность. – М.: Наука, 1989. – 191 с.

456. *Пугин В.Б.* Социальная безопасность личности: региональный аспект: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Архангельск, 2003. – 144 с.
457. *Пушкарь Ю.В.* Мнение об образовании и воспитании в контексте национальной безопасности // Национальная безопасность и геополитика России. – 2000. – № 5. – С. 46-56.
458. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 320 с.
459. *Ралемська І.* “Легких” наркотиків не існує // Міліція України. – 2002. – № 2. – С. 7-8.
460. *Ралемська І.* Внутрішня безпека не тільки карає, але й захищає // Форпост. – 2001. – № 2. – С. 6-7.
461. *Рассел Б.* Здравый смысл и ядерная война. Пер. с англ. В.М.Карзинкина. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – 77 с.
462. *Рассел Б.* История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней: Пер. с англ. – М.: Мир: Академ. Проект, 2004. – 1003 с.
463. *Рассел Б.* Человеческое познание: его сфера и границы. Статьи: Пер. с англ. Н.В.Воробьева. – М.: ТЕРРА – Кн. клуб: Республика, 2000. – 463 с.
464. *Рахманов А.Б.* Современные теории глобального общества: И.Валлерстайн, Дж.Модельски, Дж.Гольдстайн // Вестник Московского университета. – Серия 18: “Социология и политология”. – 2003. – № 2. – С. 85-126.
465. *Рогозин Д.О.* Проблемы национальной безопасности России на рубеже XXI века: Дис... д-ра. филос. наук: 09.00.10 – М., 1998. – 327 с.
466. *Розенбергис Р.* Проблема социального консенсуса в работах Ю.Хабермаса // Общественные науки и современность. – 1995 – № 5. – С. 116-121.
467. *Романович А.Л.* Проблема безопасности в контексте устойчивого развития // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 1. – С. 3-18.
468. *Романюк С.М.* Західна ментальність як центральний елемент західної парадигми війни і миру // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ООО “Апекс+”, 2005. – Вип. 1(22). – С. 80-85.
469. *Романюк С.М.* Західна парадигма війни і миру останньої чверті XX століття: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. – Харків, 2004. – 208 с.
470. *Росси Ф. Дж.* Общественный авторитет разума. Критика, изначальное зло и предназначение человека // Вопросы философии. – 2000. – № 7. – С. 43-52.
471. Россия и основные институты безопасности в Европе: вступая в XXI век / Под ред. Д.Тренина; Моск. Центр Карнеги. – М.: S&P, 2000. – 279 с.
472. *Роуз-Аккерман С.* Коррупция и государство: причины, следствия, реформы / Пер. с англ. – М.: Логос, 2003. – 343 с.
473. *Рубанов В.* Безопасность – лозунги, теория и политическая практика // Свободная мысль. – 1991. – № 17. – С. 28-42.
474. *Рузавин Г.И.* Организация, самоорганизация и кооперация в развитии системы // Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе / Сборник статей. – В 2-х ч. – М.: Ин-т философии РАН, 1990. – Ч.1. – С. 3-17.
475. *Рузавин Г.И.* Самоорганизация и организация в развитии общества // Тектология А.А.Богданова и современность / Материалы конференции. – Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63-72.

476. *Рыбалкин Н.Н.* Природа безопасности // Вестник Московского университета. – Серия 7: “Философия”. – 2003. – № 5. – С. 36-52.
477. *Савицкий П.* Географические и геополитические основы евразийства // Основы геополитики. – М.: «Арктогея», 1997. – 705 с.
478. *Савченко С.В.* Філософське осмислення трансформації держави (історико-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
479. *Сагайдачный И.* “Умные всех стран, объединяйтесь!” // Зеркало недели. – 2004. – 26 июня - 2 июля.
480. *Садовничий В.А.* Информационная безопасность: новые угрозы мировому сообществу // Глобальная информатизация и безопасность России: Материалы круглого стола “Глобальная информатизация и социально-гуманитарные проблемы человека, культуры, общества” (МГУ, октябрь 2000 г.) / Под ред. профессора В.И.Добренькова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – С. 3-11.
481. *Саломон К.* Культурная экспансия и экономическая Глобализация // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 1. – С. 105-115.
482. Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе / Сборник статей. – В 2-х частях. – М.: Ин-т философии РАН, 1990. – Ч.1. – 678 с.
483. *Сандига О.І., Клецова С.Я.* Соціокультурні передумови соціальних змін. – <http://www.nauka.dp.ua>.
484. *Санкин А.В.* Социально-философские аспекты информационного подхода к научному познанию: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Ставрополь, 2000. – 148 с.
485. *Сатышев В.Е.* Политико-правовые учения в Англии в эпоху буржуазной революции XVII века. – М.: ВЮЗИ, 1985. – 76 с.
486. *Сацюк В.* Політичний потенціал та оборонна могутність держави // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 2-4.
487. *Семиноженко В.* Інноваційна стратегія українських реформ // Урядовий кур'єр. – 2002. – 15 серпня.
488. *Семченков А.С.* Теоретико-методологические аспекты исследования национальной безопасности России // Вестник Моск. ун-та. – Серия 12. Политические науки. – 2002. – № 2. – С. 46-62.
489. *Сененко С.* О двойственной сущности национализма // Зеркало недели. – 2005. – № 10 (538). – 19-25 марта.
490. *Сен-Симон А.* Избранные сочинения / Пер. с франц. Под ред. и с коммент. Л.С.Цетлина. Вступ. ст. В.П.Волгина. – М.; Л.: АН СССР, 1948. – Т.1. – 468 с.
491. *Сергеева О.А.* Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 104-114.
492. Системный подход в современной науке и технике. – <http://www.bolshe.ru/unit/30/>.
493. *Сіденко С.* Гуманітарний капітал в стратегії посткомуністичних перетворень // Політична думка. – 1999. – № 1-2. – С. 61-70.
494. *Сіренко О.М.* Інституалізація національних інтересів та національна ідентифікація. – <http://www.nauka.dp.ua>.
495. *Смелзер Н.* Социология / Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.

496. *Смелянцев А.П.* Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз): Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. – Харків, 2001.
497. *Смеричевский Э.Ф.* Научно-технические концепции социального развития в западной социологии. – <http://iai.donetsk.ua/u/iai/dtp/>.
498. *Смолин О.Н.* Образование и национальная безопасность // Свободная мысль. – 1996. – № 11. – С. 71-87.
499. *Снегірьов І.О.* Роль еволюційно-синергетичної парадигми в осмисленні соціуму: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.09. – К., 2005. – 16 с.
500. *Снігур О.В.* Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка «об'єкт-суб'єктивних» відносин: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 – К., 2004. – 16 с.
501. *Соболев Г.С.* Механизм разработки стратегий национальной безопасности: Международный опыт и традиции: Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. – М., 2000. – 149 с.
502. *Соболь О.* Свобода особистості в інформаційному соціумі // Філософська думка. – 2002. – № 5. – С. 40-58.
503. *Соколов Н.В.* Традиция и инновация в посттоталитарных переходных процессах: Автореф. дис...канд. социол. наук: 23.00.02. – СПб., 1995.– 16 с.
504. *Солана Х.* Украина и ЕС: путь, преисполненный надежд // Зеркало недели. – 2005. – № 2 (530). – 22-28 января.
505. *Соловей А.М.* Інтеграція та диференціація культур в умовах глобалізації. – <http://www.nauka.dp.ua/article/Phylosof/>.
506. *Соловьев В.С.* Философские начала цельного знания / Соч. в 2-х т. – Т.2. – М.: Политиздат, 1989. – 465 с.
507. *Сорокин П.* О русской нации. Россия и Америка. Теория национального вопроса. – М.: Мысль, 1994. – 652 с.
508. Социальная и духовная безопасность России / Под общей редакцией В.И.Добренкова, Г.Н.Бутырина, Н.Н.Ефимова. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1995. – 638 с.
509. *Ставченко С.В.* Філософське осмислення трансформації держави (історико-філософський аналіз): Автореф. дис...канд. філос. наук: 09.00.05. – Дніпропетровськ, 2003. – 14 с.
510. *Старіш О.* Теорія відкритих систем як парадигма процесу глобального розвитку: Монографія. – Сімферополь: Універсум, 2003. – 240 с.
511. *Староверов В. И.* Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества // Социологические исследования. – 1998. – № 4.– С. 138-142
512. *Стародуб Т.С.* Процеси формування регіональної ідентичності України як чинник її зовнішньої політики в галузі безпеки: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01. – К., 2005. – 24 с.
513. *Степаненко В.* Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 89-109.
514. *Степин В.С.* Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 5-17.
515. *Стоянович С.* Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом // Полис. – 1996. – № 1. – С. 50-54.
516. Стратегия национальной безопасности США // НГ – Сценарии. Ежемесячное приложение к «Независимой газете». – 1996. – 24 мая.

517. Структурно-функциональный анализ в современной социологии. – Вып.1. – М.: Ин-т философии РАН, 1968. – 673 с.
518. Субъективные притязания и объективная логика в развитии общества переходного типа / Материалы междунар. науч. конф., 26-27 ноября 1998 г. – Гродно: Гродн. гос. ун-т им. Янки Купалы, 1998. – 295 с.
519. *Судаков К.В.* Функциональная система // Вопросы философии. – 1984. – № 10. – С. 73-78.
520. *Сундиев И.Ю.* Личность, группа, общество в экстремальные периоды развития (конфликтологический анализ). Автореф. дис... докт. филос. наук: 09.00.10 / Моск. гос. унив-т. – М., 1994. – 38 с.
521. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, м. Київ, 30 травня 2001 р, Т.1 / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 424 с.
522. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К., 2004. – 503 с.
523. *Сушко О.* Нові глобальні реалії та ситуація у пострадянському просторі // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 84-93.
524. *Таланцев Д.* Главные духовные болезни современного общества // Клад истины. – <http://webcenter.ru/~gaspdm>.
525. *Таран В.О.* Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу: Дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Запорізький юридичний ін-т МВС України. – Запоріжжя, 2001. – 427с.
526. *Тарасенко В.* Куди переходить “перехідне” суспільство? // Віче. – 2001. – № 5. – С. 45-58.
527. *Тейяр де Шарден П.* Божественная Среда / Пер. с фр. Комментарии А.Б.Миначева. – М.: Гнозис, 1994. – 208 с.
528. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека / Пер. с фр. Н.А.Садовского; Предисл. и примеч. А.С.Раутиана. – М.: Устойчивый мир, 2001. – 230 с.
529. Теоретико-методологические проблемы исследования общества переходного типа: Материалы межвуз. науч.-практ. конф. (27 июня 2002 г.) – Казань: Центр инновац. технологий, 2003. – 153 с.
530. *Тихомиров Л.А.* Монархическая государственность. – М.: ГУП «Облиздат», ТОО «Алир», 1998. – 847 с.
531. *Тихонова С.В.* Человек в пространственных структурах глобального социума: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Саратов, 2003. – 142 с.
532. *Тойнби А.Дж.* Постигание истории: Пер. с англ. / Сост. А.П. Огурцов; Вступ. ст. В.И. Уколовой; Закл. ст. Е.Б. Рожковского. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
533. *Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Абрис-пресс, 2003. – 592 с.
534. *Токвиль А.* Демократия в Америке / Пер. с фр. Предисл. Г.Дж.Ласки. Комментарий В.Т.Олейника. – М.: Прогресс, 1992. – 559 с.
535. *Толстоухов А.* Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем / А.Толстоухов, М.Хилько; НАН України; Ін-т філософії. – К.: Знання, 2001. – 333 с.
536. *Торопова Е.Л.* Феномен маргинальности этничности в антропологии Великобритании и США // Этнографическое обозрение. – 1999. – № 2. – С. 5-16.
537. *Тоффлер Э.* Третья волна. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 1999. – 784 с.

538. *Тоффлер Э.* Шок будущего: Пер. с англ. М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – 557 с.
539. Трактаты о вечном мире // Предисл. чл-кор. АН СССР Ф.В.Константинова. Вводная статья и примеч. И.С.Андреевой. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 278 с.
540. *Требин М.П.* Национальная безопасность Украины и НАТО // Вестник Международного славянского университета (г.Харьков). – 1999. – Т.П. – № 3. – С. 3-7.
541. *Требін М.П.* Армія в суспільстві, що трансформується (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. – Х., 2005. – 32 с.
542. *Требін М.П.* Армія та суспільство: соціально філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія. – Харків: Видавничий Дім “ІНЖЕК”, 2004. – 404 с.
543. *Трошин Д.В.* Целевой подход к анализу информационной безопасности как составной части национальной безопасности России // Национальная безопасность и геополитика России. – 2000. – № 5. – С. 21-25.
544. *Тураев В.А.* Глобальные вызовы человечеству. – М.: Логос, 2002. – 192 с.
545. *Туркменбаши С.* Рухнама. – К.: Б. вид-ва, 2003. – 416 с.
546. *Тэлбот С.* Для чего нужно расширять НАТО? // США: экономика, политика, идеология. – 1995. – № 11. – С. 39-54.
547. *Тюшкевич С.А.* Некоторые предпосылки обеспечения безопасности человека, общества и государства в условиях глобальной информатизации // Глобальная информатизация и безопасность России: Материалы круглого стола “Глобальная информатизация и социально-гуманитарные проблемы человека, культуры, общества” (МГУ, октябрь 2000 г.) / Под ред. профессора В.И.Добренькова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – С. 105-111.
548. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи: Пер з англ. / За ред. Д.Гузіні. – К.: Вид-во “Ай-Бі”, 2003. – 2003. – 342 с.
549. *Угольницкий Г.А.* Иерархическое управление устойчивым развитием социальных организаций // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 133-140.
550. *Удовик С.Л.* Глобализация: семиотические подходы. – М.: Рефл-бук, 2002. – 480 с.
551. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / За ред. В.С.Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
552. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О.С.Власюка. – К.: Знання України, 2005. – 608 с.
553. *Уткин А.И.* Глобализация: процесс и осмысление // Свободная мысль. – 2000. – № 11. – С. 28-38.
554. *Уткин А.И.* Мировой порядок XXI века. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 512 с
555. *Уткін О.* Інформаційні впливи і національна безпека України // Віче. – 2004. – № 1. – С.79-80.
556. *Утюж І.Г.* Формування глобального інформаційного суспільства – виклик часу // Нова парадигма (Альманах наукових праць). – Випуск 30. – Київ-Запоріжжя. – 2003. – С. 122-133.
557. *Феденко О.В.* Військово-політичні аспекти становлення системи національної безпеки України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – Львів, 2002. – 16 с.

558. Федотова В.Г. Социальное конструирование приемлемого для жизни общества (к вопросу о методологии) // Вопросы философии. – 2003. – № 11. – С. 3-18.
559. Федуняк С. Національна безпека України в контексті сучасних процесів у Європі та на пострадянському просторі // Національна безпека України. – К.: Стило, 2004. – С. 81-90.
560. Федуняк С.Г. Проблеми безпеки Євразії після завершення “холодної війни” // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2002. – Т. II. – С. 257-263.
561. Федуняк С.Г. Цивілізаційна консолідація у сфері безпеки // Політика і час. – 2003. – № 6. – С. 77-80.
562. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М.: Прогресс, 1986. – 543с.
563. Фісун О.А., Крисенко О.В. Архітектоніка глобалізації: реконструкція націй та проєкт IMPERIUM // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ООО “Апекс+”, 2005. – Вип. 1(22). – С. 26-33.
564. Формирование гражданского общества как национальная идея России XXI века: Материалы к научно-общественному форуму 14-16 декабря 2000 г. – 2000. – 287 с.
565. Французская философия и эстетика XX века: А.Бергсон, Э.Мунье, М.Мерло-Понти: Сборник. Предисл. П.Мореля. – М.: Искусство, 1995. – 269 с.
566. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М.: Ренессанс, 1992. – 359 с.
567. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Перевод / Авт. вступ. ст. П.С.Гуревич. – М.: Республика, 1994. – 447 с.
568. Фурман А. Психокультура української ментальності: Наукове видання. – Т.: Екон. думка, 2001. – 132 с.
569. Фэн Веньхуа, Фань Вэй, Чжао Юнхуа. Об этике Иммануила Канта // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2002. – № 4. – С. 90-98.
570. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Пер. с нем. – М.: АО «КАМІ», 1995. – 245 с.
571. Хайдеггер М. Переписка, 1920-1963 / Мартин Хайдеггер, Карл Ясперс / Пер. с нем. И.Михайлова. – М.: Ad Marginem, 2001. – 415 с.
572. Хайтун С.Д. Социальная эволюция, энтропия и рынок // Общественные науки и современность. – 2000. – № 6. – С. 94-109.
573. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. – М.: Мир, 1985. – 478 с.
574. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
575. Хижняк И. Функции демократии в гражданском обществе постиндустриального пространства // Персонал. – 2002. – № 4. – С. 43-46.
576. Хилько М.М. Філософсько-світоглядні підвалини української геополітичної думки: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.12. – К., 2004. – 16 с.
577. Ходус О.В. Феномен соціальної аномії та його інтерпретація в умовах сучасного українського суспільства: Дис.... канд. соціол. наук: 22.00.01. – Харків, 1999. – 174 с.
578. Ходус Е.В. Методологический потенциал категории «аномия» в социальной эпистемологии // Харьковские социологические чтения – 97: Доклады и

- сообщения участников семинара преподавателей социологии вузов Украины. – Харьков: Основа, 1997. – С. 43–48.
579. *Хозин Г.С.* Глобализация международных отношений: объективная тенденция или стратегия США // США и Канада: ЭПИ. – 2000. – № 1. – С. 65-79.
580. *Хохлов А.С.* Противоречия и конфликты переходного общества. – Самара: Самар. гос. экон. акад., 2002. – 159 с.
581. *Храмцов А.Ф.* Социальная политика в переходном обществе. Россия и мировой опыт. – М.: ИСПРАН, 1995. – 131 с.
582. *Хюбнер К.* Нация: от забвения к возрождению: Пер. с нем. / РАН. Ин-т философии. Центр по изучению нем. философии и социологии. – М.: Канон+, 2001. – 399 с.
583. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв.: Аспекты общественно-политического развития: Справочник. – М.: Новый хронограф, 2003. – 270 с.
584. *Циварев А.* О современном этапе строительства системы европейской безопасности // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 1. – С. 19-23.
585. *Цыганков А.П.* “Самонадеянность силы”: критический анализ концепции кооперативной безопасности в свете международно-политической теории // Вестник Московского университета. – Серия 18: “Социология и политология”. – 2001. – № 1. – С. 119-141.
586. *Цыганков А.П.* Национальная идентичность и политико-экономические стратегии в постсоветском пространстве // Вопросы философии. – 2001. – № 11. – С. 15-28.
587. *Цыгичко В.Н., Хубер Р.* Стратегическая стабильность в многополярной международной системе: два похода к ее оценке // Военная мысль. – 1998. – № 1. – С. 19-27.
588. *Чеботарьова Н.В.* Феномен агресії у людському досвіді: соціально-філософський вимір: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – Харків, 2002. – 19 с.
589. Человек в переходном обществе: Социологическое и социально-психологическое исследование. – М.: Центр сравн. социал.-экон. и социал.-полит. исслед. ИМЭМО РАН, 1998. – 112 с.
590. *Чепелюк В.М.* Проблемы виявлення латентного хабарництва // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 4. – С.114-121.
591. *Черній А.Л.* Чинник кризовості у трансформованні суспільно-політичних систем перехідного періоду: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2004. – 18 с.
592. *Чешков М.А.* Идея развития: необходимость и возможность реинтерпретации // Общественные науки и современность. – 2004. – № 5. – С. 130-140.
593. *Чешков М.А.* Мир наук и науки о мире в свете идей И.Пригожина. – <http://www.politstudies.ru/friends/>.
594. *Чумак В.* Виходячи з власних інтересів. Порівняльний аналіз досвіду стратегічного партнерства зі США: висновки для України // Політика і час. – 2003. – № 9. – С. 9-24.
595. *Чхеайло І.І.* Самореалізація особи в умовах інформаційного суспільства // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2004 – Вип. 1 (19). – С. 92-97.

596. *Шаповаленко М.* Перверсії національної безпеки в умовах політичної трансформації України (деякі теоретичні припущення) // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004. – С. 13-23.
597. *Шаповаленко М.В.* Режимні зміни у транзитних суспільствах // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 18. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. – С. 416-423.
598. *Шаповаленко М.В.* Сучасні парадигми теорії модернізації й український транзит // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, Вип. 3. Питання політології: Збірник наукових праць. – 2001. – № 518. – С. 66-78.
599. *Шаповалов В.И., Казаков Н.В.* Законы синергетики и глобальные тенденции // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 141-148.
600. *Шарипов А.Р.* Формирование национального самосознания: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Уфа, 2000. – 166 с.
601. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью. Сборник работ. / Пер. с нем. – Сост. и послесл. А.А.Гусейнова. Общ. ред. А.А.Гусейнова, М.Г.Селезнева. – М.: Прогресс, 1992. – 572 с.
602. *Швейцер А.* Жизнь и мысли. Сборник / Сост., пер. с нем., послесл., примеч. и указ. А.Л.Чернявского. – М.: Республика, 1996. – 527 с.
603. *Швейцер А.* Упадок и возрождение культуры. Избранное: [Переводы]. – М.: Прометей, 1993 – 511 с.
604. *Шейко В.М.* Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): Монографія: В 2 т. – Х.: Основа, 2001. – Т 1. – 520 с.
605. *Шейко В.М.* Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): Монографія: В 2 т. – Х.: Основа, 2001. – Т 2. – 400 с.
606. *Шемякин Я.* Смена парадигм в современном российском культурно-историческом контексте. (Размышления о «Постижении истории» Тойнби) // Общественные науки и современность. – 1992. – № 2. – С. 48-59.
607. *Шепетуха Ю.* Системний підхід до аналізу проблем та прийняття рішень у контексті забезпечення національної безпеки України // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004. – С. 134-141.
608. *Шепєлев М.А.* Глобалізація управління як метатенденція сучасного світового розвитку: Монографія. – К.: Вид-во “Генеза”, 2004. – 512 с.
609. *Шерр Дж.* Трансформація сектора безпеки. – <http://www.bbc.co.uk>.
610. Шляхи формування громадянського суспільства в Україні. Забезпечення права людини на свободу слова та інформацію: Матеріали “круглого столу”, м. Харків, 11 квітня 2001 р. – Харків: УАДУ ХФ, 2001. – 168 с.
611. *Шмєлев Н.П.* Европа: вчера, сегодня, завтра. – М.: Экономист, 2002. – 823 с.
612. *Шокало А.* Интеграция или возвращение домой? // Зеркало недели. – 2005. – № 12 (540). – 2-8 апреля.
613. *Штейнметц Р.* Философия войны. – М.: Воениздат, 1982. – 540 с.
614. *Штернберг М.И.* Энтропия в теории и в реальности // Вопросы философии. – 2003. – № 10. – С. 103-113.
615. *Штомпка П.* Понятие социальной структуры: попытка обобщения // Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С. 3-12.
616. *Шульдин Б.П.* Философия и современное общество: О диалогизации философии и современной концепций общественного развития. – Н.Новгород: Изд-во Нижегород.ун-та, 1993. – 196 с.

617. *Щекин Г.Ю.* Система национальной безопасности как социальный институт: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04. – Волгоград, 2001. – 133 с.
618. *Щепаньский Я.Ю.* Элементарные понятия социологии: Пер. с польск. / Общ. ред. акад. А.М. Румянцева. – М.: Прогресс, 1996. – 475 с.
619. *Юнг К.Г.* Аналитическая психология: прошлое и настоящее. – М.: Мартис, 1995. – 356 с.
620. *Юрченко С.В.* Геостратегія США в процесі становлення глобальної держави: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.04. – К., 2001. – 36 с.
621. *Яан де Хооп Схеффер.* Украина – реальный игрок в сфере безопасности // Зеркало недели. – 2004. – 17-23 апреля.
622. *Яковец Ю.В.* Глобальные тенденции социокультурной динамики и перспективы взаимодействия цивилизаций в XXI веке. – <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/>.
623. *Яковец Ю.В.* Циклы. Кризисы. Прогнозы. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
624. *Яковлев Д.М.* Особенности экономической сферы в условиях информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – М., 2003. – 168 с.
625. *Яницкий О.Н.* Экологическая социология как риск-рефлексия // Социс. – 1999. – № 6. – С. 52-64.
626. *Яновский Р.Г.* Глобальные изменения и социальная безопасность. – М.: Academia, 1999. – 358 с.
627. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. Сборник / Пер. с нем. Вступ. ст. П.П.Гайденко, коммент. В.Н.Катасонова. – 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
628. *Bailey K.D.* Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis, – Albany. State University of New York Press, 1994.
629. *Bloomfield L., Leiss A.* Controlling Small Wars: A Strategy for the 1970's. – N.Y.: Basic Books, 1969.
630. *Brownell B.* The Human Community : Its Philosophy and Practics for a Time of Crises. -N.Y.: Guilford Press, 1950. – 346 p.
631. *Buckley W.* Sociology and Modern Systems Theory. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1967.
632. *Cimbala S.J.* Collective Insecurity – U.S.Defense Policy and the New World Disorder. – Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1995.
633. *Coser L.A.* The function of social conflict // Sociological theory: A book of reading / Coser L.A., Rosenberg B. – N.-Y.: Macmillan, 1957. – P. 195-203
634. *Coulborn R.* The Origin of Civilized Societies. Princeton: Princeton Jniversity Press. 1959. – 380 p.
635. *David S.* General Systems Theory. – <http://www.survey-software-solutions.com/walonick/>.
636. *Eisenstadt S.N.* Cultural Traditions and Political Dynamics: The Origins and Modes of Ideological Politics // British Journal of Sociology. – 1981. – Vol. 32. – June. – P. 155-181.
637. *Farber H. and Gowa J.* Politics and Peace // International Security. – Fall, 1995. – P. 119-134.
638. *Fukuyama F.* The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order. - N.Y.: The Franss Press, 1999. – 354 p.
639. *Galbraith D.* The New Industrial State. – Bostjn, 1967.

640. *Gattung Y.* The True World: a Transnational Perspective. – N.Y.: Guilford Press, 1980. – 458 p.
641. *Gurr T.R. and Harff B.* Ethnic Conflict and World Politics. – Boulder, CO: Westview Press, 1994.
642. *Habermas J.* Theorie des Kommunikative Handeln. – Frankfurt-a-Main, 1981. – Bd.2.
643. *Handelman S.* Thieves in Power: The New Challenge of Corruption // Nations in Transit. – Wosh. – 2001. – P. 40-56.
644. *Kubicek P.* Delegative Democracy in Russia and Ukraine // Communist and Post Communist Studies. – 1994. – № 27(4).
645. *Lippmann W.* U.S. Foreign Policy: Shield of the Republic. – N.-Y., 1943.
646. *Luhmann N.* Die Gesellschaft der Gesellschaft. – 2 vols, – Frankfurtam-Main; Suhrkamp, 1997.
647. *Luhmann N.* Social Systems: Outline of a General Theory, – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1995.
648. *Martin L.* National Security in a New World Order // World today. – Vol. 48 – № 2.– P. 20-28.
649. *Merton Robert K.* Anomie, anomie, and social interaction: contexts of deviant behavior / Clinard M. (ed.). Anomie and Deviant Behavior: Discussion and Critique. – New York: Free press, 1964.
650. *Modelski G., Tompson W.* The Long and Short of Global Politics in the Twenty-first Century: An Evolutionary Approach // International Study Review. –1999. – Summer. – P. 101-122.
651. *Pearry U.* Annual Report to the President and Congress. – Washington. – February, 1995.
652. *Prigogine I.* The Philosophy of Instability // Futures. – August. – 1989.
653. *Ratzel F.* Über die Gesetze des räumlicher Wachstum der Staaten. – Lpz., 1901. – 360 s.
654. *Renner M.* National security: the economic and environmental dimensions. Worldwatchpaper, 1989.
655. *Renner M.* National security: the economic and environmental dimensions. Worldwatchpaper, 1989.
656. *Strausz-Hupe R.* Geopolitics. The Struggle for Spase and Power. – N.Y.: Harper, 1942. – 240 p.
657. Systems and “Systems theory”. – <http://www.outbacksoftware.com/>.
658. *Trager F., Simone F.* An introduction to the Study of National Security / National Security and American Society: Theory, Process and Policy. Ed. By Trager F., Kronenberg P. Lawrence: University of Kansas Press, 1973.
659. *Unger R.* Plasticity into Power. – Oxford. N.Y., 1990.
660. *Vasquez J.A.* Classics of International Relations. – New Jersey, 1996.
661. *Wallerstein I.* Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 380 p.
662. *Wright Q.* A Study of War. – Chicago: The University of Chicago Press, 1942.